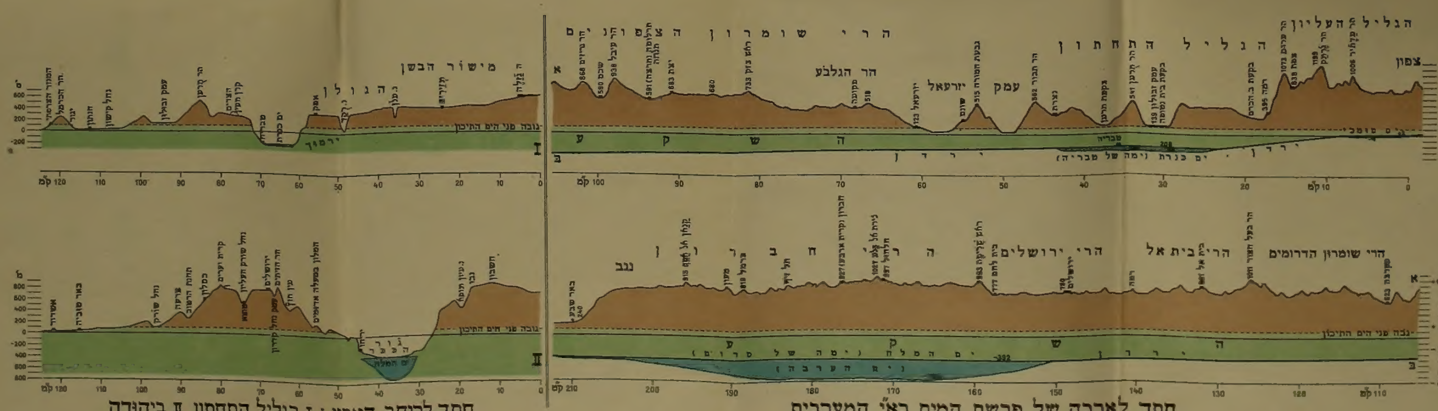
ארץ ישראל

נרסמה במכון הקרטוגרפי, מלפנים מכון ציוני צבאי, בוינה בסוף שנת תרפ"ה

הוצאת "דביר" בתל אביב

סודרה ע"י ד"ר א. י. בראוור בירושלים

חתך לרוחב הארץ: I בגליל התחתון II ביהודה
קנה המדה של הרוחב 1:800.000, הגובה מוגזם ביחס לרוחב 1:15

חתך לארכה של פרשת המים בא"י המערבית
קנה המדה של האורך 1:400.000, הגובה מוגזם ביחס לאורך 1:7,5

DATE DUE

ת

ר

ש

ק

ס

ל

מ

ט

י

ו

ז

ח

ג

ב

מפתח השמות הגיאוגרפיים והאתנוגרפיים [1].

א

1 שמות עבריים בכתב זה: אבל בית מעכה
" ערבים " " אַבִּיל אל קַמְח
" זרים מלבד הערביים בכתב זה: אֻורַנִיטִים. (Auranitis)
שמות עבריים חדשים או מועתקים משפה אחרת מסומנים ב *. שמות מצריים, בבליים וחדשים מקובלים בשפה, כגון חרו, אמוררו, פרנקים כתובים כמו שמות עבריים בלי סימן הבחנה.

(322) Sam. Klein, Zur Geographie u. Geschichte Galiläas, 1909.
(ביחוד על ערי המשמרות של הכהנים אחרי מרד בר־כבבא).
(323) » Zur Geogr. Pal. in der Zeit der Mischna, 1917.
(324) י. בן צבי, לתולדות הישוב היהודי בכפר יסיף, «בשאר ישוב», תרפ״ז.
(325) הנ״ל, שפרעם וכבול, בספר הנ״ל.
(326) הנ״ל, על הישוב היהודי בפקיעין בספר הנ״ל.
(326a) לונץ, פקיעין ושפרעם, לוח תר״ס.
(327) דוד שוב, תולדות הישוב בגליל העליון, לוח לונץ י״ח.
(328) Safed, Enzykl. des Islam, J. H. Kramers.
(329) א. י. ברור, לקורות ישוב החסידים בא״י, שני מכתבים, הדפסה מיוחדת מן «התור», תרפ״ד.
פרק כ״ב, ספרות.
(330) ש. ח. קוק, ישוב יהודי בדן, «התור», תרפ״ו.
(331) י. ברסלבסקי, עמק החולה, החנוך, תרפ״ו.
(332) B. Meistermann, Capharnaüm et Bethsaïde, 1921.
(333) Gaud. Orfali, Capharnaüm, 1922.
(384) Kohl u. Watzinger, Antike Synagogen in Galiläa.
(335) משה קליערס, טבור הארץ, מכיל גם את הספר זמרת הארץ.
(336) ש. קלין, טבריא, הצופה לחכמת ישראל (1911) 1.
(337) נ. סלושץ, החפירות בחמת של טבריה, קובץ החברה העברית לחקירת א״י, חוב׳ א׳.
(338) E. Sellin, Jericho.
על ים המלח (119), (120), (121).
(339) י. בן־צבי, אילת ועציון גבר, «שאר ישוב».
פרק כ״ג, ספרות. (126)–(131), (134)–(140), (239a).
(340) ש. מ. קלין, עבר הירדן היהודי וינא, תרפ״ה.
(341) H. Guthe, Die griech. röm. Städte des Ostjordanlandes, L. d. Bibel II5.
(342) » Gerasa L. d. B. III 1-2.
(343) Ahronson u. Soskin, Die Rosinenstadt Es-Salt (Altneuland 1904).
(344) G. Dalman, Petra u. seine Felsheiligtümer, 1908.
(345) » Neue Petraforschungen, 1912.
(346) H. J. Llewellyn Beadnell, The Wilderness of Sinai, London, 1927.

(296) י. קפלן, עיר האבות, לתולדות חברון, הוצאה מיוחדת מ«התור» תרפ״ד.
ממפות ירושלים וסביבתה הרחוקה חשובה מלבד מפות הצבא שאינן מצויות בספריות ובשוק:

(297) Becker-Dalman, Exkursionskarte von Jerusalem u. Mitteljudäa 1:100,000. hrsg. von Pestalozzy-Pfyffer, Zürich.

פרק י״ט. ספרות.

(298) ש. קלין, ארץ הכותים בזמן התלמוד, ירושלים, לונץ, כרך י׳, תרע״ד.

(299) הנ״ל, מאמרים שונים לחקירת א״י, וינא, תרפ״ה.

(300) J. A. Montgomery, The Samaritans, 1907.

(301) Samaritans, Encycl. of Islam, Gaster. חוברת נוספת

(302) G. Dalman, Die Stadt Samaria u. ihre Verkehrswege PJB II.

על הכרמל (110).

פרק כ. ספרות.

(303) G. Dalman, Durch die ägypt. Wüste nach Pal. PJB XX.

(304) R. Gatt, Bemerkungen über Gaza. ZDPV VII.

(305) » Industrielles aus Gaza. ZDPV VIII.

(306) יצחק בן צבי, לתולדות היהודים בעזה, ספר השנה א׳, ת״א, תרפ״ג.

(307) תל אביב ובנינה עם מפה, הוצאת «מסחר ותעשיה», תרפ״ה.

(308) Survey of Palestine, Jaffa—Tel-Aviv 1:10,000, 2 sheets.

(309) L. Saad, Jaffa, Globus 1910 Bd. 98.

(310) ש. טולקובסקי, תולדות יפו, הוצאת «דביר», ת״א. מקודם יצאה הוצאה אנגלית.

(311) ידיעות תל־אביב, דו־שבועון, יו״ל על ידי העיריה.

(312) Kaisarije, Enzykl. des Islam (יש שתי הוצאות אנגלית וגרמנית) M. Streck.

(313) י. בן־צבי, עתלית, שמה ועתיקותיה, תרפ״ה. פרק ב«שאר ישוב», תרפ״ז.

(314) תעשית המלח בעתלית, ספר השנה ב׳, תל־אביב, תרפ״ה.

פרק כ״א. ספרות.

(315) Laurence Oliphant, Chaifa u. Carmel, ירושלים לונץ ב׳ בחלק הלועזי

(316) ז. וילנאי, לתולדות חיפה, ספר השנה א׳, תל־אביב, תרפ״ג.

(317) ז. וילנאי, עמק יזרעאל, קפת הספר, שתי חוברות.

(318) י. אטינגר, נהלל, הוצאת הקה״ק.

(319) ש. דין, נהלל, קפת הספר.

(320) הקבוצה, מאסף לעניני הקבוצה וחייה (כרך אחד).

(321) Paul Range, Nazareth, Land der Bibel, IV2.

על דרכים וכבישים:

(281) Gov. of. Pal. Public Works Depart. Adm. Rep. 1924 החל מאפריל

חומר על הכלכלה יש גם בדו"ח של מחלקת הבריאות, כגון מספר החנויות. בדו"ח של הנציבות נכללים הדוה"ח של כל המחלקות. משם לקוחים המספרים על הדואר והטלגרף והטלפון ועל מסה"ב. ראה (239a).

פרק י"ח. ספרות.

החומר הטופוגרפי עשיר מאוד ונפוץ בעתונים וקובצים וספרים רבים. ב־(13) ש רשימה של ספרות מכוונת לשמות המקומות.

א.

(282) Rich. Hartmann, Zur Siedelungskunde des Westjordanlandes, Geogr. Ztsch. (Hettner) 1910.

(283) Karl Jäger, Das Bauernhaus in Pal. Göttingen 1912.

ב—ד.

מפות של ירושלים:

(284) Survey of Pal. Jaffa, Jerusalem, 1:2000

(285) » Jerusalem, 1:10,000

(286) Pro Jerusalem. Soc. Jerusalem, 1:5000 חברת למען ירושלים. גם הוצ' עברית

הספר האחרון על קדמוניות ירושלים:

(287) H. Vincent, F. M. Abel, Jerusalem, 2 vol. 1912-26.

(288) R. Weill, La cité de David, Paris, 1920. על החפירות בעופל מטעם הברון רוטשילד.

(289) נ. ד. פריימאן, ספר הזכרון הירושלמי, תרע"ג (עדות, בהכ"נ, מוסדות) חומר רב על יהודי ירושלים ב«ירושלים» וב«לוח» של לונץ.

(290) זוטא־סוקניק, ארצנו, ירושלים, מורה דרך, תר"פ.

(291) שמואל קלין, גיאוגרפיה של א"י, וינא תרפ"ב. בחלק הטופוגרפי ובהערות אשר לו נתן המחבר את התמצית של תוצאות חקירותיו הרבות, מראה גם מקומות רבים בספרות התלמודית.

(292) א. ספיר, הארץ, תרע"א, יפו, רשימה של שמות גיאוגרפיים בא"י. מן החבורים הטופוגרפיים הישנים: כפתור ופרח (70) ותבואות הארץ (44) שניהם בהוצאת לונץ. הספר החדש והאחרון (4) לא נשלם.

החומר שבספרות הנוצרית עד המאה הששית:

(293) P. Thomsen, Loca Sancta.

(294) P. Palmer, Das Jetztige Bethlehem. ZDPV XVII.

(295) Die Perlmutter-Industrie in Bethlehem ZDPV XXXVII.

(264) מ. זגורודסקי, מארצנו, תרפ״ג.

(265) הנ״ל, הלוח החקלאי.

(266) L. Anderlind, Ackerbau u. Tierzucht in Syrien insbesond. Pal. ZDPV IX.

(267) » Die Fruchtbäume in Syrien, insbesondere Pal. ZDPV XI.

על החקלאות בימי המשנה:

(268) H. Vogelstein, Die Landwirtschaft in Pal. zur Zeit der Mischnah, I Teil, 1894.

ירחון חקלאי:

(269) «השדה», תר״פ—יוצא בת״א ע״י הסתדרות הפועלים החקלאים.

פרק ט״ז. ספרות.

א.

(270) P. Range, Die Entwickelungsmöglichkeiten des Bergbaues in Syrien u. Pal. Ztschr. f. prakt. Geologie, 29 Jhg. S. 113.

(270*a*) Alex. Friedmann, Beiträge zur chemischen u. physikalischen Untersuchung der Thermen Pal. 4 Veröff. der Ges. f. Pal. Forschung, Berlin.

רשימה של מחצבים בסוף הספר (85), ראה גם החוברת על ים המלח (124).

ב—ג.

(271) B. S. Binah, Iudustrial Pal. London 1924.

(272) מ. נובומֵיסקי, התעשִיה בא״י, תל־אביב, תרפ״ד.

(273) מסחר ותעשיה, ירחון, תל־אביב תרפ״ג.—

(274) ידיעות החברה להתפתחות הכלכלית של א״י, תרפ״א.—

(275) ידיעות המחלקה למסחר ותעשיה של ההנה״צ בירושלים. Economic Data הכתבים הללו נכתבים עברית, אנגלית וגרמנית במכונה ונשלחים רק לחוג צר של מעונינים. יש גם כתבים סודיים. החומר עשיר מאד ומקיף את כל חיי הכלכלה בארץ.

(276) Palestine and Near East. ירחון מ־1926 ואילך.

(277) הסתדרות העובדים בא״י, מפקד העובדים בא״י בשנת תרפ״ו.

(277*a*) הנ״ל, דו״ח על פעולותיה תרפ״ג—פ״ז. לא היה עוד בידי המחבר.

פרק י״ז. ספרות.

א.

(278) L. Herzfeld, Handelsgeschichte der Juden im Altertum 2 Aufl. 1894.

ב—ה.

(273)—(276) מוקדשים גם למסחר או בעיקר למסחר.

(279) Gov. of Pal. Dept. of Customs, Excise and Trade, Statistics of shipping, import and exp. Annual Report. יוצא בכל שנה באפריל.

(280) הנ״ל Commercial Bulletin (ירחון)

ב–ג.

(243) C. R. Conder, Palestine, London 1889.

(244) Max v. Oppenheim, Von Mittelmeer zum Persischen Golf, 1899.

(245) S. Weissenberg, Die autochtone Bevölkerung Pal. in anthropolog. Beziehung, Zeitschr. f. Demographie u. Statistik der Juden Jhg. 5, 1909.

(246) הנ״ל Untersuch. an Bucharajuden in Jerusalem. בעתון הנ״ל באותו הכרך

(247) הנ״ל Die Jemenitischen Juden, Ztschr. f. Ethnologie 41, 1909.

(248) הנ״ל. Die mesopotamischen Juden in anthropolog. Beziehung, Archiv f. Anthropologie, 1911.

(249) Post, Essay about the Sects and Nationalities in Pal. QStPEF, 1890.

(250) L. Bauer, Volksleben in Lande der Bibel.

(251) F. K. Klein, Leben, Sitten u. Gebräuche der Fellachen in Palästina. ZDPV. Bd. III, IV, VI.

(252) Die Tscherkessen im Ostjordanlande, Deutsche Kirche in Orient, 1911.

(253) Chr. Paulus, Die Tempelkolonien in Pal. ZDPV, VI, 31.

(254) H. Duensing, Die Abessinier in Jerusalem, ZDPV, 39.

(255) T. Canaan, Aberglaube u. Volksmedizin in Lande der Bibel, Abh. des Hamburger Kolon. Instit. Bd. XX.

פרק ט״ו. ספרות.

(256) Gov. of Pal. Depart. of Agricult. Forests and Fisheries, Annual Report. לפי שעה השנים 1922, 25, 26.

(257) ארתור רופין, ההתישבות החקלאית של ההסתדרות הציונית בא״י תרס״ח–תרפ״ד. הוצאת «דביר», תרפ״ו.

(258) A. Ruppin, Syrien als Wirtschaftsgebiet, Beiheft zum Troppenpflanzer Bd. 16, Berlin 1916. דן בעיקר על החקלאות.

(259) Hans Fischer, Wirtschaftsgeographie von Syrien S. A. aus ZDPV XLII. מבוסס על (258). חשובות המפות.

(260) C. Nawratzki, Die Jüd. Kolonisation Pal, 1913.

(261) L. Schulmann, Zur türk. Agrarfrage, Pal. u. die Fellachenwirtschaft.

(262) F. Grobba, Die Getreidewirtschaft Syriens u. Palästinas seit Beginn des Weltkrieges. המחבר היה ממונה על הספקת התבואה לצבא הגרמני בסוריה.

(263) Ew. Mead, Agricultural Development in Pal. Report 1924.
מלבד דו״ח זה, אשר הוכן מטעם ההנהלה הציונית על ידי מומחה קליפורני יש פרקים על החקלאות בדו״ח של ההנהלה הציונית לקונגרסים הציוניים, של הקרן הקימת וקרן היסוד. גם בידיעות המחלקה למסחר ותעשיה יש חומר חקלאי רב.

		נפש
53	זכרון אברהם	41
54	שייך אברך	17
55	וַרְקָני (כפר ברוך ועוד)	78
56	ג׳דה (מגור)	190
57	ג׳דה	56
58	חלוצי יוגוסלביה	10
59	קבוצת שרונה	29
60	» השרון	32
61	» פינסק	18
62	ג׳בתא (תחנת הנסיונות)	9
63	אבו שושא	14
64	נהלל	583
	» בי״ס לצעירות	60
65	עיר יזרעאל (עפולה)	950
66	מרחביה מושב	267
	» קבוצה	51
67	בלפוריה	352
68	כפר ילדים	115
69	תל עדשים	220
70	גדעון (מושב הטרנסילבנים)	233
71	צריפין	62
72	חניפס	47
73	גניגר	63
74	כפר יחזקאל	420
75	עין חרוד (עם ביהחו״ל המרכזי)	479
76	תל־יוסף	272
77	בית אלפא (חפצי־בה)	90
78	ב״א (השומר הצעיר)	120
	בית אלפא (בי״ס לנערים)	55
79	גבע	84
	2 חוות ומשקים מפוזרים	16
	ס״ה בעמק יזרעאל	5,832
	הגליל התחתון	
80	כפר תבור	242
81	בית אילנים (סג׳רה)	199
82	מצפה (עין קַטַב)	59
83	כפר חטין	190

		נפש
84	מגדל	167
85	מושב טבריה	22
86	כנרת (מושבה)	96
	» התימנים	35
	» קבוצה	91
87	הר כנרת	8
88	דגניה א׳	99
89	דגניה ב׳	80
90	קב׳ מרקנהוף	32
91	גשר נחלים	66
92	מנחמיה	98
93	ביתניה	40
94	יבנאל	385
95	בית גן	146
	3 חוות ומשקים מפוזרים	24
	ס״ה בגליל התחתון	2,079
	הגליל העליון	
96	ראש פנה	446
97	מחנים	71
98	אילת השחר	67
99	משמר הירדן	103
100	יסוד המעלה	162
101	תל־חי וכפר גלעדי	151
102	גבעת החוצבים	22
103	מטולה	172
104	עין זיתים	22
	ס״ה בגליל העליון	1,216
	סך־הכל	
	ביהודה	17,395
	בעמק השרון	3,978
	» יזרעאל ועכו	5,832
	בגליל התחתון	2,079
	» העליון	1,216
	ס״ה בארץ	30,500

מפקד החקלאות העברית בא״י באביב תרפ״ז (רשמית מאת ההנה״צ)

		נפש
	יהודה	
1	מקוה ישראל	383
2	נחלת יהודה	209
	» משק הפועלות	24
3	ראשון לציון	1,826
4	» שיבת ציון	317
	באר יעקב	299
5	נס ציונה	658
6	כפר אהרן	41
7	רחובות	1,171
	» שערים (תימנים)	518
8	עקרון	396
9	גדרה	235
10	באר־טוביה	153
11	רוחמה	14
12	בן שמן	135
13	חלדה	35
14	כפר אוריה	42
15	הרטוב	127
16	נחלת גנים	67
17	נחלת יצחק	82
18	שכונת בורוכוב	316
	» » משק הפועלות	30
19	רמת גן	732
20	בני ברק	657
21	פתח־תקוה	5,766
	» » משקי הפועלות	33
	» » התחיה	144
	» » מחנה יהודה	314
	» » כפר גנים	53
	» » עין גנים	321
22	רעננה	156
23	רמתים	24
24	קרית שאול	23
25	עיר שלום	33
26	הרצליה	585
27	מגדיאל	358
28	כפר סבא	449
29	כפר מל״ל (עין־חי)	196
	4 חוות ומשקים מפוזרים	34
30	קרית ענבים	98
31	מוצא	137
32	עמק ארזים	19
33	עטרות	71
34	נוה יעקב	114
	ס״ה ביהודה	17,395
	עמק השרון	
35	גן שמואל	53
36	כרכור מושבה	64
	» מושב	29
	» קבוצה	31
37	חדרה	1,178
	» משק פועלות	16
	» » נחליאל	184
38	בנימינה	381
39	זרעניה	22
40	קסריה	46
41	מאיר שפיה	176
42	בת שלמה	52
43	זכרון יעקב	1,360
44	עתלית	231
45	גבעת עדה	127
46	טירה (קבוצה)	18
	חוה ומשק מפוזר	10
	ס״ה בעמק השרון	3,978
	עמק יזרעאל ועכו	
47	קבוצת הפועלות ע״י חיפה	29
48	נחלת יעקב (חרשת הגויים) I	93
49	נחלת יעקב II	350
50	יגור (אחוה)	110
51	יגור (נשר)	149
52	כפר יהושע	68

ה׳

בתקופה זו החלה החקירה המדעית באופן אינטנסיבי בארץ גופה. מלבד ספרי מסעות וספרי מחקר שונים מביאים העתונים ידיעות תכופות על א״י. לתולדות היהודים חשובים זכרונות משה מונטיפיורי ואשתו, המקיפים תקופה של 60 שנה כמעט.

(236) Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore, 2 vol.

הוצאה עברית מקוצרת ב«ביבליותיקה עברית». התרגום מאת טביוב.

לתולדות התנועה הלאומית בישראל וחבת ציון בכלל:

(237) N. Sokolow, The History of Zionism. 2 vol. מכיל חומר רב.

(238) א. דרויאנוב, כתבים לתולדות חבת ציון וישוב א״י, שני כרכים.

הנציב היהודי הרברט סמואל הוציא דו״ח רשמי על שנות שלטונו:

(239) Gov. of Pal. Report of the High Commissioner on the Administration of Pal. 1920-25.

דו״ח על פעולת השלטון מוציאה הנציבות מדי שנה בשנה בעד חבר הלאומים, מלבד הדו״ח של מחלקות אחדות המתפרסמים גם הם בדפוס.

(239*a*) Report by His Brit. Majest. Gov. to the Council of the League of Nations on the Administr. of Palestine and Transjordan.

פרק י״ד. ספרות.

א.

(240) Gov. of Pal. Report of the Census of 1922, Compiled by J. B. Barron.

הדין והחשבון של מחלקת הבריאות הממשלתית, שאינו נמכר לצבור, כי אם נמסר למוסדות ולאנשים מעונינים הדורשים אותו, נותן הערכה של מספר האוכלוסין בכל שנה ע״פ תנועת התושבים הטבעית, העליה והיציאה.

מקור שני לידיעת מספר האוכלוסין, וביחוד מספר היהודים, היא המחלקה לסטטיסיקה של ההנהלה הציונית.—ספירת היהודים בראשית ימי הכבוש הבריטי נתפרסמה בדפוס:

(241) המשרד הארץ־ישראלי של ההסתד׳ הציונית. ספירת יהודי א״י. שתי חוברות יפו, תרע״ח ותרע״ט.

על שבטי הבידואים בסוריה, בא״י ובערב פרסמה הממשלה לצרכיה בימי המלחמה:

(242) Tribal Handbook, Cairo 1918.

ספר זה אינו בנמצא בבתי הספרים בא״י ואין גם להשיגו בכסף, אבל המחלקה למסחר של הממשלה נתנה למחבר רשימה של ישובים ושבטים בהר החורן, במישור הבשן ובעג׳לון (צפון הגלעד) הנשענת על ספר זה.

(223) Prutz, Kulturgeschichte der Kreuzzüge.

ג.

(224) Gaudefroy-Demobynes, La Syrie à l'époque des Mamelouks, Paris 1923.

חומר רב ממקורות ערביים.

(225) H. Lammens, La Syrie. 2 vol. Beyrouth 1921.

תולדות סוריה ביחוד בימי הבינים ובתקופה החדשה. ספר קתולי.

ספורי מסעות ומכתבים מנוסעים יהודים נאספו והוצאו בצרפתית על ידי:

(226) El. Carmoly, Itinéraires de la Terre Sainte.

חומר כזה נאסף גם ב«המעמר» ו«בירושלים» של לונץ. חשובים ביותר מכתבי הרמב״ן ור׳ עובדיה מברטנורא. מזה האחרון נדפס מקרוב מכתב בלתי ידוע מקודם:

(227) אלכסנדר מרכס, מכתב שלישי לר׳ עובדיה מברטנורא, «ספר השנה» ב–ג, תל־אביב, תרפ״ה.

תאור מקיף על יסוד המקורות נסו לתת בקצרה:

(228) א. מ. לונץ, היהודים בארץ הצבי, מימות הרמב״ן, «ירושלים», ג׳ וה׳.

(228*a*) הנ״ל החלוקה, מקורה והשתלשלותה, «ירושלים», ז׳ וט׳.

(229) י. ל. פישמן, הבונים הראשונים, ח״א (ר׳ יהודה הלוי — ר׳ עובדיה מברטנורה). הוצאה מיוחדת מ«התור», תרפ״ד.

ד.

הודות לעליה הספרדית ולפריחת החיים הרוחניים בא״י החומר רב מאשר בתקופה הקודמת. על החומר שהיה בידי גרץ ושפ״ר הוסיף לונץ ב«ירושלים» חומר חדש וגם עבד אותו במאמרים שונים. גם החומר הלועזי רב, הודות להתענינות המדעית שהחלה במאה הט״ו והודות לדפוס. מספרי ההיסטוריה הכלליים על תורכיה חשובים:

(230) N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches, 5 Bde.

(231) C. o. Sax, Geschichte des Machtverfalles der Türkei.

על מצב היהודים בתורכיה: (232) שלמה רוזנס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, ג׳ חלקים. מן החומר שנתפרסם אחרי לונץ חשובים: (233) א. ריבלין, לקוטים מפרוש על התורה, כ״י מאת ר׳ רפאל מרדכי מלכי. חוברת א׳. (233*a*) ר׳ גדליה סמיאיטיץ, שאלו שלום ירושלים, נדפס בראשונה בשנת תע״ו ובשניה ב«רשומות» ח״ב, הוצאת «דביר». הספר הזה נותן תאור נאמן מן המצב בשנת 1700.

(234) לקוטי אמרים לר׳ מנחם מנדיל מויטבסק, הוציא לאור ר׳ ליבר אלימלך הורביץ ביחד עם מכתבים רבים מר׳ מנחם ומרבנים ומחסידים אחרים.

ספר מוקדש לתולדות הארץ בתקופת התורכים הוא:

(235) К. М. Базили, Сирія и Палестина подъ турецкимъ владычествомъ. (לא היה בידי המחבר)

הרצאה מלוקטת קצרה היא החוברת:

(209) G. Hölscher, Geschichte der Juden in Pal. seit 70 n. Chr. Schriften des Delitzschianum: יותר ארוך הוא:

(210) **א. ז. רבינוביץ, תולדות היהודים בא״י אחרי החורבן.** יפו, תר״פ. מן הסקירה הכללית על תולדות א״י בספרו של מונק (43) חשובה ביותר התקופה הערבית. הסקירה שבספר (53) כתובה מנקודת מבט אסטרטגית.

פרק י״ג. ספרות.

א.

(211) Rich. Hartmann, Pal. unter der Arabern (632-1516), L. d. Bibel 14.

(212) Н. А. Мѣдниковъ, Палестина отъ завоевания ея арабами до крестовыхъ походовъ. СПБ 1897-1902. (לא היה בידי המחבר)

(213) Guy Le Strange, Palestine under the Moslems 650-1500.

בשני הספרים האחרונים חומר רב ממקורות ערביים.

(214) **ב. דינבורג. תולדות ישראל. ישראל בגולה.** כרך א׳ «דביר», תרפ״ו. אוסף חומר ממקורות שונים, מסודר ע״פ תקופות וערכים.

(214) Jacob Mann, The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimid Caliphs, 2 vol. חומר חשוב מן הגניזה לתולדות ישראל במצרים ובא״י במאה הי׳ והי״א

(215) P. Geyer, Itinera Hierosolymitana IV-VIII saeculi, 1898.

(216) Pal. Pilgrimes Text Soc.

החברה הוציאה הרבה ספרי מסעות ותאורי א״י ממקורות ערביים ולטניים בתרגום אנגלי.

(217) R. Röhricht, Deutsche Pilgerreisen nach dem Heil. Lande. 2 Aufl. 1900.

ב.

מ(216) ו(217) שייך חלק חשוב לתקופה זו ולתקופה שלאחריה.

(218) Albertus von Aachen, Geschichte des ersten Kreuzzuges, übersetzt u. eingeleitet von Herm. Haefele, 1923.

(219) H. Propst, Die geogr. Verhältnisse Syriens u. Pal. nach Wilhelm von Tyrus. L. d. B. IV 5-6. חומר גיאוגרפי והיסטורי מספרו של וילהלמוס מצור

(220) **מסעות ר׳ בנימין מטודילה,** שתי הוצאות מדעיות עם תרגום אנגלי:

[a] A. Asher, The Itinerary of R. Benjamin of Tudela 2 vol. 1841.

כעת הוצאה חדשה בצורתה הראשונה.

[b] Marcus N. Adler, The Itinerary of R. B. of T. 1907.

(221) **סבוב ר׳ פתחיה מרגנשבורג.** הוצאה מדעית:

A. Benish, Travels of R. Petachja of Ratisbona.

(222) R. Röhicht, Geschichte des Königreiches Jerusalem 1100-1291.

(193) W. Szczepanski, Mieszkancy Palestyny pierwotnej do r. 1400 przed Chr. Kraków. 1920.

(194) Alb. T. Clay, The Antiquity of Amorite Civilisation.
האמורים יצרו בסוריה ובא״י תרבות גבוהה, ויותר ממה שהשפעו השפיעו הם על העמים השכנים.

(195) Alfr. Jeremias, Kanaan in vorisrael Zeit.

(196) ש. רפאלי, הארץ לפני כבוש יהושע, «ירושלים», לונץ ח״ט, שנת תרע״א.

ב.

הספרות ההיסטורית לתקופה זו רחבה ועשירה. בספרי ההיסטוריה הגדולים יש גם חומר לענינגו. מלבד גרץ ודובנוב עיין בספריהם של אדוארד מאיר (Meyer), הוגו וינקלר, רודולף קיטֶל והוגו גרֶסמַן.

(197) F. Böhl, Kanaanäer u. Hebräer, 1911. על היחס בין כנען ועבר:

(198) R. A. S. Macalister, The Philistines, 1914.

(199) N. S. Redcliffe, What has become of the Philistines?
מבחין בין היהודים ג׳ טיפוסים: שמי, חתי ומעין־גויי (pseudo-gentile). זה האחרון יסודו בעם האיגיאי הפלשתי. הוא מגזים את אחוז הדם הפלשתי בעורקי היהודים.

ג.

המחצית הראשונה של תקופה זו דלה במקורות ובחבורים חדשים.

(200) L. Haefeli, Geschichte der Landschaft von Samaria, 722 v.—67 n.

(200*a*) G. Hölscher, Pal. in der pers. u. hellen. Zeit.

(201) פרופ׳ יוסף קלוזנר, היסטוריה ישראלית. ידיעות רבות על חיי הכלכלה ועל התרחבות הישוב היהודי בקשר עם ההצלחה המדינית.

(202) Em. Schürer, Geschichte des jüd. Volkes in Zeitalter, J. Ch. 4 Aufl. 3 Bde. בסעיפים מיוחדים מדובר על כל כרך בא״י.

(203) Joachim Jeremias, Jerusalem zur Zeit Jesu, 1 Teil, Die wirtschaftl. Verhältnisse, 2 T. Die sozialen Verhältnisse, Arm u. Reich.

ד.

(204) Jean Juster, Les Juifs dans l'Empire Romain, Paris 1914.

(205) J. Dererenbourg, Essai sur l'Histoire et la Géogr. de la Pal.
תרגום עברי מאת מבש״ן.

(205*a*) משא א״י ע״פ חכמי המשנה והתלמוד ליוסף דרנבורג.

(206) Ad. Büchler, The Economical Conditions of Judaea after the destruction of the second Temple, London 1912.

(207) הנ״ל Der Galiläische 'Am ha'Ares des II Jh. Wien 1906.

(208) Sam. Krauss, Studien zur byzantin. jüdischen Geschichte, Wien 1914. Jahresbericht der Isr. Theolog. Lehranstalt.

«שועָל», כולל גם את הַ־Canis lupaster וגם את מיני ה־Vulpes. המין האחרון מצֻין בשם «שועלים קטנים» בשיר השירים. שנים מהם שוכנים בארצנו: Vulpes vulpes nilotica, Vulpes palaestina

שַׁחַף Larus, כגון השַׁחַף־הכַּסְפּי Larus argentatus, השַׁחַף־הצוחק Larus ridibundus, השַׁחַף תְּכֹל־הרגל Larus canus, השַׁחַף שְׁחור־הגב Larus fuscus, השַׁחַף לְבֶן־הָאֶברה Larus melanocephalus, השַׁחַף־הַוֹּרֹד Larus gelastes, עֵיט־השחָפים L. ichthyaetus, השַׁחַף־הַגַּמָּדִי L. minutus.

שְׂלָו Coturnix communis

שַׁלְחוּפָה Testudo ibera, Testudo kleinmanni

שָׁפָן Hyrax syriacus

שְׁפִיפוֹן Cerastes hasselquistii, cornuta

שַׁקְנַאי Pelecanus crispus, Pelecanus onocratalus

פרק י״ב. ספרות.

א. (184) Reallexikon der Vorgesch. hrsg. von Max Ebert,

מאמר Palästina-Syrien מאת א. אַלט. גם בערכים אחרים יש חומר רב על א״י.

(185) Paul Karge, Rephaïm, 2 Aufl. זהו הספר הגדול ביותר על הפריהיסטוריה של א״י ופיניקיה, נוח לעיון גם למי שאינו מומחה במקצוע. הספר מדריך להבנת המקצוע.

(186) M. Blanckenhorn, Die Steinzeit Pal., Syriens u. Nord Afrikas, 3 Hefte, L. d. B. III 5-6 IV. השקפה קצרה בהקבלה לסוריה ולצפון אפריקה.

(187) F. v. Luschan, The Early Inhabitants of W. Asia. Journ. of the Royal Anthrop. Inst. of G. Britain Vol. XLI, 1911.

מפריז את ערך החתים בתרכבת העמים באסיה הקדמית.

(188) Art. Kohn, Die prähist. Perioden in Pal. Mitt. der Anthropol. Ges. in Wien, XLIV. החלוקה הרגילה באירופה אינה מתאימה בכל לא״י.

תגלית גלגלת של אדם קדמון בגליל היא אחד המאורעות החשובים בחקירת א״י. על תגלית זו דנים:

(189) Brit. School of Archaeology in Jerusalem Bull. 7, 1925. Excavations of two Palaeolitical Caves in Galilee.

(190) Art. Keith, Rep. on the Galilee Skul ביחד עם עוד חִבּור בקובץ Brit. School of Arch. in. Jer. Researches in prehist. Galilee by Turville-Petre.

(191) Al. Mallon, Quelques Stations préhist. de la Pal. Mélanges de l'Université, Beyrouth. רשימה של המקומות שבהם נגלו שרידים פריהיסטוריים.

(192) Otto Prokesch, Die Völker Altpalästinas, Land der Bibel.

יָעֵל Capra beden sinaitica
יַרְבּוּעַ Dipus aegyptius, D. sagitta, D. hirtipes
מְרִיא Bos bubalus
מַרְמוֹטָה Spermophilus xanthoprymnus
נַחֲלִיאֵלִי Motacilla: כגון Motacilla alba, M. flava, M. melanocephala
נְמִיָּה Herpestes ichneumon
נַמְנְמָן Eliomys, Myoxus: כגון Eliomys melanurus, Myoxus glis M. nitela, M. dryas
נָמֵר Felis panthera, Felis nimr
נֵץ Accipiter nisur
סַרְטָן הוא שם כולל לכל מיני (גרמנית) Krabbe, למשל, Telephusa fluviatilis (=Potamon potamios), Scyllarus latus, Ocypoda hippeus, Portunus pelagicus, Grapsus marmoratus, Eriphia spinifrons
עַכָּבִישׁ, כולל בקרבו כל מיני עכוביתא: عنكبوت: Galeodes arabs var. syriaca, Paragaleodes judaicus, Rhagodes phalangium, Rhagodes judaicus, Gnosippus styloceros, Gylippus syriacus, Gylippus judaicus, אך גם כל מיני (גרמנית) Spinne (araneae), שמספרם רב מאד בארצנו.
עַכְבְּרֵי שָׂדֶה, עכבר־השפלה Mus praetextus, עכבר־החול Mus bactrianus, הָאֹגֵר האפור Cricetus phaeus, עכבר-החול עַב־הרגלים Meriones tristrami, נַבְרַן־השדה Microtus philistina, נַבְרַן־טבריה Arvicola guentheri.
עַקְרָב הוא שם כולל לכל מיני Scorpio כגון: Buthus crassicauda Buthus bicolor judaicus, Buthus occitanus, Butheolus melanurus, Nebo hierochonticus, Nebo flavipes, Scorpio testaceus
פֶּתֶן Haje naje
צָב Uromastix spinipes
צָבוֹעַ Hyaena striata
צְבִי Gazella, כגון: Gazella subgutturosa, Gazella arabica, G. dorcas
צֶפַע Vipera xanthina
צִפְעוֹנִי Vipera euphratica
צִרְעָה Vespa orientalis
קוֹרֵא Ammoperdix hayi
שׁוּנְרָא = החתול

רשימת בעלי חיים שבפרק זה עם שמם המדעי מסודרת ע״י י. אהרוני

אִי Canis lupaster Hemp. Ehbg.

אַיָּל Cervus in genere — הָאַיָּל רְחַב הַקְּרָנַיִם: Cervus dama = Cervus platyceros; הָאַיָּל הָאַדְמוֹנִי: Cervus elephas

אֱנוֹפֶלֶס: יש בארצנו מינים אחדים: Anopheles maculipennis, Anopheles bifurcatus, A. hyrcanus, A. algeriensis, A. culicifacies, A. superpictus, A. mauritianus, A. pharoensis, A. multicolor

אֶפְעֶה Echis arenicola

אַרְבֶּה Schistocerca peregrina

אַרְנֶבֶת־הַבַּיִת Lepus cuniculus

אַרנבת־הַבָּר Lepus sinaiticus, L. syriacus, L. isabellinus, L. aegyptius

בְּלְבֻּל Pycnonotus xanthopygus palaestinae

בַּרְדְּלָס Cynailurus jubatus או Felis jubata

גַּחְלִילִית Lampyris in genere כגון L. aharonii

דְּבוֹרָה Apis fasciata, Apis ligustica

הדֹב הסורי Ursus syriacus H.—E. או Ursus isabellinus

דוּחַיִּים Amphibia

דְּרוֹר Passer domesticus biblicus

הַדְּרוֹר הַמּוֹאָבִי Passer moabiticus

זְאֵב Canis lupus

זַהֲבָן Oriolus galbula

זוֹחֲלִים Reptilia

זִיקִית Chamaeleo vulgaris יותר נכון: כֹּחַ

זֶמֶר Ovis ornata sive orientalis, Τραγέλαφος

חֲבַרְבָּר Zamenis viridiflavus var. asiana

חוֹחִית Carduelis elegans

חֲזִיר־הַיַּעַר Sus scrofa

חַיְוָיָאִי Circaëtus gallicus

חֹלֶד Spalax typhlus ehrenbergii

חַתוּל הבִּצּוֹת Felis chaus

החתול המִצרי Felis maniculata

טֶרֶד, הַטֶּרֶד הַתְּכֹל־הַכָּחֹל Monticola cyanus, הַטֶּרֶד־הַמְזַמֵּר Turdus musicus, הַטֶּרֶד־האדֹם Turdus philomelas, הַשַּׁחְרוּר Turdus merula syriaca, Turdus viscivorus.

Nitraria fridentata Dest.	צמחי בורית	Sorghum annuum Pers.	דורה
Populus alba L.	צפצפה	Laurus nobilis L.	דפנה
Populus pyramidalis Roz, [?]		Myrtus communis L.	הדס
Populus Euphratica	צפצפה בבלית	Nerium Oleander L.	הרדוף
Origanum Maru L.	קורנית	Rosa sp.	ורד
Ammophila arenaria L. Link	שבלת החולות	Conovlvulus sp.	חבלבל
Sesamum indicum L.	שומשמין	Citullus Colocyntus (L.) Schrad.	חמדל
Anastatica hierochuntica L.	שושנת יריחו	Urginea maritima L. Bak	חצב
Accacia sp.	שטה	Ceratonia Siliqua L.	חרוב
Ficus Sycomorus L	שקמה	Poterium spinosum L.	סירה
Populus pyramidalis Roz [?]	תדהר	Salix safsaf Forsk.	ערבה
Morus alba L.	תות	Opuntia Ficus indica Mill.	צבר
Morus migra L.	תות	Halophytes	צמחי מלח

פרק י"א. ספרות.

(171) H. B. Tristram, The Fauna and Flora of Pal. Survey of W. Pal. PEF, London, 1884.

(172) id; The Natural History of the Bible, London, 1889.

(173) A. Nehring, Die geogr. Verbreitung der Säugetiere in Pal. u. Syrien Globus, Bd. 81, 1902.

זהו הנסיון היחידי של גיאוגרפיה זואולוגית בא"י. הזואולוג של א"י, י. אהרוני חולק על הרבה ממסקנותיו של נהרינג.

(174) Selah Merill, Die Vögel Pal., Jerusalem, Lunz, Bd. II.

ירושלים של לונץ, ח"ב (כתוב לועזית).

(175) Fritz Bodenheimer, Die Tierwelt Pal. Land der Bibel Bd. III/3-4.

(176) י. אהרוני, תורת החי. (177) הנ"ל, הארבה. (178) הנ"ל, נחשים טובים, השלח, מ"ג. (179) הנ"ל, נחשי א"י, ספר השנה, ת"א תרפ"ג. (180) הנ"ל, מאמר בגרמנית על החי בככר הירדן, נספח לספרו של (116) Blanckenhorn.

(181) J. Aharoni, Über das Vorkom. u. Aussterb. pal. Tierarten, ZDPV, 49.

(182) N. Annandale etc., Report on the biology of the Lake of Tiberias, Journ. of the Asiatic Soc. of Bengal New Series, vol. IX.

הספר הקלסי לגיאוגרפיה של בעלי החיים בכלל הוא עד היום ספרו של מיסד המקצוע:

(183) Alfr. Russel Wallace, Distribution of Animals.

(162) Wimmer I. Palästinas Boden mit seiner Pflanzen u. Tierwelt von Beginn der bibl. Zeit bis Zur Gegenwart, Görres Ges. Köln 1902.

ספר זה הוא המתאים ביותר לנקודת מבטו של הגיאוגרף וההיסטוריון.

(163) Leop. Fonk, Streifzüge durch die bibl. Flora 1900.

ספר מבוסס על חקירה בטבע ועיון רב בספרות. גדול מכפי צרכי הגיאוגרף.

(164) Killermann S. Die Blumen des Heiligen Landes, Land der Bibel I 5/6 (פופולרי).

(165) P. Range, Die Flora der Isthmuswüste Berlin 1922.

(166) F. Mücke, Wald u. Wild in der Bibel, Deutsche Forstzeitung X 1895 מאמר פופולרי. כתוב באופן חי.

לידיעת שמות הצמחים:

(167) M Duschak, Zur Botanik des Talmud.

(168) Imm Löw Aramäische Pflanzennamen.

(199) מ. מאירוביץ צמחי ארץ הצבי, ירושלים לונץ כרך ג׳–ד׳.

(170) J. E. Dinsmore, G. Dalman, Die Pflanzen Pal. ZDPV, XXXIV.

להבנת הגיאוגרפיה של הצמחים בכלל הספר הקלסי בגרמנית הוא:

(170) A. F. Schimper, Pflazengeographie, 1898.

על צמחים בעלי ערך כלכלי בארץ מוציא המכון לחקלאות ולמדע הטבע של האוניברסיטה חוברות שונות, מדעיות ופופולריות.

הערה. הקוצים הנזכרים בתנ״ך הם: אטד, באשה, ברקן, דרדר, חדק, חוח, חרול, נעצוץ, סירה, סלון, סנה, סרפד, קוץ, קמוש, קמשון, שמיר, שית.

רשימת הצמחים שבפרק עם שמם המדעי מסודרת ע״י ד״ר **ישראל ריכרט**

עם הוספות מאת ד״ר **הראובני**

אבהר	Styrax officinalis
אבטיח	Cucumis Citrulus L.
אגמון	Phragmites communi Tris.
אורן	Pinus halapensis Mill.
אטד	Lycium Europ. L. Zizyphus Spina Christi L. ע״פ הראובני
איקליפטוס	Eucalyptus sp.
אלה אלון	Quercus Aegilops L. Quercus lusitanica Zam.
אלוני שיחים	Zwergeichen (גרמנית)

נעצוצים ע״פ הראובני	
אשל	Tamarix sp.
אשל המן	Tamarix mannifera Ehrenb.
בצל אשקלון	Allium ascalanicum L.
בצלנים	Liliaceae, Irideae Amaryllideae
ברוש	Cupressus sp.
ברקן	Notbasis syriaca L. Cass. ע״פ הראובני
בושם	Balsam (גרמנית)
גומא	Cyperus Papyrus L.

(143) Heinrich Hilderscheid, Die Niederschlagsverhältnisse Pal. in alter u. neuer Zeit ZDPV XXV.

(144) א. י. בְּרָוֶר, האור באקלימה של א״י, «הרפואה», כרך ב׳.

(145) P. Range, Hydrolog. Beobachtungen in Pal. ZDPV 1922.

(146) Chaplin — Kersten, Das Klima von Jerusalem.

(147) א. ברוך—רוזנשטין, הגשמים בירושלים, ספר השנה, תל־אביב, תרפ״ג.

(148) הנ״ל, האקלים של יפו — ת״א — שרונה, ת״א תרפ״ב ; (149) הנ״ל, התצפיות המיטיאורולוגיות של ת״א בשנים 1923/24.

(150) C. Schoy, Die Ursache der hohen Wärme in Jordantale, Ztschr. f. Balneologie, Berlin X Jhg.

(151) P. Range, Zur Meteorologie des Sinai, Meteorolog. Zeitschr. 1917.

בשאלת שנוי האקלים בתקופה ההיסטורית עוסקים :

(152) Theob. Fischer, Studien üb. das Klima der Mittelmeerländer EH. zu Pet. Mitt. 1879. (143) הילדרשיד בחבורו

(153) Ellsew, Huntington, The Climate of ancient Pal. Bull. of the Amer. Geogr. Soc. XL.

(154) Hugo Klein, Das Klima Pal. auf. Grund der alten hebr. Quellen ZDPV XXXVII 217 u. 297.

על האקלים של א״י מדובר גם בקשר עם ארצות ים התיכון בספר הקלסי

(155) I. Hann, Handbuch der Klimatologie.

פרק י. ספרות.

הספר הטוב ביותר על הצומח של א״י הוא ספר פלוריסטי:

(156) G. E Post, The Flora of Syria, Palestine etc. Beirut 1896.

(157) id. The Botanical Geography of Syria and Pal. with a map, London, The Victoria Institute.

הבסיס אשר עליו בנה פוסט הוא:

(158) Ed Boissier, Flora Orientalis 6 vol. 1867—88.

כולל את כל קדמת אסיה.

(159) H. Christ, Zur Flora der Bibl. Länder ZDPV XXIII.

בקרת ומלואים לספרו של פוסט (156) ולספרו של פונק (163).

(160) Th. Kotschy, Frühlingsflora von Südpalästina Verh. der Zoolog. botan. Ges. Wien Bd. 11, 1861.

(161) V. Bornmüller Zur Kenntuis der Flora Pal.

בקובץ הנ״ל כרך 48.

פרק ז. ספרות.

(126) G. Schuhmacher, Accros the Jordan, London, 1886.

(127) » Dscholan, ZDPV, IX.

(128) » Der Südl. Basan, ZDPV, XX.

(129) Selah Merill, East of the Jordan, 1881.

(130) J. G. Wetzstein, Reisebericht üb. der Hauran u. die Trachonen, Berlin, 1860.

(131) Wetzstein u. Doergens, Reise in das Ostjordanland Zschr. f. allgem. Erdkunde NF, Berlin, 1860.

(132) Al. Stübel, Die Vulkanberge von Ecuador, Berlin 1897.

(בח״ג עמ׳ 351 מדובר על הרי הגעש בחורן).

(133) id. Das Nordsyrische Vulkangebiet.

(134) G. Rindfleisch, Die Landschaft Hauran in röm. Zeit und in der Gegenwart ZDPV, XXI.

פרק ח. ספרות.

(135) C. Steuernagel, Der Adschlûn, nach Aufzeichnungen von G. Schuhmacher ZDPV 47. גם בתור ספר נפרד.

(136) Guy Le Strange, A ride through Ajlùn and the Belka.
נדפס ביחד עם ספרו של שוהמַכֶר Accross the Jordan

(137) A. Musil, Arabia Petraea Bd. 1 Moab.

(138) Brünnow — Domaszewski, Die Provincia Arabia 1904.
נותן השקפה גיאוגרפית על כל עבר הירדן המזרחי.

(139) H. Gressmann, Durch das Ostjordanland PJB. IV.

(140) M Blanckenhorn, Die Hedschasbahn, Geogr. Zeitschr. XVIII Jhg.

פרק ט. ספרות.

מדידות מיטיאורולוגיות נעשות בא״י בקביעות משנת 1860 ואילך. החומר נתפרסם ברבעון QStPEF החל משנת 1869, ברבעון ZDPV החל משנת 1895. את תוצאות המדידות של התחנות הממשלתיות מפרסם Dept. of Customs etc. בירחונו Commercial Bulletin ואת החומר של השנה Dept. of Agriculture etc. בדו״ח Annual Report. ראה (256).

בעתון החקלאי «השדה» נדפס חומר מן המדידות במושבות היהודיות. ספר כולל ומקיף את כל השאלות ואת כל החומר אין עוד.

החבור המקיף ביותר הוא עד עתה:

(141) F. M. Exner, Zum Klima von Pal. ZDPV XXXIII. רשימה של ספרות

(142) G. Zumoffen, La Metéorologie de la Pal. Bull. de la Soc. géogr. Paris, vol. XX.

(103) Rotermund, Durch das Land der Judäer u. Philister PJB. V.

(104) P. Range, Philistaea ZDPV. 1923 .עם מפה (נדפס גם לחוד)

פרק ד. ספרות.

(105) Al. Musil, Arabia Petraea, Bd. II Edom.

(106) W.F. Hume, Topography and Geology of Sinai, SE Portion, Cairo 1906.

(107) L. Woolley, T. E. Lawrence, The Wilderness of Zin, PEF Annual Report 1914-1915.

(108) Val. Schwöbel, Die geogr. Verhältnisse des Menschen in der Wüste Juda, PJB III, 76.

(109) R. Hartmann, Die Wüste Juda, Natur, 1911.

(110) E. v. Mülinen, Beiträge zur Kenntnis des Karmel, ZDPV, XXX.

פרק ה. ספרות.

(111) T. G. Bonney, The Kishon and Jordan Valley Geol. Mag. London 1904.

(112) Vol. Schwöbel, Verkehrswege u. Ansiedlungen Galiläas ZDPV. XXVII.

פרק ו. ספרות.

(113) W. P. Lynch, Official Rep. of the USA. Expedition to the Dead Sea etc., 1852.

(114) Alb. de Luynes, Voyage d'Exploration à la Mer Morte etc. 1871-6.

(115) Libbey-Hoskins, The Jordan-Valley and Petra, 2 vol. 1905.

(116) M. Blanckenhorn, Naturwiss. Studien am Toten Meere 1912.
(בצרוף המפה הגיאולוגית של א"י).

(117) L. Gautier, Le Lac de Tiberiade, Le Globe, Genève, vol. 41.

(118) id. Autour de la Mer Morte, Le Globe 39.

(119) F. M. Abel, La Mer Morte.

(120) K. Meusburger, Das Tote Meer, Brixen, 1907-9, Jahresber. des Gymn.

(121) Vol. Schwöbel, Der Jordangraben, Zwölf Länderkundl. Studien zu Ehren von Prof. Hettners 60 Geburtstag, Breslau, 1921.

(122) Irw. Wilfred, The Salts of the Dead Sea and the River Jordan Geogr. Journ. LXI, p. 428 ff.

(123) id. The origin of the salts of the Jord. Geogr. Journ. LXVI, p. 527.

(124) Gov. of. Pal. by the Crown Agents for the Colonies, Production of Minerals from the water of the Dead Sea, London, 1925.

חוברת קטנה יצאה באכסמפלרים מועטים, ולכן היא יקרת המחיר והמציאות.

(125) A. Forder, A. Causeway accross the Dead Sea QStPEF, 1910.

(87) Paul Range, Die Geologie der Isthmuswüste SA. aus Ztschr. der Deutschen Geolog. Gesellsch Bd. 72. עם מפה

(88) הנ״ל Die Küstenebene Pal. mit geolog. Übersichtskarte 1:250,000, Berlin 1922.

(89) W. Kört, Geolog. Beobachtungen in Syrien u. Pal. in der Jahren 1917-18 Ztschr. der Deutsch. Geolog. Ges. Bd. 76.

(90) E. Krenkel, Der Syrische Bogen, Zentralblatt f. Mineralogie, 1924.

משיג על דעות בלנקהורן ונותן מקום רחב להקמטה במבנה א״י.

תשובת בלנקהורן ב־77 Zeitsch. der Deutsch. Geolog. Ges. Bd.

(91) L. R. Cox, A Triassic Fauna from the Jordan Valley Ann. and Magaz. of Nat. Hist. Ser. 9 vol. XIV, 1924.

מפרסם תגלית שכבות טריאס בעבר הירדן המזרחי, וכן גם קמבריום במקום חדש.

(92) P. Range, Das Diluvium in Pal. Die Eiszeit, Bd. II, 116, Wien.

(93) Nat. Shalem, Il Cenomaniano ad occidente di Gerusalemme Estr. dal Boll. d. Soc. Geolog. Ital. XLIV.

הערה. מר בלֵיק (Blake) הגיאולוג של הממשלה בא״י גלה על יד רמלה שכבות של גיל המיוקין. מציאות גיל זה בא״י לא היתה ידועה עד עתה. לפי ידיעה קצרה בדו״ח:

(94) Pal. Gov. Report on the Admin of Pal. for 1925, p. 25.

ברעש ב־11/VII 1927 בא״י ניזוקו ביחוד המקומות שעל יד קוי השבר, על יד המעבר מארץ הגבעות לשפלה (לוד, רמלה) ומן ההר לככר הירדן (יריחו). גם שכם שניזוקה הרבה יושבת על קוי שבר.

פרק ג. ספרות.

(95) Trelawney Saunders. An Introduction to the Survey of West Pal. PEF, London, 1881.

(96) H. B. Tristram, Pal. in its physical aspects, London, 1880.

(97) Otto Ankel, Grundzüge der Landesnatur des Westjordanlandes, 1887.

(98) Hub. Auhagen, Beiträge zur Kenntn. der Landesnatur Syriens, Berlin 1907.

תרגום ועבוד עברי מאת א. ספיר הוצאת «לעם», 1913.

(99) Reg. A. Daly, Palestine as illustrating geological and geographical controls. Bull. of Amer. Geogr. Sor. XXXII, 1900.

מאמר מדעי אבל נוח לקריאה גם לשאינם מומחים.

(100) Val. Schwöbel, Landesnatur Palästinas, Land der Bibel I, I_3.

(101) T. M. Abel, Le Littoral de la Pal. et ses ports RB, 1914.

(102) Sigesmund, Ein Frühlingsritt am äussersten Meer, PJB VII.

לונץ ב׳. (72) י. ז. הורוויץ, מחקרי ארץ אבותינו, תר״ע, ירושלים. (73) א. מ. לונץ, תחומי עולי בבל, «ירושלים», כרך י״א–י״ב.

(74) H. Hildesheimer, Beiträge zur Geographie Pal. Jahresber. des Rabb. Sem. Berlin, pr. 5645. עוסק ברשימת תחום עולי בבל שבספרי, תוספתא וירושלמי.

(75) J. P. van, Kasteren, La Frontière Septentriorale de la Terre Promise, RB II, p. 23.

(76) Sam. Krauss, Les Divisions Administratives de la Pal. à l'Époque Romaine, Rev. des Études Juives, vol. 46.

(77) יצחק גולדהאר, אדמת קדש (רק חומר; המסקנות מוזרות).

(77*a*) Isaac Goldhor, Die Grenzen des Westjordanlandes Jb. der Jüd. Literatur Ges. in Frankfurt a. M. Bd. IV.

הגבול המדיני בהוה רשום במלים ובמפה בחוברת:

(78) Treaty Series No 13 (1923) Agreement between H. M. Governement and the French Gov. respecting the Boundary Line between Syria and Pal. (3 maps).

על האורך והרוחב הגיאוגרפי עיין ב־QStPEF, כרך א׳ עמ׳ 74. המצב הגיאוגרפי של הנקודות שיש בהן תחנות מיטיאורולוגיות נרשם ב־(53) וב־(256).

הערה. בעמוד 11 נערך השטח של הבית הלאומי ע״פ מקורות רשמיים שנתנו למחבר בכתב וכן העריכוה גם (79) לוק וקיט־רוטש ב«ספרה של א״י» הוצאה עברית עמ׳ 1 וכן (80) K. W. Stead, Report on the Economical and Financial Situation of Pal. 1927, הוצאת Dept. of Overseas Trade עמ׳ 4. 9,000 מיל האנגליות מתאימות ל־23,000 ק״מ. אבל מדידות על המפה שנעשו על ידי לצרכי הלוחות אשר בפרקים על הישוב ועל הכלכלה הוכיחו ששטח הארץ המכילה את כל הנגב עד ים סוף הוא יותר מ־26 אלף ק״מ. הערכה זו מתאימה גם להערכת הקרקעות שנעשו על ידי אחרים.

פרק ב. ספרות.

(81) Oskar Fraas, Aus dem Orient, 2 Teile, 1867 ff.

(82) L. Lartet, Essai sur la géologie de la Pal. Anual. des Sciences géol. vol. I, Paris 1869. (83) C. Diener Libanon, 1886. (84) Edw. Hull, Memoir of the geology and geography of Arabia Petraea and Palestine, Survey of West. Pal. 1889.

החבור החשוב ביותר הוא כעת:

(85) Max Blanckenhorn, Syrien, Arabien u. Mesopotamien im Handb. der Regionalen Geologie von Steinmann u. Wilckens, Bd. V/4.

בסוף הספר רשימת ספרות עשירה עד שנת 1914.

(86) הנ״ל Geologische Karte von Pal. ZDPV. 1:700,000.

מן החקירות הגיאולוגיות של ימי המלחמה חשובות:

ספרי שמוש קצרים הם:

(52) G. Hölscher, Landes u. Volkskunde Pal. 1907, Göschen.

הספר השמושי הטוב ביותר נוצר ע״י הנהלת הצי האנגלי בימי המלחמה:

(53) Naval Staff, Geogr. Sect. I, 1215. A Handbook of Syria (including Palestine) כלה מן השוק.

(54) Kurze militärgeogr. Beschreibung von Pal., Kartogr. Abt. der Preuss. Landesaufnahme, Berlin, 1917.

נכתב בעד הצבא הגרמני ע״י ו. שְׁוֹבֶל בעלום שמו. גם ספר זה נמצא רק בספריות מועטות.

ספרי שמוש בעלי ערך מדעי הם גם מורי הדרך הטובים של Baedecker (55) הוצאה אחרונה באנגלית 1912, של B. Meistermann (56) בצרפתית, איטלקית וכו׳ (הספר בועד לקטולים). (57) י׳ פֶּרֶס, עברית וגרמנית. הידיעות על הישוב העברי הן משנת 1920.

חומר רב לכל הענפים של ידיעת א״י נמצא בירחונים הנ״ל (14), (15), (16), מלבד זה בקובצים: (58) Palästina-Jahrbuch des Deutschen evang. Inst. f. Altertumswissenschaften des H. L. zu Jerusalem 1905.

המו״ל ג׳ דַלְמַן. מלבד מאמרים ותאורי מסעות חומר ציורי מצוין.

(59) Annual Report of PEF, 1914-15. ואילך

(60) «ירושלים», קובץ למחקרי א״י, א. מ. לונץ, תרמ״ב – תר״פ, י״ג כרכים. חומר היסטורי וטופוגרפי ודו״ח על הישוב היהודי בְאותן השנים.

(61) לוח א״י. לונץ, תרנ״ו–תרע״ז. מאמרים קצרים. חומר על מצב הישוב.

(62) קובץ החברה העברית לחקירת א״י, ירושלים תר״פ–פ״ה.

תשובה על ערכים רבים הנוגעים לא״י בעבר וגם בהוה אפשר למצוא באנציקלופדיות:

(63) Jewish Encyclop. Singer NJ, 1900. (64) Protest. Realenzyklop. Herzog-Hauck. (65) Realenzyklop. des Judentums, J. Hamburger.

(66) אוצר ישראל, י. ד. איזנשטין.

(67) H. Guthe, Kurzes Bibelwörterbuch, 1903. ספר קצר ועשיר בחומר הוא להיסטוריה ולטופוגרפיה של ימי הבינים והתקופה החדשה:

(68) Enzyklop. des Islam, M. Th. Houstma u. A. Schaade, 1908 ff.

יש גם הוצאה אנגלית. הספר מביא חומר מן הספרות הערבית; עדיין לא נשלם.

פרק א. ספרות.

(69) א. י. בְּרָוֶר, שמות הארץ, ספר השנה, חלק א. תל־אביב תרפ״ג. הספרות מובאה בהערות.

על גבולות א״י יש ספרות רחבה. החשובים ביותר הם: (70) ר׳ אישתורי הפרחי, כפתור ופרח, הוצאת לונץ. (71) מאיר איש־שלום, גבולות א״י וסוריה, «ירושלים»,

חבורים כוללים לידיעת א"י:

(37) PEF. The Survey of Western Pal. 9 vol. London 1884.

(38) » The Survey of Eastern Pal. 2 vol. London 1889.

הספרים הללו יצאו בקשר עם המדידות והמפות של .PEF והם היסוד לכל החקירה החדשה.

מן הספרים שקדמו להנ"ל ראויים עוד לעיון:

(39) Ed. Robinson, Biblical Researches in Pal., London 1841.

(40) » » Later Bibl. Researches in Pal., London 1856.

(41) » » Physical Geography in Holy Land, London 1865.

הספרים יצאו גם בתרגום גרמני.

(42) C. Ritter, Erdkunde Bd. XIV — XVII Berlin 1848—54.

כולל חומר רב מספרי גיאוגרפים ותירים קדמונים.

על ספרות הקדמונים ושל ימי הבינים מבוסס ספרו של שלמה מונק:

(43) Sal. Munk, Palestine, Description géogr. histor. et archéolog. Paris 1845.

על הספרות ועל השמועה וההתבוננות בארץ מבוסס (44) יהוסף שורץ, «תבואת הארץ». טוב להשתמש בהוצאת לונץ, תר"ס.

(45) Victor Guérin, Description géogr., histor. et archéolog. de la Pal. 7 vol. 1867-83.

זוהי טופוגרפיה מדויקת של המקומות שבעבר הירדן המערבי בתשומת לב מיוחדת לשרידי בנינים קדמונים.

הספר הכולל הטוב ביותר באנגלית הוא:

(46) G. A. Smith, Historical Geography of the Holy Land. London, 1894.

הספר הזה נדפס במהדורות רבות. הוא שואף להראות את הקשר שבין העם והארץ בימי שלום ובמלחמה.

(47) Vital Cuinet, Syrie, Liban et Pal., Géographie administrative, statistique etc. 1896-1900. (9) כולל גם תאור המבנה, האקלים, הצומח והחי.

(48) Cooke A. W., Pal. in geography and history, 2 vol., 1912.

(49) Ellsw. Huntigton, Pal. and its Transformations, 1911.

בעיקר גיאולוגיה, מורפולוגיה ואקלימטולוגיה של א"י.

(50) Theob. Fischer, Pal. eine länderkundl Studie, Mittlmeerbilder, Bd. I.

רשימה קצרה וטובה של גיאוגרף מומחה, בנגוד לרוב החבורים שיצאו מידי תיאולוגים, בלשנים וארכיולוגים.

(51) Ew. Banse, Die Türkei, Braunschweig, 1919, S. 359 ff.

המחבר ידוע בשאיפתו לאחד בתאור הגיאוגרפי מדע ואמנות.

המפות (21) ו(22) כוללות גם את ארץ מואב והר שעיר. בימי המלחמה הוציאו הבריטים והגרמנים מפות הכוללות את מערבו של הגלעד בקנה מדה 1 : 63,360 ו 1 : 50,000.

מן המפות הבינוניות חשובה ביותר:

(26) PEF A Map of Pal. by G. Armstrong Ch. W. Wilson et C. R. Wilson 1 : 168,960, 22 sheets, London 1890.

המפה כוללת את א״י בתחום עולי מצרים. תאור הקרקע בקַוקָוים נותן מושג נכון מצורתו.

ממפות הקיר הטובות ביותר הן של I. G. Bartholomew (27) באנגלית, Kiepert (28) Rothang u. Umlanft (29) בגרמנית. שתי המפות האחרונות עובדו בעברית (28) ע״י א. ספיר ו(29) ע״י פרופ. ש. קלין.

העשיר והרחב שבאטלסים של א״י הוא:

(30) G. A Smith, I G. Bartholomew, Atlas of the Historical Geography of the Holy Land, 1915

20 מפות מוקדשות לא״י בהוה, בכללן אחת לגיאולוגיה ואחת לצמחיה, 40 לתולדות א״י, החל מהאלף הב׳ לפני הספירה וכלה במסעי הצלב. במבוא רשימת המקורות והספרות.

(31) H. Guthe Bibelatlas 2 Aufl. Leipzig 1926.

מ 21 המפות הַגדולות ו 30 הקטנות רק שתים מוקדשות לא״י בהוֶה. לגיאוגרף חשובה מפת הקרקע של ירושלים לפני הבנותה.

(32) Lud. Heidet, R. de Riess, Atlas Scripturae Sacrae ed. III, Freiburg in Br. 1924. זהו אטלס קתולי. השמות בצורותיהם שבולגטה

(33) ז. ז׳בוטינסקי וש. פֶּרְלְמַן, אטלס. תרפ״ו. כולל מלבד מפה גדולה של א״י גם מפית גיאולוגית ומפית כלכלית ומפות היסטוריות אחדות.

מפה בולטת גדולה וטובה עם צבעים לתאור המבנה הגיאולוגי הוציא בשנת 1926:

(34) R. Köppel, Hochkarte Palästinas 3 Teile, Tübingen 1 : 84,500.

ציורים:

(35) G. Dalman, Hundert Fliegerbilder aus Palästina, Verlag C. Bertelsmann, Gütersloh. 1925.

בספר זה נאספו מאה תמונות מאלפי התמונות שצלמו המעופפים הגרמנים בימי המלחמה. הבאורים שנתן דַלְמַן לתמונות הם הדרכה טובה גם לקריאת המפה וגם להבנת הנוף הארץ הישראלי. מן התמונות אשר לא נתפרסמו יש אוסף חשוב בבה״ס הלאומי בירושלים.

(36) G. Landauer, Palästina, 300 Bilder, Einleit. von S. Hedin, München, 1925.

חומר עשיר בלי עבוד שיטתי. את הציורים לידיעת א״י המתחדשת על ידי היהודים אפשר למצוא בהוצאות היפות של הקה״ק וקהי״ס.

ברבעונים: (14) Quarterly Statments of Palest. Exploration Fund (QStPEF)
יוצא מטעם החברה הבריטית PEF משנת 1869 ואילך.

(15) Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereines ZDPV.
מטעם החברה הגרמנית DPV משנת 1878 ואילך.

(16) Revue Biblique (RB).
מטעם בהמ״ד לידיעת כתבי הקדש של הדומיניקנים הצרפתים בירושלים, משנת 1892 ואילך.

בית הספרים הלאומי בירושלים מוציא משנת תרפ״ג ואילך את (17) «קרית ספר», ובו מדור לידיעת א״י.

את הספרות העברית מהמאה הי׳ עד 1890 רושם ב«ירושלים» של לונץ כרך ג׳ וד׳:
(18) M. Steinschneider, Jüd. Schriften zur Geogr. Pal.
בעקבות המאמר הזה עם הוספות יצא לונץ ב«ירושלים» כרך י״א–י״ב:
(19) ספרות ישראל במדע א״י. המאמר לא נשלם וכולל רק שנות ד׳ תק״ב–ה׳ תק״ע.

קרטוגרפיה.

הבסיס לכל הקרטוגרפיה המודרנית של עבר הירדן המערבי הוא:
(20) PEF Map of Western Pal. in 26 sheets, scale 1 : 63,360, by C. R. Conder and H. H. Kitchener, London 1880.
מפה זו מגיעה בצפון עד נהר קסימיה, בדרום עד נחל עזה ובאר שבע. היא הוצאה פעמים אחדות ותוקנה ביחוד בימי המלחמה.

המקורות למפות הנגב הן: (21) Alois Musil; Arabia Petraea 1:300,000, Wien 1906
מפות צבאיות בריטיות בקנה המדה 1 : 125.000 ו 250.000 ; גרמנית ותורכית ב 1 : 250.000.
מפות הצבא כלו מן השוק והן מצויות רק בידים מועטות. החומר שלהן נכנס לתוך המפה בין־הלאומית (22) Carte Internationale בקנה המדה 1 : 1000.000.

לעבר הירדן המזרחי יש מפה שוה בערכה למפה של העבר המערבי, רק לגולן, למישור הבשן ולגלעד הצפוני (עַג׳לוּן) עד נחל יבוק:
(23) DPV. Karte des Ostjordanlandes 12 Bl 1:63,360 von G. Schuhmacher. Leipzig 1908—24.
המדידות הן משנות 1885—1913.
הר החורן רשום על פי

(24) Karte des Dschebel Hauran nach Alph. Stübels Messungen u. Zeichnungen, dargestellt von Hans Fischer ZDPV XII.
חלק מן הגלעד הדרומי, ממואב ואדום כוללת המפה:
(25) R. Brünnow, Karte des südl. Belka, Moab u. Edom 3 Bl. 1904 1:100,000.
ארץ בני עמון ומואב רשומה גם במפה
PEF. Survey of Eastern Pal. by Conder et Mantell 1889 1:63,360, 2 sheets.

נוספות

ספרות ביבליוגרפית

החומר על א״י שבכתבי החרטומים והיתדות עדיין לא נאסף ונרשם. חלק חשוב ממנו אפשר למצוא בספרים:

(1) Max Müller, Asien u. Europa nach altägypt. Denkmälern.

(2) H. Winckler, Die Keilinschriften u. das Alte Testament.

(3) חומר יש גם בספרי היסטוריה לתקופת ישראל הקדומה כגון Rud. Kittel Geschichte des Volkes Israel 4 Aufl.

גם החומר שבתנ״ך ובכל ספרות ישראל העתיקה לא נאסף עדיין, ודרוש להשתמש בקונקורדנציות הכלליות ובמלונים לשפת המשנה, הגמרא והמדרשים ובספרי הטופוגרפיה ההיסטורית. רשימת החומר המלאה ביותר היא בספרו של (4) **י. ז. הורוביץ, ארץ ישראל ושכנותיה.** הספר לא נשלם, יצא רק א׳–י׳ בלי ערך ירושלים.

בין מלקטי המאמרים מן התלמודים והמדרשים חשובים ביותר (5) **י. א. ציזלינג ילקוט א״י,** עם שני פירושים. (6) **יעקב גולדמן, ילקוט א״י השלם** (שתי חוברות). (7) **י. צ. הירשנזאהן, שבע חכמות.**

חומר או מראה מקומות לספרות היהודית והנוצרית העתיקה, אפשר למצוא בספרי הנוצרים כגון:

(8) Hadr. Reland, Palaest., ex monumentis veteribus illustrata, Utrecht 1714.

(9) P. Buhl, Geographie des Alten Palästina, 1896.

(10) G. Dalman, Orte u. Wege Jesu 2 Aufl. 1926.

האזכרות של א״י והיהודים בספרות הקלסית היונית והרומית נלקטו בספר:

(11) Th. Reinach, Textes d'Auteurs Grecs et Romains relatifs au Judaïsme (עם תרגום צרפתי).

את הספרות משנת 333 עד 1878 רושם:

(12) R. Röhricht, Bibliotheca geographica Palaestinae, Berlin, 1890.

מלואים לספר זה ברבעון ZDPV כרך י״ד וט״ז.

את הספרות משנות 1905 עד 1924 רושם:

(13) P. Thomsen, Systemat. Bibliogr. der Pal. Liter. Leipzig 1908-27, 4 Bde.

את הספרות משנות 1878—1904 ואת ההופעות האחרונות החשובות ביותר אפשר למצוא

בשנים האחרונות תוקן חבור נוח ובטוח עד פֶּטְרָה וגם אהלי־מלון נמצאים שם בעונת התירים. תחנת מסלת הברזל לנוסעים לפטרה היא מעון מַעַאן בערבית, היושבת במקום שהמסלה פונה לדרום־מזרח ומתרחקת מן עמק הערבה ומהר שעיר. מעון עוסקת במקצת בעבודת האדמה בהשקאה מלאכותית. היא חשובה בתור תחנה בדרך החוגגים למֶכה. ממעון פורשת דרך בנחל יתים לעקבה. כאן עתיד לעבור בקרוב כביש לעקבה.

מצפון־מערב למעון נמצאות חרבות אוּדְרֻח, אשר בה היה ישוב יהודי בימי מחמד ובמאות הראשונות לאשלם. מצפון לאודרח היה עוד ישוב יהודי בגֶ׳רְבָּה. את עציון גבר משוים אל ג׳אצ׳יאן מקום רחוק מן הים, כי הים נסוג כאן אחור. עקבה היא אילת, נמלה של א״י בים סוף בימי שלמה, יהושפט ועוזיה; בימי רומא המאוחרים ובימי ביזנט נחשבה אילת על פלסטינה III. קהלה יהודית התקימה כאן עוד במאה הי״ד. אפשר שבימי שלטון הצלבנים, שארך רק עשרות שנים, פסק הישוב היהודי ונתחדש אחרי כן. אילת התפרנסה על המסחר ועל ציד דגים ועל חורשות תמרים. כעת זוהי פנה נדחת, אבל מפני חשיבותה האסטרטגית ספחה אותה אנגליה לעבר הירדן.

בהר גבל חונים בני הג׳יה הידועים לנו ממואב. בהר שעיר התיכון נמצאים בני לִיאַתְנֶה ומדרום להם בני חְוֵיטָת. בני סכר אהלים מעבר למסלה החג׳אזית ומצודתם פרושה על כל הר שעיר.

יכזבו אף בסוף הקיץ. תושביה מתפרנסים על מזרע תבואות ועל כרמי גפן וזית ועל גדול בהמה דקה. בתנאים דומים לתופל קימת גם בצרה, בְּצֶרה בערבית, בירת אדום העתיקה.

מדרום־מערב לבצרה נמצאות חרבות פונון אחת התחנות במסעי בני ישראל. בתקופת ביזנט חצבו בפונון נחשת. בקצה הר גְּבָל עומדת שׁוֹבֶךְ, מבצר חזק לצלבנים בשם מונס רֶגָלִיס (הר המלך=Mons Regalis).

סלע, היא פֶּטְרָה ביונית, נמצאת באמצע בין ים המלח ובין ים סוף על יד אחד המעברים המועטים מעמק הערבה אל הר שעיר. הגיא צר ותלול ונוח לבצור. לכן עמדה כאן עיר מבצר חשובה עוד בימי האדומים. בימי הבית השני היתה סלע בירתה של ממלכת נביות. השם סלע מתאים לה, כי היא חצובה בסלע בתוך שכבות אבן החול האדומה.

ציור 81. מקדש בסלע (פטרה). כל הבנין הענקי הזה חצוב בסלע.

החורבה לֶג׳וּן מזכירה את מחנה הלגיונות הרומאים שהיה שם במשך דורות, אחד המחנות שבקרבת הארנון (Castra Arnonensia).

את כֶּרַךְ, העיר הגדולה בארץ מואב מימי הבינים ועד היום, חושבים לקיר מואב, כי בתרגום יונתן מתורגם קיר מואב כרכא דמואב, והיונים היו קוראים למקום זה כַּרַכְמוֹבָא, כלומר כרך מואב.

קיר מואב נזכרת רק פעם בתנ״ך (ישעיה ט״ו, א׳), אבל קיר חרש וקיר חֶרֶשֶׂת נזכרות כמה פעמים (מל״ב ג׳, כ״ה; ישעיה ט״ז, ז׳, י״א.; ירמיה מ״ח, ל״א ל״ו), חושבים שקיר מואב וקיר חרשת וקיר חרש זוהי עיר אחת. כֶּרַךְ עלתה על רבה בזמן שהצרכים הצבאיים עלו בערכם על צרכי התנועה הכלכלית. הצלבנים עשוה לאחד המִבצרים החזקים שבכל ארצות המזרח. בנפול הצלבנים ירדה אמנם, אבל לא חרבה מעולם כיתר ערי מואב. עד שנת 1893 לא העיזו התורכים להכניס לתוכה חיל מצב ולגבות בה מסים. וגם אחרי שחנה צבא תורכי בעיר לא הגיעה יד השלטון למרחק רב מן העיר. בשעה שבנו התורכים את מסלת חג׳אז לא נמנעו שבטי הבידואים מלהתנפל על העובדים, אם כי מלאכתם נחשבה למלאכת הקודש. הממשלה הוכרחה לשחדם במתנות. כשנגמרה המלאכה והשלטון חדל מלשלם לשבטים את המתנות שהורגלו להן פרץ מרד בעיר ובסביבה, ורק בעמל רב דֻכּא. גם כעת מתיחס השלטון בזהירות רבה לעיר זו ומתחשב את השיכים המקומיים.

מספר התושבים מגיע לאלפים אחדים ובכללם מאות אחדות נוצרים אורתודוכסים וקתולים. לפָנים היו יותר נוצרים בעיר, אבל הם עזבו את העיר והלכו לשבת במידבא (1880). כל התושבים כמושלימים כנוצרים, הם בידואים למחצה, הן בכלכלתם והן בסדרי חברתם ובמנהגיהם. לפני המלחמה היו סוחרים יהודים מחברון מצויים בכרַךְ, ויש אשר ישבו בה בלי משפחתם, כעת מקבלת העיר את סחורותיה ושולחת את יבול שדותיה ואת צאנה דרך ים המלח או באוטומובילים. תחנת מסלת הברזל הקרובה ביותר לכֶּרַךְ היא קֶטרני.

לצפון מנחל זרקא־מעין חונים בני עדואן, הידועים לנו מן הגלעד, מדרום להם עד רבה נפוצים בני חַמידֶה, שבט גדול בעל שמנה מאות אהלים; ממזרח להם בני סַלָאִיטָה על יד הארנון העליון, בכרך ובסביבתה שולטים בני מֶגְ׳לִיֶּה וממזרח להם בני הֶגַ׳יָה, כל אלה הם מַעֲזֶה. בידואים גמורים הם בני טוּקָה משבט בני סכר הגדול. להם שיכות אחוזות רבות מעובדות על ידי פלחים או על ידי מעזה. אצל בני סכר קימת עוד העבדות, אבל הם מתנהגים בחסד את עבדיהם השחורים, ולכן אינם בורחים מפניהם.

הישובים המועטים שבהר שעיר נמצאים על יד דרך האורך העוברת על פרשת המים הראשית. הכפר הגדול הראשון בבואנו מצפון הוא תוֹפל (דבר׳ א׳, א׳), הבנויה על גבעה הנשקפת על ים הַמלח, הרחוק ממנה כ־33 ק״מ בקו ישר. תופל, תַפִילֶה בערבית, עשירה במעינות אשר מימיהם לא

בנחלת ראובן וגם היא נכבשה על ידי החשמונאים. במאה הב׳ היתה שם קהלה יהודית, אשר שאלה הלכה מר׳ ישמעאל. בדור האחרון הגיעה מידבא לפרסום על ידי מפת א״י ושכנותיה שנמצאה על רצפת כנסיה ביזנטית עשויה אבני משכית. מפה זו נהרסה ברובה על ידי הבנאים, אשר בנו את החורבה לצרכי הנוצרים האורתודוכסים היושבים במידבא, אבל גם החלק שנשאר ערכו רב למדע ארץ ישראל.

החורבה לִיבָּה מדרום למידבא היא לימבא (Limba), אחת הערים מכבושי ינאי המלך (קדמ׳ י״ג, ט״ו ד׳). על הר נבו עמדה העיר נבו (במדבר ל״ב, ג׳: יהושע, ט״ו, ב׳: ירמיה מ״ח, א׳) ושם המקום בערבית נֶבָּא. בעל מעון בנחלת ראובן (יהושע י״ג, י״ז) היא בעון (במדבר ל״ב, ג׳), היא מַעִין, כפר מיושב כעת, שעל שמו נקרא הנחל זרקה מַעִין. החורבה עַטַרוּס אשר מדרום לנחל היא עטרות גד (במדבר, ל״ב, ג׳ ול״ד), אחד המקומות הנזכרים בכתבת מישע.

מדרום לעטרות חרבות קריתים (בר׳ י״ד ה׳; במדב. ל״ב, ל״ז; יהושע י״ג י״ט) עיר בנחלת ראובן, שחזרה למואב בימי מישע (ירמיה מ״ד, א׳, כ״ג; יחזקאל כ״ה, ט׳). בערבית שם המקום קוּרֵיאַת. ממערב לקריתים חרבות מכור או מַכְוָר, אחד ממבצרי הספר הערבי של ינאי המלך ושל הורדוס. זה האחרון בנה לו כאן גם ארמון. לא רחוק מכאן, אבל נמוך הרבה מהר המבצר, היו המרחצאות שעל יד המעינות החמים בערה וקלירוהי (צרת השחר או עין טובה), שהתרחץ בהן הורדוס. באמצע הדרך בין נחל ארנון ובין יובלו הימיני הגדול נחל הַיְדן נמצאות חרבות דיבון־גד, דִיבָּן בערבית, בירת מישע אחרי נצחונותיו על ישראל. כאן נמצאה בשנת 1868 מצבתו המפורסמת, אשר העברה לפריס, אחרי שהבידואים נסו לפוצצה והצליחו במקצת. חרבות ערוער, אשר על שפת נחל ארנון הימנית (דבר. ב׳ ל״ו; יהושע י״ג ט׳, ט״ז), נקראות עַרָעִיר. ממזרח לערוער כעשרה ק״מ נמצאת ח׳ אָ־גְמֵיל היא בת גמול מערי מואב החשובות בימי ירמיה (מ״ח, כ״ג). שדה החרבות הגדול רַבָּה, אשר היקפו מהלך שעה וחצי, זוהי אריופוליס (Areopolis), מוסבת שם מרבת־מואב, שלא נזכרה בספרותנו, אם גם יש בה כמה רשימות של ערי מואב. הראשון שהזכיר שם זה הוא התוכן והגיאוגרף פטולימיאוס, 150 אחרי הספירה הרגילה. השם אריופוליס הוראתו עיר אָרֶס, אליל המלחמה. הירונימוס חושב שזוהי ער או ער מואב (במדב׳ כ״א; דבר׳ ב׳; ישעיה ט״ו, א׳). אם התאמה זו נכונה אז נקראה כל ארץ מואב שלא טהרה בסיחון על שם עיר זו: כי לבני לוט נתתי את עָר ירשה (דבר׳ ב׳, ט׳); בני עשו היושבים בשעיר והמואבים היושבים בער (שם כ״ט). תרגום אונקלוס והתרגום לנביאים אינם חושבים את «ער» לשם עצם פרטי, כי אם מעתיקים «לחיית», כלומר מבצר. השם רבה מציין שזוהי בירת הארץ ואינו השם, הפרטי של המקום, וכן אין קיר מואב אלא בירת מואב, ואפשר שכונת הכתוב בישעיה ט״ו א׳ לער מואב בהקבלת השמות. את עיר מואב וה«עיר אשר בנחל» (במדבר כ״ב, ל״ו; דבר׳ ב׳, ל״ו; יהושע י״ג, ט׳, ט״ז) אין לערבב עם ער.

ה.
מואב והר שעיר.

התורה מזהירה את בני ישראל לבלתי התגרות בקרוביהם בני לוט ובני עשו (דבר׳ ב׳, ה׳; ט׳, י״ט). אבל מחציתו של מואב ורובו של עמון «טהרו בסיחון», כלומר הותרו לכבוש על יד זה שנכבשו מקודם על ידי סיחון וממנו לקחוהו בני ישראל. זה נחשב לכבוש רבים ונכלל בתחום עולי מִצרים. לא כן כבוּשיו של דוד בעמון ובמואב ובאדום—אלה הם כבושי יחיד. באמצע המאה הט׳ פשע מלך מואב בישראל ואחריו פשעו גם האדומים ביהודה. המואבים הצליחו לדחוק את בני גד ובני ראובן צפונה, וגם בני עמון שבו לגבולם הקדום, כאשר הגלו שבטי ישראל (ירמ׳ מ״ט, א׳). בני לוט נכנעו אמנם לכובשים האשורים, אבל לא הגלו מארצם. נבוכדנצר לא הכניעם, כנראה מתוך העובדה שמלך עמון שלח להרוג את גדליה בן אחיקם נציב הכשדים ביהודה (שם מ׳, י״ד). בימי הפרסים אין כבר זכר למלכות עמון ומואב וגם הלאומים הלכו ונתבטלו, כי עמים אחרים חדרו לתחומם.

הר שעיר חזר עוד תחת שלטון יהודה בימי אמציה. עזריה בנו הקים מחדש את אילת, אבל אחרי שבעים שנה בערך נשל רצין מלך ארם את היהודים מאילת (725 בערך). בימי חורבן הבית הראשון היתה אדום ממלכה חשובה (ירמ׳ כ״ז, ג׳), שלא נכנעה לבבל. בימי גלות בבל חדרו האדומים לנגב יהודה. את מקומם בהר שעיר תפסו בני נביות, שהתפתחו לעם מסחרי ויעשו חיל ברבות הימים. מהר שעיר חדרו גם למואב ולכל עבר הירדן המזרחי. אלה הם הערבים הנזכרים בתולדות החשמונאים ועד החורבן. יוחנן הורקנוס וינאי המלך כבשו את ארץ מואב עד נחל ארנון מלבד מובלעות אחדות אשר לא נכנעו להם. כבושי החשמונאים נכללו בתחום עולי בבל, לפי הרשימה הידועה בתוספתא. לא ברור עד היום מה ענין נחל זרד וחגרא, היא סלע, ברשימה זו. כאשר נתבטלה ממלכת נביות והיתה לפרובינציה רומית (106 אחרי הספירה) חדרו לתוכה זרים מן המדינות השכנות, ובתוכם גם יהודים. יש לנו ידיעות על ישוב יהודי בגבל במאה הג׳, והמושלימים הראשונים בחדרם לא״י מצאו קהלות יהודיות באילת ובמַקְנָה הסמוכה לה, באוֹדְרֻח ובגֶ׳רבָּה. היהודים כרתו ברית עם המושלימים ונכנעו להם ובזכוּת זו נתקימו בארץ עד הכבוש הצלבני. בימי הירידה הכללית בעבר הירדן, בימי הממלוכים, ירדו מואב והר שעיר יותר מכל המחוזות. השלטון התורכי לא כבש אותם בפועל אלא בסוף המאה הי״ט. תנועת ההתישבות החדשה הקיפה אמנם את מואב, ביחוד את צפונה ואת העיר קיר מואב וסביבתה, אבל בהר שעיר נגעה רק מעט.

מואב היא עד היום ארץ בידואים ברובה הגדול, בהר שעיר קימים רק ישובים בודדים קטנים.

מן המקומות ההיסטוריים במואב, שטהרה בסיחון, שבו לתחיה בסוף המאה הי״ט חשבון ומידבא, ושמם כמו בימי קדם. חשבון עיר סיחון נפלה בחלקו של ראובן, בתוספתא היא נזכרת בפֵרוש בתור עיר יהודית. גם מידבא היתה

אֶ־סלט אינה בת עבר גדול. החורבה ג׳דור שבקרבתה מוכיחה ששם עמדה העיר גדור, שהיתה לפי המשנה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, אבל בתנ״ך לא בא זכרה אף פעם. על הרי גדור, בודאי על הר הושע הגבוה שבהם, היה משיאין משואות להודיע על קדוש החודש, ואמנם אפשר לראות משם היטב את תחנת המשואות שבהר סרטבה. בשנת השמטה היה מותר לאכול מפרות השדה בבית בכל ההר שבעבר הירדן כל זמן שנמצאו עוד פרות בשדה בהרי גדור ומכוור.

מסלט יורדת הדרך לככר הירדן בתוך עמק אשר בו זורם נחל איתן. הדרך הישנה לרבת־עמון לא עברה בעמק זה ולא נגעה בסלט, כי אם השתמשה בעמק ציר (ודי ציר) בקו קצר יותר. על יד דרך זו הקים לו הורקנוס בן יוסף בן טוביה, חוכר המסים הידוע בראשית המאה הב׳ לפני הספירה, ארמון מבצר בנוי וחצוב בסלע, אשר נקרא טירוס ביונית. שמו הערבי הוא ערק אל אמיר (מערות הנסיך), אבל חורבה סמוכה לערק אל אמיר נקראת אֶ־צור. השם העברי של המקום היה איפוא צור כשם העיר צור, טירוס ביונית. על חורבת הארמון חקוקות האותיות טוביה, שם אבי משפחת המיסד.

בעמק צור ממעל לצור התישבו צֶ׳רְקֶסים, אכרים חרוצים ואנשי חיל אמיצי לב כאנשי הורקנוס בן יוסף בשעתם, שעבדו אדמה זו.

הבידואים מרובים בגלעד מאשר בבשן, כי הישוב התחדש מקודם בצפון. רוב הבידואים מתפרנסים על הצאן ועל עבודת האדמה. רועי גמלים מצויים בארץ רק בכלות החציר בערבה הסורית־הערבית. אז יעלו אל הגלעד, ואחרי הקציר מותר להם, לפי מנהג המדינה, לרעות בכל מקום. באביב ימצא התיר שדות תבואה נרחבים ואנשים מועטים בארץ. בעלי השדות הולכים למזרח אל הערבה לרעות את מקניהם, ויש אשר ישיבתם קבועה כל השנה בעיר. בחורף יורדים בידואים רבים לככר הירדן. ההבדל בין בידואי־מעזה ובין אכרים גמורים, ואפילו בין בידואים ועירונים, אינו גדול. האינטרסים של המעזה מקרבים אותם לאכרים בנגוד לרועי הגמלים. בידואי המעזה נכללים ברובם בשבטי בֶּלְקַוִיֶה — על שם בֶּלְקָה ארץ מושבם. רועי הגמלים שיכים לבני סכר ולבני עֲנֶזֶה. בעמק הירמוך התחתון חונים עַרַב אל מֶנַדִירֶה, ועל שמם נקרא הנהר שַׁרִיעַת אל מֶנַדִירֶה, ממערב לג׳בל אֶ־זוּמַל חונים בני עוּבֵּד; על יד היבוק העליון וממזרח לגרש בני חַסַן, השבט הגדול בין הבלקַוִיֶה. לבני חסן היו לפני המלחמה כ־2500 אהלים וכ־2200 שולפי חרב, ובתוכם 900 פרשים. מצפון ליבוק חונים הבידואים מעבר לתחום הישוב הקבוע מזרחה, מדרום ליבוק יש בידואים גם באזור הכפרים. כל מה שנרחיק ללכת דרומה ומזרחה מתמעטים הישובים ומתרבים אהלי הבידואים. בסביבות סלט שוכנים בני עַבָּד, השבט השני בעָצמו אחרי בני חסן. להם כאלף אהלים וכאלף שולפי חרב. מדרום וממזרח להם אוהלים בני עַדְוַאן, הנפוצים ברובם בארץ מואב.

באוטומוביל בלי קושי ובלי סכנת דרכים. בימי פריחתה היתה גרש מטרופולין למסחר. חרבות השוק הגדול, שהיה בנוי על עמודים גבוהים, יחידות הן במינן בכל העולם. בימי חורבן בהמ״ק היתה בה עדה יהודית בתוך רוב של גויים, שהתנהגו בחסד ולא נתנו לנגוע לרעה ביהודים.

בירת עבר הירדן הבריטי היא כעת רבת עמון, עַמָּן בערבית, היא פילאדלפיה ביונית, על שם תלמי II פילאדֶלפוס, אחת מערי הדיקאפוליס האדירות ביותר.

דוד כבש את העיר (שמ״ב י״ב, כ״ו), אבל בימי חולשת ישראל אחרי אחאב השתחררה והעמונים היו עוד לממלכה. המכבים לא כבשוה ותהי למוקש ליהודים כל הימים. בפרוץ המרד הגדול התנקמו היהודים בפילאדלפיה (מלחמ׳ ב׳, י״ח, א׳), בהתנפלם עליה לפתע פתאום.

בתקופת הערבים היתה עַמָּן בירת הבַּלְקָה, כלומר הארץ אשר בין היבוק והארנון, וסחרה בתבואה, בצאן ובדבש. ביחד עם כל עבר הירדן ירדה ונחרבה בתקופת הממלוכים ורק בשנת 1878 נתחדש ישובה על ידי הצ׳רקסים. העיר בנויה על יד נחל יבוק העליון, במקום ששני עמקים צדדיים מצפון המערב יורדים אליו. על ההר שבין שני העמקים הללו עמד המבצר, כעת חרבה גדולה עם שרידים נאים אחדים. העיר, העתיקה והחדשה, בנויה לאורך נחל יבוק האיתן.

הממשלה בחרה ברבת־עמון למושב לה, כי היא בנויה על יד מסלת הברזל במקום שזו מתקרבת ביותר לירושלים. מצד אחר קרובה היא למדבר ויכולה למלא את התפקיד של ההגנה ושל התווך בין הבידואים והישוב. לאֶ־סַלְט הגדולה והעשירה מרבת עמון, חסרות הסגולות הללו. המאורעות בסוריה בכלל ובדמשק בפרט הביאו משם לרבת־עמון ערבים עירונים, מושלימים ונוצרים, נוספים על הבאים מירושלים, מבית לחם ומשכם. על ידי כך עלה מספר התושבים מאלפים עד שמנת אלפים בערך, ורבה תנועת הבנין בעיר. על הדרך מרבת עמון לסַלְט נמצא הכפר הצֶ׳רקֶסי סוַיליח, שבו מסתעפת הדרך לגרש ולארבל.

אֶ־סַלְט זוהי העיר העשירה והגדולה שבכל עבר הירדן המזרחי. תושביה בערך 12 אלף נפש מושלימים ונוצרים, הם בני בניהם של בידואים. בקלסתר פניהם המאורכים נִכרת היטב הגזרה הבידואית. בכל זאת בכלכלתם רחוקים הם ממשק בידואי, כי כרמיהם מן הטובים שבכל ארץ ישראל, וצמוקיהם מחוסרי הגרעינים נמכרים למרחקים. גם מצב ההשכלה הוא גבוה ביחס לערים אחרות, כי הנוצרים הקימו שם מוסדות חנוך ועוסקים כדרכם בתעמולה דתית. זכר לבידַויות אפשר לראות בזה, שבעונת החריש והקציר יוצאים רבים מבני סלט לשדות רחוקים מן העיר ושוכנים שם באהלים עד כלות העבודה. תופעה זו היא תוצאות חוסר הבטחון, שהכריח את האכרים להתרכז בישובים גדולים. סלט סבלה הרבה ברעש בקיץ תרפ״ז.

ממזרח לכפרינג׳י נמצא הכפר אֶל עג׳לון המעורב ממושלימים ומנוצרים אורתודוכסים. הם מתפרנסים על מזרע, מטעי כרמים וגני ירקות עם השקאה.

בימי צלח אֶ־דין ובדורות הראשונים אחריו היה זה המקום החשוב בכל הגלעד הצפוני – מכאן שם הארץ שבין הירמוך והיבוק עג׳לון בערבית – וקהלה יהודית התקימה בו עוד בימי אישתורי הפרחי (כו״פ הוצ׳ לונץ עמ׳ תרפ״ג).

ציור 80. גרש.

במרכז התמונה הפורום וממנו נמשך רחוב השוק שהיה בנוי על עמודים.

המקום הידוע לתירים ביותר מכל המקומות שבחבל העג׳לון הוא כעת הכפר הצֶ׳רְקֶסי גֶ׳רַש, היא גרש העתיקה, גֶרַסָה ביונית. בזכות חרבותיה הרבות והיפות יכנוה בצדק פומפֵיִ של המזרח. מעלה יתרה יש לה על פומפֵיִ, והיא, שהיתה גדולה ועשירה מהעירה הרומית ההיא, ובניניה היו מפוארים משל פומפיי. עם השלטון לרעה של הצ׳רקסים בגֶרַסָה, שהחריבו הרבה ממה שהשאירו הפרסים והערבים והמונגולים, ועם רעש האדמה מבפנים וכל הכחות ההורסים שבאויר מבחוץ, – עושות עוד החרבות רושם כביר גם על תירים אשר ראו את מצרים, יון ואטליה. הממשלה הושיבה בגרש פקידים ושומרים, העוסקים בחפירות, בתקון העתיקות ובשמירתן.

הדרך המתוקנת, העוברת כעת מארבל לרבת עמון, נותנת יכולת לבקר את גרש

מרובה הצליחו עשירי העיר להפטר מהמורדים ולהסיר את חשד המרד מגדרה. גדר לא נזכרה גם בין המקומות הפטורים ממעשרות. העיר לא סבלה במלחמת המרד הרבה והתפתחה מהר. מלבד חשיבותה במסחר, בהיותה שער לעבר הירדן המזרחי לבאים מעמק יזרעאל ומהגליל התחתון, התפרסמה גם בתור אחד ממקומות הרחצה, בגלל מעינות הרפואה החמים אשר בחמת הסמוכה לה. חיי כרך וחיי נאות־רחצה התאחדו כאן עד כדי הוללות, לכן נזכר לפעמים המקום לגנאי בפי חכמי ישראל יושבי טבריה ואגפיה. שני תיאטראות גדולים וקרקוס עם נַוְמַכְיָה (ברכה למשחקי מים) מעידים על תשוקת השעשועים. את המים לצרכי העיר הביאו אנשי גדר בצנורות מן הבשן דרך אדרעי, זוהי «תעלת פרעה» בפי הערבים, אשר שרידיה נשארו עד היום. בגדרה העשירה והעליזה היה גם נצוץ מחיי הרוח של יון. חכמים, פיטנים וסופרים יונים אחדים יצאו מגדרה. אפשר שמציאותן של משפחות אתונאיות אחדות בעיר השפיעה לטובה על תרבותה. ממזרח לגדר היתה עוד עיר מעשר הקריות ושמה אַבִּילָה ביונית, המתאים לאבל בעברית, מקום בלתי ידוע בספרותנו.

מרכז השלטון בגלעד הצפוני הוא כעת אִרְבִּיד, המחוברת בכביש לטבריה ולגרש ולרבת עמון. כאִרְבִּיד שבגליל התחתון גם זו נקראה בעברית ארבל.

פַּחַל באשדות ההר למטה מפני הים, נזכרת בכתבי החרטומים עוד לפני הכבוש הישראלי, אבל בתנ"ך לא הובאה. בראשית ימי המתיונים נוסדה מחדש ותקרא פֶּלָּה על שם עיר־מולדת אלכסנדר הגדול במקדוניה (Pella). ינאי המלך הרס אותה, כי לא חפצה להתיהד. אחרי פומפיוס התפתחה שוב ותהי לאחת מערי הדיקאפוליס החשובות. המעינות החמים שבחמת הסמוכה לפחל שמשו נאות־רחצה כחמת של גדר. מקומה של יבש גלעד המפורסמת בישראל נעלם מאתנו, אבל וַדִי יביס (יבש) נקרא בלי ספק על שמה. את לִיסְדִיב (אל איסתיב) משוים אנשי המדע עם תשבה עיר מולדתו של אליהו הנביא. החורבה מורכבת משרידי בנין גוצרים ומושלימים. במרחק של ק"מ אחד מדרום מזרח לתשבה על הר גבוה 900 מ׳ מעל לים יש חרבות מַר־אליאס, כלומר המקום שהמסורה העממית מיחסת אותה לאליהו. משם רואים, לפי דברי שוהמַכֶר, את הר הכרמל ואת המנזר הבנוי עליו לכבוד אליהו (אצל חיפה). החורבה מַחְנֶה ממזרח לתשבה הוא מחנים הידועה (בר׳ ל"ב, כ"ג; שמ"ב ב׳ ח׳; י"ז, כ"ד). הנחל אשר על יד מחנה, ודי כפרינג'י, זהו אולי נחל הבתרון, שהלך בו אבנר אחרי הקרב בגבעון.

הכפר כפרינג'י הוא אחד הגדולים שבגלעד הצפוני, עג'לון בערבית. הוא עושה רושם של עירה נאה והוא מצוין בזיתיו הרבים והמשובחים וגם באפרסקיו.

בימי הבית השני היתה רגב (רג'יב בערבית) מפורסמת בשמנה בכל א"י, רק תקוע ביהודה עלתה עליה, לפי עדותו של אבא שאול (משנה מנחות פרק ט׳). אלכסנדר ינאי מת בהצותו על רגב (רַגַּבָה ביונית) ושם צוה לשלומית אשתו את צואתו הידועה, רבת התוצאות (קדמ׳ י"ג, ט"ו, ג׳).

כלומר דמשק העתיקה. השם נותן בטוי לתפארתה בימי קדם. סביבת הכפר טַיִבֶּה ממערב לבצרה היא אולי ארץ טוב של יפתח (שופטים י״א, ג׳), שהיתה על גבול הישוב והמדבר. ממזרח לבצרה עומדת סלכה על תלה עד היום הזה, היא סלכאד בערבית. לעיר זו היה מבצר טבעי בתוך לוע של גבעת געש.

סלכה לא היתה מפורסמת בימי פריחת החורן, ידוע היה רק יינה הטוב, שנמכר לבידואים במדבר, כל זמן שהיו שותים עוד יין. ר׳ אשתורי הפרחי מזכיר בספרו «כפתור ופרח» (הוצאת לונץ עמ׳ ק״מ) קהלה יהודית בסלכה ובאדרעי. אפשר שהישוב היהודי התקים בסלכה מימות הבית השני, ודוקא מפני שהיא רחוקה ממרכז הישוב לא נגעה יד הכנסיה הנוצרית בקהלה היהודית. את עורמן אשר ממזרח לסלכה יש חושבים לפיליפופוליס, עיר מולדתו של הקיסר פיליפוס הערבי או הטרכונאי (49־244), שהוא בנאה מחדש. לפי דעה אחרת היתה פיליפופוליס בצפון החורן בשוּבָּה שבזמננו (ממערב לנמרין). אֻמְתָן, ביונית מוֹתַנַה (Mothana), ועֲנָק היו עוד במאה הי״ג עירות מסחר חשובות. בענק היתה תעשית בגדים לצרכי שבטי המדבר.

חרבות רבות שבאשדות המזרח, בתחום הדרוזים ובגליל המרעה של בני זוּבֵיד, מעידות עד היום על ישוב רב על גבול המדבר. אבל גם במדבר גופו היה בימי קדם ישוב בנאות יפות, וגם התרבות התפתחה בהן עד כדי בניני תפארה וכתבות זכרון. הנאות הללו נמצאו מצפון מזרח להר החורן בגלילות צַפָּה ורְחֵיבֶה, והגיב הערבי, אשר בו נכתבו הכתבות, נקרא צפאי. התרבות הצפאית היתה מבוססת על השקאה מסודרת, שהשתמשה במעינות הקרובים והרחוקים.

ד.
הגלעד.

הישוב היהודי בעבר הירדן המזרחי התרכז עד מרד בר־כּכבא ברובו הגדול בגלעד, ולכן המושגים עבר הירדן (פֵּירֵיאָה) וגלעד בספרות העתיקה שוים כמעט זה לזה.

בימי המשנה והתלמוד עברה כבר נקודת הכבד של הישוב אל הצפון, והזכרונות מהגלעד מועטים בספרותנו המאוחרת, החל מהמשנה. רק בחבל הסמוך לירמוך התחתון היו עוד ישובים יהודים, ולהם קשרים עם בני טבריה ועם כל הישובים שעל חוף ים כנרת.

הכפר הגלעדי הגדול הראשון בבואנו מכפר צמח או ממנחמיה היא מֻקֵיס (אֻם קֵיס) הבנויה על חרבות הכרך הגדול גֶּדֶר, היא גַּדַרָה בתקופת המתיונים, הרומאים והביזנטים.

ינאי המלך כבשה, אבל היא נשארה עיר של גויים ברובה ותהי לאחת מערי הדיקאפוליס. היסוד היהודי היה בה די חזק, מה שאפשר להכיר מתוך עובדות שונות. ראשית שִׁפְחה לממלכת הורדוס, שנית שהיתה בה מפלגה חזקה בעד המרד הגדול, ורק בזהירות ובזריזות

עלית הדרוזים הגדולה והאחרונה חלה בשנת 1860 אחרי הטבח שערכו במרונים בלבנון. בחריצותם הפכו את ההר השומם לארץ זרועה ונטועה. בכחם הרחיקו ממנה את שודדי המדבר ודחו כל התערבות השלטונות בעניניהם. הצרפתים הכרחו לתת לדרוזים אבטונומיה רחבה תחת שלטון נשיאם ומנהיגם. כאשר זלזלו הפקידים בחופש זה פרץ בשנת 1925 מרד, שהתפשט גם בכל סוריה המושלימית. בכל נצחונותיהם לא הצליחו הצרפתים לחדור אל ההר פנימה.

באשדות הצפוניות של הר החורן נמצא הכפר נְמַרַה היא נמרין בתחום עולי בבל. עד כאן היו שליחי קדוש החודש מגיעים, ובשעה שהיו משיאין עוד משואות היתה בודאי אחת התחנות האחרונות שבהר החורן. ממזרח לנמרין קימים שני כפרים תימא ודומא, המתאימים לשמות שני נשיאים מבני ישמעאל ולשתי תחנות חשובות בדרך השירות בערב הצפונית. עם תימא ודומא שבערב קשורים זכרונות מחיי הנשיא היהודי־הערבי שמואל אִבְן חייא אִבן עַדִיָה, האישיות המפורסמת ביותר בערב שלפני האשלם. איך נדדו השמות הללו הנה לא ברור עדיין.

קַנַוּאת באשדות המערב, כפר עשיר בחרבות יפות, זוהי קַנַתַּא הרומאית־הגסנית, קנת שבתורה (במדב׳, ל״ג, מ״ב), שנלכדה על ידי נֹבח. היא נזכרת גם בין מקומות התחום.

מדרום מערב לקנת נמצאת סְוֵיְדָה, כעת בירת הר החורן, מושב ה«שולטן» לבית אַטְרַש והמפקד הצרפתי שעל ידו. יש בה חרבות מרובות מתקופת רומא וביזנט, אבל שמה הקדום לא הוברר.

בְּכֵּרַךְ ממערב לסוֵידה לרגל הר החורן מצאו בתוך חרבות רומיות גם כתבות עם השם קַנַתַא, ולפיכך יש חושבים שזוהי קנת הישראלית. השאלה מה טיבן של שתי ערים בעלות שם אחד או שמות דומים (Kanata/Kanatha) בקרבת מקום כזו עדיין לא מצאה את פתרונה.

בירת הפרובינציה עֲרַבִיָּה, אשר כללה בתוכה מימות דיוקליטיאנוס את רוב עבר הירדן המזרחי, היתה בצרה.

בצרה נזכרת בראשונה בימי יהודה המכבי, שהחיש עזרה ליהודים, אשר שכניהם הגויים המרובים רדפום (חשמ״א, ה׳, כ״ה). בימי הרומאים היתה בצרה עיר מסחר מהוללת, סוחרת עם בבל ועם ערב. בימי האמוראים היה בה ישוב יהודי גדול, וביניהם גם תלמידי חכמים. אין ספק שהיא בתחום עולי מצרים, אבל בנוגע לשיכותה לתחום עולי בבל היו חלוקי דעות בין ר׳ יוחנן ור׳ שמעון בן לקיש. מוחמד בקר כנראה בנעוריו את בצרה, והיא היתה הכרך הראשון בסוריה אשר נפל בידי הכובשים המושלימים (634). עוד מאות שנים היתה בצרה בירת החורן. הצלבנים נסו לכבשה באמצע המאה הי״ב ולא יכלו; המונגולים החריבוה, אבל ביברס בנאה מחדש (1261).

בצרה היא עירה קטנה בתוך סביבה עשירה בתבואה, שבשבילה נבנתה לפני המלחמה מסלת הברזל מאדרעי. הערבים קוראים לבצרה אֶסְכִּי־שאם־

אחרי שנבנתה המסלה החג׳זית. כעת יש בה רק תחנה של מסלת חיפה — אדרעי.

אדרעי היושבת על פרשת המסלות היא כעת העיר החשובה שבכל הבשן. שמה הערבי היה בראשית תקופת האשלם אַדְרַעַת, כעת הוא דרעא.

אדרעי נזכרת בראשונה בתקופת תל־אל־עמרנה, אבל היה בה ישוב כבר בתקופת האבן. האדם הקדמון שכן כאן במערות שחתר לו בגיר הרך והשאיר אחריו עיר שלמה מתחת לארץ, אשר גם הדורות הבאים השתמשו בה בהמלטם מפני אויב חזק. אדרעי היתה קרית־סֵפר לעוג מלך הבשן ופה הכהו משה (במדבר כ״א, ל״ג). ככל ערי הבשן ראתה גם אדרעי גדולה במאות הראשונות לספירה הרגילה. מתקופה זו נשארה בְרֵכה שניזונה מהמעינות אשר על יד דֶילִי, מקום שבו מתחיל הקלוח הקבוע של נחל אֶחְרֶיר. הישוב היהודי התקים כאן עד המאה הי״ד. כאשר גורשו השבטים היהודיים קַינוּקָה ונַצִּיר מערב על ידי מוחמד בקשו להם מפלט אצל אחיהם באדרעי.

הטרכונה, בערבית אֶ־לֶיג׳א, זהו מבצר טבעי ומקלט לשודדים או לנרדפים. כאן יכול היה להתפתח ישוב מבוסס על עבודה כלכלית רק בתקופה של בטחון, של פריחה ושל ישוב צפוף במחוזות הקרובים. השם העברי של הארץ נעלם מאתנו, ולהשערה הנפוצה שזהו חבל ארגוב אין יסוד בטבע ובכתובים.

חבל ארגוב היה חלק חשוב מממלכת עוג בבשן עם ערים בצורות ופרזות הרבה מאד, מה שלא יתכן לליג׳א (דבר׳ ג׳, ד׳—ה׳). הורדוס ואנשיו, אדומים ויהודים, כבשו ארץ זו מיְדֵי שודדים מדבריים, ואז החלה בה תקופת ישוב מאושרת. היהודים היו מרובים בה עד שכללו את הטרכונה הדרומית, הסמוכה לנמרין, בתחום עולי בבל. מפני קשי הארץ והאדם היושב בה מועטים התירים שחדרו אל הליג׳א.

חוקר בריטי שהיה כאן אחרי המלחמה מעריך את מספר התושבים על השטח של 750 ק״מ מרובע בעשרת אלפים נפש. מהם בידואים משבט צולוט ומהם פלחים מושלימים, דרוזים ומעט נוצרים. בימי המרד נגד הצרפתים נתמלאה הליג׳א מורדים, ויד הרשות אינה יכולה להשיגם.

הישובים הידועים ביותר נמצאים על יד הלֶחְף הוא קצה זרם הלבה. אֶזְרַע, תחנה של מסלת הברזל החג׳זית, זוהי זַרְוַאי הנזכרת ברשימת גבול עולי בבל. נֶגְ׳רָן מזכירה בשמה את עלית הערבים מתימן לפני תקופת האשלם, כי השם מושאל מתימן.

הר החורן, הר צלמון או הרי בשן זהו הר דרוזים שבזמננו, ג׳בל אַ־דרוז בערבית.

הר זה נכלל בכבושיו של משה, אשר לכד את סלכה (דבר׳ ג׳, י׳). הורדוס הֵשיב את חבל החורן, אַוְרַניטיס ביונית, ביחד עם הטרכונה על גבול היהודים וגם הושיב בו יהודים. עוד במאה הי״ד נזכרים יהודים בחורן. אם לא נפסק עד אז הישוב קשה לברר. בראשית המאה הי״ח החלו הדרוזים לרשת את הר החורן ולגרש משם את המושלימים, בידואים ופלחים, ואת הנוצרים המועטים שישבו בו.

ממזרח לגמלא ולבתירה משני עברי נהר עַלָּן בכפרים כוכב, נפעה, בית אכר, ג׳ילין וסַחַם אֶ־ג׳ולן נמצאות רבבות הדונמים אשר קנו הנדיב וחברות ישוב מרוסיה ומאמריקה ברשיון הממשלה. אחרי שהושקע כסף ועמל רב בנטיעות ובבתים גורשו חלוצי הישוב העברי מן הגולן (תרנ״ט). הפיק״א מחכירה כעת את האדמה לאריסים ערבים בשכר מועט. את סַחַם אֶ־ג׳ולן חשבו לגולן העתיקה. אבל בלי יסוד נאמן, כי «גולן» באה רק להבחין בין סחם זו ובין סחם אחרת שבגלעד.

ג.

מישור הבשן, הטרכונה והר החורן.

הבשן זהו המישור שבין הגולן ובין הר החורן והטרכונה. ביונית וברומית נקרא הבשן בַּתַנְיָאה, שם שנגזר מהצורה הארמית שהחליפה שי״ן בתי״ו. כמו בגולן מתרכז הישוב בעיקר בדרום, היא הַנּוקרה, ארץ התבואות המפורסמת. בשעה שהצפון גֶ׳דור (גשור או יטור?) היא ארץ מרעה. מן הבידואים נשארו — לפי ידיעות מקודם למלחמה — רק חלק מבני נועים ומבני עֲלִי משבטי העֲנֶזָה.

בלב הבשן ובמרכז דרכיו עומד הכפר נָוֶה הידוע בשמו זה מתקופת המשנה. בנוה התקיים הישוב העברי עד המאה הי״ג, כפי שמוכח מתוך הכתבות שנמצאו בה ומזכרונות של נוסעים. בתחומה של נוה היו ישובים יהודים, מהם פטורים מן המעשר ומהם חייבים בו. אחד המקומות שנמנו על תחום נוה היתה זֵיזוּן, הידועה במפלי המים של הַירמוּך, כעת תחנה של מסלת הברזל. מצפון מערב לנוה נמצא תל גַ׳בִּיָה, עיר הבירה של הערבים הג׳סניים בעלי ברית ביזנט במאה הו׳ והז׳. למושלימים כובשי הארץ היה כאן על יד מעינות טובים מחנה צבא גדול. החליף עומר קרא כאן לאספה את שרי צבאותיו בשנת 17 להַג׳ירה, ו«יום ג׳ביה» ידוע בהיסטוריה של האשלם. מדרום לנוה על יד דרך החוגגים עומד הכפר שיח׳ סעד, שהוקם על ידי שיך סודני בשביל בני גזעו. הממשלה התורכית הושיבה כאן שר פלך (מוּתֶצַרִיף) ובנתה פרור מיוחד בשם מֶרְכֶּז, כלומר מרכז השלטון. מצבת זכרון שהקים כאן רעמסס II נחשבת בעיני הערבים למצבת קברו של איוב. משיח׳ סעד העבר השלטון לשיח׳ מִסכין, היושבת במרכז של דרכים וסמוכה יותר למסלה החג׳זית. תֶל עַשְתַּרָא מדרום לשיח׳ סעד זוהי עשתרות קרנים (בר׳ י״ד, ה׳), קַרְנִיוֹן בחשמונאים א׳ (ה׳, ד׳). את עשתרות (באדרעי) בירת עוג מלך הבשן (דבר׳ א׳ ד׳) מבקשים בתל אל אשעַרִי על יד נחל אֶחריר מצפון למזיריב או מצפון לאדרעי.

מְזֵיריב יושבת על יד מעינות הירמוך הרבים והטובים, אבל יש בה גם בצות. היא אחת התחנות החשובות לשירות בכלל ולחוגגים ההולכים למכה בפרט. הטבילה בברכת מזיריב נחשב להם למצוה. חברה צרפתית בנתה מסלה מדמשק למזיריב בשביל הוצאת תבואות החורן. בימי המלחמה בטלו התורכים מסלה זו

ידועות לשבח. השבט הגדול והנפוץ ביותר היה לפני המלחמה שבט בני נוּעֵים. בחורף הם נודדים המדברה את גמליהם, ואת צאנם ואת בקרם משאירים בגולן על רועים מבני שבט אחר. התורכמנים המועטים אשר בארץ מגדלים בקר וסוסים משובחים. בפניהם סגור המדבר.

הצ׳רקסים יסדו להם מושבות יפות בגולן העליון, ומרכזם היא העיר קֻנֵיטְרָה, היושבת בגובה רב (1007 מ׳) על פרשת דרכים מגשר בנות יעקב לדמשק ומבניאס אל מישור הבשן. מספר התושבים מגיע ל־1800 נפש. מלבד צ׳רקסים יש בה גם ערבים־בֶּרְבֶּרים וסודנים שחורים. הרחובות הרחבים והישרים והנקיון מבדילים את קֻניטרַה לטובה מהעירות הערביות.

זרים בארץ הם גם הנוּצֵירים, היושבים באשדות ההר ממזרח לימת חולֶה. הם באו לפני דורות אחדים מסוריה הצפונית מהר עַלַוִיֶה. כצ׳רקסים גם הנוּצֵירים מצוינים בחריצותם, ולכן מצבם החמרי טוב ממצב הערבים האחרים. בשעה שבגולן העליון מרובים הזרים יושבים בגולן התחתון רק ערבים, בני בניהם של בידואים ופלחים מדמשק ומעבר הירדן המערבי, אשר זכו במאה הי״ט בקרקע ובחרבות המרובות.

העיר הגדולה בכל הגולן היתה בימי הבית השני סוסיתא (Hyppos, היפוס ביונית, כעת החורבה סוּסִיֶה), עיר שרובה נכרים, אחת מהדיקאפוליס עם קהלה יהודית חשובה. בימים הראשונים למרד הגדול התנפלו המורדים על שדות סוסיתא, והגויים התנקמו בתושבי העיר היהודים (מלחמ׳ ב׳, י״ח, א׳ — ה׳). גם אחרי המלחמה היה ישוב יהודי בסוסיתא בתוך רוב של גויים, לכן פטרוה מתרומות וממעשרות. תחום סוסיתא, היפֵּנֵה ביונית, השתרע עד הירמוך והיו בו ישובים עם רוב גדול של יהודים או של יהודים לבדם, לכן חיבום בפֵרוש בחובות הארץ, כגון כפר חרוב (כ. חַרִיב), נוב (נאב), חספיה (חִיספין) וכפר צמח הקימים עד היום, עייניש (אל עֻוַניש), רום ברך (בְרֵיְקא) ועיון החרבות.

חורבה חדשה נוספה בתחום סוסיתא באביב תר״פ, כאשר שחטו ערביים את ארבעת הנפשות האחרונות במושבה «בני יהודה», שנוסדה על ידי יהודי צפת (תרמ״ו).

פיק ממזרח לסוסיתא, היא, לפי דברי איסביוס, אפקה, מערכת נצחונו המזהיר של אחאב על בן הדד (מל״א כ׳, כ״ו). אפשר שזהו כפר אפיק הנזכר בירושלמי במאה הג׳ בתור ישוב מעורב. כתבת ארמית על עמוד מבית כנסת מוכיחה שהיה שם ישוב עברי. גַ׳מְלֶה משמאל לרָקָד התחתון זוהי גַמְלָא, מבצר הקנאים החזק שבגולן, שעמד זמן רב בפני האויב הכביר המלומד במלחמת מָצוֹר (מלחמ׳ ב׳, כ׳, ו; ד׳ א, א׳). שכנתה מן הדרום בית־אֶרי היא בתירא (או בתירה), עיר אשר עולי בבל יסדוה בימי הורדוס ושהתפרסמה בתושביה גבורי החיל זמרא ובניו (קדמ׳ י״ז, ב׳, ב־ג׳) ובחכמיה «בני בתירה» או «זקני בתירה», ראשי הסנהדרין בירושלים.

מלעשוק את הפלחים שנשארו בארץ. אז החלה עליה חדשה לעבר הירדן, ביחוד מדמשק ומהר אפרים. התורכים המשיכו את פעולתו של הפחה המצרי בזהירות רבה ובאטיות כדרכם, ובמשך השנים הצליחו להרחיב את שלטונם, שלטון רופף, עד מפרץ עקבה. ביחד עם הצבא התורכי התקדם גם הפלח, בתחלה היה מעלה מס (חֻוֶּה—דמי אחוה) גם לבידואים, אבל כאשר התגברו הכפרים פרקו מעליהם עול זה וידחקו את הבידואים מעל גבולם. הפקידים התורכים התעוררו לפעמים לפעולות נמרצות ועשו שַׁמות בשבטים בידואים קטנים. אפילו הדרוזים עזי הנפש נכנעו בסוף המאה הי״ט. בקשר עם פעולת ההתישבות הממשלתית הובאו לעבר הירדן צֶ׳רקסים, פליטי רוסיה ובולגריה, והם היו משען בטוח לשלטון התורכי כלפי הבידואים. בשנים האחרונות לפני המלחמה היתה כבר מדה מרובה של בטחון החיים והרכוש בארץ, ותירים היו יכולים לעבור בלי סכנה בתחום הישוב. הנסיון היהודי ליסד מושבות בגולן ובבשן נכשל לא מפני התנגדות מצד יושבי הארץ, כי אם מפני המכשולים מצד פחת דמשק (1895-99).

כמו בכל המלחמות הגדולות בעבר המערבי נמלטו רבים גם במלחמה האחרונה לעבר המזרחי. התורכים לא העיזו לגיס את תושבי עבר הירדן המזרחי, והם יכלו לעבוד את אדמתם מחוץ לשטח המלחמה הקטן בערך ולהעסיק גם את הפליטים. כעת (1927) השליטו כבר הבריטים בחלקם סדר ובטחון; החלק הצרפתי עדיין לא הגיע אל המנוחה ואל העבודה, לכן יש הגירה מן הצפון אל הדרום. מפקד רשמי לא היה עד היום בארץ ואין ידיעות ברורות על מספר הנפשות בנקודות הישוב ובשבטי הבידואים. הערכות הנוסעים אינן נתנות לבקרת מדעית, כי הן מזמנים שונים וחלופים מצויים בארץ זו הן בישוב והן בין הנודדים.

ב.
הגולן

הגולן או הגבלן, לפי הכתיב המאוחר במשנה, נקרא כך בימי הבית השני על שם גולן עיר המקלט בארץ הבשן (דבר׳ ד׳, מ״ג).

בימי המשנה היה שם ישוב יהודי גדול, אשר עתיד היה להחרב בעקבות המשיח (משנה אחרונה בסוטה), והנבואה הקדימה להתקים, בודאי ביחד עם חורבן הגליל היהודי באמצע המאה הד׳.

הגולן נחלק לעליון ולתחתון (ראה לעיל עמ׳ 96). הגולן העליון הוא ארץ מרעה מטבעו וישובו לא היה גדול מעולם. התחתון, הוא הדרומי, מסוגל למזרע ולמטעים, לכן היה בו ישוב רב, שהשאיר אחריו חרבות רבות. לפני התחלת תנועת ההתישבות החדשה, קודם שהטילו התורכים את מרותם על הארץ, רעו בו בני רְוַלֶה משבטי עֲנֶזֶה המרובים. רובם נדדו ועזבו את הארץ קרוב לשנת 1860, והנשארים נהפכו לאכרים גמורים או למחצה. מלבד צאן וגמלים מגדלים הבידואים גם בקר, כי הארץ מסוגלת לכך — פרות הבשן, «הגולניות» שבזמננו,

סוריה. הורדוס הרחיב את שלטונו בבשן, בטרכונה ובהר החורן, אבל בדיקאפוליס (עשר הקריות) לא יכול לנגוע. התחנות של המשואות, שהודיעו את קדוש החודש, מתאימות לתחום הארץ בימי הורדוס, אחרי שהושיב אדומים מתיהדים ויהודים בבליים בבשן ובחורן. היהודים והיהדות התפשטו בעבר הירדן ואפילו בערי הדיקאפוליס גם בימי בני הורדוס ונציבי רומה. על עבר הירדן בימי המרד הגדול מספר יוסף פלביוס (מלחמ׳. ג׳, ג׳, ג׳) שהוא גדול אמנם מהגליל בשטחו, אבל ישובו אינו צפוף ואינו מוכשר ברובו למטעים. עבר הירדן של יוסף אינו אלא הגלעד עד פחל וארץ מואב עד מכור.

תקופת פריחתם של עבר הירדן במובן הרחב ושל הר שעיר הגדולה והארוכה ביותר החלה בראשית המאה הב׳, כאשר בטלו הרומאים את הממלכות הקטנות החוסות בצלם וסדרו שלטון של פרובינציה חזק מבפנים ותקיף כלפי שבטי המדבר. המסחר התפתח מהר והערים נהפכו לכרכים גדולים׳ אז נבנו אותם המקדשים, תעלות המים והברכות, המרחצאות, השוָקים, התיאטראות והקרקסאות, המפליאים את עיני המבקרים, אחר כל החורבן בידי אדם ובידי שמים. על עשרם של כרכי המסחר שבעבר הירדן מעידים הבנינים לא רק בהמונם, כי אם גם בחומר המצוין, שהובא לפעמים ממרחקים; והטעם הטוב מתבטא לא רק בפרטים, כי אם גם בתכניות הערים. מאות שנים ארכה ההתחרות בבנין בין הכרכים. הנצרות החריבה הרבה מיצירות האמנות האלילית, אבל היא נתנה גם דחיפה לבנינים חדשים.

בימי החליפים לבית אומיה זכה עבר הירדן לפריחת־ספיח בזכות קרבתה של בירת הממלכה המושלימית הכוללת. ארמונות מְשַתַּה וקצַיר אל־עַמְרַה על גבול המדבר ממזרח למואב ולעמון בניני מופת הם לסגנון המושלימי המתהוה. בימי ירידתה של חליפות בגדד התגברו שוב שבטי המדבר על הישוב בעבר הירדן המזרחי. בימי מסעי הצלב ברחו שמה רבים מהמושלימים שבא״י המערבית, וכאשר זרחה שוב שמשה של דמשק במחצית השניה למאה הי״ב, התרומם גם עבר הירדן מעפרו. בימי צלח אֶ־דין ויורשיו הראשונים חלה תקופת הבנין האחרונה של עבר הירדן, תקופה דלה בחומר ובצורה. אחרי סערת המונגולים נשאר רק ישוב דל ומלכי הממלוכים הרחוקים לא יכלו לעצור בעד החורבן, אשר העיק על הארץ לימי דורות רבים. נשלם ההרס אשר החל בימי הפרסים (614־628) והכבוש המושלימי.

היהדות נדדה בעבר הירדן המזרחי בעקבות המרידות מן הדרום אל הצפון, ממש כמו בעבר המערבי. בימי המשנה והגמרא היו תחומי ישוב יהודים בגולן, מתקופה זו נשארו שם עד היום הזה שרידים של בתי כנסיות ושל בתי מושב עם חטובים של סמלים יהודיים וגם כתבות עבריות, בעוד שגלעד, העשירה בחרבות רומיות־ביזנטיות, ריקה מזכרונות לישוב יהודי. בימי הנצרות נתמעטו היהודים, והמושלימים לא מצאו אלא ישובים יהודים בודדים. עד המאה הי״ד מזכירים עוד הנוסעים קהלות של יהודים בערי המושלימים. התגברות הבידואים שמה קץ לערים שבעבר הירדן המזרחי וליהודים שבהן.

חרבנו של עבר הירדן ארך עד תקופת אברהים פחה. הוא הצליח במשך שנות שלטונו המועטים בארץ לדכא את גאון הבידואים, להכריחם לשאת בעול מסים ולחדול

פרק עשרים ושלשה
הישובים ושבטי הבידואים VI
א.
לתולדות הישוב בעבר הירדן ובהר שעיר.

עבר הירדן מסוגל מטבעו לכלכל עם עובד אדמה רב. מצבו הגיאוגרפי הכשירו מלפנים גם לתנועת המסחר, אבל קרבת המדבר גורמת שרק בימי שלטון מאורגן וחזק יכולה להתפתח כאן תרבות ישובית. שרידי בנין ומצבות רבות הנפוצים על פני כל הארץ מעידים על עם עצום בתקופת הרפאים הפריהיסטוריים. עולי מצרים מצאו כאן ממלכות גדולות, לעומת ממלכות־הערים בעבר המערבי. הכבוש הישראלי החזיר את הארץ אחורנית בדרגת ההתפתחות. עברו שוב דורות של התאבקות בין רועים־מתישבים ובין רועים־נודדים, עד שגבר הישוב על המדבר בעזרת שבטי ישראל המערבים. בתקופת המלכים היו לישראל פרקי זמנים ארוכים של שלוה והצלחה בעבר הירדן המזרחי; וגם בימי הרפיון לישראל לא יכלו בני המדבר לרשת את הארץ, כי אם בני הישוב, מואב ועמון מדרום וארם מצפון הם ירשוה. המדבר יכול היה להתגבר רק בנפול ממלכות א״י וסוריה בידי אשור ובבל, שלא יכלו לשמור על הבטחון והסדר במדינות הרחוקות הללו. גלות ישראל לא היתה שלמה ועל שרידי ישראל נוספו פליטי יהודה (ירמיה מ׳, י״א; מ״א ט״ו). אותם העמונים והמואבים, אשר בהם התחתנו רבים מבני יהודה למורת רוחם של עזרא ונחמיה, היו כנראה יהודים למחצה, שלא עבדו את האלילים, אבל לא נבדלו גם מטומאת הגויים. טוביה איש ריבו של נחמיה היה בודאי עמוני רק על פי מולדתו ולא על פי עמו. האותיות «יה» משם ההויה מעידות על אמונה בה׳. קרוב לאמת, שטוביה זה הוא אבי המשפחה אשר ממנה יצאו טוביה מפקד הצבא ברבת עמון באמצע המאה הג׳, וטוביה אבי יוסף, חוכר המסים התקיף הידוע בתקופת המעבר משלטון בית תלמי לבית סיליקוס. ההכרה, שאחרי בלבול הארצות וערבוב העמים מימות סנחריב ואילך אין עמונים ומואבים במקומם ואין לחשוש להביא גויים מעבר הירדן המזרחי בקהל ה׳, היתה בלי ספק רווחת זמן רב בעם עד שנשנתה הלכה בבהמ״ד (משנה ידים פ״ד, ד׳) דור אחד אחרי החורבן. הישוב היהודי גדל לאט על ידי עליה ועל ידי התיהדות, עד שבאו החשמונאים ו«עבר הירדן» היה למדינה יהודית כיהודה וכגליל. פומפיוס צמצם את עבר הירדן של היהודים במואב הצפונית וגלעד הדרומית. ערי המסחר, שבהן היתה יד המתיונים תקיפה, התאגדו לאגודת «עשר הקריות» וקבלו זכויות של אבטונומיה רחבה בתוך הפרובינציה

הבידואים הקבועים בככר הירדן התחתון כלם ירודים בגופם וברוחם. ברובם הם סודניים שחורים או בני תערובת. בחורף יורדים אל העמק בידואים הרריים, רועי גמלים תקיפים, שאינם שמים לב לזכויותיהם של בידואי הג׳ור ויש שהם משעבדים אותם.

בערבות מואב ממזרח לירדן היו מלפנים ישובים חשובים אחדים, שהתפרנסו על תמרים ומטעים אחרים בהשקאה. בבית נמרה בנחלת גד (במדב׳ ל״ב, ל״ו; יהושע י״ג, כ״ז) היה ישוב יהודי גם בימי הבית השני ולאחריו ונקרא אז גם בית נמרין, כעת תל נמרין. על אבל השטים, מקום חנות בני ישראל בערבות מואב (במדב. ל״ג, מ״ט) חושבים על פי המרחקים אל המקומות השכנים הידועים לנו, שזהו תל כֶּפְרֵין. בימי היונים והרומאים נקרא המקום אבילא. יוסף מספר שהיה כאן יער דקלים (קדמ. ד, ח, א׳; ה׳ א, א׳). תל אֶ־רַמָה זוהי בית הרם בנחלת גד (יהושע י״ג, כ״ז). בית הרים או בית רמתא בתלמוד (ירושלמי שביעית פרק ט׳, הלכה ב׳; בבלי שבת כ״ו). הורדוס בנה לו כאן היכל, ואנטיפס בנו קרא למקום לִיוִיאַס לכבוד אשת הקיסר. המקום היה מפורסם בתמריו ובבשם (אפרסמון). היהודים ישבו כאן עוד במאה הששית. על בית הישימות או בית הישימון בנחלת ראובן חושבים על פי המרחקים הידועים מן התלמוד ומאיסביוס, שזהו ח̄רבת סְוֵימֶה. כאן היה קצה מחנה ישראל מן הדרום.

בעבר המזרחי של ים המלח יש תחנה לסירות וישוב קטן ששמו מזרע על הליסאן. שני הכפרים צַפִיֶה ופֵיפֶה מצוינים בפוריותם בזכות שפע המים שבמעינות ובנחלים, אבל תושביהם אינם שמחים בחייהם, כי הקדחת אוכלתם ומפילה חללים רבים בטפם.

בין שני הכפרים הללו עומדות חרבות צוער עיר התמרים, שנכנסה בתחום עולי מצרים וחבורה לא״י היה ממערב. במאות הראשונות לספירה הרגילה היה ישוב יהודי ב«מדינת צוער» ובהר גבל הקרוב. בשעה שירושלים היתה סגורה לפני היהודים היו יהודי ערב באים להתפלל בצוער, כשם שיהודי סוריה היו באים לטבריה. סימן איפוא, שבצוער היתה קהלה חשובה. עוד בסוף המאה העשירית מספר מוּקַדַסִי (מלומד ערבי יליד ירושלים) על צוער: «יושביה מרושלים ושחורים, מימיה חמים, והיא כאש הגיהנם; אולם היא «בצרה קטנה» ושוקה מכניס רוחים».

מפיפֶה ולדרום אין ישוב קבוע בעמק הערבה עד עקבה. הבידואים בני סַעִידַיִין רועים בו את עדריהם.

בכל הככר התחתון. בכלם נִכרים סימני ירידה גזעית מפני החום ומפני הפריצות המצויה ביניהם. בחורף מבקרים את יריחו מלבד תירים גם אורחים לשבועות ולירחים. עשירי המושלימים שבירושלים, וביחוד בעלי הפרדסים, בונים להם בתי חורף ביריחו, כיהודים בימי הבית השני.

כשני ק״מ וחצי ממזרח ליריחו, מדרום לדרך, היורדת אל גשר אַלֶנְבִּי ולסלט, נמצא תל ושרידי בְרֵכה הנקראים בשם ג׳ילג׳וּלִיֶה. זוהי גלגל, מקום חנית בני ישראל בעברם את הירדן (יהושע ד׳, י״ט). מדרום־מזרח לגלגל, על יד הדרך אל «מקום הטבילה», המקודש אצל הנוצרים, נמצאת עין חַג׳לָה וסמוכה לה החורבה קַצְר חַג׳לָה. אין ספק שזוהי בית חגלה שבגבול יהודה (יהושע ט״ו ו׳). הנוצרים מחבבים את חבל ארץ זה, כי שם התהלך יוחנן המטביל, מבַשרו של ישו משיחם, לכן יסדו כאן מנזרים בתקופת הנצרות הראשונה ובימי הצלבנים. בעשרות השנים האחרונות חדשו היונים שני מנזרים ובנום כעין מבצרים. בהם יושבים ומסתגפים כמה נזירים בחום הככר, הלוהט ברוב ימי השנה. את הפרדס אשר להם מעבדים פועלים ערביים.

ישוב קבוע קטן יש כעת גם בתחנת הגבול שעל יד גשר הירדן ובתחנת האניות שעל חוף ים המלח הצפוני המערבי. לחופי ים המלח אפשר לצרף גם את עין גדי. בעין גדי, היא חצצון תמר של התקופה האמורית, היו מלפנים תמרים, כרמי גפן וגני בשם מפורסמים. בימי הבית השני היתה עין גדי עיר־פלך לישובים המפוזרים על יד הים ובמדבר. בימי החורבן היו בה כאלפים נפש. כעת זורעים כאן הרַשַאידֶה מעט חטה ומגדלים קצת מלפפונים, המובאים אל השוק בתור בכורים. רוב המים זורמים אל הים ללא תועלת, והשטח המעובד מלפנים מכוסה כעת שיחי־בר וחצץ.

בשעה שמעיר הפלך עין גדי נשארו רק חרבות מועטות, נמצאות חרבות מְצָדָה (מַסַדַה בהעתקה היונית, כעת סֶבֶּה בערבית) במצב כזה, שהתאור היפה של יוסף בן מתתיהו יכול לשמש לנו עוד היום מורה דרך בטפסנו על ההר התלול הזה. הכל כאן על מקומו, ואפילו מבצר מחנה הרומאים, שלא נבנה אלא לשעתו.

הידיעה הברורה הראשונה על מצדה יש לנו מימי יונתן החשמונאי, אשר בצר אותה. אבל אפשר גם שזוהי אחת המצדות, אשר בהן ישב דוד בברחו מפני שאול (שמ״ב כ״ב, ה׳; כ״ג, כ״ט). הורדוס חזק את המבצר וגם ארמון בנה לו, ואוצרות מזון ונשק שם בתוכו – מפלט לעת צרה, כי לא היה בטוח גם מצד הרומאים וגם מצד היהודים. לפי דברי יוסף פלביוס מצאו הקנאים את האוצרות הללו ראויים לאכילה ולשמוש, מאה שנה אחרי שהונחו, הודות ליובש האויר (מלחמ. ז׳ ח׳, ג׳). מפני היובש נשתמרו עד היום החרבות במצב כזה עד שהן מתאימות לתאור שנתן לנו יוסף. גם בתקופת הביזנטים והצלבנים היה כאן ישוב – מנזר או מבצר, כפי שנִכר מן החורבות.

בכל החלק התחתון של הככר ממערב לירדן נרשמו בשנת 1922 750 נפש בידואים. בעבר המזרחי העשיר במעינות ובנחלי מים יש בודאי יותר.

הם המים אשר רפא הנביא הזה (מל״ב, ב׳ י״ט). כבוש העיר וחורבנה בידי ישראל לא היה הראשון וגם לא האחרון. החרם שהחרים יהושע את העיר חל רק על בנין עיר־חומה ולא על הישוב במקום דשן זה, שנפל בחלקו של בנימין (יהושע י״ח, י״ב־כ״א). הישוב ביריחו נזכר בימי השופטים (שופטים ג׳, י״ג). ובימי המלכים (שמ״ב י׳ ה׳; מל״ב ב׳). באמצע המאה ה ט׳ בימי אחאב בנה אותה חיאל איש בית־אל ובאה עליו קללת יהושע (מל״א ט״ז, ל״ד). עם עולי הגולה חזרו גם מאנשי יריחו כ־350 נפש והיו בבוני ירושלים (עזרא ב׳, ל״ד; נחמיה ז׳, ל״ו). יריחו נזכרת אחרי כן כמה פעמים בקשר עם מלחמות שונות, כי היא שערה של ירושלים מצד ככר הירדן. הורדוס בנה את יריחו מחדש סמוך למוצא נחל קלת מן ההר, ושם תְּלֶיה עד היום. מעל לעיר עמד מבצר קיפרוס, שנקרא על שם אם הורדוס. יריחו היתה אז לא רק עיר התמרים כבימי הבית הראשון, כי אם גם עיר הבשם היקר והמהולל בכל העולם העתיק. היא היתה אחת מערי הפלך שביהודה, עיר מעמד ועיר משמרת לויים. לעולי רגל מן הגליל ולעבר הירדן היתה יריחו כעין פרוזדור לירושלים, בה הסתדרו ל«עליה» במובן המצומצם של המלה. בדרך זו עלה גם הנוצרי ירושלימה, לכן התקדשו יריחו ומקומות שונים שבדרך על ידי המסורת הנוצרית. הישוב היהודי היה קים ביריחו גם אחרי חורבן־ביתר, וכמה אגדות וגם הלכות וחלוקי הלכות במשנה ובתלמוד קשורים בשם יריחו. כאשר התגברה הנצרות היתה יריחו מושב לבישוף, ותירים רבים באו לבקרה. אז נבנו בה ובסביבתה כנסיות ומנזרים. במאות השנים ד׳—ו׳ רבו הנוצרים שהלכו להתבודד במדבריות ול«הלחם בשטן», הוא היצר הרע, ומאחר שבקרבת יריחו נמצא ההר אשר בו התבודד ישו ארבעים יום (הר קַרַנְטַל על שם קְוארַנְטַה=ארבעים), לכן משכה אליה יריחו את הנזירים והמסתגפים הללו מכל קצוי תבל. השכנים הקנאים הללו לא היו נוחים לנערן היהודית. בימי הפרסים והערבים נתבטלו המנזרים והכנסיות, אבל בימי הצלבנים נתחדשו שוב אחדים מהם. בעשרות השנים האחרונות חדשו היוגים כמה מנזרים בסביבות יריחו, ובעקבותיהם באו גם הלטינים ויריחו היתה שוב למקום קדוש לנוצרים. יריחו והמנזרים שבככר סבלו הרבה מן הרעש בקיץ תרפ״ז.

יריחו החדשה עומדת במקום ישוב הצלבנים ממזרח ליריחו של הורדוס ומדרום־מזרח למעין אלישע. תלה של יריחו העתיקה נחקר בשנות 9־1907, ומאחר שהגשמים אינם מרובים שם אפשר עד היום לראות בחפירות את שרידי הערים שנגלו. שטחה המצער של יריחו העתיקה, בערך 5 הקטאר, נותן לנו מושג על גדלן של ערי המלכים בכנען.

יריחו הקימת זוהי יצירת עשרות השנים האחרונות. בהן נוטעו הפרדסים הנהדרים, המספיקים לירושלים תפוחי־זהב ותאני־חוה. מזמן שתֻקנו הדרכים והובאו אוטומובילים שולחת יריחו לשוק גם בכורי ירקות. מספר התושבים הקבועים מגיע ל־1150 נפש, ובתוכם כמאה נוצרים ויהודים אחדים. בין המושלימים מרובים השחורים ובני תערובת העובדים בפרדסים. מהם יש שעלו בעצמם מן הסודן (עד גליל הטֵסַד) ויש מבני ה«בידואים» השחורים הנפוצים

מעבדים חלק מאדמת הג׳יפטליק, אשר בעמקים הגדולים היורדים מהרי שמרון (נחל בוקיעה, נחל פרעה). בעמק נחל פַּרְעָה, הנקרא בחלקו התחתון נחל ג׳וֹזֶלֶה, נמצא בשטח שמתחת לפני הים הכפר קְרָאוַא׳ קוֹרֵיאָה (Koreae) אצל יוסף פלביוס. המקום נזכר בתור תחנה במסעי המלחמה של פומפיוס ושל אספסינוס (מלחמות א׳, ה׳; ד׳, ח׳, א׳). בימי התורכים היה שם אחד המרכזים של הנהלת הג׳יפטליק.

בקשר עם קוֹריאָה נזכר גם מבצר אלכסנדריוֹן, שעמד כנראה בהר סרטבה. המבצר הזה, הידוע בראשונה מימי שלומית המלכה, ראה את כל הטרגדיה של בית החשמונאים: את ריב האחים, את כשלונותיהם של אלכסנדר ושל אביו אריסתובולוס, את אלכסנדרה ואת מרים בתה הכלואות עד שוב הורדוס מרומה. שם נקברו בני מרים אלכסנדר ואריסתובולוס שהומתו בידי הורדוס אביהם. מדרום להר סרטבה, במקום שלא הוברר עדין, עמדה על יד אחת המעינות שלרגלי ההרים העיר ארכילאיס, יצירת בנו של הורדוס. לא רחוק ממנה, מדרומה או מצפונה, עמדה פַצָאֵלִים (ח׳. פַסָאִיל), עיר מיסודו של הורדוס על שם פצאל אחיו, אשר על שמו נקרא גם מגדל בירושלים ב«מצודת דוד».

עין אֶ־דוּךְ זוהי דוק או דוקוס (Dokos) שבספר חשמ. א׳ (ט״ז, ט״ו), המבצר הקטן אשר בו נרצח שמעון החשמונאי בידי תלמי חתנו. השם לא נזכר בספרות בעברית, מתאימה לו הצורה דוך. יוסף במלחמות (א׳, ב׳, ג׳) קורא למקום דגון. ממזרח לדוך ולמעינותיה העשירים (ראה לעיל ציור 27) עמדה נערן (דהי״א, ז׳ כ״ח), היא נערתה שביהושע (ט״ז ז׳), עיר גבול בחלקו של אפרים. בימי הבית השני ומאות שנים אחריו היתה נערן עיר של יהודים. בתקופת הנוצרים (במאה ד׳ או ה׳) נרדפו היהודים משכניהם הגויים אשר ביריחו (איכה רבתי א׳ ס׳).

יריחו בנויה במקום גיאוגרפי מצוין שאין כמוהו בכל ככר הירדן, אם נוציא מכללו את בית שאן. המים, יסוד החיים בא״י בכלל ובככר בפרט, יורדים כאן בשפע מנחל קלת, ממעין אלישע ובצנורות גם מעין דוך, והמישור רחב ידים ונוח להשקאה. מפני זה התפתח כאן תמיד בימי שלוה ובטחון נוה־מדבר נהדר בצמחיתו הטרופית, אשר כלכל עם רב בהרחבה. נוסף לכך גם התנועה היתה מקור חשוב להכנסה ומעורר למסחר. כי כאן, ורק כאן, עוברת הדרך מירושלים למואב ולגלעד, ומן הצפון דרך אורך חשובה מן הגליל ומסוריה. בזמן שהכותים היו חוצצים בין יהודה והגליל היתה דרך זו חשובה יותר מהדרך על פרשת המים שבהר, גם לעולי רגלים וגם למסחר היהודי. חשיבותה זו גרמה לה שכובשים רבים החריבוה, כי כלם נתקלו בה בדרכם. אחרי כל חורבן נבנתה מחדש, אם מהר או אחרי דורות אחדים.

יריחו שבימי עולי מצרים היתה בנויה על מי יריחו (יהושע ט״ז, א), הוא המעין אשר נקרא בתקופה מאוחרת על ידי הנוצרים והיהודים בשם עין אלישע. על יסוד ההשערה שאלה

והיהודים שבה הצטרפו לשכניהם המתיונים, אבל בגידה זו לא הצילתם מחמת הגויים.

בימי המשנה ישבו שוב יהודים בבית־שאן. התלמוד מפליג בשבח פוריותו של תחום בית־שאן, «פתחה של גן עדן», לשמן מבית־שאן ולבגדי פשתן דקים שנעשו בה יצאו מוֹניטין בעולם.

בית־שאן היתה בין הערים הראשונות שנכבשו בידי הערבים. העיר היתה מוקפת רשת מסודרת של תעלות וסכרים, והביזנטים בחפצם להגן על העיר השחיתו את רשת המים ועשו את הסביבה לבצה. מאז לא תוקנה הרשת בשלֵמותה. בימי הערבים היו לה עוד תקופות של פריחה, היא הצטינה בתמריה, באינדיגו ובסוכר. בימי שלותה, במחצית הראשונה למאה הי״ד, חי בה בתוך קהלה יהודית קטנה החוקר בידיעת א״י ר׳ אשתורי הפרחי. בתקופת התורכים ירדה מעירה לכפר נדח, ורק מימי אברהים פחה שהושיב בה מצרים החלה להתרומם.

בית־שאן, כיום ביסאן בערבית, יושבת מדרום לבית־שאן העתיקה (כעת תל חוּצְן). מספר תושביה יותר מאלפים נפש, ובתוכם קהלה יהודית של מאה נפש בערך. היא משמשת מרכז לשלטון ושוק לישובים היהודים שבגוש נוריס ולכפרים ערבים ולשבטים נודדים אשר מדרום לים כנרת.

בנפת בית־שאן נרשמו בתרפ״ג כ־3400 בידואים משלשה מַטות: הבַשָׂאתְוַה מול שפך הירמוך, מדרום להם, ממזרח לבית־שאן הַגַזָאוִיֶה, ואחריהם הסַכְר כ־1500 נפש. כל מטה נחלק למשפחות, ושונה היא רשימתן במקורות השונים: לא רק חלופי מקומות, כי אם גם חלופי שמות. לכן קשה לתת תאור נאמן מהתחלקות הבידואים על פני שטחה של הארץ. בידואי בית־שאן ושל ככר הירדן בכלל שיכים לסוג של המעזה, ורובם עוסקים גם בעבודת האדמה.

קרקעות בית שאן ורובו הגדול של יתר כִּכר הירדן, אשר מדרום להם, היו נכסי הכתר של השולטן התורכי (ג׳יפטליק) ועברו לידי השלטון הבריטי. על סמך זה שתנאי הממונות מטילים חובה על הממשלה לתת ליהודים קרקעות להתישבות מהאדמה אשר ברשותה, תלו היהודים את עיניהם בקרקעות בית־שאן, אשר כלכלו מלפנים ישובים רבים, וכעת רק אוהלים בידואים מועטים על החרבות הנפוצות על פני השטח הרחב. תקות היהודים נכזבה, הממשלה נעתרה לדרישות אחדים מעסקני הערבים ומסרה את האדמה לבידואים ולפלחים המועטים, שהיו משתמשים בה מלפנים. רק אחרי שהללו הציעו חלק מהאדמה למכירה ליהודים נגלה המשגה לעין כל.

מדרום לבית־שאן אין בכל ככר הירדן שום כפר עד יריחו, אבל החרבות ודברי הימים מעידים על מקומות ישוב רבים שהיו כאן. על עַמַּתֶה אשר ממערב לרגב חושבים שזוהי חמתן או אמיתו, מקום ידוע מלפנים בתמריו. החורבות אֶ־דַמִיֶה על יד שפך היבוק זוהי כנראה אדם העִיר, אשר שם עמדו המים בעבור ישראל את הירדן (יהושע ג׳, ט״ז). בשטח אשר ממול לשפך היבוק בעבר המערבי אוהלים המַסְעִיד, כ־750 נפש בערך. הם ומטות בידואים קטנים

אשר ר׳ יהודה הנשיא ובית דינו פטרום מתרומות ומעשרות (תוספתא דמאי ד׳; ירושלמי דמאי ב׳). כעת היא חשובה בתור תחנת הספר של מסלת הברזל החג׳אזית ובתור תחנתה של טבריה. החבור עם טבריה במים וביבשה נוח מאוד. בזכות כך כפר צמח הולך ונהפך מכפר לעירה, וגם יהודים יושבים בה בקביעות.

מול דגניה מעבר לירדן מערבה נמצאת החוה ביתניה, השיכת לפיק״א ומעובדת על ידי פועלים. מדרום לביתניה על אדמת הפיק״א בנוי הכפר העברי מנחמיה (מלפנים מלחמיה), המתפרנס על מזרע תבואות וקטניות ועל גדול בהמות. בכפר זה מחצבה ובית חרושת של גיפס. מספר התושבים כ־100 נפש. סמוכה לה היא קבוצת «גשר» על יד שפך הירמוך לירדן, מצבן של מנחמיה ושל גשר קשה מפני תנאי האקלים והסביבה הבידואית והמרחק מעיר יהודית, אבל הוא יוטב כאשר תבנינה תחנות הכח החשמליות, הראשונה על יד גשר נחלים (ג׳סר אל מג׳עמיה) מדרום לשפך הירמוך, ואחרי כן השניה מצפונו על יד עבדיה. בקשר עם יצירת הכח החשמלי תסודר גם השקאה מלאכותית. ליהודים קרקעות בחבל זה שלא נושבו עדיין.

במקום כניסתו של עמק נהר חרוד אל ככר הירדן, כמאה מטר מתחת לפני הים, יושבת בית שאן בתוך חבל ארץ עשיר במעינות. כחרשת הגויים ממערב שומרת בית שאן ממזרח על הדרך לעמק יזרעאל. ועוד דרך חשובה אחרת עוברת בה, היא הדרך מהרי שומרון (שכם—תבץ) לים כנרת ולדמשק.

הידיעה הראשונה על בית שאן באה לנו בקשר עם נצחונו של פרעה תות־מוסה על מלכי כנען והחתים אשר מרדו בו (1478). בלי ספק גוסדה העיר עוד בתקופת האבן. בית שאן היתה מאות שנים מבצר חשוב למצרים, אשר הושיבו בה נציב ולא מלך, מה שעשו במקומות אחרים. בחפירות שנעשו כאן בשנים האחרונות על ידי אמריקאים נגלו מקדשים מצריים מהמאה הי״ד והי״ג, ובאחד מהם נמצאה מצבת זכרון לסתי I (1300), המספרת על הנצחון אשר נצח את הערים המורדות בו, פחל, רחוב וחמת, ערים שכנות לבית שאן. מתוך הבנינים והחפצים העשויים בסגנון מצרי אנו למדים, שבית שאן היתה מעין מושבה מצרית בלב כנען. במאה הי״ב נדחקו המצרים מבית־שאן ומא״י בכלל, אבל שבטי ישראל לא הורישו את בית שאן עד ימי דוד. במות שאול היתה עוד בידי הפלשתים או בידי בעלי בריתם. בימי שלמה נחשבה על תחום הנציב השולט בעמק יזרעאל.

בתקופת המתיונים נקראה סקיתופוליס, כלומר עיר הסקיתים, עם של פראים, שהתנפל בסוף המאה ה־VII על קדמת אסיה. הקשר שבין בית־שאן והסקיתים עדיין לא הוברר. יהודה המכבי הכניעה, אבל הישוב היהודי כנראה לא הכה בה שרשים, ובתור עיר שרובה גויים פטרוה מן המעשרות. פומפיוס הוציאה מרשות היהודים והיא התחברה לאגודת עשר הקריות אשר בעבר הירדן (Dekapolis). בימי המרד הגדול היתה בית־שאן צוררת למורדים שבגליל,

מראשית המאה הכ׳ החלה תנועת התישבות חקלאית יהודית בסביבות טבריה, והיא הולכת ונמשכת עד היום. בזכות המושבות החדשות, ומסלת־הברזל, העוברת בכפר צמח, והכבישים הטובים, המחברים את טבריה עם כל הארץ ועם סוריה, לא נפגעה טבריה מהמלחמה כצפת, ואחרי המלחמה עוד גדלה על ידי העליה. תנועת האוטומובילים פתחה שוקים חדשים לדגי טבריה. גם למעינות החמים נוהרים אורחים רבים מכל הארץ הודות למכשירי התנועה המשוכללים והמהירים.

התקדמותה של טבריה נִכרת בתנועת הבנין. פרורים חדשים מתנוססים מעל לעיר הישנה על יד הדרך העולה לנצרת. בשנת המפקד הרשמי היה מספר התושבים כ־7000, כעת (1927) לכל הפחות 8000, ומהם 6000 יהודים, יתרם מושלימים ורק מעט נוצרים. רוב יהודי מכריע כזה אין אף בירושלים.

אפיה של טבריה בתור עיר קדושה בולט רק בשבוע של ל״ג בעומר. אז מתעכבים רבים מהעולים למירון גם בטבריה להשתטח על קברי הקדושים, וביחוד על קבר ר׳ מאיר בעל הנס (י״ד באייר).

מצפון־מערב למוצא הירדן מים כנרת עומד הכפר העברי כנרת. חלק מאדמתו שייך לאכרים פרטים, הנתמכים על ידי הפיק״א, וחלק לקרן הקימת, שהושיבה עליה שתי קבוצות פועלים, אחת על יד החוף ואחת ב«הר כנרת» ומשפחות של תימנים בשכונה מיוחדת וקבוצת דיגים קטנה. בכנרת המשק מעורב: מזרע תבואות, קטניות ומספוא, מטעי שקדים, גפן, זיתים, תאני חוה ואילני סרק, חלבנות וגדול עופות. מספר הנפשות כ־230.

השם כנרת חדש ואין לו שום קשר לכנרת ההיסטורית (יהושע י״ט, ל״ה), שהיתה כנראה בעמק גינוסר. על אדמת הכפר בקרבת הירדן נמצאות חרבות של שני ישובים יהודים מזמן הבית השני. האחת חרבת אל כֶּרַךְ, היא בית ירח (ירושלמי מגלה פרק א׳ הלכה א׳), טַרִיכֵיאָה ביונית, והשניה היא צֶנַבְּרִי, סֶנַבְּרִיס ביונית (מלחמ׳ ג׳, ט׳ ז׳; ירושלמי, מגלה א׳; שבועות פרק ט׳).

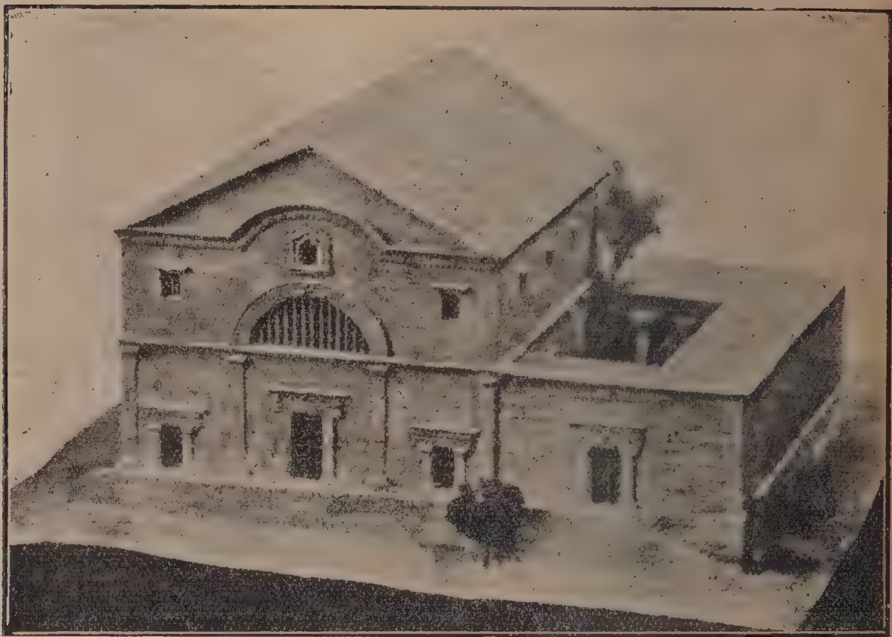
ב.

השקע מדרום לים כנרת עד אילת.

מעבר לירדן מזרחה מול כנרת על אדמת הקרן הקימת יושבת דגניה, הנחלקת בין שתי קבוצות שתפניות. דגניה א׳ היא הראשונה בא״י לנסיון השתפני. שתיהן עוסקות במזרע, במטעים ובחלבנות. מספר הנפשות בדגניה כ 180. לדגניה ב׳ סמוכה כעת הקבוצה «מַרְקֶנהוף», פועלים ופועלות מגרמניה. כפר צמח (צַמַחֿ בערבית) נזכר בתלמוד בין המקומות שבתחום סוסיתא,

טבריה. הורדוס אנטיפס בנאה במקום רקת אשר בנחלת נפתלי וקראה על שם טיבֶּריוס קיסר (ראה לעיל ציור 24, עמ׳ 80).

בראשונה פקפקו יהודים שומרי מצות להתישב בעיר מפני חשש טומאה ומפני פסילים שהיו בעיר הבנויה בסגנון ערי המתיונים. אבל בימי המרד היתה כבר עיר יהודית. טבריה נכנעה לרומאים בלי מצור ונצלה מחורבן. אחרי מרד בר־כוכבא הנהיג בה אדריאנוס קיסר עבודת אלילים, אבל המעוט של גויים לא יכול לבטל את אפיה היהודי של טבריה. סחרה של טבריה הלך בימי פריחת הקיסרות למרחקים, וברומה גופה היתה אגודה של בני טבריה עם בית ועד מיוחד. העיר התפשטה, וחמת עיר המעינות החמים נהפכה לפרברה של טבריה. בחמת ישבה משמרת כהונה. בחפירות של החברה העברית לחקירת א״י נגלו בשנת תרפ״א חרבות של בית־כנסת מתקופת המשנה עם שרידים יפים. גם אחרי שהנצרות החלה להתפשט בכח הזרוע עברו עוד 120 שנה עד שהיתה בטבריה עדה נוצרית חשובה. המומר יוסף נסיך טבריה עם כל פעולותיו הנמרצות לטובת הנצרות לא הצליח בעירו. רק כמאה שנה אחריו, באמצע המאה החמישית היתה טבריה ראויה כבר לאֶפיסקופוס, כומר שנתמנה רק בעדות גדולות. עוד במאה הז׳, קרוב לפני הופעת המושלימים, הכרחו הפרסים והביזנטים להתחשב בישוב היהודי בגליל בכלל ובטבריה בפרט (בנימין איש טבריה. לעיל עמ׳ 160). בימי המושלימים החליפה היהדות כח בטבריה ותהי מסוגלת עוד ליצירות התרבותיות הגדולות הקשורות בשם טבריה. גם בתקופת הצלבנים לא פסק בה הישוב היהודי. כאשר נפטר הרמב״ם בשנת 1204 במצרים הביאוהו לקבורות בטבריה. בסערת הכורֶזמיים (1244) סבלה העיר הרבה. הנוצרים נשמדו אז כליל ונעלמו למאות שנים. העליה הספרדית לא הגדילה את טבריה היהודית, בנגוד לצפת שכנתה. נסיונו של דון יוסף נשיא לבנות את טבריה ומחוזה לא עלה. במשך מאות שנים היה נר ישראל דועך בעיר המשנה והגמרא, הנקוד והמסורה. פעם התלקטה בה קהלה קטנה מסביב לקברי התנאים והאמוראים, ופעם חדלה ובטלה. בשנת 1620 מספר נוסע נוצרי (קְוַרֶסְמִיוּס), שהיהודי האחרון שבעיר מת ורק מושלימים נשארו בה. אחרי שנים מועטות (1627) אנו מוצאים בה את ר׳ ישעיה הלוי איש הורביץ (בעל שלי״ה) בתוך עדה קטנה, ובה נפטר ונקבר. מאמצע המאה הי״ז עד אמצע הי״ח היתה העיר כמעט חרבה, יהודים לא ישבו בה בכלל, ומן המושלימים רק מועטים ודלים, עד שקם מושיע לגליל, ד׳הר אל עומר (1740). הוא בנה את חומות טבריה הקימות עד היום ושלח אגרת לר׳ חיים אבולעפיה באזמיר שיבוא לבנות את הישוב היהודי בעיר, אשר בה שמש מלפנים אבי אביו במשרת הרבנות. ר׳ חיים נאות להזמנתו, והוא מיסד הישוב בטבריה הקים מאז ועד היום. בשנת 1742 צר הפחה הדמשקאי על טבריה, אבל לא יכול לה, ויהי היום ד׳ בכסלו, אשר בו הוסר המצור, לחג ליהודים, ואת ה«נס» רשמו במגלת־ספר «זמרת הארץ». השלוה בימי ד׳הר אל עומר פעלה שיהודים מרוסיה ומאוקרינה וגם מארצות המערב האפריקאי יכלו להתישב בטבריה (לעיל עמוד 170). בשנות ה 30 למאה הי״ט לא סבלה טבריה מהשוד ומהרעש באותה מדה כצפת. עלית החסידים על יסוד החלוקה נמשכה בטבריה עד המלחמה הגדולה.

ציור 79. בית הכנסת בכפר נחום בבנינו.
(ע״פ קוהל ווַנציגר)

גם שזהו מקום הפולחן באר שבע הנזכר בעמוס (ה׳ ה׳; ח׳, י״ד). ההשערות הללו זקוקות עדיין לאִשור החקירה הארכיולוגית, שהיא תברר את מהותן ואת זמנן של החרבות אשר במקום. כי על דמיון שמות בלבד אין לסמוך. הֶפְּטַגוֹן קדושה לנוצרים מפני «נס הלחם» שבאבנגליון, לכן קנו כאן נזירים גרמנים אדמה ונטעו גן ויסדו בית הכנסת אורחים נאה. חברה איטלקית התומכת בנזירי ארצה מחזיקה כאן טחנה, הטוחנת בכח המים היורדים מהמעינות.

יהודים מאירופה גאלו עוד לפני המלחמה חלק מבקעת גינוסר מצפון לכפר הערבי מֶגְ׳דֶל, הוא מגדל או מגדלא בארמית. אחרי המלחמה בנו כאן יהודים מאמריקה בתי דירה ומלון־חורף גדול (באביב 1927 עדיין לא נשלם). את האדמה מעבדים לפי שעה פועלים. יש כאן פרדס של תפוחי זהב, תאני חוה, דקלים ואילני סרק, ועוסקים בירקות המקדימים כאן להבשל. מספר הנפשות כ־170.

מגדלא נזכרת בתלמוד כמה פעמים בתור ישוב יהודי. בעולם הנוצרי התפרסמה בתור מולדת מרים המגדלאית, אשה בעלת־תשובה מבנות־לויתו של ישו, אחת הקדושות הראשונות בכנסיה. השם מגדלינה מצוי בצרופים שונים בתור שם גיאוגרפי בכל הארצות הנוצריות, וביחוד בארצות הרומניות באירופה ובאמריקה (ראה רשימת שמות גיאוגרפיים).

המרכז העירוני של חופי ים כנרת ואשדות הרי הגליל התחתון היא

המריא ומקליעת המחצלאות, אבל הקדחת אוכלתם. גם בכפרים שהתקרבו אל הבצות עגום המצב מפני המחלות. עליהם נמנים גם הכפרים העברים יסוד המעלה על חוף ימת חולה ומשמר הירדן מדרום לימה על יד גשר בנות יעקב. שתיהן מן המושבות הראשונות של חובבי־ציון, אבל אין בהן התקדמות והנוער עוזב אותן, אם גם האדמה נותנת יבול טוב. במשמר יש תנועה בין התחום הבריטי והצרפתי. בין משמר ויסוד המעלה על חוף הימה עומד הכפר הקטן תְּלַיל, המיושב על ידי מושלימים מארצות האטלס, שבאו לא״י בשנות הארבעים למאה שעברה. מדרום למשמר הירדן אין בעמק הירדן ישוב עד ים כנרת, מלבד הכפר עֶלְמִין שבעבר המזרחי. בכל השטח עד מגדל שבעמק גינוסר חונים שבטי בידואים. על יד נחל הינדש התחתון, מדרום־מערב ליסוד המעלה, חונים בני זְבֵיד וחְסֵינִיֶּה, ומדרום לאלה אַכְּרָאד אֵל חַיִט, כלומר הכורדים של «חִיט», היא הבקעה שממערב לחולה. מקורם הכֻּרדי (עם אַריי) נִכר במקצת בגופם, אבל לא בשפתם. ממערב לירדן מצויים הוַהַב, הַחְַרָאמבֶּה, התֶלָאוִיֶּה (אצל טַבְּגַה), הסְמַכִיֶּה (אצל כפר נחום) השַמָאלֶנֶה (אצל כרזים). את הבידואים המצויים בעמק גינוסר רגילים לציין בשם אֶל־גַּוִיר, הוא שם העמק בערבית, או בשם גַּוַרְנֶה, הכולל את כל יושבי הבצות.

בתקופה העתיקה היה ישוב צפוף מסביב לים כנרת. ממערב לשפך הירדן לים כנרת עמדה העיר כפר נחום או כפר תנחום (כעת תל־חום), עיר מסחר חשובה בימי הבית השני. העיר ההומיה היתה לקויה כנראה במוסריותה. ישו הנוצרי דרש בבהכ״נ שבכפר נחום, לכן התענינו הנוצרים בחרבות בית־כנסת שבמקום זה, והנזירים הפרנציסקנים קנו אותן, חפרו והערו את כל השרידים עד היסוד. מתוך השרידים המרובים אפשר לעמוד על תכנית הבית בבנינו. שעריו היו מכוונים כלפי ירושלים, ובין שערי הדרום היה ההיכל עם ספר תורה. על פי תכנית זו היו בנויים גם בתי־הכנסיות האחרים שבגליל, עד שעלה על דעת כמה חוקרים שכל בתי־הכנסיות נבנו בזמן אחד בפקודת אחד הקיסרים, דבר שלא יתכן כמובן, כי אם נוסח בנין קבוע ומקובל היה בכל הגליל. שכנתה של כפר נחום מצפון היתה כרזים, הנזכרת בבריתא לשבח בחטיה המובחרות, הראויות ללחם הפנים. גם באֶ־דיקי, אשר ממזרח לירדן, נמצאות חרבות של בית־כנסת, אבל השם העברי של המקום נעלם מאתנו. בבקעת הבְּטֵיחָה, אשר ממזרח לשפך הירדן, עמדה בימי הבית השני בית ציידה או ציידן, ביונית יוליאס, לכבוד בת הקיסר אוגוסטוס. המקום נזכר בתלמוד, בספרי פלביוס ובאֶבַנגליון בתור עיר חשובה.

ממערב לכפר נחום, בערך ק״מ אחד ממזרח לדרך היורדת מצפת לטבריה, נובעים מעינות חזקים אחדים. המקום נקרא כעת אֶ־טַבְגָה, שם משובש «מהֶפְּטַגוֹן» ביונית, שפרושו שבעה מעינות. יוסף פלביוס מזכיר בגבול הצפוני של הגליל התחתון מקום ושמו באר שבע, וכאן התחום בין שני הגלילים, ובכן קרוב לאמת שזוהי באר שבע שבגליל. אפשר

פרק עשרים ושנים

הישובים ושבטי הבידואים V

א.

גלילות הירדן העליון וים כנרת

המעבר מן ההר אל גליל מקורות הירדן נוח מכל צד וקשה לקבוע תחומים ביניהם. את מטולה ואת כפר גלעדי אפשר לכלול באשדות ההר וגם בגליל הירדן. הכפר חצביה, אשר על שמו נקרא הנחל הראשון בין נחלי המקורות של הירדן, אינו בתחום עולי מצרים. על יד המקור השני עמדה מלפנים דן, מוסבת שם מליש הצידונית, כעת חורבה תל אל קצי, כלומר תל הדיָן, כנראה תרגום משובש. מ«דן». הממונות הבריטית משתרעת איפוא «מדן ועד באר שבע», דבר שאינו טפל לעם אשר פסוקי תנ״ך שגורים בפיו. לעומת זאת נמצאים המקור השלישי של הירדן עם הכפר בניאס מעבר לגבול המדיני—בתנ״ך לא נזכרו, אבל בתחום עולי מצרים נכנסו.

השם בניאס זוהי פַּנֵיאַס ביונית, פניים, או פמייס בתלמוד, על שם האליל פאן מגן המעינות. הורדוס ופילפוס בנו בָנו את העיר מחדש ונקראה בשם קיסריה פיליפי. מלבד שפע המים, אשר השקו שדות וגנים, היה למקום זה גם ערך בתנועה בתור תחנה חשובה על הדרך מחוף הים לדמשק. המושלימים הושיבו כאן את שלטון הגולן. בימי הצלבנים היה בבניאס הגבול בין המושלימים והפרנקים. העיר עברה בשנות 1130־66 מיד ליד עד שחזרה בהחלט לידי המושלימים. היא היתה בתקופה זו עיר מבצר ועיר מסחר חשובה. שתי קהלות יהודיות נזכרות בעיר בדורות הללו, האחת לפי נוסח ארץ־ישראל והשניה לפי נוסח בבל. גם היהודים וגם הנוצרים שגו אז בחשבם את בניאס לדן. עד סוף ימי הבינים נזכרת בניאס בתור עיָרה חשובה מספיקה צרכי מזון לדמשק, ביחוד אורז מבקעת החולֶה. כעת אינה אלא כפר נדח, ורק שרידי המבצר עדים לעברה הגדול.

על גבעה געשית בודדת בין נהר חצבני ובין יובלו בַּרֵיגִ׳יט, היורד ממטולה, בנוי הכפר הנוצרי אַבִּיל אל קַמְח, היא אבל בית מעכה, מלפנים עיר ואם בישראל על הסְפָר (שמ״ב כ׳, י״ד; מל״א ט״ו, כ׳).

בחולתה (בקעת החולה) חונים שבטי בידואים המתגוררים בסוכות (עַרִישׁ בערבית) עשויות ממחצלאות. פרנסתם מצויה בשפע מעבודת האדמה, מגדול

הצלבנים נשארו בתבנית על ראש ההר שרידי המבצר האדיר טוֹרוֹן (Toron), אשר שמר על הדרכים לצור. בקרבת תבנית מראים את קברו של שמגר בן ענת (שופטים ג׳ ל״א). מצפון לתבנית נמצא ההר גַ׳מְלֶה. זוהי גמלא שבגליל, הנזכרת במרד הגדול וגם אחרי כן בתלמוד.

הכפר קָנָה מדרום־מזרח לצור על הדרך לצפת זוהי קנה בנחלת אשר (יהושע י״ט, כ״ח). יַנוּח מצפון לקנה היא ינוֹחַ שנלכדה על ידי תגלת פלאסר (מל״ב ט״ו כ״ט). ואולם ינוח מקומו של האמוראי אבא יוסי בן יוחנן (ירושלמי כלאים פרק ב׳, הלכה ד׳) זהו כפר ממערב לפקיעין, כי הוא סמוך לתחום היהודים בדור ההוא. החורבה אִכְּסַף מדרום מערב לברך הַקַסִמִיָה מתאימה אל אכשף, אחת מערי המלכים שהכניע יהושע.

באשדות המזרח של הרי הגליל העליון נמצאות חורבות קֶדש נפתלי (קַדְש בערבית). הכפר חונין עם שרידי מבצר צלבני זוהי אולי בית רחוב או רחוב (במדבר י״ג, כ״א; יהושע י״ט, כ״ח; שופטים י״ח, כ״ח). מצפון לחונין על הגבעות שלרגל ההר נמצאות שתי נקודות הישוב תל־חי וכפר גלעדי. שתיהן שיכות לפיק״א (מאדמת מטולה מלפנים) ונוסדו בימי המלחמה. בימי המהומות שהיו במחוז זה בחורף תר״פ הגנו יוסף טְרומפלדור וחבריו על תל־חי. תל־חי נעשתה לסמל לנוער העברי בא״י.

תל־חי וכפר גלעדי מאוחדות כעת לקבוצה גדולה, החיה חיים שתפניים עם כל המסקנות של שיטה זו גם בחנוך הילדים מחוץ לבית ההורים. המשק מעורב. מספר הנפשות כ־150 נפש. על יד כפר גלעדי חוצבים שיש בהרים.

בקצה בקעת עיון מדרום, בגובה של 370 מ׳ מעל לים התיכון, יושב הכפר העברי מטולה על יד הגבול, וחלק מאדמתו נמצא מעבר לתחום הממונות הבריטית. המושבה נוסדה בשנת 1896 על ידי הנדיב הידוע. היא סבלה הרבה בשנים הראשונות לקיומה מהתנפלויות הדרוזים, אריסי המקום מקודם. בשנת המהומות תר״פ נחרבה ביחד עם כפר גלעדי ותל־חי ותושביה עזבוה. כאשר שב בטחון החיים חזרו למקומם ובנו הריסותיה בעזרת הנדיב. המשק מעורב (מזרע, טבק, חלבנות). תחנת הגבול משפיעה לטובה על פרנסת התושבים. מספרם כ־170 נפש.

על תחום ארץ־ישראל ההיסטורית נחשב גם הכפר עיון, אֶבֶל בערבית. כשהישוב העברי בחצביה היה עוד קים, לפני עשרות שנים, היו היהודים מביאים את מתיהם לקבורה באָבֶל, כי מסורה היתה בידיהם שהיא בתחום הארץ.

ציון מגליציה (חברת «אהבת ציון» מטרנוב), ואחרי שלא הצליחה, עברה לרשות היק״א. כעת יושבים בה כ־70 נפש. המשק כמו בראש פנה, אבל החלקות של כל אכר קטנות מאשר שם. דומה לה במשקה היא אילת השחר, שכנתה מצפון, קבוצת פועלים על אדמת הפיק״א. ממזרח למחנים ולאילת נמצאים בעמק הירדן שני הכפרים העברים משמר הירדן ויסוד המעלה.

מצפון להר ג׳רמק על גבעה געשית מצוינת בפוריותה, בתוך סביבה של אבני גיר, עומד הכפר אֶ־ג׳יש, זוהי גוש חלב המהוללת בתלמוד ובמדרשים, גיסכַלַה של יוסף בן מתתיהו, העיר אשר ממנה יצא מתנגדו הגדול יוחנן, שהכיר בראשונה את נכליו.

אף על פי שלא נזכר שם העיר גוש חלב בתנ״ך נחשבה כבר בימי התנאים לישוב קדמון: עיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון. הנוסעים בימי הבינים עד המאה הי״ד מזכירים את הקהלה היהודית בגוש חלב ומיחסים קברים ידועים בסביבתה לאדרמלך ולשראצר בני סנחריב, שהיו לגרי צדק, ולבני בניהם שמעיה ואבטליון. כעת יושבים בגוש חלב כ־750 נפש מושלמים ונוצרים (מרוניים ומֶלְכִיים). אבל חורבת בהכ״נ מזכירה את עברה היהודי. חורבות כאלה נמצאות גם בכפרים השכנים ספסופה (סַפְסָף בערבית), כפר בִּרְעָם (שני בתי כנסיות), כפר סאסא, עלמה, בחרבות כפר נבוריה (אֶ־נֶבְּרַתֵּין) ובח׳ קַסיון, שע״י נחל הינדש העליון.

ממערב למירון נמצא הכפר פקעין. תושביו ברובם דרוזים ונוצרים ועל ידם כששים נפש יהודים, עובדי אדמה ושכירי יום. לפי מסורתם לא הלכו בגולה והם יושבים במקום הזה מימות הבית השני. מסורה זו מסופקת, כי הנוסעים אינם מזכירים את הישוב היהודי הזה אלא מהמאה הט״ז ואילך.

לפי מסורת קדומה (קהלת רבה פרק י׳ ק״ח) הסתתרו ר׳ שמעון בר יוחאי ור׳ אליעזר בנו במערה הסמוכה לפקיעין י״ג שנה. ולכן משך אליו המקום תמיד יהודים מצפת עיר המקובלים. גם יהודים אשכנזים מחסידי ר׳ מנחם מויטֶבסק וחברו ר׳ אברהם ישבו בה עשרות שנים, עד אשר עזבו את המקום בעקבות הפרעניות בשנות ה־30 למאה הי״ט.

מצפון־מערב לפקיעין נמצא הכפר תרשיחא, הגדול שבכפרים בגליל העליון הבריטי, בו כמעט אלפים נפש. הוא מחובר בדרך לאוטומובילים (בימי הגריד) לעכו.

פסוטה אשר מצפון מזרח לתרשיחא, זוהי אולי מפשטה, אחת מערי משמרות הכהונה. עמקה זוהי כפר עמקא שבתלמוד, בית העמק בנחלת אשר (יהושע י״ט, כ״ז). געתון ובית זניתא נזכרות ברשימת המקומות אשר על החום א״י בתוספתא (שביעית ד׳, ו׳) ובספרי (עקב נ״א).

מעבר לממונות הבריטית נמצאים בכפרים הרבה מֶטוּאָלים ומרוניים. המטואלים הם רוב התושבים גם ביַתיר ובתַפְנית או תבנית (בערבית תִּבְנִין), הנזכרות ברשימת הגבולות הנ״ל. תבנית נמצאת במרכז המחוז הטבעי בילאד בְּשַרַה, אשר בו הרבה מטואלים. מתקופת

צפת. על ידי הסדרים המדיניים החדשים נקרעו מעל צפת רוב הכפרים, שהיא שמשה להם מלפנים שוק ומרכז מדיני, וההקלות, הנִתנות לתושבי הספר בעברם את הגבול ובהעבירם את סחורותיהם מא״י לסוריה ולהפך, לא תקנו הרבה. שער המטבעות בסוריה נמוך, והשלטון הלבנוני מקפיד, כמובן, שבני ארצו לא יקנו את צרכיהם מחוצה לה. הכביש החדש ההולך מחיפה־נצרת־טבריה למתולה ולבקעת הלבנון ולדמשק נוגע רק בראש פנה ולא בצפת, המחוברת עם ר״פ רק בכביש צדדי. הדרך החדשה, שנפתחה (1926) מצפת למירון, כפר חנניה־רמה־עכו, אינה משוכללת עדין לתנועה גדולה וכבדה, ובימי הגשם ולאחריהם קשה לעבור בה בכלל, וגם חבורה עם חיפה עדיין לא נגמר (אביב 1927). עליּת העובדים שלאחרי המלחמה כמעט שלא נגעה בצפת ובסביבתה, ישובים חדשים לא נוסדו, והקימים לא התקדמו בהרבה, והתוצאה היא שצפת היהודית נמצאת במצב של ירידה, וסימניה: בתי דירה ובתי כנסיות עזובים, הולכים ונחרבים, ויציאת הדור הצעיר למקומות אחרים בארץ ולחו״ל.

רק שבוע אחד בשנה מלאה צפת חיים סואנים, והוא השבוע של ל״ג בעומר, יום פטירתו של התנא האלהי ר׳ שמעון בן יוחאי, אשר קברו במירון לרגל הר ג׳רמק הנשא. על הקבר נבנה בית כנסת וחדרי אורחים של הקדש, להדלקת משואות על גג בית הכנסת הזה, לשמחת־מצוה ולרקודים מתאספים מא״י ומשכנותיה לא רק יהודים חרדים וחלוצים חדשים, המוכנים תמיד לשירה ולרקוד, כי אם גם מושלימים ודרוזים. במירון היתה משמרת כהנים. עד היום קימת בה חורבת בית הכנסת העתיק, והיא היחידה השיכת ליהודים מכל חרבות בהכ״נ שבא״י. רוב החרבות הללו הן בגליל העליון, כי בו התקימה היהדות עוד בימי הבינים.

סמוכה לצפת מצפון היא עין זיתון. חלק מאדמתה שייך ליהודים עוד מראשית המאה הכ׳, אבל הישוב היהודי מעט בעין זיתים ויש בה בתים עזובים. כמו כן הוא המצב על אדמת היהודים בבֵירִי (בּירִיָּה בערבית) הקרובה אליה.

בירי נזכרת פעמים רבות בתלמוד, וחכמים אחדים יצאו ממנה. במאה הט״ז, בזמן שצפת היתה מלאה יהודים, היה גם בבירי ישוב יהודי קטן וגם בית הדפוס עבר מצפת שמה, ור׳ יוסף קארו הדפיס בו חלק מהשולחן הערוך (1555).

אֵם הישוב החקלאי העברי בגליל העליון היא ראש פנה, בת גילן של ראשון לציון וזכרון יעקב, אבל רחוקה מהן בהתפתחותה. שטחה גדול מכל הכפרים העברים שבא״י (42 אלף דונם ביחד עם הר כנען), אבל מספר תושביה אינו מגיע עוד ל־500 נפש, כי פרנסתה על משק־מזרע אכסטנסיבי. הנסיונות במטעים ובגדול תולעת המשי לא הצליחו. בזכות הכבישים החדשים רבה התנועה בר״פ, ומפני זה קבעו בה תחנת מכס ומחנה של המשטרה. מצפון לראש פנה נמצאת מחנים. היא נוסדה בסוף המאה הי״ט על ידי חובבי

בתים עזובים. מפני סכסוכים עם «הפקיד» הספרדי (הממונה על החלוקה ובא־כח העדה בפני הרשות) עזבוה אמנם מנהיגי החסידים וילכו לטבריה ולפקיעין, אבל בכל זאת נהרו אליה מאז רבים מעולי פולניה ורוסיה מפני אקלימה הנוח. נפוליון בונופרטה הרגיז בשנת 1799 את מנוחת הגליל, ובעזבו את הארץ סבלו יהודי צפת רדיפות מג׳זאר פחת עכו, כאלו נתנו יד לצרפתים, אבל בשליש הראשון למאה הי״ט היו שנות שלוה והתפתחות לצפת בכלל ולישוב היהודי בו בפרט, עד שבאו שנות פרעניות בימי שלטון מצרים: בִּזָּה (1834 ו1838) ורעש האדמה (1837) ומחלות. הפרושים יצאו אז מצפת, ותהי צפת לקהלה שכולה חסידים או נוטים לנוסח המקובלים עד היום הזה.

מזרח

צפון

מערב

ציור 78. צפת.

באמצע העיר בראש הגבעה חרבות מבצר הצלבנים. שכונת היהודים ממערב למבצר.

בעשרות השנים האחרונות שלפני המלחמה היה בה רוב נִכר של יהודים. במלחמה סבלה צפת עיר החלוקה יותר מכל הקהלות ותתרוקן מיהודיה. מהם שמתו ברעב ובמגפות, ומהם אשר נמלטו לחו״ל ולא חזרו לצפת. בשנת 1922 נמצאו בה קרוב ל־9000 נפש, ומהם רק כשליש יהודים. ומאז לא הוטב המצב בכלל ומצב היהודים בפרט. עלית הזקנים לצפת לא נתחדשה אחרי המלחמה, כי נעדרה התמיכה אשר פִּרנסתם מלפנים (החלוקה). גם העולים על מנת לחיות בא״י על התורה ועל התפלה מבכרים כעת את ירושלים על

המבדילים בין הגליל העליון והתחתון על יד הדרך מעכו לצפת נמצאים הכפרים בית הכרם (מַג׳דל כֶּרוּם), רמה (רַמְיָה) וכפר חֲנניה הנזכרת במשנה (שבועות ט׳, ב׳) בתור גבול בין הגליל התחתון והעליון. כפר חנניה היתה מפורסמת בקדריה. היא נקראה כנראה גם כפר יוחנא ובה היתה משמרת הכהנים לבית יכין. לפי דעה אחרת, המקרבת את רוב משמרות הכהונה לעמק זבלון, מתאים כפר יוחנא לדיר חָנָה מדרום לצלמין. בימי הבינים היה עוד ישוב יהודי בכפר חנניה, כעת זהו כפר ערבי קטן — כפר ענן, מדרום לדרך העולה לצפת.

מדרום מזרח לכפר חנניה נמצא הכפר הערבי יקוק, היא חֻקוֹק בתחום נפתלי (יהושע י״ט, ל״ה), היא נזכרת גם בירושלמי כמה פעמים. מפני דמיון השם היו אומרים בימי־הבינים ששם קברו של חבקוק.

ה.
הרי הגליל העליון.

צפת העיר הראשית בגליל העליון יושבת מצד דרום מזרח להר גֶ׳רְמַק, הוא העליון בהרי א״י המערבית.

בתנ״ך ובמשנה לא בא זכרה של צפת זו. יוסף פלביוס (מלחמ׳ ב׳ כ׳ ו׳) בצר בגליל העליון מקום ששמו Seph, ואפשר שכונתו לצפת. בירושלמי הובאה צפת רק פעם בתור מקום, שבו היו משיאין משואות להודיע את קדוש החודש. הקליר בקינתו הידועה מזכירה בתור עירן של המשמרות יקים ופשחור או אִמֵר. הסופרים הערבים מזכירים את שמה רק מהמאה הי״ג ואילך, בתחלה בצורתו הנכונה צַפַת (או ציפת), אח״כ בצורה המשובשת הקימת עד היום צַפֶד בדל״ת. הצלבנים בנו בה מבצר חזק אשר שרידיו קימים עד היום (1140) ומסרוהו בידי נזירי ההיכל (טֶמְפְּלֶרים). כאשר נחל המלך בַּלְדְוִין III מפלה מידי נור אֶ־דין (1157) היתה לו צפת למפלט בטוח. אחרי התבוסה בשדה כפר חטים החזיקה צפת מעמד עוד שנה. בַּיבַּרס בצר את צפת מחדש ועשאה לבירת הגליל. בתור עיר השלטון משכה אליה ערבים ויהודים, ובתוכם גם חכמים וסופרים.

במאה הט״ז תחת שלטון התורכים היתה עוד בירת פלך (מַמְלַכָּה או בַּיאְבַּה). על ידי עלית מגורשי ספרד גדלה קהלת צפת מקהלת ירושלים. חבה יתרה נודעה לה מאת המקובלים, כי לפי דברי הזהר יופיע הגואל בראשונה בגליל העליון, ותושבי הגליל העליון ינצלו מחבלי משיח. הנסיון לחדש בצפת את הסנהדרין לא הצליח, אבל בכל זאת יצאה מצפת תורה לכל בני הגולה: השלחן הערוך לר׳ יוסף קארו ושיטת האר״י לוריא בקבלה, אשר הורצאה בפה ובכתב על ידי ר׳ חיים ויטאל וחבריו. גם השירה העברית זכתה לתחיה בצפת (ר׳ שלמה אלקבץ בעל «לכה דודי» ור׳ ישראל נג׳ארה, אחד מגדולי המשוררים אחר גרוש ספרד). המצב המדיני והכלכלי היה טוב בצפת מאשר בירושלים גם במאה הי״ז. הרעש בשנת 1759 החריב חלק מן העיר ורבים עזבוה. אז הגיעה גם הקהלה היהודית לנקודת השפל. החסידים הבעשט״יים, אשר באו בשנת 1765 במספר קטן וב־1777 בשלש מאות נפש, מצאו בה הרבה

את הכפר מֶשְׁהֶד ממזרח לצפורי חושבים לגת חפר מקומו של הנביא יונה בן אמתי (מל״ב י״ד, כ״ה) ובו מראים את קברו. כפר כנה ממזרח לגת חפר קדוש לנוצרים מפני «נס היין». לכן הקימו בו כנסיות. הכפר מיושב על ידי נוצרים ומושלימים ומצטין בפרדסי רמונים. בבנין אחת הכנסיות מצאו כתבת של בית כנסת עִברי.

מסביב לשתי הבקעות של תְּרען ושל בית נטופה (עמק זבולון) היו מתקופת החשמונאים עד השמדת היהדות על ידי הביזנטים במאה הד׳ וה׳ ישובים יהודים רבים, אשר זכרם בא אצל יוסף פלביוס ובספרות התלמודית והמדרשית. וכאן היו רוב ערי משמרות הכהונה. כעת אין ליהודים אף טפח אדמה בבקעות הפוריות הללו ואין נפש יהודית בכפרים שבסביבתן.

רֻמָּנֶה על יד הנחל והעמק רֻמָּנֶה, המחבר את בקעת תְּרען עם עמק זבולון, זהו רמון המתואר (יהושע י״ט, י״ג) או רמונו (דהי״א ו׳, ס״ב) עיר הלויים בתוך מטה זבולון. בימי הבית השני נקראה בית רימון, והבקעה הסמוכה (חלק מעמק זבולון או מבקעת תרען) בקעת בית רימון, הידועה בתור מקום של אספות עם במאה הב׳ (מעשה בר׳ יהושע בר׳ חנניה שהרגיע את רוח העם הסוער נגד הרומים במשל שספר על הארי שעמדה לו עצם בגרונו— ב״ר, ס״ד).

מרומה החרבה כעת יצאו שני האחים נטירא ופיליפוס, אשר הצטינו בין גבורי יודפת (מלחמ׳ ג׳, ז׳, כ״א). את כפר שיחין הנזכרת פעמים רבות אצל יוסף פלביוס ובספרות התלמודית והמדרשית חושבים לתל בֶּדֶוִיֶה ממערב לעמק זבולון. על שמו היוני אסוכיס נקראה גם הבקעה כלה. אחרי מרד בר־כוכבא היתה שם משמרת בני ישבאב. כלי החרס של כפר שיחין היו מפורסמים, ודינם היה במובן ידוע ככלי מתכת, כי לא נשברו בנקל. על פוריות המקום ספרו נפלאות. כפר מִנְדִי (מַנְדא בערבית) היא מולדתו של בעל האגדה ר׳ ישׂשכר דכפר מנדי. משמרות כהונה היו בכפר קנה (כעת חורבה), בערב (עַרַבֶּת אל בַּטוף), בצלמין (ח׳ סֶלַמֶה), בעֵילְבו (עַיְלְבּוּן), במִמְלָא (ח׳ מַמֶלְיָה), בארבל (ח׳ אַרְבִּיד), אשר ממזרח לכפר חטין, בכפר נמרה (נמרין) וכפר עוזיאל (אֶל עֻזֵר מדרום לעמק זבולון, לדעת אחרים אֶם אל עַמוּד במזרחו).

אחת מערי הכהונה היה גם המבצר יודפת או יטבת, אשר שמר על הדרך אל עמק זבולון מן הצפון, כעת ח׳ גֶ׳פַּת. יודפת ידועה במלחמת יוסף בן מתתיהו ברומאים. בה מסר יוסף את עצמו בידי הצר אחרי שחבריו הנותרים אבדו את עצמם לדעת (מלחמ׳ ג׳ פרק ז׳–ח׳).

סכנין שמרה את שמה עד היום (סוכנין). ביונית היה שמה סוֹגָנֶה. היא העמידה חכמים רבים, תנאים, אמוראים ובעלי אגדה. שַׁעִיב זוהי שַׁאַב, מקומו של הגבור אלעזר בן שמאי, שהפליא את עיני הרומאים והיהודים בכחו ובאומץ רוחו בהגנה על יודפת. כּבּול מדרום מערב לשאב היא העיר, אשר נתן שלמה לחירם מלך צור (מל״א ט׳, י״ג). בעמקים הפוריים,

מכתבי הנוצרים היתה זאת עירה קטנה ובלתי מכובדת בזמן הבית השני, עד שאמרו שמנצרת לא יצא דבר טוב. אחרי מרד בר־כבא התישבו בה הכהנים ממשמרת הפִצץ. העיר נשארה יהודית טהורה עד אשר היתה הנצרות לדת השלטת את הכנסיה הראשונה הקים בה המומר יוסף נסיך טבריה באמצע המאה הד׳ בתוך היהודים. עוד זמן רב היתה נצרת עיר שרובה יהודים, ועוד במאה הו׳ היה בה ישוב יהודי. בימי המושלימים לפני מסעי הצלב ולאחריה עברו עליה מאות שנים ללא ישוב קבוע של נוצרים. הישוב הנוצרי הקים עד היום נתהוה מאמצע המאה הי״ח ואילך.

בשנת 1926 ישבו בנצרת יותר מ־8000 נפש, ומהם רק כשליש מושלימים, ויהודים אחדים. בין הכתות הנוצריות הגדולה היא האורתודוכסית ויתרם קתולים מעדות שונות; לפרוטסטנטים מוסדות דת וחנוך שונים. כמו בירושלים ובבית לחם יש כאן התחרות בין הכתות הנוצריות, ומרובים המוסדות שהקימו.

נצרת בתור עיר השוק והשלטון ירשה את מקומן של שתי ערים חשובות בימי היהודים: יפיע שמדרום וצפורי שמצפון.

יפיע (בערבית יָפָא) בחלקו של זבולון, הצטינה בגבורתה בימי המרד הגדול. אחרי שנפרצו חומותיה נלחמו עוד תושביה, אנשים ונשים, ברחובותיה באויב, ורבים שלחו יד בנפשם לבלתי נפול בידי צר (מלחמות ג׳, ז׳ ל״א).

צפורי או צפורין לא נזכרה בתנ״ך. לפי מסורת מהמאה הג׳ היא קטרון (שופטים א׳, ל׳). כנראה היתה צפורי עיר חדשה, אשר בלעה את קטרון שכנתה. יוסף פלביוס מזכירה בראשונה בימי ינאי המלך, בכל אופן היתה כבר בסוף ימי החשמונאים העיר החשובה שבכל הגליל (במובן הזמן ההוא, בלי עכו וכו׳). במות הורדוס היתה צפורי מרכז המרד ברומאים, לכן החריבה וַרוס, ואת תושביה מכר לעבדים. הורדוס אנטיפס בנאה מחדש בשם דיוקיסריה לתפארת לכל הגליל, כדברי יוסף פלביוס. בתור עיר של מתיונים לא רצתה להשתתף במרד הגדול, התנגדה ליוסף בן מתתיהו ובקשה מהרומאים להושיב בה חיל מצב (מלחמ׳ ג׳, ב׳, ד׳). אחרי מרד בר־כוכבא התגבר בה הישוב היהודי, ובשנת 180 בערך קבע בה ר׳ יהודה הנשיא את מושב הסנהדרין, ושני משמרות של כהונה היו בה. הנצרות לא הכתה בה שרשים, והמומר יוסף מטבריה, אשר נטל לו לתפקיד להקים בתי יראה נוצרים בערי היהודים בכח הנִתן לו מאת הקיסר, בנה גם בה בסיליקה. באמצע המאה הד׳ נחרבה צפורי במרד האחרון הגדול נגד הנוצרים. אגדות החורבן מספרות נפלאות על צפורי בשלותה לא פחות מאשר על ביתר ועל ירושלים. בימי מסעי הצלב היתה צפורי תחנה חשובה לחילות.

שמה הערבי של צפורי הוא צַפּוּרִיֶה. כעת היא כפר גדול עם 2700 נפש. בחורבת כנסיה נוצרית מצאו רצפת־משכית עם כתבת עברית, סימן שהיה שם מקודם בית כנסת יהודי.

ממערב לצפורי בקצה הרי נצרת (מצפון לנהלל) עומד הכפר בית לחם עם מושבה גרמנית. מצפון לבית לחם שפרעם, שהכרנו כבר בקשר עם אושא.

שם המתאים להר קַרְן חַטין, אשר שני צדדיו נראים למרחוק. על יד חַטִין, היושבת על פרשת דרכים חשובות, הכה צלח אֶ־דין את הצלבנים לפי חרב ויירש את הארץ (1187). בכפר חטין קנו חובבי ציון חרדים מפולניה (הרב ר׳ חיים אלעזר וַאכס מקאליש) אחוזה עוד בשנת תרל״ז, אבל יהודים לא התישבו כאן עד אשר הרחיבה הקרן הקימת לפני המלחמה ואחריה את הרכוש היהודי על ידי קניות.

בעזרת קרן היסוד נוסדה כאן בשנת 1924 מושבה מטפוס מושבי המעמד הבינוני בשביל יהודים חרדים, הנוהים אחרי מפלגת ה«מזרחי». כ־200 נפש עוסקים כאן במזרע תבואות ובחלבנות.

על גבול סֶגֶ׳רָה מדרום מזרח נמצא הכפר הקטן כַּפְר סַבְּת (שבת בערבית), הוא כפר שובתי. על הדרך מכפר שובתי לטבריה נמצא תל מעון, הוא מקומה של בית מעון, אחת מערי משמרות הכהונה (חופה). זהותם של שני המקומות בטוחה על ידי דברי המדרש: כהדה בית מעון דסלקין לה מן טבריה ונחתין לה מן כפר שובתי (בר״ר פ״ה).

מדרום מזרח לכפר שובתי נמצאת שַׁרוֹנָה, כפר ערבִי קטן ואחוזה יהודית, אשר בעליה באמריקה (שיקגו), ורק פועלים יהודים מועטים יושבים בה. שרונה היא, כנראה, מקומו של ה«מלך לשרון», אחד מל״א המלכים שהכניע יהושע. כחצי שעה הליכה ממערב לשרון עומד הכפר הקטן שַׁעֲרָה. אפשר שזוהי בית שערים, אשר בה ישב רבנו הקדוש זמן רב, ולשם הובל לקברות מצפורי.

בעמק אחמה (אולי צעננים) נמצאים שני הישובים החקלאים מיסודה של היק״א, בית גן ויבנאל, הסמוכים זה לזה ויכולים גם להחשב לישוב אחד. המשק בשניהם בעיקר מזרע תבואות. מספר תושביהם כ־550 נפש. יבנאל נחשבת לאם הישוב החקלאי העברי בגליל התחתון. שמה נזכר ביהושע בחלקו של נפתלי (י״ט ל״ג) ביחד עם אדמי הנקב (אולי החורבה דַמִיָה). בימי התלמוד נקראה יבנאל יַמָא, ומכאן שמה יֶמָא בערבית עד היום הזה.

מדרום ליבנאל הכפר עֻוְלַם, המיושב על ידי מושלימים מארצות האטלס. בימי התלמוד היה שמה אולם (ירושלמי סנהדרין פ״י הלכה ב׳).

על טור ההרים אשר ממזרח ליבנאל נבנתה פוריה. כשרון שיכת גם היא ליהודים מאמריקה (ס״ט לואיס) וכמוה סובלת מחוסר בעלים, ומעטים תושביה ממספר הדירות שבה. אדמתה גובלת לאדמת כנרת.

המרכז העירוני של היהודים אשר בגליל התחתון היא טבריה, אבל המרכז הטבעי של כל הישובים שבהר היא כעת נצרת, עירו של משיח הנוצרים, וממנה שמם (בעברית ובערבית).

נַצֶרֶת או נָצְרַת אֶ־נָּצְרָה בערבית, לא נזכרה בספרות העתיקה שלפני הנצרות. המקור העברי הראשון המזכירה היא קינה לקליר «איכה ישבה חבצלת השרון», המקוננת על כ״ד משמרות הכהונה שבגליל. הבריתא, שעליה יסד הפיטן את שיר האבל, נאבדה. כפי שנראה

ציור 77. כפר חטים. תכנית הבנין שלא נשלם עדיין (תרפ״ז).

בין כפר תבור ובין הישובים העברים שבגוש עין חרוד מפרידה שלוחת ההרים, המתחילה בגבעת המורה (גבי דחי או החרמון הקטן) ומשתרעת בכוון דרומי מזרחי בין נחל חרוד ונחל בִּירֶה. על שלוחה זו נמצאים כמה מקומות היסטוריים. כ־5 ק״מ מדרום לתבור במורד הגבעה הגעשית תל עַג׳וּל, המצטינת בלועה, יושבת עין דור (דאר), אינדור בערבית, מקומה של בעלת האוב, אשר בה דרש שאול בערב יומו האחרון (שמ״א כ״ח, ז׳). לעין דאר נמלטו שרידי חילו של סיסרא ושם נשמדו, לפי דברי המשורר בתהלים (פ״ג, י׳ – י״א).

נאין במורד המערבי של גבעת המורה ידועה כבר באבנגליון בשם זה; בספרותנו שמה נעים (בראשית רבה צ״ח).

שונם בדרומה של גבעת המורה נקראת כעת סוֹלֶם. היא רשומה כבר בכתובת קַרְנַק לזכר נצחונו של תות־מוסה III (1478) ובאגרות תל אל עמרנה (שונימא). היא נפלה בחלקו של יששכר (יהושע י״ט, י״ח). בה חנו הפלשתים לפני יום הקרב בהר הגלבע (שמ״א כ״ח, ד). ממנה יצאו אבישג השונמית והאשה השונמית אשר העריצה את אלישע הנביא. חלק מאדמת שונם נגאל, אבל ישוב עדיין לא נוסד עליה, רק פועלים אחדים עובדים בה.

נַעוּרָה אשר ממזרח לגבעת המורה זוהי כנראה נעורן שבתלמוד (בבלי חולין ה׳, סוטה מ״ו). שם הכפר גָ׳בול יסודו בודאי ב«גבול» בעברית, אבל המקום לא נזכר בספרותנו. משערים שר׳ יעקב גבליא או גבולאי, אמורא מרמאה הג׳, נקרא על שם מקום זה (קהלת רבה פ״א, דור הולך). בקצה שלוחת ההרים נשקף למרחוק הכפר הערבי כוכב אל הַוַא, היא כוכבא מתקופת התלמוד, בֶּלוּוֹאַר (Belvoir־מחזה נאה) של הצלבנים, והמקום ראוי לשמו במחזהו הנהדר.

על הגב הנמוך, המחבר את תבור להרי הגליל מצפון, בנויה דברת או הדברת (דֶבּוּרִיֶה בערבית), עיר הלויים לבני גרשון בחלקו של יששכר (יהושע י״ט, י״ב; כ״א, כ״ח; דהי״א ו׳ נ״ז). דברת השתתפה במרד הגדול (מלחמות ב׳, כ״א ג׳). דָבּוּריה היא אחד הכפרים הגדולים שבסביבות העמק.

במשולש שבין הנקודות, שפך הירמוך, תבור ומגדל שבעמק גנוסר נמצאים כתריסר ישובים עבריים, מהם בהר ומהם בשקע. קרקעות היהודים של כפר תבור גובלים לאלה של סֶגֶ׳רה, אבל המרחק בין הישובים כתשעה ק״מ, כי בתי סֶגֶ׳רַה נמצאים בקצה הצפון של אדמתה סמוך לכביש נצרת–טבריה. סֶגֶ׳רַה זהו כנראה התרגום העברי של בית אילנים (אלונים, הנזכרת בספרי, האזינו). בגילה ובמשקה היא דומה לכפר־תבור, וגדולה ממנה בשטחה ובאוכלוסיה. בין האכרים נמצאות משפחות גרים רוסים; בין הפועלים יש יהודים מכורדיסתן. סֶגֶ׳רַה הערבית גדולה מהיהודית. שכנתה של סג׳רה מצפון־מזרח הוא הכפר הגדול לוּבִיֶה, בעל 1800 נפש. מעבר לכביש צפונה נמצא הישוב החקלאי הקטן מצפה (עין קַטַב) מיסודה של היק״א, ומצפון לו כפר חטים או כפר חטיה, חַטִין בערבית.

המקום נזכר בספרות התלמודית. ולפי מסורת אמוראים זוהי הצדים (יהושע י״ט, ל״ה).

דעות והנסיון קצר־שנים עדין ואין בכחו להכריע. לפי הסטטיסטיקה של ההנהלה הציונית חל בקבוצים שטח קטן על כל נפש מאשר במושבים ובקבוצות.

לסוג הקבוצים שיכים מלבד עין חרוד גם הישובים אשר ממזרח, תל־יוסף עם 270 נפש ובית אַלְפָה (בית אלפה 175 נפש, ובכללם 55 נערים המתחנכים בחקלאות, חפצי־בה – 90, השומר הצעיר – 120 נפש). כפר יחזקאל מצפון לעין־חרוד זהו מושב עובדים מן הטיפוס של נהלל עם 420 נפש בערך. גבע הסמוכה לה היא קבוצה – כ־85 נפש. עין טַבְעוֹן אשר בכפר יחזקאל, מתאימה לטבעון בתקופת התלמוד (ראה לעיל עמוד 326) וגם לטובניא הנזכרת ג״כ בתקופה זו. שַׁטָּה אשר ממזרח לגבע כפר־ערבי עם 300 נפש זוהי בית השִׁטָּה, המקום אשר שמה נסו פליטי האויב במלחמת גדעון.

ד.
הרי הגליל התחתון.

השם גליל, ארץ הגליל, גליל הגויים, הגלילה מורה בתנ״ך על תחום בלתי מסוים בנחלת נפתלי ואשר. מימות החשמונאים ואילך כולל השם גליל את כל הצפון של א״י עד עמק יזרעאל, והעמק בעצמו יש שהוא נכלל בגליל ויש שאינו נכלל בו. במערב לא נחשבו על הגליל תחומי עכו וצור, ובדרום־המזרח תחום בית שאן.

בזוית הצפונית־המזרחית של עמק יזרעאל עומד כידוע הר־התבור, עֵד דומם לכל המאורעות הגדולים שאירעו בעמק. ערכו הצבאי של התבור היה גדול למתכונן להתקפה בעמק יזרעאל ולמפלט בצרה. לכן נבנתה עיר על ראש התבור.

היא נפלה בגורלו של זבולון, ולויים מבני מררי ישבו בה (יהושע י״ט, כ״ב; דהי״א ו׳, ס״ב). ברק בן אבינעם עלה על הר התבור ושם רכז את חילו (שופטים ד׳, ו׳–י״ד). גם בימי הבית השני היה שם מבצר ועיר, שנקראה ביונית איטַבּיריון. יוסף בן מתתיה, בתור מושל הגליל, בצר את איטביריון, והרומאים כבשו את העיר רק בהתיקם בערמה את חיל ההגנה מן ההר אל העמק, במקום שיכלו להשתמש בחיל הפרשים המצוין אשר להם (מלחמ׳ ד׳ א׳ ח׳). מסורת הנוצרים קדשה את הר התבור, ולכן נבנו עליו בתקופות ביזנט ומסעי הצלב בתי־יראה ומנזרים, אשר נחרבו במאה הי״ג בידי הממלוכים. בשנת 1862 חזרו האורתודוכסים ואחריהם הקתולים (הפרנציסקנים) להר התבור ובנו עליו בנינים חדשים. עד היום נשתמרו חורבות מתבור־העיר של יוסף בן מתתיהו ומתקופות הנוצרים.

ליהודים אין חלק בהר התבור, אבל לרגליו ממזרח על אדמת לבה פוריה הקימה היק״א בראשית מאה זו כפר עברי נאה במקום מסחה הערבית, ותקרא את שמו כפר תבור. המשק בכפר תבור מעורב: מזרע מטעים, טבק, גדול בהמות. מספר התושבים כ־250 נפש.

אנשי הכפר הזה עסקו בעבודת האדמה גם בארץ מוצאם. לגדעון גובלת מצפון אדמת צריפין, המעובדת על ידי קבוצת פועלים, כ־60 נפש. תל־עדשים, שנוסדה לפני המלחמה ונתבטלה במלחמה וחזרה ונתישבה אחריה, זהו מושב עובדים עם 220 נפש. הנסיון של «אגודת ישראל» במחנה ישראל שעל אדמת הכפר כְּסָלוֹת לא הצליח לפי שעה. כְּסָלוֹת היא בחלקו של יששכר סמוך לתחומיו של זבולון (יהושע י״ט, י״ח). יוסף פלביוס מזכיר את כסלות Xaloth בגבול הדרומי של הגליל (מלחמות ח״ג, פרק ג׳, א׳). כעת נקרא המקום אִכְּסָל והוא כפר עם 650 נפש. כסלות־תבור (יהושע י״ט, י״ב) זהו כנראה מקום אחר קרוב יותר לתבור.

השם עמק יזרעאל חל גם על העמק אשר בין הר הגלבוע ובין השלוחה הדרומית המזרחית של הגליל התחתון. לשם דיוק אפשר לכנותו בשם עמק נהר חרוד על שם עין חרוד, שממנו יוצא הנהר הקטן, הנקרא בערבית נהר ג׳לוד. על השער בין עמק נהר חרוד ובין עמק יזרעאל, על פרשת המים בין הים התיכון והירדן, יושב הכפר זֶרעין, היא יזרעאל העתיקה, העיר הגדולה בישׂשכר (יהושע י״ט, י״ח).

על יד יזרעאל חנה שאול עם חילו לפני תבוסתו האחרונה (שמ״א כ״ט, א׳), כאן היה היכל החורף לאחאב, אשר בגלל שפורו הרג את שכנו נבות (מל״א כ׳), וכאן באה כליה על ביתו בידי יהוא (מל״ב ט׳). ספר יהודית מספר שכאן חנה הולופרנֶס עם חילו (ג׳ ט׳; ד׳, ו׳). הצורה היונית של השם היא על פי רוב Esdrelom(n), ומכאן גם בלטינית ובשפות אירופה האחרות.

בעמק נהר חרוד אחוז הקרקעות שנגאלו גדול עוד מאשר בשאר עמק יזרעאל. רגילים לקרוא את הקרקעות הללו בשם גוש נוריס על שם הכפר הערבי, שלו היתה שיכת אדמת עין חרוד.

עין חרוד (עין ג׳לוד) ידועה בדברי הימים בשני נצחונות בעלי ערך לדורות: נצחונו של גדעון־ירבעל על מדין ועמלק ושבטים נודדים (בני קדם) שונים (שופט׳ ז׳), ושל ביברס שֶׁלטן מצרים על המונגולים, מחריבי אסיה הקדמית (1260).

גואלי הארץ מצאו בעין־חרוד עזובה רבה יותר מאשר בנהלל. בכספי קרן הקימת, בעלת־הקרקע, וקרן היסוד נוצר כאן ישוב של 480 נפש בערך על שטח של 7400 דונם. כמו בנהלל עוסקים גם כאן במזרע, במספוא, בירקות, בענבי מאכל ובחלבנות, אבל יש הבדל רב בארגון המשק.

עין חרוד שמשה מופת «לקבוץ הגדול». בנגוד לקבוצה הקטנה משתדל הקבוץ לשחרר את החבורה השתפנית מן הזיקה לתוצרת ולעבודה מן החוץ. הקבוץ מכיל בתוכו לא רק אכרים, כלומר עובדים חקלאיים, כי אם גם בעלי מלאכה שונים. הקבוץ הוא מעין אחוזה גדולה שבעליה היא חברת העובדים. בדבר צורת הארגון הטובה ביותר יש במקום חלוקי

ציור 76. מרחביה — הקבוצה.

ממערב לבלפוריה על יד הכביש העולה לנצרת הקימו עולים יהודים מטרנסילבניה (זיבנבירגן) חרדים לדבר ה׳ את המושב גדעון עם 230 נפש.

מזרע תבואות וצמחי מספוא, גדול ירקות בהשקאה, גפנים של ענבי מאכל, חלבנות וגדול עופות, יער בר של אלונים ויער נטוע של איקליפטוסים.

מלבד משפחות האכרים יש בנהלל גם חוה לחנוך נערות לעבודת גן ובית ספר חקלאי. רבים מהמתנחלים בישובים השכנים יושבים לפי שעה בנהלל.

נהלל היתה עיר הלויים בחלקו של זבולון (יהושע י״ט, ט״ו; כ״א, ל״ה) בימי התלמוד נקראה מהלול, ומכאן בערבית מעלול. הכפר הערבי מעלול קים עד היום.

חלק מנהלל היהודית היה שיך מלפנים לכפר הערבי סֶמוּנִיֶה שנתבטל. סֶמוּנִיָה זוהי סמוניא שבתלמוד, Simonias אצל פלביוס. לפי השבעים והתלמוד זוהי שִׁמְרוֹן, בירת אחד מל״א המלכים, הנזכרת גם בכתבי החרטומים במאה הט״ו. סימוניא היתה עיר מבצר, שנלחמה בהצלחה ברומאים ובגדודי גבע, עיר הפרשים השכנה.

הגרמנים נסו להתישב בסמוניה, אבל הקדחת אכלתם ועזבו את המקום. הערבים חשבו שהמעין מורעל. היהודים יבשו את הבצות וסדרו את כל משק המים ורואים ברכה במקום. ממזרח לנהלל מפסיקה רצועה של ערבים בינה ובין אדמת נַגְנִיגר היא «גַנֵיגַר» (ג׳ינְגַ׳ר בערבית) המעובדת על ידי קבוצת פועלים.

במרכז העמק, על פרשת דרך האורך (עין גנים – נצרת) ודרך הרוחב (בית שאן חיפה), יושבת עַפוּלָה. זוהי עיר שנוסדה על ידי «קהלית ציון» מאמריקה במקום הכפר הערבי הקטן שעל יד התחנה של מסלת הברזל. שם המקום הזה בתקופת הכנענים ובני ישראל לא נודע. בימי המתיונים נקראה קיאמוֹן, והוראת המלה היא פול, שם הנשמר עד היום בכפר הסמוך אֶל פוּלָה. הצלבנים קרְאו למקום פַבָה, גם כן על שם פול.

קהלית ציון קראה למקום «עיר יזרעאל», כי זהו התפקיד שהציבו לעיר החדשה, להיות לעיר ולאם לכל העמק. עיר יזרעאל הולכת ומתפתחת לאט, כי הישוב החקלאי שמסביב עדיין צעיר ודל, ולכפרים הערבים די בשוקים שבעין־גנים, בבית שאן ובנצרת, שכלן ערביות. מספר התושבים מגיע בתרפ״ז לאלף נפש.

הישוב היהודי החדש שבעמק נוסד בראשונה במרחביה בשנת 1911. זאת היתה קבוצת פועלים על יסוד שיטתו של פרנץ אופנהימר. עליהם נוספו אחרי כן אכרים פרטיים. כעת יש במרחביה מושב עובדים עם 270 נפש וקבוצה שתפנית עם 50 נפש על אדמת קרן הקימת, ומשפחות אכרים פרטים אחדות. המשק מעורב כמו בכל העמק. מצפון למרחביה נוסדה על ידי קהלית ציון בלפוריה, עם 350 נפש בערך. אליה גובל לרגלי גבעת המורה כפר ילדים, חות חנוך ליתומי הפרעות מאוקרינה, ובו 115 נפש.

התיבה. שיך אַבְרֵק, העשירה במערות גדולות, היא גבע (Gaba), עיר הפרשים המשוחררים של הורדוס. גֶ׳בַּתָּא היא גַבַּתָא (Gabatha), הנזכרת אצל איסיביוס בתחום צפורי. בגבתא נמצאות כעת שלש קבוצות פועלים ותחנת נסיון עם 90 נפש. בג׳דה עם בהח״ר לאריגה «מנור» יושבים כ־250 נפש. בכפר יהושע (על שם העסקן יהושע חנקין במקום תל שַׁמָם) יושבים כ־70 נפש, בוֻרקני כ־80, בחֹניפס כ־65, באבו שושא 14.

ממערב לחרשת הגויים נמצאת יגור (יג׳ור), ובה בח״ר למלט וקבוצה חקלאית «אחוה», בס״ה כ־160 נפש יהודים.

ציור 75. יגור — בהח״ר «נשר» למלט.

את כל הגוש המערבי של האדמה היהודית במערב העמק אפשר לקרוא על שם הכפר הגדול והמסודר ביותר שבו והוא נהלל.

הישוב העברי נוסד כאן בשנת 1922 בכספי קרן היסוד על אדמת הקרן הקימת. שטח הכפר מגיע ל־8000 דונם, מספר הנפשות היושבות בקביעות במקום כ־650.

נהלל זוהי מופת ל«מושב עובדים», כלומר ישוב של אכרים בינוניים שאינם זקוקים לשכירים ומעבדים בעצמם את אדמתם. לשם קנית צרכי המשק ולשם מכירת התוצרת מאורגנים האכרים באגודה קואופרטיבית. המשק מעורב:

זבבל, עניה מאד בכתבות עתיקות. הלוחות הללו מגנזיו של מלך תענך הם ודומים בכתבם ובלשונם ובתכנם לאגרות תל אל עמרנה.

לכפר רְמַנֶּה השכן לתענך אין מסורת בכתובים, אבל שמו הקדום היה בודאי רמון, מה שאפשר להכיר מתוך גזרה שוה עם רְמנה שבמקומות אחרים.

תל־אבו קֶדֶש, אשר מצפון לרְמנה, היא קדש ביששכר, עיר הלויים לבני גרשם (דהי״א ו׳, נ״ז). ביהושע נקרא המקום קשיון (י״ט, כ׳; כ״א, כ״ח). מצפון־מערב לקדש על יד הדרך החשובה ביותר, העוברת את הכרמל לרחבו, עמדה העיר מגידו, מערכת הקרב ההיסטורית הקדומה שבעולם. חשיבותה של מגידו היתה כל כך רבה עד שהעמק כלו נקרא לפעמים על שמה בקעת מגידו או מגידון, ולנחל קישון כנוי פיוטי מי־מגִדו (שירת דבורה, פסוק י״ט).

תות־מוסה III מלך מצרים האדיר הכה כאן באביב 1478 את מלכי הכנעני והאמורי, שבראשם עמד מלך העיר קֶדש, אשר על נהר אורונטֶס. המנוצחים נמלטו אל העיר הבצורה, אבל היא נלכדה והמצרים שללו בה שלל רב. מגידו היתה אחרי כן מבצר חשוב בידי המצרים, הכנענים ובני ישראל (מל״א ט׳, ט״ו). כמלכי כנען בשעתם בקש יאשיה מלך יהודה לעצור את פרעה נכה על יד מגידו בדרכו צפונה, אבל לא יכול ונפל בקרב (608).

החפירות הוכיחו שמגידו העתיקה עמדה במקום תל מותֶסֶלִּים. הרומאים הכירו את הערך הצבאי של המקום ובנו מדרום לחרבות מגידו מחנה לצבא, שנקרא לֶגִיון. זהו הכפר לֶג׳ון, אשר ישובו נתחדש במאה האחרונה וכעת יושבים בו כ־450 נפש. את יקנעם לכרמל בירת אחד מל״א המלכים, אשר נפלה בחלקו של זבולון (יהושע י״ב, כ״ב; כ״א, ל״ד) מוצאים שהיא תל־קַימוּן. הסביבה עשירה במים.

במקום שהרי נצרת מתקרבים אל הכרמל, בשער שבין עמק יזרעאל ובין שפלת עכו עמדה חרשת הגויים, המרכז הצבאי של סיסרא.

בנוגע לגבעה, שעליה עמדה חרשת הגויים, יש חלוקי דעות, אבל בזה אין ספק שהיתה בקרבת אל־חַרְתִיֶּה, והשם הערבי נגזר מן העברי הקדום. כאן היה המקום המתאים לחנית גדוד רכב הברזל הגדול. בהר לא היה מקום להשתמש ברכב, וכאן עמד על המשמר של העמק.

חרשת הגויים נגאלה בשנים האחרונות, וחסידים מפולניה התישבו על חלק מאדמתה. היו כאן חלופי מקום וחלופי אנשים, ובאביב תרפ״ז אין שם עוד מצב קבוע. לפי המפקד של ההנהלה הציונית נמצאו באפריל תרפ״ז כמאה נפש ב«נחלת יעקב» שעל אדמת חרטיה. גם במקומות הקרובים במערבו של העמק יש רק התחלה של ישוב עברי. על המקומות הללו נמנים תל תורה, קַסְקַס, הנזכרת בתלמוד בתור עירו של אחד האמוראים, טבעון (טַבְעוּן בערבית) שתושביה לא הבחינו בין עי״ן לאל״ף והיו פסולים לרדת לפני

קתולים. העיר בנויה בחלקו הצפוני של האי המחובר כעת עם היבשה ואינה מכסה אלא חלק משטחה של צור העתיקה. בצור נגלו עתיקות חשובות לתולדות הפיניקים. היא נכנסת כעת בתחום הלבנון הגדול, השייך לממונות הצרפתית.

ג.
עמק יזרעאל.

עמק יזרעאל או סתם «העמק» (שירת דבורה פסוק ט״ו; שמ״א ל״א, י״ז), בערבית מרג׳ אִבְּן עַמִיר, על שם השבט אשר רעה כאן את עדריו, — זוהי חטיבה טבעית שונה משומרון ומהגליל. מתוך סבות היסטוריות וישוביות מצטרף עמק יזרעאל אל הגליל. שומרון היתה ארץ הכותים — אפילו בימי החשמונאים; העמק נחשב על התחום היהודי בגליל. וכעת, כשאין ליהודים עוד ד׳ אמות בהרי הנפות שכם, עין גנים ותל־כרם, נגאל העמק ברובו. גוש קרקעות העמק שבידי היהודים מחובר עם הגוש היהודי שבשפלת עכו ורק רצועה צרה מפסיקה עוד בינו ובין הישובים אשר בהרי הגליל התחתון. בעמק ובגלילות הסמוכים לו נמצא השטח היהודי הגדול שבא״י. הישוב אינו מתאים אמנם עוד לשטחים הגדולים, אבל הוא הולך ומתהוה, הולך וגדל משנה לשנה.

הישוב היהודי החדש מיבש את הבצות ואינו חושש להקים את כפריו אף בלב העמק. בימי קדם ובתקופת הערבים התרחקו הישובים מן הקישון ומהאגמים ובחרו בגבעות אשר לרגל ההר הנוחות לבצור.

שורת הישובים החשובה ביותר בימי קדם היתה זו שלרגלי הכרמל. השירות והחילות הבאים מן הדרום אל העמק ואלה שהלכו מן העמק אל השרון לא היו רגילים להקיף את הכרמל, כי אם היו עוברים בדרומו של הכרמל (בילאד אֶ־רוחה) הנמוך. בנקודות המוצא של הדרכים הללו אל העמק התפתחו ערי מבצר וערי מסחר חשובות. את האחת מהן, עיר גנים, הכרנו כבר בקשר עם הישוב בהר שומרון, מצפון־מערב לעין גנים על יד הדרך לחיפה אשר לרגל הכרמל נמצאת תענך (בערבית תַּעֲנָךְ) עיר מלך בתקופת הכנענים, אחת מערי מנשה (יהושע י״ב, כ״א; י״ז, י״א). בשירת דבורה היא נזכרת בתור מערכת הקרב (שופטים ה׳, י״ט) ובימי שלמה היתה אחד המקומות החשובים אשר במחוז שלטונו של הנציב בעֲנא בן אחילוד. כעת היא רק כפר קטן של תריסר משפחות.

החפירות שנעשו כאן בראשית המאה העשרים הן מן המפורסמות שבא״י. כמו בגזר נגלו המון מערות, מהן דירות ומהן קברים, בורות־מים ומחסני תבואה. שמנה לוחות חרס כתובים בכתב־היתדות שנמצאו כאן חשובים ביותר, מפני שא״י, בנגוד לשכנותיה מצרים

ציור 74. צור

מצרים מזה, שלא יכלו להתערב בעניני סוריה וא"י. השלום והברית שבין ישראל וצור עזרו להתפתחות מסחרם. כל הכובשים הגדולים לא יכלו לכבוש את צור המעטירה, היושבת בלב ימים, עד שבא אלכסנדר מקדון, שפך סוללה מעיי חרבות הפרור היבשתי של צור אשר לכד וחבר את צור עם היבשה, וחיל היבשה כבשה. במשך דור אחד אחרי חורבנה נתישבה שוב, ואם אמנם לא שלטה עוד בימים רחוקים, הצטינה עוד במסחרה בבגדי תכלת וארגמן, בחרשת כל מיני מתכות ובזכוכית. בימי מלחמת החשמונאים הצליחה צור להשיג גם היא אבטונומיה רחבה, ובימי הרומאים היה תחומה גדול והגיע עד גבול הגליל העליון ובחוף עד הכרמל. בסוף ימי הבית השני ואחרי החורבן היתה בה קהלה יהודית חשובה. המקום נחשב לחו"ל לכל הדעות, לכן חגגו בו יו"ט שני של גלויות. הישוב היהודי התקים בה עד חורבנה (1291) והוא שהמשיך את מסורת המסחר והתעשיה של ימי קדם. ר' בנימין מטודילה מצא בה בשנת 1170 בערך כ־400 יהודים (לא ברור אם נפשות או משפחות) עוסקים בצביעה, בתעשית זכוכית וסוכר, בבנין ספינות ובהובלה בהן. אחרי כבוש ירושלים על ידי הסלג'וקים (1071) נדדה הישיבה עם הגאון לצור ושם נשארה כנראה עשרות בשנים (מגלת אביתר).

צור נבנתה מחדש באמצע המאה הי"ח בערך בזמן אחד עם חיפה. מספר תושביה כ־7000 נפש, מחציתם מושלימים ומחציתם נוצרים, על פי רוב

שכר שעורים משפיעים לטובה המים הבאים אל העיר בצנורות מכברתא, היא אֶל־כַּבְּרִי בערבית, מקום הנמצא בגבעות, כ־13 ק״מ מצפון מזרח לעכו. כברתא נזכרת ברשימות גבול עולי בבל ביחד עם שכנותיה בית־זניתא (ה׳. זְוִיניתא) וגעתון (ה׳. ג׳עתון). בית הקברות של יהודי עכו, שהקפידו להקבר בארץ הקודש, נמצא בכפר יַסִיף כ־9 ק״מ ממזרח לעיר. בכפר זה היה ישוב יהודי עוד לפני שני דורות ויש שרידים המעידים על ישוב יהודי במאות הראשונות לספירה הרגילה. יש יסוד להשערה, שזוהי חֹסָה, הנזכרת ביהושע (י״ט, כ״ט), כי כן מתרגם תרגום השבעים חסה יַסִיף.

רצועת הארץ אשר ממערב לדרך מעכו לכזיב נחשבה על ארץ העממים הטמאה. כזיב נחשבה לרוב הדעות בתור גבול עולי בבל. לדעת רבי יוסי היה גבול זה בלבלבן (גירסה אחרת לבלבו). כזיב היא אכזיב ביהושע (י״ט כ״ט), שנחשבה על גבול אשר, אבל הוא לא הוריש את הכנעני היושב בה. בפי היונים נקראה Ekdippa. כעת יושבים בה כ־850 מושלימים. בתיה מגיעים עד שפת הים, תופעה בלתי מצויה בארץ. ממזרח לכזיב מוצאים את ה׳. עַבְדֶה שהיא עבדון שבגבול אשר (יהושע כ״א, ל׳), ואת ה. אֶל–עמוד שהיא עמעד (יהושע י״ט, כ״ו).

הכפר בַּצָה אשר לרגל הר נקורא זוהי בלי ספק בַּצֶת, אחד המקומות בתחום צור שהיו חיבים במעשרות, כי תושביו היו יהודים. קרוב לאמת, שזוהי בַקָה שעל גבול הגליל וארץ צור לפי יוסף בן מתתיהו (מלחמות, ספר ג׳ פרק ג׳, סעיף א׳). תושביו כ־1500 נפש, נוצרים ברובם, מושלימים ומתואלים במעוטם. הכפר עשיר בזיתים.

ההר נקורא הוא הקצה הדרומי של סולם צור. עליו נמצא משמר הגבול הבריטי. על הר זה נמצא הכפר לבונה, זוהי אולי לבלבן או לבלבן של ר׳ יוסי, לפי דעה אחרת חל שם זה על רס אל אביאץ׳ (הראש הלבן), הקצה הצפוני של סולם צור. המרחק בין ראש נקורה וראש הלבן בקו אוירי הוא כ־9 ק״מ. הדרך עולה כאן בהר התלול מעל לים, ביחוד בשני הראשים שהזכרנו. יש שחושבים רק את הראש הלבן לסולם צור ההיסטורי, ויש המיחסים את השם רק לראש נקורא, אבל באמת כונת השם לכל הדרך שביניהם.

את החרבות שעל יד עין חמול מיחסים לחמון אשר לאשר (יהושע י״ט כ״ח).

כחמשה עשר ק״מ מצפון לראש הלבן יושבת צוֹר (Tyros ביונית, צור בערבית). היא נבנתה על איי טרשים ומכאן שמה.

ראשית גדולתה במאה הי״ג. עד זמנו של חירם 1 (כ 1000 לפני הספירה) שגבה ממנה צידון. כממלכת ישראל התפתחה גם צור בגלל חולשתם של הבבלים והאשורים מזה ושל

שבאיטליה), ומאז היתה הנמל החשוב אשר לממלכות הצלבנים. משנת 1229 עד 1291 היתה בירת הצלבנים באי״. על שם כנופית הנזירים הלוחמים היוחניים נקראה St. Jean d'Acre.

במאת השנים האחרונות לשלטון הנוצרים זכתה לפריחה כלכלית, וגם קהלה יהודית חשובה נמצאה בה, ובתוכה חכמים בתורת הנגלה והנסתר. חלק משיָרת הרבנים בת שלש מאות איש התישב בעכו (1211), וביניהם ר׳ שמשון בר׳ אברהם משאנץ (Sens בצרפת הצפונית), אחד מבעלי התוספות. כחמשים שנה אחרי כן בא רבי יחיאל ראש הישיבה הגדולה בפריס, אשר נאלץ לעזוב את ארץ מולדתו, אחרי שקדש שם שמים בוכוחו עם המומר דונין בפני המלכה והכמרים. בגלל וכוח עזב גם ר׳ משה בן נחמן את ספרד ויתישב בירושלים ואחרי כן בעכו (1270). מקום מנוחתם של גדולי ישראל האלה הוא לרגל הכרמל. חכמי עכו נטלו חלק במחלקת על ספרי הרמב״ם. המקובל ר׳ שלמה פטיט מצרפת דן בעכו את ספר «מורה נבוכים» לשרפה והחרים את ההוגים בו (1288). ר׳ יצחק מעכו, אשר גלה לספרד, היה מן החולקים על ספר הזהר והכחיש את דברי ר׳ משה די ליאון שהספר נגלה באי״ והובא לספרד.

כבוש העיר וחורבנה בידי השולטן המצרי מַלִיךְ אל אַשְׁרַף (1291) שם קץ גם לקהלה היהודית, שנהרגה או נתפזרה. חלק מחבריה עבר לצפת. עד אמצע המאה הי״ח היתה העיר חרבה עד שבנאה דַּהְר אל עוֹמַר מחדש ועשאה לבירתו. בימי אחמד אל גֶ׳זָאר הגיעה שוב לפריחה. הוא בצר את חומות העיר ובנה בה בנינים רבים ויפים. את האבנים הסיע מחרבות קיסרין. בּוֹנוֹפַּרְטֶה הכובש הגדול לא יכול ללכוד את העיר, כי חסרו לו התותחים הגדולים ומצד הים הגן עליה צי אנגלי והמציא לה צרכי אוכל. בשנות העשרים למאה הי״ט שלט בעכו הפחה עבדאלה, אשר חונך בבית השולחני היהודי ר׳ חיים לבית פרחי, משפחה בעלת השפעה מרובה בדמשק ובקושטא. עבדאלה מנה את מטיבו זה לשר האוצר, אבל אחרי שנים אחדות חמד לעשרו וירצחהו נפש. אחי הנרצח הביאו צבא מאת פחת דמשק וצי מקושטא, הכו את עבדאלה אצל גשר בנות יעקב (משמר הירדן), אבל את עכו לא יכלו לכבוש (1821־22). עבדאלה שחד את מנהיג הצי והתרצה עם הוזירים בקושטא ויעל הצבא מעליו, וימשול עוד כעשר שנים בעכו עד אשר נכבשה הארץ לפני אברהים פחה בן מחמד עלי מושל מצרים. בשנת 1840 כבשו ציי אנגליה ואוסטריה את עכו ויחזירו את א״י לשולטן התורכי. מאז חדלה מלהיות עיר מבצר, אבל עוד עשרות שנים היתה שוק לתבואות הבשן. כעת מזכירים רק הבנינים היפים את גדולתה מלפנים. המבצר משמש כעת בית האסורים הגדול שבא״י. בו ישבו באביב תר״פ זאב ז׳בוטינסקי ואחדים מחברי ההגנה העברית מימי הפרעות בירושלים.

בראשית ימי העליה היהודית שלאחרי המלחמה נמצאו בעכו רק כמאה נפש יהודים בתוך 6500 תושבים (כרבע מהם נוצרים). בסוף תרפ״ו העריכו את מספר היהודים ב־600 נפש, וגם אדמה נקנתה ליסוד שכונה «אשריה». בעכו קימים בתי־חרושת לגפרורים, לעבוד עורות ולשכר שעורים. כלם בחרו בעכו מפני ששכר דירה ומחירי צרכי אוכל זולים בה מאשר בחיפה. על תעשית

סמוכה לאדמת היהודים היא אושא (במפתנו בטעות בתחום האדמה שנגאלה), בערבית חִרְבת הוּשֶה. אושא לא נזכרה בתנ״ך. אבל היא מלאה פעם תפקיד חשוב בתולדות ישראל. בימי גזרת השמד שגזר אדריאנוס קיסר היתה אושא כנראה מרכז ללמוד תורה בסתר, ואז היתה גם הסנהדרין שם. בשעת הגזרה «שכל הסומך יהרג וכל הנסמך יהרג, וכל עיר שסומכים בה תהרס וכל תחום שסומכים בו יעקר»—סמך ר׳ יהודה בן בבא את תלמידיו להוראה בין אושא ושפרעם, ושם נהרג על ידי האויבים. «בשלפי השמד», כלומר כאשר נתבטלו הגזרות, נכנסו חכמי ישראל לישיבה באושא ותקנו תקנות לקיום התורה והיהדות. מאושא נדדה סנהדרין לשפרעם, היא שְפָעֲמְר שבארץ הגבעות, שם התקימה זמן־מה ועברה אחרי כן לבית שערים.

שפרעם בנויה עד היום והיא עירה בת 2500 נפש בערך, מעורבת מנוצרים אורתודוכסים ומֶלְכִיִם, ממושלימים ודרוזים. בימי הבינים היה כאן עוד ישוב יהודי והוא נתחדש במאה הי״ח בתקופת ד׳הר אל עומר, אבל נתבטל בראשית המאה הכ׳, אם גם אין קנאות דתית בעיר זו שאוכלוסיה מעורבים. בחולות ובבצות שבין חיפה ועכו שוכנים קבוצי בידואים קטנים, כגון בני רַמְל (הַחול) והַגַוַרְנֶה (תושבי העמק)

בשעה שאושא ושפרעם והעירות החקלאיות שבגבעות ההר היו יהודיות מימות החשמונאים ועוד מאות שנים אחרי החורבן, נשארה עכו עיר החוף של הגליל תמיד בידי הגויים. עכו יושבת על לשון יבשה נוחה לבצור במקום שדרך הרוחב החשובה, העוברת על הגבול שבין הגליל התחתון והעליון, נפגשת בדרך החוף.

עכו נזכרת בשם עַכָּא, כשמה הערבי כעת, באגרות תל־אל עמרנה בתור עיר חשובה. אָשר לא הוריש את הכנעני־הצידוני היושב בה, וגם בימי דוד ושלמה לא נכנסה בתחום ישראל. החשמונאים נסו לכבשה ולא יכלו. יונתן נפל בפח שהטמין לו טריפון בעכו. היא נשארה עיר של מתיונים, ושמה היה פטולֶמאיס על שם פטולמיאוס השני (285). השם עכו לא נשכח מעולם, ואגדה מאוחרת ספרה על שני אחים עכו ופטולמיאוס שיסדוה. ככל הכרכים של המתיונים נחשבה לחז״ל בענין המצות התלויות בארץ, בנוגע לטומאת ארץ העממים ולגטין (גט הבא ממדינות הים, משנה גטין, פ״א משנה ב׳). אבל גם כיום חוגגים בה רק יו״ט אחד ולא שני ימים כמו בצור, כי סמוך לה תחום הארץ הקדושה. בסוף ימי הבית השני ישבו בה יהודים רבים, ובפרוץ המרד ערך בהם גֶסיוס פלורוס טבח נורא בידי הגויים שונאי ישראל מאז.

בתקופה שאחרי החורבן התלקטה כאן שוב עדה יהודית חשובה וחכמי ישראל היו מצויים בה, לכן נזכרו בתלמוד פרטים שונים על העיר, בניניה ותושביה.

בימי הערבים ירדה בתחלה מגדולתה. אַחְמֶד אבן טֻלון מושל מצרים, אשר כבש את סוריה, בנה את נמלה מחדש (780). בלדוין I כבשה בשנת 1104 בעזרת צי ג׳נוֹבָה (עיר המסחר

עברה את גבול ההפגנות, הודות למושל בעל מרץ ורצון טוב. עובדה זו וגם תנאי הקרקע גרמו שהעולים התפזרו בשכונות שונות, בין ערביים מושלימים ונוצרים ובין הגרמנים. מלפני המלחמה התקימה אמנם שכונה עברית מודרנית קטנה בשם «הרצליה» בקרבת התכניון, אשר שמש גרעין לִשכונות חדשות (הגדולה שבהן היא «הדר הכרמל»), אבל גם מחוץ לגוש המתרכז מסביב לשני מוסדות החנוך החשובים נוסדו עוד שכונות רחוקות במערב על חוף הים (בת גלים) ובמזרח על הכרמל (נוה שאנן). גם השכונות העומדות להבנות רחוקות זו מזו—על הכרמל ממעל ועל יד שפך הקישון. פזור השכונות היהודיות גורם גם לפזור הכחות כמו בירושלים, אבל מצד אחר מובטחה ליהודים השפעה גדולה על התפתחות העיר והנמל, בשעה שביפו לדעות היהודים רק ערך קטן בעיריה.

מספר תושבי חיפה היה בימי המפקד הרשמי כ־25 אלף, מהם לא הרבה יותר מ־25% יהודים אשכנזים וספרדים. מיתר התושבים היה למושלימים רוב קטן, בין הנוצרים היתה על העליונה יד מעריצי האפיפיור הרומאי לכתותיהם השונות; האורתודוכסים והפרוטסטנטים יחד היו רק כרבע מהנוצרים. חיפה היא מרכזם של הבַּהַיים, אבל מספר מעריציו של המנהיג הרוחני הבהיי אינו גדול בעירו ובמקום קברו של נביאם האחרון.

בשנת תרפ״ז מגיע מספר התושבים לכל הפחות ל־35 אלף, ובכללם כ־15 אלף יהודים, והם העדה הגדולה שבעיר. את תוספת הערבים מפליטי סוריה אין להכניס בכלל התושבים הקבועים, לעומת זאת מתישבים הארמנים ישיבת קבע.

כלכלתה של חיפה על המסחר, התנועה והתעשיה. במסחר תופסים הערבים הנוצרים את המקום הראשון לפני היהודים והגרמנים; בתנועה (הסוכנויות של האניות ושל חברות מסע ותירות) הערבים הנוצרים כמעט השליטים היחידים; התעשיה הולכת ונוצרת על ידי היהודים ולאחרים רק חלק קטן בה (סבון, סיגרות).

בנין הנמל, העומד להתגשם בקרוב, והעברת צנורות הנפט מאשור לים התיכון עתידים להעלות את חיפה לכרך בעל ערך בין־לאומי, — החלום אשר חזה הרצל בספרו «אַלְטְנֵילַנד».

ב.

שפלות עכו וצור.

שפלת עכו הדרומית נגאלה בשנות תרפ״ד—פ״ה, אבל ישובים טרם נוסדו בה. לפי שעה נעשות רק הכנות בסלילת דרכים, ביבוש בצות ובסדור ההשקאה על ידי מאות אחדות של פועלים. בכפר אתא יושבות כמה משפחות של חברי «עבודת ישראל» מִוַרשא. ישוב קבוע שני הוא בְגִדְרוּ.

כי פקפקו בשלמות קדושתה של עכו, שלא נתקדשה בקדושה שניה. הצלבנים קראו לחיפה גם פורפִּיריה על שם הארגמן. חיפה העומדת כעת נבנתה במחציתה השניה של המאה הי"ח על ידי דָּהִר אל עומר מושל עכו.

ציור 73. השכונות היהודיות מסביב לתֶכניון.

עד לפני עשרות בשנים היתה חיפה פחותת־ערך ביחס לעכו. את קרנה הרימו אניות־הקטור העוגנות בה יותר בנקל מאשר בעכו, עלית הגרמנים (תרכ"ח) והיהודים (מתרמ"ב ואילך) ויסוד הישוב החקלאי היהודי בשומרון. בנין מסלת הברזל לבשן ולחג'אז (1905-8) עשה את חיפה לשוק התבואות במקום עכו ולמקום המוצא לתנועה עם דמשק ולעולים לרגל לחג'אז. קרוב לפני המלחמה חוברה חיפה גם עם עכו מזה ועם שכם מזה במסלות צרות, וככלות המלחמה חוברה במסלה רחבה עם מצרים ותהי למרכז המסלות החשוב שבא"י ומושב להנהלתן העליונה, הכוללת את כל הרשת אשר תחת ידי הבריטים עד תעלת סואיץ ובעבר הירדן עד מעון באדום. מזמן שנבנתה מסלת חג'אז עם סעיפה חיפה — אדרעי, נחשבת חיפה לעיר הנמל העתיד להבנות ותקוות רבות תולים בהתפתחותה. לכן בחרו בה למושבו של בית הספר התֶכני, שנוסד מטעם החברה «עזרה» של יהודי גרמניה ביחד עם ההסתדרות הציונית. הבנין המפואר, אשר לרגל הכרמל, נגמר בשנה שלפני המלחמה, אבל הריב הידוע בשאלת לשון ההוראה, מלחמת העולם ופגעי הזמן האחרים עכבו את פתיחת המוסד עד שנת תרפ"ה. על יד התֶכניון קים בית ספר ריאלי משוכלל בחיצוניותו ובסדריו הפנימיים כטובים שבבתי הספר מסוג זה באירופה.

העליה לחיפה לא היתה המונית ומבוהלת כמו בתל־אביב. ההתנגדות ליהודים לא

פרק עשרים ואחד

הישובים ושבטי הבידואים IV

א.

ח י פ ה

לרגלי הר הכרמל בתוך המפרץ הטוב שבכל סוריה וא״י יושבת חיפה, העיר השלישית בארץ אחרי ירושלים ויפו־תל־אביב. מצבה הגיאוגרפי מצוין, כי מלבד החבור הנוח עם הים–ביחס ליתר החוף שבארץ–וההגנה מפני רוחות ממערב ומדרום יש לה גם החבור הנוח ביותר עם עמק הירדן ועם עבר הירדן המזרחי דרך עמק יזרעאל, מסלת השירות ומערכת החילות מימות עולם. ועוד מעלה יתרה לחיפה על כל ערי החוף שבארץ, כי היא יושבת על יד הדרך הגדולה לאורך שפלת החוף, במקום שאין מעבר אחר זולתה. ובכל זאת עליתה של חיפה אינה אלא תוצאה של ההתפתחות במשך עשרות השנים האחרונות, ובכל אלפי שנות היסטוריה שקדמו להן נתבטלה חיפה כלפי עכו שכנתה. קל לעמוד על הסבה מתוך המפה: חצי האי הקטן של עכו נוח לבצור ולהגנה. מה שאין כן חיפה. לא די שאין לה שום הגנה טבעית מצד היבשה נגד אויב הבא לצור עליה, כי אם להפך, הכרמל ישמש בסיס מצוין לאויב. פחד האדם מפני האדם בטל איפוא את כל מעלותיה הטבעיות של חיפה בתור נמל בעל חבור נוח עם הים ועם היבשה.

שמה של חיפה לא הובא בספרות העברית לפני המשנה. גם שקמונה שמצפון מערב לחיפה שבזמננו לא נזכרה לפני דורו של ינאי המלך. בימי המשנה היו תושביה יהודים, לכן לא פטרוה ממצוות התלויות בארץ, כמו עכו ודאר, שכנותיה מצפון ומדרום. כמו רוב יהודי הגליל לא ידעו גם אנשי חיפה לבטא כהוגן את כל אותיות אהח״ע, לכן פסלום לרדת לפני התיבה ולעלות לדוכן במקום שהתושבים הקפידו במבטא האותיות. במאה הג׳ נמצאו בה אילו תלמידי חכמים, כגון רב אבדימי דמן חיפה. בעלי האגדה טפלו במפרץ חיפה היפה ודרשו את הכתוב «כי שפע עמים יינקו» על ימה של חיפה, שעתיד הוא לפלוט כאן את כל האניות וכל האוצרות אשר בלע (ספרי דברים ל״ג י״ט). כשעלו הצלבנים על הארץ מצאו בחיפה יהודים שהשתתפו במרץ בהגנה על העיר. בימי העליה והישוב בעכו במאה הי״ג התישבו מעטים מיהודי חו״ל בחיפה, והיראים והשלמים שבהם צוו שיקברום לרגל הכרמל.

על יד נהר התנינים שמצפון לבנימינה נמצאות חרבות של העיר הרומית קרוֹקוֹדילוֹפוֹליס (על שם התנין—קרוקודיל). נכרים בה שרידי מבצר ותיאטרון וגשר לתעלת המים שעברה לקיסריה.

מצפון מערב לזכרון יעקב נמצא הכפר הערבי טנטורה עם חורבה מודרנית, היא בית החרושת לתעשית זכוכית של הברון רוטשילד, שנבנה בשנת 1888 ונסגר ב 1890, אחרי שהנסיון לא הצליח. האדמה נעבדת על ידי פועלים מזכרון יעקב.

טנטורה היא דאר העתיקה, מלפנים עיר הצידונים, אחת התחנות לציד חלזון הארגמן. היא נפלה בחלקו של מנשה, ובימי שלמה היתה בירת נפה ומושב נציב המלך. אלכסנדר ינאי לכדה, אבל היא לא נשארה עיר יהודית אחרי פומפיוס, לכן פטרוה מתרומות ומעשרות. בימי הצלבנים היה כאן מבצר ונמל אשר שרידיהם נשארו עד היום.

עתלית קטנה כעת מטנטורה, אבל בימי הצלבנים היה כאן נמל ומבצר בשם Castellum Peregrinorum—מבצר העולים לרגל. מפרץ קטן ובליטה קטנה של החוף מעין חצי־אי מצער הכשירו את המקום הזה לנמל לאניות הקטנות של הצלבנים. עתלית נכבשה ונהרסה על ידי הממלוכים בשנת 1291. חרבותיה נראות עד היום מרחוק עד ראש הכרמל.

בשנת 1897 יסדה כאן פקידות הברון מושבה יהודית קטנה בעלת עשר משפחות בערך, המתפרנסות בדוחק על המזרע. בשנים האחרונות לפני המלחמה החזיק כאן האגרונום הידוע אהרונסון תחנת נסיון. מתחנה זו נשארה חורשה של דקלים יפים ממינים שאינם מצויים בארץ. אחרי המלחמה יסדה הפיק״א בעתלית את בהח״ר לתעשית מלח ממימי הים.

מצפון לעתלית על יד מסלת הברזל נמצא הכפר טִירֶה. גרמנים מחיפה יסדו כאן על יד הכפר הערבי מושבה בשם גֵיהַרְדְסדוֹרף. היהודים קנו אחרי המלחמה חלק מהמושבה הזאת, וכעת יושבת בו קבוצה של 20 נפש על יד הגרמנים. על חוף הים מול טירֶה נמצאת חורבה ושמה כֶּנִיסֶה. בתקופת הצלבנים קראו למקום הזה כַּפַר נַאוּם, כלומר כפר נחום. כנראה חשבו אותו לכפר נחום הידוע מנדודיו של ישו על חוף ים כנרת.

היתה קיסרי עוד העיר הראשית והגדולה שבכל פלסטיני, והם לא הצליחו לכבשה אלא כשנתים אחרי כבוש ירושלים (640). מאז ירד כבודה ככבוד ערי החוף בכלל. מושב השליט של פילסטין היה בלוד ואח״כ ברמלה. אבל הצלבנים מצאו עוד עושר רב בעיר ותושבים נרפים ומוגי לב, שלא ידעו להגן על עצמם. כפליטי ירושלים בשעתם בלעו זהב ואבנים יקרות כדי להסתירם מעיני הכובשים, אבל הצלבנים עשו להם מה שעשו הרומאים ליהודים: רטשו את כרסם, כדי להוציא ממעיהם את אשר בלעו. הצלבנים הקיפו את העיר חומה, כעין גרעין קטן בתוך חרבות קיסרי הרומית והביזנטית (ראה את הציור). בפעם האחרונה בצר אותה לואי IX מלך צרפת בשנת 1152. החרבות היפות שבזמננו מבנין לואי הן. בימי מסעי הצלב היו עוד גנים בסביבת העיר. ביברס כבשה והחריבה (1265) והיא עמדה בחורבנה עד שנת 1884. אז עלו עליה מהגרים מבוסניה, סרבים מֻשלימים, וייסדו כפר קטן. עד היום מדברים הזקנים סרבית. על הבוסנאים נוספו גם ערבים, וכעת יש גם יהודים פועלים ומשפחות אכרים אחדות. הפיק״א השיגה מהממשלה רשיון על עשרות אלפים דונם של חולות ובצות על מנת לנטוע יערות ולהכשיר את הקרקעות לחקלאות. צוררי היהודים הגישו ערעורים נגד מתן קרקעות ליהודים, כאלו קֻפחה זכותו של מי שהוא, ואמנם השיגו חלק מהאדמה לבידואים השכנים, וגם אחרי אשר קבלו היהודים רשיון כתוב וחתום בהחלט קם מסית והסית את הבידואים לעקור את השתילים אשר הכו כבר שרשים, מאורע אשר עורר רעש גדול באביב תרפ״ז.

הנמל של קיסרין הרוס, אבל בעונת האבטיחים עוד משתמשים בו במקצת, וכן משתמשים למטען זה גם בחוף אבו זַבּוּרָה, אשר מדרום לחדרה.

תחנת מסלת הברזל הראשונה שמצפון לחדרה היא בנימינה, שנוסדה בשנת תרפ״ב על ידי הברון בנימין רוטשילד לפי התכנית של מושבים בקליפורניה. החומר האנושי נבחר מטובי הפועלים אשר בארץ, ומהם גם אלה שלמדו חקלאות מתוקנה בקליפורניה. כל צרכי האכר נתנו לו מן הטוב ביותר׳ 100 דונם אדמה, דירה, רפת, מכשירי עבודה, פרות חולבות מגזע משובח׳ עופות, שתילים. זוהי איפוא מושבה עם משק מעורב למופת. מספר התושבים מגיע כעת ל־380 נפש, ועליהם נוספים עוד פועלים בעונת העבודה.

ממזרח לבנימינה נמצאת גבעת עדה על שם אשת הברון. השם הערבי הוא מַרַח. המושבה נוסדה עוד בשנת 1902 על ידי הברון בשביל בני האכרים. יש לה אדמת בצות ויער אלונים, שריד מיער השרון. היא סבלה בימי המלחמה מהגיסות, אשר גדעו בה הרבה עצים וגם על ידי התנפלויות בשנת 1921. כעת יושבים בה 130 נפש מבני זכרון יעקב ומתלמידי מקוה ישראל ועוסקים במזרע, ביבוש הבצות וביעור. סמוכות לבנימינה הן גם בורג׳, גבעת בנימין (שוני), זרעניה (זרגניה בערבית), תל צור ואדמת כברה. במקומות הללו יש שטחים נרחבים, אבל רק מעט מתישבים. זוהי קרן שמורה של אדמה לפיק״א בשביל התישבות בשנים הבאות.

השיכת לשלשה בעלים שונים עם 125 נפש. על ידי הרכוש אשר נרכש בשנים האחרונות חובר גוש חדרה עם גוש זכרון יעקב. בשניהם יחד יש כ־180 אלף דונם כ־4000 תושבים עברים. הקרקעות שיכים ברובם לפיק״א. בקרקעות הללו נכללות גם אדמת קיסריה, היא קיסרין העתיקה.

קיסרין או קיסרי (קֵיסַרְיָה ביונית, Caesarea בלטינית, קַיְסָרִיָּה בערבית) אינה מצטינת בתכונות טבעיות העלולות לעזור להתפתחותו של ישוב גדול, ובכל זאת היתה היא במשך שש מאות שנה הכרך הגדול שבא״י ומושב השלטון העליון. קיסרין היא יצירתו של אדם אחד. שדה החרבות הנרחב זוהי עדות נאמנה למרצו הרב ולכשרונו האדמיניסטרטיבי של הורדוס המלך, אשר שעבד את כל עשרה של הארץ ואת כל כחות האומה לתכניתו הגדולה: ליצור באמצע קו החוף של ממלכתו עיר־נמל גדולה, אשר תתחרה לא רק בערי הצורים והצידונים, כי אם גם באלכסנדריה רבתי. לפני הורדוס היה כאן מבצר קטן ומגדל, שרשן שמו (ביונית סְטְרַטוֹן), אחת מתחנות המסחר ממדרגה ג׳ או ד׳ של הצידוניים מתקופה מאוחרת, לא לפני המאה הרביעית. ינאי המלך הכניע מבצר זה, אבל יהודים רבים לא נהרו אליו, לכן לא נכלל בתחום עולי בבל. פומפיוס הוציאו מידי היהודים, אבל אבגוסטוס החזירו להורדוס, והוא בנה כאן על שם מיטיבו הקיסר עיר ונמל מלאכותי משוכלל, הקים שוקים והיכלים, תיאטרון וקרקוס. לשם תפארת הבנין לא הסתפק באבני הארץ כי אם הביא ממצרים אבני גרעינית (גרניט בלע״ז), גְנִים וסְוֵנִית (סיאֶניט בלע״ז על שם סְיֶאנֶה—סְוֵנֵה מקום מחצבתם). מהן הקים עמודים בעיר, מהן עשה סוללות על קדקע הים, כדי לרשל את עוז הגלים ולתת לאניות אפשרות לטעון ולפרוק גם בימי סערה. עד היום מונחות האבנים הזרות הללו בחוף קיסרין. היא עלתה ביפיה על כל ערי החוף בסוריה.

קיסרי היתה מראשית הוסדה עיר של גויים, צרתה של ירושלים, מושב נציבי רומה. היהודים שהתישבו בה סבלו עול גלות עוד בזמן שבית המקדש היה קים. תנועת המרד הגדול החלה בתגרות שבין נכרים ויהודים בקיסרין. אז נשחטו בה יהודים לאלפים, אבל הישוב היהודי לא בטל בה גם אחרי חורבן ירושלים וגם אחרי חורבן ביתר. אחרי דכוא מרד בר כוכבא הובאו לקיסרי שבויים ואסירים יהודים, ורבים מתו בה על קדוש השם, ובתוכם רבי עקיבא. בעקבות המרידות נִשלו יהודים רבים מעל אדמת אבותיהם על ידי אנסים רומאים והוכרחו לבקש את פרנסתם בכרך הגדול. במאה הג׳ לספירה הרגילה ישבו יהודים רבים בקיסרין וביניהם גם חכמי התורה — רבנן דקיסרין. ידוע ביחוד ר׳ אבהו, אחד האמוראים, המצוי כמעט בכל דף של שני התלמודים. כמו ביפו היו גם בקיסרי יהודים מן הגולה, ומהם «עמי הארצות», שלא ידעו לקרוא שמע בעברית, כי אם יונית.

הנצרות מצאה לה מהלכים בין תושבי קיסרי היהודים והגויים כבר בדורותיה הראשונים. במאה הד׳ כהן בה בכהונת האֶפיסקופוס (בישוף) אֵיסֶבִיוּס, אשר חבר ספרים חשובים, ובתוכם «ספר השמות» של המקומות הנזכרים בכתבי הקודש (אונומַסְטִיקוֹן), אחד המקורות המצויים יום יום בידי כל חוקר בטופוגרפיה היסטורית של א״י. בבוא המושלימים

ורק מעט נוצרים. ויהודים בודדים (פקידים, שוטרים). הישובים היהודים מחדרה ואילך לצפון נכנסים בתחום נפת חיפה, ואמנם יפה כונו השליטים במנעם את היהודים ממגע־ומשא עם תל־כרם, כי היא היתה באביב תרפ״א מרכז לפורעים, שהתנפלו על חדרה.

חדרה היא אחד המפעלים שנוצרו במסירות־נפש במובן הפשוט של המלה. היא נוסדה בשנת העליה הגדולה תרנ״א על ידי אכרים מא״י ועולים מרוסיה בתוך הבצות על שטח דשן רחב־ידים. אבל הקדחת אכלה את תושביה, לעשרות נפלו החללים, נעדרו משפחות שלמות. את הישוב הזה הציל הנדיב הידוע, אשר צוה לנטוע יער של אקליפטוסים המיבש את הקרקע. עד אחרי המלחמה סבלה חדרה גם מזה שרוב בעלי אדמתם לא באו להתישב בה ונשארו בחו״ל. כעת נמצאים בה 1380 נפש יהודים, העוסקים במזרע תבואות, במטעי שקדים, פרדסים של תפוחי־זהב ואקליפטוסים, באבטיחים, בחלבנות ובגדול דבורים. מצבו הכלכלי של הכפר מוצק וגם מצב הבריאות טוב. על יד חדרה נמצא ישוב קטן של פועלים תימנים ושמו נחליאל.

כפתח תקוה, כראשון לציון וכזכרון יעקב שמשה גם חדרה גרעין להתגבשותם של ישובים קטנים. לתחומה שיכים גן שמואל (קבוצת פועלים, על שם ר׳ שמואל מוהילבר) עם 50 נפש, חפצי־בה (כ־10 נפש) וכרכור,

צפון

מערב מזרח

דרום

ציור 72. קיסרין.

החומה היא מקיסרין של הצלבנים. הציור אינו כולל את כל העיר הרומית. בדרום סוללה בים.

הקימת, אשר לה מחצית האדמה, ובעזרת קרן היסוד. מספר הנפשות כ־200 (באביב תרפ״ז). מגדיאל עם 156 נפש ורעננה עם 36 נפש נוסדו אחרי המלחמה (ב־1922-24). גם בהן משק מעורב: מטעים, מזרע וחלבנות.

בתחום עיר החוף החרבה ארסוף (אפולוניה בתקופת הרומאים—ארשוף כנראה על שם אליל רֶשֶף־אפולו) ובתחום הכפר הערבי גֶ׳לִיל (גליל) הולכים ונבנים כמה ישובים. הגדול שבהם הוא הֶרצליה עם 600 נפש, העוסקת במטעים של תפוחי־זהב ותאני־חוה. המיסדת היא «קהלית ציון» מאמריקה.

ארשוף—אפולוניה זהו החוף הקרוב ביותר לשכם, אבל מפני נוחיות הדרך והנמל שבקיסרין לא הרבו להשתמש באפולוניה. העיר נכבשה על ידי החשמונאים, אבל חשיבות רבה לא היתה לה בתולדות ישראל. החרבות הנמצאות כעת על המקום הן מימי הצלבנים, אשר חשבו שזוהי אנטיפטריס הידועה לנוצרים, כי פאולוס נאסר בה פעם. ריצ׳רד לב־האריה נלחם כאן בצלח אֶ־דין (1191).

מדרום לארשוף נמצא קבר נערץ על ידי המושלימים (סִידְנָה עַלִי) ואדמת הקדש כיתד בלב הישובים העברים החדשים. — את תל רַקֶת מדרום לג׳ליל מכונים להרַקון (יהושע י״ט, מ״ו).

על יד הירקון ומצפון לו חונים שבטים בידואים קטנים אחדים, בס״ה כ־450 נפש. השבט אבּוּ קִשְק נזכר בשנים האחרונות בתור אחד העומדים בראש המתנפלים על פתח תקוה בתרפ״א (בתרפ״ג נכרתה ברית שלום אתם), ובקשר עם קנית אדמה מהם והתחרות בין היהודים, שגרמה לחלול שם ישראל ולבזבוז ממון רב.

ד׳
השרון הצפוני וחוף כרמל.

בין כפר סבא וחדרה מפסיקה רצועה של 25 ק״מ שאין בה ליהודים עוד חלק ונחלה, אבל אין כאן הרבה אדמת בור פוריה, כי הכפרים הערבים המרובים אשר בשפלה ובגבעות ההר הסמוכות מעבדים אותה. רק לצד החוף יש חולות ובצות.

במרזבה הידועה (ראה לעיל עמוד 41) נמצאים הכפרים טִירֶה (כ1700 נפש) קַלַנְסַוֶה (כ950)קָקוּן (1800), זיתא (1150); בגבעות ההר טַיִבֶּה (2500), תל כרם (3500), עסיל (1750). בסך־הכל יש בנפת תל כרם תריסר מקומות עם יותר מאלף תושבים בכל אחד. תל כרם זהו שם עברי מחודש ע״י הועדה לקביעת השמות שעל יד החברה העברית לחקירת הארץ מחוסר שם היסטורי ידוע. השם הערבי הוא טֻל כַּרְם. העירה הזאת יושבת על פרשת דרכים להר אפרים. מכאן פורשת גם מסלת הברזל הצרה לשכם ולעין גנים עד עפולה. בתל כרם, העיר והנפה, יושבים מושלימים

עד הים נגד חיל אנטיוכוס דיוניסוס, אבל לא הצליח לעצרו. הורדוס שכלל ופאר את המקום ויקראו על שם אביו. כמו בכל הערים אשר בנה הורדוס לא היה גם באנטיפטריס רוב יהודי והיא נחשבה על תחום הכיתים. ערכה בתנועה הוא בזה שכאן נפגשת הדרך מירושלים לקיסרין עם הדרך מלוד לקיסרין. היא היתה איפוא תחנה חשובה גם בשלום וגם במלחמה. בתור תחנה היא נזכרת פעמים בתולדות המרד הגדול בקשר עם מסעו של צֶסטיוס (66) ושל אספסינוס (68) לירושלים. אפשר שבאנטיפטריס זו נקבר ר' עקיבא, אחרי שנהרג על קדוש השם בקיסרין. הספור האגדתי על קבורת ר' עקיבא (מדרש משלי פ"ט), קובע את מקום קברו באנטיפטריס של «קיצריס», הנמצאת מהלך לילה אחד מקיסרין. מסורת מאוחרת מראה את קברו בטבריה, בודאי בלי יסוד, כקבר הלל ושמאי וכו'.

בימי הבינים היו במקום זה כמה קרבות מכריעים (בשנת 750 בין האומיים והאבסיים ועוד). הצלבנים בצרו את התל וקראו לו מבצר מִירַבֶּל (Castelium Mirabel). גם במלחמה האחרונה היתה כאן עמדה חשובה בחזית של השנה האחרונה.

ק"מ אחדים מדרום לראש העין נמצאת המושבה הגרמנית וִילְהֶלְמָה, שנוסדה בראשית המאה הנוכחית ונקראה על שם הקיסר הגרמני. תושביה כמאתים נפש; פרנסתם על המזרע והחלבנות.

מצפון לראש העין נמצא הכפר הערבי הקטן ג'לג'וליה ומצפון לו הכפר הגדול קַלְקִליה (קרוב ל־3000 נפש). מקור השמות הללו הוא כנראה גלגל, וזוהי אולי ארצו של «מלך גויים לגלגל» (יהושע י"ב כ"ג). בכל אופן ג'לג'וליה או קלקליה היא בודאי גלגוליס (Galgulis), הנזכרת בספר השמות של אֵוסֶביוס במאה הד'.

שני הכפרים הערבים שהזכרנו נמצאים על יד הדרך ועל יד מסלת הברזל מלוד לחיפה. ממערב לדרכים נמצאים הישובים העברים מגדיאל (מלפנים בערבית ביר עדס), כפר מל"ל (משה ליב לילינבלום) מלפנים עין חי, כפר סבא ורעננה. כפר סבא נקראת כשם הכפר הערבי הסמוך. שם זה נזכר אצל יוסף פלביוס ובתלמוד. לפי דברי פלביוס נקראה אנטיפטריס מלפנים כפר סבא. אבל אין תאור המקום כתאים לכפר סבא של עכשו, כי אם לראש העין. יש כאן כנראה אחד המקרים של נדידת השם למקום לא רחוק. היהודים קנו את אדמתם בכפר סבא בשנת תרנ"ב, ולא החלו בהתישבות אלא בתרס"ד. לפני המלחמה היו כאן כבר כ־4000 דונם שקדים, כמה מאות דונם זיתים ובעט גם איקליפטוס. המלחמה החריבה את עמל האכרים, אחרי המלחמה שוב נתחדשה העבודה, ושוב בא חורבן על המושבה בימי הפרעות באביב תרפ"א. הודות לעליה הגדולה נתישבה, ובאביב שנת תרפ"ז היו בה 450 נפש עוסקים במטעים, במזרע ובחלבנות. כפר מל"ל נוסד כשנתים לפני המלחמה על ידי אכרים מפ"ת, נחרב בימי הפרעות ונבנה מחדש בתור מושב עובדים על ידי הקרן

בגלל המחיר הגבוה של תפוחי־זהב בשוק, ביחוד באנגליה, מרבים משנת תרפ״ת ואילך לנטוע פרדסים. גם תאני־חוה נוטעים לצרכי הארץ.

פתח־תקוה עושה רושם של עירה במרכזה, כי יש בה חנויות של סוחרים ושל בעלי מלאכה, נמצאים בה גם בנקים וסוכנים שונים. יש רחובות המזכירים פרורי גנים בכרכים. הקשר עם תל־אביב תדיר, מלבד מסלת הברזל, אשר לה אגף ההולך מראש־העין (משם חבור עם לוד ועם חיפה), מרובים האוטומובילים, ההולכים ושבים כל היום.

גם מן הצד התרבותי יכולה פתח־תקוה להחשב לעיר, כי יש בה בתי ספר מתוקנים כמו בעיר וישיבה עם בחורים עוסקים בתורה כבירושלים הבירה. הכוון הדתי, אשר נתן למושבה בהוסדה, קים בה עד היום.

הישוב הגדול והפורח של פתח־תקוה שמש גרעין להתגבשות ישובים חדשים. בשנת תר״ע נבנה ממזרח לפ״ת מושב פועלים בשם עין גנים. מטרת ועד חובבי ציון מאודיסה אשר יסדוהו היתה לתת לפועלים משק קטן, כדי שיוכלו להתקים ולהתחרות בפועל הערבי, אשר לו בית ומשק, ובשעה שאין עבודה אצל אחרים הוא עוסק בשלו. אבל במשך הזמן עשו אנשי עין־גנים חיל והם כעת אכרים ופרדסנים זעירים, וברובם אינם זקוקים להשתכר אצל אחרים. מלבד התושבים בעלי בית ונחלה התישבו בעין גנים גם קבוצות של פועלים — מהם יש המעבדים את האדמה שנתנה להם מאת ההנהלה הציונית או עובדים בקבלנות בפתח־תקוה. מספר תושבי עין גנים הגיע ל־320 בתרפ״ז. עין גנים ויתר הפרורים הסמוכים לפ״ת נכללים במספר התושבים של פ״ת.

כפר גנים הקרוב גדול בשטחו מעין גנים, אבל מספר תושביו רק כ־50 נפש. הקרקע שיך לקרן הקימת.

על אדמת פיג׳ה המוקדשת לכפר יתומים יושבות לפי שעה קבוצות של «המזרחי». יש עוד קבוצות אחרות ומושבים קטנים על אדמת הקרן הקימת או על אדמת פרטים בקרבת פ״ת וכלם במצב של ארעיות והתהוות.

על יד התחנה של מסלת הברזל, הנקראת ראש העין על שם מעינות הירקון, נמצאות חרבות מבצר מתקופת הצלבנים והממלוכים, במקום שעמד מלפנים מבצר אנטיפטריס, כפי שנקרא על ידי הורדוס על שם אביו.

למקום הזה ערך צבאי חשוב, כי הירקון ובצותיו עוצרים כל צבא בדרכו, והבא להגן על הארץ צריך רק לשים לב לרצועת השפלה שבין המעינות וההר, כי רק בה יוכל לעבור האויב ההולך בשפלה. מקום זה מוכן איפוא לקרבות מימות עולם. הכפר השכן מג׳דל אֶ־צָדיק או מג׳דֶל יָבָא, אשר בו כעת מחצבה של הפועלים העברים, מכוון אל אֲפֵק, מקום תבוסת בני עלי הכהן לפני הפלשתים (ש״א, ד, א׳). עוד בימי יוסף פלביוס היה כאן מגדל ושמו אפק (מלחמ׳ ח״ב, י״ט, א׳). ינאי המלך בנה חומה ומגדלים בקו ההגנה של אנטיפטריס

אחרי עמל וחפוש רב. הממשלה התורכית חפצה לבטל קניה זו, אבל המתישבים הצליחו לכפר את פני השרים בשוחד, דבר שחזר מאז כמעט בכל קניה וקניה בעשרות השנים הבאות. ראשית ההתישבות היתה בשנת תרל״ט, אבל היא נתבטלה אחרי כך, מפני חוסר אמצעים ומפני מחלות ותלאות אחרות, ונתחדשה עם זרם העליה של חובבי ציון (תרמ״ב). כדי להמנע מהקדחת, אשר מקורה בבצות שבקרבת הנהר והים, קנו המתישבים אדמה ביְהוּד ובנו עליה בתים לשבתם, והיו באים יום יום לעבד את אחוזתם בפ״ת עד שהצליחו ליבש את הבצות ולהבריא את המקום. בפתח־תקוה היו אמנם גם כן אכרים שנתמכו על ידי הברון רוטשילד, אבל בנגוד לראשון־לציון ולזכרון היא ברובה הגדול יצירת המרץ וההון שהשקיעו בה תושביה מתנחליה. במלחמת העולם היתה פ״ת במשך כל השנה האחרונה בתוך החזית, ופרדסיה וכרמיה ניזוקו הרבה. באביב 1921, טרם שבה עוד לאיתנה מנזקי המלחמה, קמו עליה הכפרים והבידואים הערבים מסביב להחריבה ולהשמיד את תושביה, אבל בניה, ילידי המושבה ואלה אשר נלוו עליהם, הגנו על המקום ויצילוהו, עד שבא לעזרתם צבא בריטי ויהדפו את האויבי. מאז האירה ההצלחה פנים לפתח־תקוה. היא בנתה את הריסותיה, שלמה את חובותיה מימי המלחמה וגם עשתה עושר וקלטה לתוכה עולים רבים.

ציור 71. פתח תקוה, שדותיה ופרדסיה.

לפני המלחמה ישבו בה לכל היותר 2500 נפש, בסוף שנת תרפ״ב 3000, ובמפקד החקלאי באביב תרפ״ז נמנו 6630, שטח האדמה לא גדל הרבה, הוא רק הוכפל מיום הוסדה, מ 13,000 דונם עלה ל 26000, אבל כשליש ממנה נטוע פרדסים של תפוחי־זהב, כשליש כרמי־גפן ושקדים ושליש אדמת מזרע.

לחנויות הנושאות פרי למשכיר. עיר הגנים נהפכה לעיר מסחר ותעשיה, וכל אלה אשר חפצו בעיר־גנים הוכרחו להתרחק מתל־אביב מרחק כמה ק״מ. ליסוד פרורי גנים לתל־אביב יש גם חשבון כלכלי, לאומי ופרטי. הכרך העברי זקוק לחלב ולחמאה, לירקות, לביצים ולעופות. מספיקי הצרכים הללו היו בראשית ימי העליה החדשה כמעט רק זרים, ערבים וגרמנים (מן הכפר שרונה הסמוך לת״א ומובלע בתחום של יהודים). נחוץ היה שיהודים יעסקו בענפי כלכלה אלה. ובכן נוסדו מצפון ומצפון—מזרח לתל־אביב נקודות ישוב אחדות, אשר לבעליהן רק חלקות קטנות, שהן עזר וסעד לפרנסתם ולא מקורה היחיד. שני הישובים הגדולים מסוג זה הן שכונת בורכוב ורמת גן.

שכונת בורכוב נוסדה על אדמת הקרן הקימת לישראל בשביל פועלים, אשר רובם עובדים בת״א ומשפחתם מטפלת בגן הקטן. בשכונה נמצאת חוה קטנה לחנוך פועלות בעבודת הגן ומשק הבית בכפר. מספר התושבים היה בשנת תרפ״ז כ־350 נפש. ברמת גן, אשר מצפון־מזרח לשכונת בורכוב, יושבים פקידים, פועלים, גננים ואכרים זעירים על אדמתם הם ומספרם כ־730 נפש.

מתוך שאיפה לאַחד תעשיה זעירה עם גננות יצרו כמאה ועשרים משפחות יהודים חרדים מעולי פולין את בני ברק בין רמת גן ובין פתח תקוה, מימין לדרך העולה מיפו. בשנת תרפ״ז היה מספר הנפשות 660. האדמה נגאלה מידי הכפר הערבי אִבְּן אִבְּרַק, היא בני ברק הנזכרת ביהושע (י״ט, מ״ה) בחלקו של דן (ראה לעיל עמוד 299) ביחד עם שכנתה יְהוּד, כעת כפר ערבי גדול יהוּדִיֶה.

בתקופה שבין חורבן הבית השני ובין מרד בר ככבא, כאשר מרכז הישוב העברי עבר מהר יהודה אל השפלה, היתה בני־ברק אכסניה לתורה וגדול הדור ר׳ עקיבא בן יוסף החזיק שם את ישיבתו. חבריו נכנסו פעם לחוג אתו את ליל הפסח והיו מספרים ביציאת מצרים כל הלילה, מאורע הנזכר בהגדה של פסח, ועל ידי כך שגור השם בני־ברק בפי כל יהודי. הכפר הערבי הקים עד היום נמצא מדרום לכפר העברי החדש (במקום שנרשם הכפר העברי במפתנו בטעות). ממערב לבני־ברק הערבית נמצא הכפר הערבי סַלַמֶה, הוא כנראה כפר שלם (Kafar Salama), מקום אשר בו הכה יהודה המכבי את המצביא הסורי נקנור (ספר חשמונאים א׳ ז׳, ל״א).

כארבעה עשר ק״מ מצפון מזרח ליפו על גדות הירקון השמאלית עומדת פתח תקוה, אי של ירק רענן כל ימות השנה בסביבה של חול ואדמה אדומה. זוהי אֵם המושבות החקלאיות העבריות בא״י והגדולה שבהן מראשית הוסדה.

מיסדיה היו יהודים מירושלים, חברי «אגודת מיסדי הישוב». האדמה היתה שיכת מקודם לכפר הערבי מְלֶבֶּס, אשר נתבטל, ולשני בעלי אחוזה שונים. היא נקנתה בשנת תרל״ח:

לזקוף את הרוב על חשבון פעולת בנין העיר. על התעשיה והמסחר התפרנסו 17.5%; על משרות (פקידים, משרתים, מורים וכו׳) — „ " 14.

מפעלי התעשיה והעובדים בהם נפקדו בקיץ תרפ״ה ותרפ״ו על ידי מחלקת המסחר והתעשיה שעל יד ההנהלה הציונית. בתרפ״ה היו 156 מפעלים עם 2048 עובדים; בתרפ״ו—170 ו 1780. בתרפ״ה רכזה ת״א בתוכה 43% מכל פועלי התעשיה העברית שבא״י, בתרפ״ו רק 31%. ביחס לכל העובדים שבעיר היו עובדי התעשיה בתרפ״ה 15%, בתרפ״ו לא יותר מ 11% (אם נעריך את מספר העובדים 40% מכל התושבים כמו בשנת תרפ״ה). ההפחתה בפועלי התעשיה חלה רק על תעשית חמרי הבנין השונים. ביתר התעשיות יחד יש התקדמות לא גדולה אמנם, אבל היא נִכרת. מ572 איש שעסקו בחמרי בנין מאבן נשארו 353; מ 271 פועלי העץ 182; מ 199 פועלי המתכת 152. בכל ההתמעטות של מספר הפועלים מראה המפקד רבוי במפעלים, כלומר שנתרבו המפעלים הקטנים, שבעליהם משתתפים בעבודת יד. למסקנה זו נגיע גם על ידי השואת 42 בתי החרשת שנסגרו עם 56 שנפתחו בתרפ״ו.

התעשיה היא תקותה של תל־אביב, ובכוון זה הולכות כל ההתאמצויות לבסס את מצבה הכלכלי ולהוציאה מן המשבר, שבא עליה על ידי הפסקת הבניה. חלק מפועלי הבנין הועברו לכפרים העברים, אשר קלטו לתוכם בשנת תרפ״ז הרבה יותר פועלים עברים מאשר בכל השנים הקודמות.

מצבה הכלכלי של תל־אביב אינו מבוסס אמנם, אבל היא רכשה לה כבר עמדה חשובה בעולם העברי בתור מרכז התרבות החלונית הגדול. בתי־ספריה שמשו ומשמשים עד היום למופת לארץ ולחו״ל, בה התישבו גדולי הסופרים העברים, בה יוצאים עתונים וספרים עברים יותר מאשר בירושלים, בה מושב התיאטרון והאופירה העברית. העובדה, שזוהי העיר היחידה בעולם שכֻּלה של יהודים, פועלת, שיהודים מחו״ל, בעלי הון או בעלי הכנסה בטוחה, באים לשבת בה או שולחים את בניהם להתחנך בה. הכפירה משנת תרפ״ה מונה 1.2% המתפרנסים על אמנות וספרות ו 2.4% בעלי רֶנְטָה (הכנסה מכספים). אין ספק שגם המרכז התרבותי יכול להיות לגורם כלכלי חשוב.

ג.

הישובים מצפון ליפו—תל־אביב.

משאת נפשם של כל העולים הלאומיים היתה תמיד חלקת אדמה בארץ לעבדה. ולא רק אלה שחפצו ושיכלו להתישב בכפר ולעסוק בחקלאות שאפו לכך, כי אם גם העירונים. חלומם של מיסדי תל־אביב הראשונים היה הגן והגנה על יד הבית. החלום הזה נגוז עם עלית מחיר הקרקע; הגנה נהפכה

יפו היא מושב של מושל מחוזי הכפוף רק לנציבות. כל הנפות שבשפלה ובנגב עד גבול מצרים שיכות למחוז זה.

תל־אביב משתתפת במסחרו של חוף יפו ונכללת כמובן בספירה עם יפו. חלקה של ת"א בהכנסות מהמכס אינו מסמן את חלקה האמתי בסחר חוץ, הוא גדול בלי ספק מן הערכה שהתישנה מהר. ביפו אין ספירת התושבים לפי משלח ידם, בתל־אביב נפקדו התושבים גם לפי מקצוע עבודתם בסוף תרפ"ה, ואם גם מאז חלו כבר שנויים במספר התושבים, ובלי ספק גם בתרכבתם הכלכלית, ראויים המספרים לתשומת לב. מתוך 34,200 נפש שישבו אז בתל־אביב היו 13,650 איש ואשה עסוקים בעבודת הפרנסה, מלבד הנשים העובדות במשק הבית. אחוז (40%) זה של היסוד הפעיל בכלל האוכלוסין הוא גדול בהרבה מהרגיל במקום שאין הגירה מן החוץ. הרכבת תושבי ת"א ממהגרים מתבלטת על ידי העובדה שרק 6350 מהם היו ילידי הארץ (ילדים ברובם!). 41% מילידי חו"ל שבת"א נכנסו לארץ במשך שנת תרפ"ה.

כרבע מכל העובדים (24%) היו פועלים בלי משלח יד קבוע ובלי מקצוע מיוחד, וכמובן רובם התפרנסו על הבנין. פועלים מומחים בבנין ובחרשת העץ היו 13%, בחרשת המתכת (על פי רוב ברזל) עסקו 6%, ומהם עבדו רבים לצרכי הבנין. מ 3,5% שעסקו בהובלה ובסבלות צריך גם כן

ציור 70. תל־נורדאו — אחד הפרורים בת"א.

עם התמעטות פעולת הבנין. המון פועלים, בעלי מלאכה, חנונים וכו׳ נשארו בלי מחיה. רבים נמלטו אל המושבות ורבים יצאו לחו״ל. בסך־הכל מגיע מספר התושבים בעיר הכפולה יפו — תל־אביב ל 72—75 אלף, ומהם יותר מארבעים אלף יהודים, כעשרים ושלשה אלף מושלימים ויתרם נוצדים. כשני שלישים מהנוצרים הם אורתודוכסים, האחרים קתולים, ארמנים, אנגליקנים, טמפלרים וכו׳.

ציור 69. שדרות רוטשילד,
שארית מתל־אביב עיר הגנים — בנגוד יציור הקודם, המראה חלק מת״א שאחרי המלחמה.

יפו היא עיר החוף והמסחר הגדול של האכספורט והאימפורט. לפי הספירה הרשמית של שנת 1925 עברו דרך בית המכס ביפו 4,123 מיליון ל״מ של האימפורט, שהם 56% מהאימפורט כלו, ו 66% מהאכספורט. באימפורט יש בלי ספק הפחתה יחסית בהשואה לתקופה שלפני המלחמה. ירושלים מקבלת כעת חלק חשוב מסחורותיה בדרך היבשה ישר ממצרים (בשנת 1925 ב־573 אלף ל״מ, שהם 8% מהאימפורט). גם חיפה נוטלת כבר חלק חשוב באימפורט. תנועת העולים היהודים משתמשת בעיקר בחוף יפו, כי רובם עולים לתל־אביב, לכפרים העברים שבשפלה ובשרון ולירושלים. התירים הנוצרים כמעט שאינם רואים את יפו, כי אם עולים ביבשה בחיפה ונוסעים משם ירושלימה. זוהי הסבה שאין מספר האניות העוגנות ביפו מתרבה באותה המדה כבחיפה. בשנת 1925 עגנו ביפו כ־500 אניות קטור בעלות 1,143000 טון, ב 1926 הָקטן מספרן בכמה עשרות.

רבים חובת גלות, בהיותם חשודים בעיני הממשלה בשאיפות לאומיות עבריות או ערביות, וכאשר היתה באביב 1917 סכנת התקפה מצד הבריטים נצטוו כל התושבים לעזוב את העיר. גזרה זו היתה קשה ביותר ביחס ליהודים. בנובמבר 1917 נכבשה יפו על ידי הבריטים, אבל עברה עוד שנה עד שרוב התושבים יכלו לחזור אליה, כי נמצאו בצפון מעבר לחזית.

ציור 68. תל אביב במרכזה.

העליה היהודית, אשר החלה בשנת 1920, התרכזה ברובה בתל־אביב. בתחלה התישבו בכל השכונות של יפו, אבל הנסיונות המרים של ימי הפרעות במאי 1921 הורום שאסור להם להתפזר בין הזרים, ומאז גדלה תנועת הבנין בתל־אביב, שקבלה באותו פרק ביחד עם השכונות הסמוכות זכות של עיר מיוחדת עם שלטון עירוני ועם רשות להטיל מסים על התושבים. הספירה מטעם הממשלה בסוף 1922 רושמת 32,500 תושבים ביפו, 15,200 בתל אביב. מספר היהודים והמושלימים היה כבר כמעט שוה ביפו—תל־אביב. על ידי העליה הגדולה של שנות תרפ״ד—פ״ה עלה מספר תושבי תל־אביב ל 34,200 נפש (מפקד עירוני באלול תרפ״ה) ובשנת תרפ״ז העריכום אולי בהגזמה ב 38 אלף. רבוי זה בלי יצירת מקורות פרנסה קבועים גרר אחריו משבר קשה, אשר החל בתרפ״ו ונמשך בכל תקפו בתרפ״ז (בקיץ). העליה הגדולה גרמה לדרישה גדולה לדירות, ועל ידי הדרישה עלה שכר הדירות, ומכאן תנועת בנין כבירה, לא רק לפי קנה המדה ארץ־ישראלי, כי אם גם אפילו לפי מושגים אמריקאים. בעצם ימי הבנין שלמו מחירים גבוהים בעד חמרי בנין וגם בעד העבודה. הכסף הרב שבעיר הביא הרוחה גם לחנונים ולסוחרים ולבתי מלון ולתעשיה. פריחה דמיונית זו נגמרה

ימי שלטון מצרים בא״י היו שנות טובה ליפו. אז נוספו על היהודים הספרדים והמערבים גם אשכנזים, ובשנת 1841 מנה הרב הראשי שבירושלים רב מיוחד לעדת יפו. בזה הוסר החרם הנושן שלא להתישב ביפו, כי אם לרכז את הישוב היהודי בקהלות הקימות מקדם.

להתפתחות הפרדסים בסביבות יפו עזרו הרבה המצרים אשר הושיב שם אברהים פחה, כי הם היו בקיאים בהשקאת שדות וגנים.

תנועת אניות הקטור והחופש, הנתן לנוצרים וליהודים, ביחוד אחרי מלחמת קרים (1855), השפיעו לטובה על העליה לרגל ועל ההתישבות בא״י. מלבד יהודים ונוצרים מן המזרח עלו ליפו גם עשרות משפחות של גרמנים בעלי כת ההיכל (1868). בהתרבות התושבים לא יכלה העיר המוקפת חומה להכילם ויחלו להתישב גם מחוץ לעיר, ומתוך שלא היה כבר לחומות ערך צבאי וגם על העתיקות לא נחשבו, לכן נהרסו כליל בשנות 88־1879. את הגרעין העתיק של העיר עם רחובותיה הצרים והעקלקלים קל עד היום להכיר אפילו מתוך תכנית.

עלית היהודים לשם בנין הארץ והתחדשות הישוב החקלאי היהודי בסביבות יפו משנת תרמ״ב ואילך הכניסו זרם חיים אירופיים אל העיר. על העולים נוספו גם יהודים מירושלים, בקיאים בשפת הערבים ובדרכי חייהם. בשנת תרמ״ו היו האשכנזים לעדה מיוחדת עם רב בראשם, אבל אחרי שנים מועטות התאחדו העדות. השכונה העברית הראשונה «נוה צדק» נוסדה בשנת 1887, וכשנתים אחריה החלו בבנין «נוה שלום».

העולים מאירופה הביאו אתם את השאיפה לתרבות עברית חלונית ובקשו לגשמה על ידי החנוך. אחרי נסיונות שונים נוסד ביפו בה״ס העברי הצבורי הראשון בארץ (תרנ״ג), אשר שמש מופת לבתי ספר במושבות ואפילו בירושלים. גם בית הספר התיכוני העברי הראשון נוסד ביפו בתרס״ו, היא הגמנסיה «הרצליה». לבית ספרים מתוקן זכתה יפו בזמן אחד עם ירושלים (תרנ״א).

בסוף המאה הי״ט העריכו את מספר תושבי יפו ב־18 אלף, ומהם כ־3000 יהודים. מאז גדל מספר התושבים בכלל ושל היהודים בפרט. על עלית היהודים השפיעו ביחוד הפרעות ברוסיה בשנות תרס״ד—ס״ה. שכונות יפו, ובכללן היהודיות, לא הצטינו בסדר ובנקיון, לכן החליטו המשכילים היהודים להקים שכונה חדשה, עיר גנים שתתאים לצרכי הבריאות ולרגש היופי. הרעיון יצא לפעולה בעזרת הקרן הקימת לישראל, והשכונה החדשה מצפון לעיר נקראה בשם תל־אביב (1909 תרס״ט) כשם ספרו של הרצל בתרגום העברי. בסוף תרע״ד בפרוץ מלחמת העולם היו כבר בתל־אביב כאלף נפש ב 182 בית. ביפו כלה היו כ־45 אלף, ומהם הרבע יהודים. העיר נמצאה במצב של עליה מתמדת בזכות התישבות היהודים, הצלחת הפרדסים, האימפורט לירושלים ולכל הארץ ותנועת התירים הרבה.

המלחמה הביאה משבר ליפו, המתפרנסת על המסחר והתנועה עם חו״ל, וביחוד על היהודים. רבים מנתיני חו״ל וגם מבני הארץ עזבו את העיר ואת הארץ. אחרי כן נתחיבו

ככל ערי החוף נתדלדלה גם יפו בעקבות הכבוש המושלימי. היא היתה טפלה ללוד ולרמלה שכנותיה. מסעי הצלב הביאו אמנם תנועה וחיים לחוף יפו, אבל עכו ועתלית בצפון ואשקלון בדרום שגבו ממנה. לכיפי־יפו יצא שם רע במערב ו«לכת ליפו» היה שם נרדף ל«לכת לאבדון», כי בשנת 1102 שברה סערה אניות רבות בכיפים, וכאלף צלבנים ועולי רגל נוצרים טבעו אז בים.

בשנת 1268 נכבשה יפו ונחרבה על ידי בַּיְבַּרְס שולטן הממלוכים, אבל בקרוב נבנתה מחדש וגם עלתה לגדולה, כי ירשה את מקום אשקלון וקיסרין ועכו החרבות. ר׳ יצחק חילו מצא בה בשנת 1333 קהל יהודים חשוב ולו אוצר ספרים נאה מעזבונו של אחד החכמים, אבל רק מועטים עיינו בו, טרודים היו במסחרם. זוהי אולי התקופה היחידה בימי הבינים לקהלה יהודית חשובה ביפו. מאה וששים שנה לפני זה מצא ר׳ בנימין הנוסע מטודילה רק יהודי צובע (־אֹרג ומטוה) אחד, וגם לפני הצלבנים לא היה קבוץ יהודי גדול בעיר. ימי שלותה של יפו לא ארכו, כי בשנת 1345 נהרסה בפקודת מלך מצרים, אשר פחד מפני מסע צלב חדש, לבל יבואו הנוצרים וימצאו נמל להאחז בו. מאז עד הרבע האחרון למאה הי״ז היתה יפו תל שממה, רק משמר קטן נשאר בה. לפעמים היתה באה אנית מסחר נושאת אורז וסוכר, ואז היו סוחרי רמלה באים לקנות סחורה או להחליפה בסבון, שמן וצמוקים מתוצרת הארץ. עולי רגל מן היהודים והנוצרים לא פסקו מעולם מלעבור בחוף יפו הקרוב לירושלים מחוז חפצם. הפרנציסקנים, נזירים קתולים שהטילו על עצמם את החובה לטפל בעולי הרגל ולשמור על המקומות הקדושים, התישבו באמצע המאה הי״ז ישיבת קבע ביפו ויבנו להם בית הכנסת אורחים, העומד עד היום. ברבע האחרון למאה זו היה גם מסגד ביפו ועל ידו מחסנים וחנויות. מאמצע המאה הי״ח התפשט בסביבות יפו תפוח־הזהב, העץ אשר עזר בדורות הבאים להרים את העיר מעפרה. מלחמות הפלחים ביהודה ובשומרון והסכסוכים בין הפחות וגם שודדי הים היו בעוכריה של יפו בכל המאה הי״ח. בסוף המאה ההיא נכבשה יפו (1799) על ידי נפוליון בּוֹנוֹפַּרְטֶה, ותהי לבז ולטבח לחילו.

בשנות 20־1810 זכתה יפו להקמת הריסותיה בידי מושל חרוץ ושמו אבו נַבּוּט. באבנים אשר הובאו מחרבות קיסרין נבנו חומות העיר, המסגד הגדול, השוק וגם בתים פרטיים. המסחר פרץ בארץ, ועם הטבת מצב הבטחון נתרבו עולי הרגל. לנוצרים נמצאו גואלים בעיר עוד מהמאה הי״ז, היהודים עולי הרגל סבלו כפלים, בתור זרים ובתור יהודים. בשנת 1780 התקשרו רבני קושטא וירושלים עם סוכן נוצרי, שיטפל בעולי הרגל היהודים ושיודיע את דבר בואם לירושלים, למען ישלחו להם בהמות לרכיבה ומורה דרך יהודי, אבל תקנה זו לא הועילה הרבה. צרת העולים וחלול שם שמים נגע ללב השולחני העשיר ר׳ ישעיה אג׳ימן מקושטא ועמד וקנה בשנת 1820 חצר ביפו להכנסת אורחים ולתפלה, ובזה תקע יתד לישוב יהודים קבוע בעיר. בשנת 1830 בערך התישבו ביפו יהודים מארצות האטלס, אשר הלכו כנראה לעכו על מנת להתישב בצפת, אבל אניתם נטרפה על חוף הכרמל ויבואו ביבשה ליפו וישבו בה.

עם המקומות הידועים עד היום: בית דגון, בני ברק ויזור. העיר הראשית היתה אז אשקלון.

בימי הפרסים היתה יפו לצידונים, אשר עבדו באמונה למלך פרס באניותיהם הטובות והרבות. ביפו נמצאה כתבת המעידה על בנין מקדש לאֶשמון אלהי הצידונים, ועל ארונו של אשמונַעזַר מלך צידון חרות, שיפו נמצאה בגבול מלכותו (400). בפקודת כרש המלך הביאו הצידונים ארזים וברושים לבנין הבית השני לחוף יפו (או יפוא, עזרא ג׳, ז׳).

בסוף ימי הפרסים נפרדה יפו מצידון ועמדה ישר תחת שלטון הפרסים. אלכסנדר מקדון זכה אותה בעמדה חפשית בין ערי ממלכתו הנרחבה וגם הרשה לה לטבוע מטבעות. מאז עד הכבוש המושלימי שלטה בה השפה היונית. היונים ידעו את יפו עוד בימי קדם על ידי הפלשתים, קרוביהם בגזע ובעלי בריתם במסחר, והאגדה היונית קשרה את יפו לבני האלהים והגבורים: לא יפו שמה כי אם יוֹפֶה, על שם בתו של אֵיאוֹלוֹס אלילה רוח ואשתו של המלך קֵיפֵיאוס אשר בנה את העיר. בתה אנדרומידה היפה רותקה בשלשלאות אל כיפי יפו, כדי לשכך את חמת פוסידון אליל הים. ממצבה זה הצילה פֶּרסיאוס הגבור מטִירִינְס שבפליפונסוס ותהי לו לאשה.

בתקופה שלפני החשמונאים התקימה כבר קהלה יהודית ביפו, ובלי ספק נמצאו שם יהודים ובני ישראל גם בימי הפרסים וגם בדורות הקודמים, כי היא השער של ירושלים למדינות הים. זמנו של יונה הנביא לא הוברר—לפי מסורת קדומה היה בימי אמציה מלך יהודה וירבעם בן יואש מלך ישראל—אבל בלי ספק היה זה מן הרגיל שאיש יהודה או אפרים, אשר בקש ללכת בים ירד ליפו, ושם מצא אניות מפליגות למצרים ולתרשיש ולמדינות אחרות.

כאשר השתחררה ירושלים מעול זרים היה לה השלטון ביפו לצורך הכרחי. תושבי יפו, הגוים המתיונים, הרגישו בלי ספק בסכנה, וזאת היתה סבת הרצח אשר רצחו את שכניהם היהודים היושבים אתם לבטח. יהודה המכבי נקם את נקמת בני עמו ביפו, אבל לא הצליח לכבוש את העיר הבצורה הזאת. היא נפלה כתריסר שנים אחרי כן בידי יונתן ושמעון (147). בזמן קצר היתה לעיר יהודית, בת הוגנת לירושלים. במרד הגדול (66־70) הראו היפואים את גבורתם במלחמת הים, והרומאים המנוסים בנצחונות התפארו בנצחונם על היהודים בים לא פחות מאשר בכבוש מבצרי יהודה והגליל. לזכר הנצחון הזה טבעו מטבעות זכרון מיוחדות עם כתבות Judaea Navalis (יהודה הספנת) Victoria Navalis (נצחון בים).

יפו נחרבה בידי הרומאים (68), אבל נבנתה מחדש, ושוב התלקט בה ישוב יהודי רב הכמות והאיכות, לא רק מא״י כי אם גם מארצות הגולה. במאה הג׳ והד׳ היו ביפו תלמידי חכמים מצוינים, אשר שמם נזכר בתלמודים ובמדרשים. לפני עשרות שנים גלו באחוזת הרוסים ממזרח לעיר את בית הקברות של היהודים מהמאות הראשונות לספירה הרגילה, ובתוכו מצבות עם כתב יוני ועברי, כי רוב היהודים, וביחוד מבני הגולה, דברו יונית. הנצרות לא התפשטה ביפו אלא מעט. ורק בעבור שני דורות של קיסרים נוצרים היתה ביפו עדה גדולה, אשר בראשה העמד בישוף (הגמון דתי).

ב«מקוה־ישראל» יש יקב חצוב בסלע, המוציא יין לשוקי יפו וירושלים. ביחד עם הפועלים ומשפחות המורים מגיע מספר תושבי החוה ל־400 נפש.

ב׳

יפו – תל־אביב.

המרכז הכלכלי והתרבותי של השפלה והשרון היא יפו–תל־אביב, עיר החוף, המסחר והתעשיה הגדולה שבכל א״י.

יפו נוסדה בתקופת האבן המאוחרת, בשעה שבני אדם ידעו כבר לצוד דגים בים. המקום מתאים בכל לצרכי ישוב בתקופה הקדומה. בקו החוף יש כאן בליטה קטנה ועל ידה גבעה גבוהה כ־40 מ׳ מעל לים, נוחה לבצור ולהגנה מפני אויב. לרגליה שני מעינות מים טובים לשתיה. כיפי יפו הידועים מסוכנים לאניות המתקרבות אליהם בימי סערה, אבל סירות הנמצאות ביניהם ובין שפת הים נצלות במדה ידועה לא רק מהרוח, כי אם גם משודדים, שאינם בקיאים בסלעים החדים שמתחת למים. מעלה נוספת ליפו, כי ממזרח לה אין חולות ואין בצות, והחבור עם היבשה נוח, מה שמחפה במדה ידועה את קשי החבור עם הים.

יפו נזכרת בפעם הראשונה בכתבי החרטומים קרוב לשנת 1470 לפה״ס, ושמה המצרי יַ־פוּ. היא היתה אז עיר חשובה. שר צבא מצרי לכדה בערמה ובמרמה, כפי שמסופר באריכות בתעודה כתובה על ניר גומא, גם באגרות תל־אל־עמרנה נזכר שמה. מלכה שלט בכל חבל החוף עד עזה. במצרים הפוריה כגן ה׳ היו גני יפו ידועים לתהלה. גם חרשי עץ וברזל נמצאו בה. המצרי מצא כאן סדרי חיים דומים לאלו שבארצו, ארץ התרבות, כפי שמוכח מתעודת גומא אחרת מהמאה הי״ג.

יפו נמצאת בתחום של יהודה ודן, אבל אין לברר מתוך הכתוב אם היתה בתכנית הכבוש: למטה בני דן... ויהי גבול נחלתם צרעה. ומי הירקון והרקון עם הגבול מ ו ל יפו (יהושע י״ט, מ׳–מ״ו; גבול יהודה, שם פרק ט״ו, י״א–י״ב, מ״א–מ״ז). על יסוד ההזכרה בשירת דבורה «ודן למה יגור אניות» (שופטים ה׳ י״ז) משערים, שדן כבש את חוף הים ועסק בספנות, אבל נדחק אחרי כן על ידי הפלשתים אל ההר, ותהי יפו לעיר הפלשתים.

דוד ושלמה בנו שלטו בלי ספק גם בחוף יפו, ולכל הפחות רדו במושל המקומי. לבנין בהמ״ק הובאו העצים ליפו, ומשם העלום עבדי שלמה ירושלימה (מל״א ה׳, כ״ב־כ״ג; דהי״ב ב׳, ז׳ ט״ו). לא יתכן לאמור שמושלי יפו היו הצדונים, מביאי העצים מהלבנון, כי בין תחום צור וצידון היתה נפת דאר שעל חוף הים, ובה שלט נציב המלך שלמה (מל״א ד׳, י״א). אפשר שגם אחרי שלמה היתה יפו לפרקים כפופה למלכי יהודה או ישראל, ביחוד בזמן שאֵילת נכנעה להם, כי לשלטון בחופי ים סוף היה רק אז ערך ממשי, כשיכול לתוך בלי הפרעה בין ים סוף ובין ים התיכון. השערה זו מתאימה ביותר לימי עוזיהו, אשר כבש את גת ואת אשדוד ואת יבנה ויסד ערים וחוות בשפלה (35־780, דהי״ב כ״ו, ו׳–י׳). בימי חזקיהו מונה סנחריב את יפו בין ערי הפלשתים אשר כבש (700 לפני הספירה), בשורה אחת

ורחוקה מדרכי התנועה של הערבים, ולכן לא בחרו בה. רמלה זכתה לגדולה ביחוד בתקופת שלטון המצרים שלפני מסעי הצלב. בהיותה עיר המסחר הגדולה שבארץ משכה אליה יהודים רבים, תלמודיים וקראים, וגם שומרונים. גאוני א״י קבעו את ישיבתם זמן־מה ברמלה. נוסעי הצלב יחסו לעיר חדשה זו מסורת מתקופות התנ״ך והאבנגליון ובנו בה כנסיות ומנזרים, אבל את מושב השלטון העבירו לירושלים ורמלה לא שבה עוד למצבה הקודם.— בתקופת הערבים השניה ובימי התורכים, כאשר נתרבו שודדי הים וערי החוף נשמו, מלאה רמלה לפרקים את תפקידה של יפו החרבה. האניות המועטות שהגיעו ליפו היו מודיעות לרמלה ע״י משואות שיבואו לקנות סחורה או לפדות שבויים.

מספר תושבי רמלה מגיע ל־7000, מהם $^{3}/_{4}$ מושלימים, יתרם נוצרים. מן היהודים גרות כאן רק משפחות אחדות. הנסיונות להגדיל פה את הישוב היהודי לא הצליחו עד עתה, אם כי העיר קרובה לכפרים עברים, ויהודים מצויים בכל יום ויום במשרדי הממשלה ובשוק. התושבים מתפרנסים על הכרמים והשדות שבסביבה ועל המסחר שגדל בגלל קרבת מחנה הצבא, אשר בצריפין (צרפנד בערבית) הסמוכה לרמלה. ברעש של שנת תרפ״ז ניזוקו הרבה לוד ורמלה, הסמוכות לקו השבר הגיאולוגי.

ממזרח ללוד ולרמלה נמצאים שני מקומות ידועים בספרותנו העתיקה, חדיד וגמזו (נחום איש גמזו).

מצפון ללוד קנתה הקה״ק 2000 דונם אדמה על מנת לנטוע יער זיתים על שם הרצל וקראה למקום בן־שמן. המטעים לא הצליחו מחוסר נסיון ונחרבו כליל בימי המלחמה. זמן־מה שמשה בן־שמן גם תחנת למוד לפועלים חדשים שיתרגלו בעבודות חקלאיות. כעת יושבים בה כ־120 נפש ומתפרנסים על מזרע, על גדול ירקות, וביחוד על המחלבה, ששמשה מופת למשקי פועלים אחרים.

מצפון־מערב ללוד, מימין למסלת הברזל היורדת ליפו, נראים הכפרים אונו ובני ברק הנזכרים בתנ״ך. בבני ברק היתה ישיבתו של ר׳ עקיבא ושם סדר פעם את הפסח עם ארבעת חבריו, שהאריכו לספר ביציאת מצרים «עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם: רבותינו, הגיע זמן קריאת שמע של שחרית». חלק מאדמת בני ברק נגאל כבר.

משמאל לדרך המלך ליפו, כשני ק״מ וחצי לפני העיר, נמצאת חֲוַת ביה״ס החקלאי «מקוה־ישראל», שנוסדה ע״י «חברת כל ישראל חברים» בשנת 1870 כדי לחנך אכרים עברים בא״י. האדמה נמסרה ע״י הממשלה בחכירה לתשעים ותשע שנה. בזמן האחרון, כאשר התגברה התנועה הלאומית בארץ, היתה מקוה־ישראל – מלפנים מעוז להתבוללות – למוסד הממלא את תפקידו לעם ולארץ. כמאה ושמונים תלמיד מתחנכים בו. הם מעבדים בעזרת פועלים עברים 2600 דונם מטעים, מזרע, ירקות, ועוסקים גם בגדול דבורים ובחלבנות.

הים, וכאן היא מתקרבת אל רגל ההר, מסבות שהזכרנו לעיל (ע׳ 41), פרשת דרכים זו משמשת מרכז לתנועה, לכן התקימה פה תמיד עיר מסחר חשובה. מלבד חשיבותה לתנועה מצטינת שפלת לוד גם בפוריותה. בתקופת המשנה הללו את תאני לוד הנוטפות דבש, כעת מפורסמים כרמי הזית הישנים המשתרעים על שטח רב.

לוד (צורת השם התנכי״ת) נזכרת בכתבי החרטומים עוד לפני כבוש יהושע. בדה״י (א׳ ח׳, י״ב) מסופר כי אֶלְפַּעַל איש ימיני בנה את לוד ואת בנֹתיה, אעפ״י שבחלוקת יהושע נפל החבל הזה בידי שבט הדני. בני בנימין ישבו כאן עד גלות הארץ, ובשובם בשיבת ציון התאחזו בה מחדש, אבל לא החזיקו בה מעמד זמן רב. במאתים השנים שלפני ימי החשמונאים נחשבה לוד לשומרון ולשומרונים. לפני החורבן היתה עיר יהודית בהחלט, שניה בחשיבותה לירושלים הבירה, וביחוד גדלה בזמן שבין החורבן ומרד בר כוכבא. כיבנה שמשה לוד אכסניה לתורה. ר׳ אליעזר בן הורקנוס, תלמידו הותיק של ר׳ יוחנן בן זכאי, קבע בה את בית דינו המהולל גם בפי הדורות הבאים. עליו נאמר: «צדק, צדק תרדוף»—הלך אחרי בי״ד יפה, אחרי ר׳ אליעזר ללוד (סנהדרין ל״ב). ר׳ טרפון, מחכמי לוד, ידוע בהוראתו שהורה ל«תגרי לוד». בראשית ימי גזרות אדרינוס נכנסו גדולי הדור, ובתוכם ר׳ עקיבא, לישיבה בלוד ונמנו וגמרו (החליטו) שכל עברות שבתורה אם אומרין לאדם: עבור ואל תהרג – יעבור ואל יהרג, חוץ מעכו״ם וגלוי עריות ושפיכות דמים. שני גבורים מלוד, לוליאנוס ופפוס, קדשו את שם שמים ולא השתחוו לאליל ומסרו נפשם להורגים. גם בדורות האמוראים הראשונים התקימה בלוד ישיבה גדולה, אבל רוב מנינה ורוב בנינה של היהדות כבר עברו אל הגליל. לוד ויתר ערי יהודה הלכו הלוך וירוד ברוחניות ובגשמיות. באמצע המאה הרביעית השתתפה לוד במרד הגדול נגד המציקים הרומאים הנוצרים. המרד דֻכּא, ומאז היתה לוד עיר נוצרית. שמה הרשמי היה כבר במאה הג׳ דיוֹספּוֹלים, אבל הערבים המרובים בשפלה עוד זמן רב לפני האשלם קראוה בשם העברי הקדום. כאשר נכבשה הארץ לפני החליף עומר נבחרה למושב השלטון של כל יהודה ושומרון. כשמנים שנה אחרי כן נבנתה בצדה צרתה רמלה. מאז ירדה, ומאות שנים היתה רק כפר קטן.

במאה הי״ט והכ׳ התרוממה שוב מעפרה, והודות לפרשת מסלות־הברזל ולתחנה הגדולה אשר בה, עלתה אחרי המלחמה על רמלה במספר תושביה (8100) ובחשיבותה. כמאה יהודים עובדים בלוד, אבל רק מועטים גרים בה עם משפחותיהם.

גדולתה של לוד היתה בימי התקופה העתיקה, ורמלה (רַמֶל=חול בערבית) נבנתה בימי הבינים ובהם עלתה לגדולה.

בקרבת החול בנה עם המדבר את בירת ארץ ישראל החדשה, על יד דרכי הגמלות למִצרים ולבגדד. את קסרין על חוף הים הזניחו בכונה, כי במלאכת המים לא הצטינו אדוני הארץ החדשים ולא הלכו למדינות הים באניות. – ירושלים הקדושה היתה אז עיר קטנה

לציון וברחובות. מספר התושבים מגיע ל־300 נפש, אשכנזים וַדגִיסְטָנים (מקוקז הצפונית־המזרחית). מלבד המשק הביתי הזעיר עוסקים גם במטעי שקדים. כארבעה ק״מ ממערב לרחובות על יד דרך המלך מיפו ליבנה בנוי הכפר העברי נס־ציונה, בן־גילן של המושבות הגדולות, ראשון, זכרון וראש פנה. כרחובות עוסקת גם נס־ציונה במטעי שקדים, תפוחי זהב וגפנים וגם גדול דבורים מפותח בה. מספר תושביה 660 נפש. זוהי אחת הפנות השקטות שבא״י. סמוך לה כפר אהרן, שנוסד על ידי «בני בנימין».

מצפון לנס־ציונה, סמוך לחולות, בנויה «ראשון־לציון». הכפר הזה נוסד על ידי עולי רוסיה בט״ו באב תרמ״ב (1882) במקום שומם, שנקרא בערבית עַיון קָרָא, כנראה עין הקורא הנזכרת אצל שמשון (שופטים ט״ו, י״ט). ראשון נהנתה יותר מכל המושבות מתמיכתו של הנדיב הידוע. בפקודתו נטעו פה גפנים ממינים משובחים. הוא בנה גם יקב גדול ומשוכלל ושנים רבות כלכל את האכרים, כי לא נמצא שוק ליין. בשנת 1900 מסר הנדיב את «ראשון» ואת יתר המושבות הנתמכות על ידו לידי «החברה היהודית להתישבות» (יק״א). החברה הזו הפסיקה בהדרגה את התמיכות והעמידה את ראשון־לציון ברשות עצמה. מלבד גפנים נטעו שם גם שקדים, תפוחי זהב, זיתים וגם פֵּרות אחרים. היקב מסור בחכירה עולמית בשכר מועט ל«אגודת הכורמים», ובו דורכים גם את הענבים של המושבות הסמוכות.

ראשון־לציון היא אחד הישובים היפים והעשירים שבא״י. היא מתפארת בשדרות התמרים היפים הנקראות על שם הנדיב «שדרות רוטשילד». בזמן האחרון קבלה ראשון־לציון זכיות של עיריה. מספר התושבים מגיע לערך 2200 נפש על שטח של 19.000 דונם. כברחובות יש גם פה שכונה של פועלים תימנים.

על יד «ראשון» יסדו חובבי־ציון קרוב לפני המלחמה את «נחלת יהודה» על שם יהודה (ליאון) פינסקר בשביל משפחות הפועלים העובדים ב«ראשון». מלבד עבודתם ביקב ובכרמי «ראשון» עוסקים תושבי נחלת יהודה גם במשקם הזעיר. בתוך נחלת־יהודה נמצא משק קטן לחנוך נערות בעבודת האדמה. מספר התושבים כ־230 נפש. על החולות שבקרבת ראשון נטעו פועלים חלוצים עצים בכספי קרן הקימת. החולות היו בזמן האחרון סכנה לכרמי «ראשון» אשר ממערב לכפר.

ממזרח לכפרים העברים יושבות על יד מסלת־הברזל מירושלים ליפו הערים הערביות לוד ורמלה, שתיהן מרכזים לדרכים היורדות מארץ הגבעות לתוך השפלה. כאן ב«שפלת לוד» הן נפגשות בדרך הראשית, המחברת את מצרים עם סוריה ועם ארצות פרת וחדקל. עד הנה היא נמשכת על יד חולות

הכפרים העברים, אשר מדרום ליפו. על יד נהר רובין התחתון חונים בידואים משבט נבי רוּבִּין וסוּטַרִיֶּהִי הערבים מעריצים את קברו של ראובן בן יעקב על יד שפך הנהר שנקרא על שמו.

הכפר העברי הקרוב ליבנה מדרום היא גדרה (קַטְרָה בערבית).

גדרה נזכרת בחלוקת הארץ ואח"כ בימי דוד (דה"י א' ד'־כ"ג, כ"ז, כ"ח), למלך הזה היו כרמי זית וחורשות שקמים בשפלה ועליהם הפקד בעל־חנן מגדרה. השם גדרה מקובל בארץ, אבל יש ספקות אם זוהי גדרה שבנ"ך. גדרה נזכרת גם בימי גדולתה של שכנתה יבנה. הישוב העברי התחדש כאן בשנת 1884 על ידי חברי «בילו», תלמידי האונברסיטאות בדרום רוסיה. זמן רב גרו המתישבים בבור, כי השלטון התורכי והערבים השכנים לא הרשו להם לבנות בתים לשבת. אחרי ענויים ונסיונות רבים התבסס הכפר העברי החדש בעזרת חובבי ציון מאודיסה והיק"א.

כעת יושבים כאן כ־235 נפש יהודים על ששת אלפים דונם. המשק מעורב. המזרע וגדול בהמות חולבות הם עיקר הכלכלה, ונוספים עליהם גם מטעי גפן ושקדים.

שכנתה של יבנה ממזרח היא עקרון, אחת מחמש קריות הפלשתים מלפנים, כעת כפר עברי. השם «מזכרת בתיה», שבו חונך הכפר ע"י הנדיב הידוע, לא נתקים. המתישבים הראשונים היו אכרים עברים מדרום רוסיה. במשקה המעורב דומה היא לגדרה, אבל היא גדולה ממנה בשטח אדמתה ובמכסת תושביה המגיעה ל־400 נפש. סמוך לעקרון היהודית הוא הכפר הערבי עקיר (עקרון).

מצפון לעקרון יושבת רחובות, אחד הכפרים העברים הגדולים שבארץ. היא נוסדה בשנת 1890 ע"י חברת מתנחלים מפולניה במקום שעמדה מלפנים שערים, הנזכרת במלחמת גלית ביחד עם גת ועקרון (שמ"א י"ז, נ"ב). רחובות לא קבלה כשכנותיה תמיכות מן החוץ ונבנתה על ידי בעליה האמידים. חלק מהם לא התישב שנים רבות בארץ ואדמתם נעבדה ע"י «אגודת נטעים». בתי רחובות מפוזרים ברובם בתוך גנים ופרדסים ואינם צפופים כבכפרים הגדולים האחרים. השם מתאים איפוא לאפן הבניה. רחובות מתפרנסת כמעט רק על מטעים: שקדים, גפנים, תפוחי־זהב וזיתים.

הודות ליבול המטעים היקר מתקימים כאן על שטח שוה כמעט לזה של עקרון תושבים במספר פי ארבעה, בערך 1700 נפש. בין הפועלים יש פה הרבה תימנים, הגרים בשכונה מיוחדת «שערים». רחובות יושבת על יד מסלת־הברזל, וכביש טוב מחברה ליפו ולירושלים.

כשני ק"מ מצפון לרחובות על יד המסלה נמצא הכפר העברי הקטן באר יעקב, שנוסד בשנת 1908 בשביל משפחות פועלים העובדים בראשון

גד אורגים וצובעים אותו לפי טעמם וצרכיהם של הפלחים והבידואים, המבכרים את הסחורה הזאת על התעשיה האירופאית.

מצפון מזרח למגדל גד נמצא הכפר העברי באר טוביה, שהיה זמן רב נקודת הישוב העברי היותר דרומית שבא״י.

היא נוסדה ע״י חו״צ בשנת תרנ״ו. הממשלה התורכית לא הרשתה למתישבים לבנות בתים. עד היום רוב בתי הכפר הם בניני עץ קטנים, שהוקמו, כפי שמספרים, במשך לילה אחד, כי השכנים והשוטרים השגיחו בשבע עינים שלא יעברו היהודים על האסור, אבל אחרי שנעשה מעשה הסתפקו, לפי חוקם, בהטלת עונש, ואת הבנינים לא הרסו.

מספר התושבים מגיע ל־150 נפש. באר טוביה עסקה עד אחרי המלחמה כמעט רק במזרע. בזמן האחרון החלו לנטוע שם גם עצי פרי. חורשה של עצי אקוליפטים קימת בה מלפני המלחמה, אבל אין בכחם של האכרים לשמרה יומם ולילה מפני הגנבים המרובים שבסביבה.

מצפון־מערב לבאר טוביה עומד הכפר הערבי אֶסְדוּד, היא אשדוד העתיקה, מושב אחד מסרני הפלשתים. בימי שיבת בבל היתה עוד עיר חשובה, ועַם פלשת המעורב נקרא על שמה. יהודים רבים נשאו להם נשים אשדודיות ובניהם דברו עברית מעורבת באשדודית (נחמיה י״ג, כ״ד). החשמונאים כבשוה והצליחו להפכה לעיר יהודית, כמו לעזה היה לה פרור־נמל על חוף הים. אשדוד היא תחנה על יד מסלת־הברזל ההולכת ממצרים לחיפה.

על יהדותה של אשדוד השפיעה בלי ספק יבנה הקרובה, שהיתה מקום תורה עוד בעשרות השנים האחרונות של הבית השני קודם שישב בה ר׳ יוחנן בן זכאי.

בימי כבוש יהושע נקרא המקום יבנאל ונפל בחלקו של יהודה, אבל בכל חוף הים לא החזיקו בני יהודה מעמד אלא בימי רום גדולתם בלבד. בימי דוד ושלמה היתה יבנה בודאי בידי ישראל. עוזיה המלך כבש אותה (דה״י ב׳ כ״ו, ו׳). החשמונאים החזירוה לנחלת יהודה, ומאז היתה לעיר יהודית. בימי הרומאים היה ליבנה נמל על חוף הים מדרום לשפך נחל שורק (נהר רובין). זהו החוף הקרוב ביותר לירושלים, ולכן היתה תנועה מתמידה בין הבירה ובין יבנה. עוד בימי הבית, בשבת הסנהדרין בלשכת הגזית, נשמע כבר קולם של חכמי יבנה בעניני הלכה חשובים. משחרב ביהמ״ק נדדה התורה מציון וקבעה את מושבה ב«כרם דיבנה».

ביחד עם בי״ד הגדול עברו גם כמה מזכיותיה המיוחדות של ירושלים ליבנה. כאן קבעו ראשי חדשים ועברו שנים. כאן תקעו בשופר בראש השנה שחל להיות בשבת. ביבנה נקבעה הלכה לדורות כבית־הלל. קצרה היתה תקופת יבנה, אבל רשמי פעולותיה נכרים בחיינו עד היום. יבנה היתה לסמל קדוש. בימי הבינים הראו עוד את המקום של בית המדרש, אבל אף יהודי אחד לא נמצא בה, ועד היום לא נגאלה אדמת קודש זו, אם גם היא בקרבת

האחרונה, בשעה שהיה בטחון החיים לחוקרים בארץ מדבר זו. מתוך החורבות והכתבות שגלו הגרמנים והבריטים נודע שבראשית התקופה הנוצרית היה בנגב ישוב גדול ועשיר, ערי מסחר ועל ידן מנזרים רבים. בכל מחוז באר שבע מלבד עיר המחוז אין כעת ישוב קבוע, אבל מרובים הם בֶּדוּאֵי מַעֲזֶה, העוסקים במזרע שעורה. השבט הגדול שבכל הנגב הם בני תְּיָהָה היושבים בהר במספר של 27.000 נפש לפי הספירה הרשמית. בתור בעלי בריתם, ובמובן ידוע תחת מרותם, חיים ביניהם העַזַזְמֶה.

צפונית מערבית מבאר שבע בבקעה הרחבה בין נחל חברון וודי בוטם (נחל הבטנה) חונים בני קְדֵרַאת (קדר ?), אחד ממטות התיהה. על פרשת המים באשדות ההר במזרח מעיר המלח עד מעלה עקרבים חונים בני שבט דוּלאָם. מדרום להם עד מפרץ אילת נפוצים הסַעִידִיִים, הנמצאים גם בעמק הערבה. בשנת תרפ״ז נדדו רבים משבטי באר שבע לרעות את מקניהם בנפת בית שאן בסיוע מצד השלטון, כי מחוסר גשמים לא היה די מרעה בנגב.

ברחבה הגיאוגרפי של עזה, כעשרים ק״מ ממזרח נמצאת רוחמה, הנקודה היותר דרומית של הישוב החקלאי היהודי. ארבע עשרה נפשות פועלים מעבדים פה אחוזה השיכת ליהודים מרוסיה ולבנק אנגלו־פלשתינה הנושה בהם. הם עוסקים במזרע ובמטעי שקדים. מצפון מזרח לרוחמה חורבות לכיש, עיר ידועה מימי המלכים. החפירות המדעיות שנעשו פה היו עשירות בתוצאות בעלות ערך יסודי.

כעשרים ק״מ מצפון לעזה על יד חוף תלול, אבל עם חבור נוח אל השפלה, ישבה העיר אשקלון. גם היא היתה מושב של אחד מסרני הפלשתים וגם בה הראה שמשון את גבורתו. כעזה נכנעה גם היא רק זמן מועט לישראל. את מרות החשמונאים קבלה עליה, אבל יהודים רבים לא התאחזו בה, ולכן פטרוה מן המצוות התלויות בארץ. הורדוס נולד בה וכל ימי חייו דאג לה, פארה ושכללה. בפרוץ המֶרד עשו בה היהודים שמות, והאשקלונים שלמו להם אח״כ מדה כנגד מדה. כעזה ראתה גם אשקלון תקופת פריחה במאות הראשונות לספירת הנוצרים בתור עיר של מתיַוּנים. בימי הבינים היתה כרך גדול ונאה «כלתה של סוריה». אז ישבו בה יהודים ושומרונים. הצלבנים לא הספיקו לכבשה עד שנת 1153, ומאז ירד ערכה. במאה הי״ג נכבשה ונחרבה בידי המַמְלוּכִּים, וכעת נשארו רק חורבותיה, שנחקרו אחרי המלחמה ע״י חוקרים בריטיים. השרידים שנמצאו הן בעיקר מתקופת הורדוס.

ממזרח לאשקלון יושבת העירה הערבית מֶג׳דֶל, היא מגדל גד העתיקה. מספר תושביה מגיע ל־5000 נפש. פרנסתם על הפרדסים אשר בסביבה ועל תעשית הארג, הקימת עדין בעיר. את המטוה מכניסים מחו״ל, ואומני מגדל

עזה היא השער לא״י ולסוריה לבא מהדרום, וקרבות רבים נערכו על ידה במשך חמשת אלפים שנה, בכל תקופת ההסטוריה של ארץ־ישראל. עזה היתה מושבו של אחד מחמשת סרני הפלשתים. בה נאסר שמשון ובה מת. עד היום הזה מראים הערבים את קברו באחד המסגדים, בנגוד לכתוב המפורש. ההר, שאליו הסיע שמשון את שערי העיר, הוא לפי המסורה המקומית ג׳בל מֻנְטָר, מדרום לעזה, גבוה 83 מטר מעל פני הים. שלמה המלך מלך «מתפסח ועד עזה», אבל בימי הפרוד נשמטה העיר מהשפעת ישראל. בתקופת הפרסים היתה עזה המבצר החזק ביותר על חופי סוריה אחרי צור. כצור נחרבה גם היא ע״י אלכסנדר מוקדון, שצר עליה זמן רב. ינאי המלך כבשה (96), אבל לא החזיק בה מעמד. הורדוס זכה בה שוב, אבל היא נשארה עיר של גויים ברובה, ולכן התנפלו עליה היהודים בפרוץ המרד הגדול והחריבוה. במאות הראשונות לספירה הנוצרית היתה עיר מסחר מפורסמת בעולם ביינותיה. בימי הבינים ובתקופה החדשה התקימו בה לפרקים עדות יהודיות. באמצע המאה השבע־עשרה יצא מתוכה נתן העזתי נביאו ומבשרו של שבתי צבי. עד היום ידוע בה רחוב היהודים ובית מרחץ של שומרונים.

בימי המלחמה האחרונה עמדה החזית זמן רב על יד נחל עזה. העיר נחרבה ונעזבה ברובה, והקהלה היהודית הקטנה הספרדית אשר בה נתבטלה. כעת הולכת העיר ושבה לאיתנה בזכותה של סביבתה העשירה בשדות תבואה, בכרמים ובגנים. מספר תושביה מגיע ל־18,000, בתוכם איזו מאות נוצרים ועשרות יהודים, שהתישבו בה מחדש. עזה היא הרביעית במנינה בין ערי ארץ־ישראל.

בפנים הנגב שבה לתחיה במאה העשרים העיר באר שבע, היושבת על פרשת דרכים בעמק רחוב פורה על יד בארות המים הידועות מהתנ״ך. העיר גדלה בימי המלחמה האחרונה, כי היא שמשה מרכז לחילות היוצאים אל המדבר. מלבד הכביש לחברון נבנתה גם מסלת־הברזל לרפיח, הקימת עד היום, אבל הממשלה אומרת לבטלה, כי אינה מכניסה את הוצאותיה. לרגלי אשדות המערב של הרי יהודה היתה בימי המלחמה מסלה עד תחנת נחל שורק, שעל יד המסלה ירושלים־יפו. מסלה זאת נמשכה מבאר שבע עד חפיר אל־עוג׳ה. מספר התושבים בבאר שבע מגיע קרוב ל־2500 נפש, ובתוכם יהודים מועטים. מצבה של באר שבע תלוי ביבול השעורה ובמרעה בנגב.

היהודים קנו אדמה בסביבות העיר, אבל להתישבות חקלאית לא נגשו עדיין, כי עוד לא נרשמה האדמה על שמם.

יתר הערים שבהר הנגב המפורסמות מלפנים, כגון: חלוצה, רחובות, צפת, ערוער, עיר המלח, עומדות בחורבנן מימות הכבוש המושלמי הראשון. בחלוצה, חַלַסַה בערבית, חונים תמיד ערבים באהליהם, ועל ידם סוחרים מבאר שבע. בעסלוג׳ יש תחנת שוטרים ומסגד. החורבות הללו נחקרו היטב בימי המלחמה

פרק עשרים

הישובים ושבטי הבידואים III

א׳

הנגב ושפלת פלשת.

על יד נחל מצרים, על הגבול ההיסטורי של ארץ־ישראל, יושבת העיר אל־עַריש. מפני המעינות שבה היא משמשת תחנה חשובה לשירות ולמסלת־הברזל. ערכה הצבאי היה תמיד רב לכל הכובשים יורדי מצרימה והעולים משם, ולכן בצרוה המחזיקים בה. תושביה מתפרנסים על חורשות דקלים ותאנים יפות, על ציד דגים בים ועל השירות העוברות בדרך מצרים. אל־עריש נחשבה עד סוף המאה האחרונה על א״י. האנגלים הכריחו (1906) את תורכיה למסרה בהחלט למצרים, אשר בה שלטו משנת 1882.

על הגבול המדיני של עכשו יושבת רפיח. בימי רומא היתה רפיח עיר חשובה, בעלת מטבע מיוחדת. כעת זו רק תחנה למסלת־הברזל ולשוטרי־הגבול. מסביב לתחנה מתחיל להתרקם ישוב חדש. על יד המסלה יושבת גם העיר חנוֹת יונה (חָן יוניס), בת 4000 נפש. בגניה היפים היא מרהיבה את עיני הנוסע הבא ממדבר החולות, תושביה מעבדים את החלקות הפוריות שבסביבה וגם במרחק של עשרות ק״מ בפנים הנגב. מלבד שעורה הם מגדלים גם אבטיחים ומוציאים אותם על גבי גמלים עד יפו, חברון וירושלים. מצפון מזרח על יד נחל עזה נמצא תל גרר, בירת אבימלך, בעל ברית אברהם. בשפלת הנגב חונים מטות שבט תֶּרָאבִּין, הנפוצים עד סואיץ בדרום, עד עזה בצפון ועד רגל ההר במזרח וגובלים אל בני תִּיָהָה. מספרם בשטח השיך לא״י של עכשו מגיע על פי המפקד האחרון ל־24 אלף נפש. בצפון יש להם אדמה פוריה ועוסקים בעיקר בעבודה, בדרום הם רועי גמלים. העיר הגדולה הראשונה בדרום א״י באזור החוף היתה תמיד עזה. היא יושבת ברחב של 31° 30′ במרחק ק״מ אחדים מהים, על שפת הים יש לה נמל קטן, ואליו באות בשנות ברכה אניות להוציא את השעורה לחו״ל. בימי גדולתה של עזה היה על יד הנמל פרור גדול. בשנת תרפ״ז נבנתה בעזה תחנה לאוירונים, העפים מאנגליה לעירק ולהודו.

מגלבע הוא הכפר פְקוּעָה, אשר עליו נקרא ההר בערבית ג׳בל פקועה. בפקועה עוברת דרך עתיקה מבית שאן לעין גנים, לעמק דותן ולחוף הים.

בהר הכרמל במובן הרחב לא היו גם כן מעולם ערים, אבל הישובים גדולים ועשירים מאשר בהר הגלבע. בדרום המערב של הכרמל על גבי ההַשם נוסדה בשנת 1882 זכרון יעקב על ידי יהודים מרומניה. הנדיב הידוע תמך ביד רחבה במושבה, שנקראה על שם אביו (גֶ׳מְס=יעקב), בנה בה בנינים יפים וגם יקב גדול חצב בסלעיה, הוא היקב השני בא״י בגדלו ובשכלולו אחרי ראשון־לציון. מספר התושבים הגיע בשנת 1927 ל־1350 נפש. אדמת הכפר כ־8000 דונם מזרע, כרמים ומטעים אחרים. הוא משמש גם שוק לכפרים העברים והערבים השכנים, והרחוב הראשי דומה לעירה, ואמנם יש לזכרון זכויות של עיריה. זכרון היא אֵם הישובים העברים בשומרון. רק שנים מהם, שפיה ובת־שלמה נמצאים בהר, ויתרם בשרון ובחוף הכרמל. בשפיה (בשמה המלא מאיר־שפיה), יש בית יתומות המתקים בכספי תמיכה מחו״ל. מספר התושבים כ־170 נפש על שמנת אלפים דונם קרקע; בבת־שלמה יש פחות מהחצי, הן בנפש והן בקרקע.

את שני המקומות קנתה פקידות הברון בשנות ה 80 למאה שעברה ואת הישוב יסדה ב־1892. המשק דומה לזה שבזכרון יעקב.

מצפון לבת שלמה נמצאים הכפר המושלימי הגדול (1700 נפש) אִקְזִים או אִגְזִים (במפקד הרשמי Ijzem), דַלְיַת אֶל כַּרְמַל, בהעתקה עברית דלית הכרמל, ועֶסְפִיָה או עֻסְפִיֶה. הן נוסדו בראשית המאה הי״ח על ידי דרוזים מן הלבנון, ועליהם נוספו אח״כ מעט נוצרים ומושלימים. היו בכרמל עוד כפרים של דרוזים, אבל נחרבו בשנת המהומות 1840 בידי המושלימים. בקרבת עספיה נמצא ההר העליון שבכרמל הצפוני מְחְרָקָה (514 מ׳), מקום המזבח של אליהו הנביא, לפי מסורת הנוצרים והמושלימים. השם מחרקה הוראתו «מקום השרפה».

בקצה הכרמל הצפוני נמצא פרור גנים של חיפה מיושב ברובו על ידי יהודים. לנוצרים כנסיות ומוסדות דתיים אחדים. אל הים נשקף מִנְזר ה«כרמליים», חבר נזירים שקראו את שמם על ההר הקדוש הזה, והם מצויים בכל ארצות הקתולים. על יד המנזר מגדל־אור. מלבד התושבים הקבועים באים אל הכרמל באביב ובקיץ גם אנשים לשם נופש או הבראה, ולמטרה זו נמצאים שם בתי מלון. בקשר עם התקוות התלויות בחיפה בתור נמלה של א״י וראש מסילת ברזל או כביש לארץ נהרים קנו יהודים קרקעות בכרמל לבנין עיר גנים גדולה. אדמה לישוב חקלאי יש לפי שעה רק מעט, ועליה יושבת קבוצה קטנה בעמק רושמִיָה, ועוסקת בחלבנות.

השופטים היתה תבץ עיר מבצר. כאן נהרג אבימלך מידי אשה, אשר השליכה עליו פלך רכב (שופט׳ ט׳, נ׳). בימי הרומאים נקראה תֵיבִי, כשם העיר הגדולה ביון ובמצרים. תבץ יושבת על פרשת דרכים לבית שאן, לשכם, לעמק הירדן ולמערב.

מצפון לתבץ נמצאות חרבות אִבזיק היא בזק, המקום, אשר בו פקד שאול את הצבא לפני צאתו להושיע את אנשי יבש גלעד נגד נחש העמוני (שמ״א י״א). מצפון לבזק נמצא הכפר הערבי רבה, היא הרַבִּית בחלקו של יששכר (יהושע י״ט, כ׳). על יד הדרך משומרון לעין גנים נמצאת גֶ׳בַּע היא גבע של בית הכותים שבמשנה (כלים י״ז, ה׳). היא כנראה גם גבע הנזכרת בספר יהודית. כעת גבע כפר גדול עם 1400 נפש.

עמק דותן נקרא בערבית סַהֶל עַרַבֶּה על שם כפר גדול (2200 נפש) היושב בדרום מערב לעמק. השם דותן נשאר עד היום לתלה של דותן העתיקה.

על מֶתְלִיֶה או מֶסְלִיֶה, אשר מדרום מזרח לתל דותן, אומרים שזוהי בֶּתוּלְיָה, עירה של יהודית, גבורת הספר בכתובים אחרונים. השם העברי היה בודאי בתול קצור מבתואל, כשם עיר אחת בנחלת שמעון (יהושע י״ט, ד׳; דהי״א ד׳, ל׳).

מצפון לבתול הכפר קֻבַּטִיֶה בן 1800 נפש. מצפון לכפר זה על יד המעבר לעין גנים ולעמק יזרעאל חרבות בֶּלְעַמֶה, היא יבלעם או בלעם העתיקה (יהושע י״ז, י״א; דהי״א ו׳, נ״ה). העיר היתה בצורה מטבעה, כי נבנתה על גב גבוה היורד תלול לשני יובלים קטנים, השופעים אל נחל יבלעם (ודי בלעמה), לכן יכלה להגן על המעבר מעלה גור. אחזיה מלך יהודה נסה להמלט דרך מעבר זה בנוסו מפני חרב יהוא, אבל הוכרח לפנות למגידו ושם מת (מל״ב ט׳, כ״ז).

מרכז השלטון בשומרון הצפונית היא עין גנים, גֶ׳נִין בערבית, גִּנַּיָא בארמית, ומכאן גם ביונית גִנַיָא. היא היתה עיר הלוים לבני גרשון בחלקו של יששכר. בימי הבית השני היתה עיר הכותים הראשונה לבאים מן הגליל. תושביה היו מתעללים בגליליים עולי הרגל לירושלים, לכן בחרו אלה ללכת בעמק הירדן ולעלות דרך יריחו. השם עין גנים נאה גם כיום לעירה זו, בת שלשת אלפים נפש בערך, כי יש לה גם עינות מים וגם גנים יפים. יהודים אין בה כמעט, הנוצרים רק מועטים.

כפר עותני הנזכר בתלמוד (משנה גטין ז׳ ז׳) בתור גבול ארץ הכותים הוא כפר קוֹד ממערב לעין גנים.

בהר הגלבע, אשר עליו חלה הקללה «אל טל ואל מטר» (שמ״ב א׳, כ״א) לא היה מעולם ישוב חשוב, כי אדמתו אינה פוריה.

גלבע אשר עליה נקרא ההר, היא גֶ׳לְבּוּן בערבית, כפר של 400 נפש. במקום הזה נפלו שאול ובניו בחרב הפלשתים (שמ״א פרק כ״ח ול״א). גדול

מהם 150 בשכם. שלש פעמים בשנה עולים להר גריזים, ובפסח זובחים שבעה כבשים לקרבן הפסח. המחזה הזה מושך המון תירים להר גריזים מדי שנה בשנה.

הערבים הנבלוסים ידועים בקנאתם לדתם ובשנאתם לזרים, והם מררו את חיי השומרונים במשך כל הדורות. במאה הי"ט התקימה כאן גם קהלה יהודית דלה, אבל היא נתבטלה (בשנת 1905 בערך) והשאירה אחריה בית קברות. כל הנסיונות החדשים של יהודים לשבת בעיר לא הצליחו.

בשנת 1922 היו בשכם כששה עשר אלף נפש, מהם מאות אחדות נוצרים. המצב הכלכלי בעיר טוב, בזכות סביבתה הפוריה, לתעשית הסבון, היוצרת מחצית מכל הסבון שבא"י, ולמסחרה עם הגלעד. אם גם אין בעיר יהודים ואירפיים הולכים ונבנים בה בתים מודרניים. ברעש האדמה בתמוז תרפ"ז ניזוקה שכם יותר מכל ערי א"י, נפלו ונסדקו בתים רבים ונהרגו כ־50 בני אדם.

שכם מחוברת במסלות ברזל ובכבישים עם תל כרם, המשמשת לה שער מן השרון ועם עין גנים, השער להר שומרון מעמק יזרעאל. שתי העירות הללו בֻנות נאמנות לשכם הן.

ד.

הר שומרון מצפון לשכם

שומרון, אשר נבנתה על ידי עמרי על הר נוח לבצור, היתה יורשתה הגדולה של שכם בתור בירת עשרת השבטים. בגלל מצבה האסטרטגי המצוין יכלה לעמוד שלש שנים בפני חילות סרגון (722־725). בימי החשמונאים היתה שומרון שוב עיר חשובה. יוחנן הורקנוס לכדה והרסה (107); פומפיוס הוציאה מתחת שלטון היהודים (63) ואח"כ נבנתה מחדש. אוגוסטוס קיסר נתנה להורדוס, והוא בנה אותה והושיב בה אנשי צבא ואכרים וקרא אותה סֶבַּסְטֶה לכבודו של הקיסר (סבסטה=אוגוסטוס ביונית). השם היוני נשאר למקום עד היום.

חרבות שומרון הן מן היפות שבכל עבר הירדן המערבי. מתחת לחרבות הנגלות מצאו חופרים אמריקאים את העיר הישראלית, ובתוכה גם ארמון מלכים, כנראה ארמונו של אחאב. בין שברי כלי חרס המרובים נמצאו גם ידות הכדים שבהם הביאו שמן ויין למלך, ועליהן שֵׁם המקום שמשם הובאו. על ידי כך נגלו לנו כמה שמות של מקומות שלא נזכרו בתנ"ך, והם קימים עד היום בתור ישובים או חרבות.

כשמונה ק"מ ממזרח לשומרון נמצאת תַּלּוּזָה, כפר בעל 1200 נפש. זוהי טרלוסא הנזכרת בירושלמי (תענית ד', ו'), ואולי גם תרצה ה«נאוה», בירת ישראל מסוף ימי ירבעם I עד עמרי (מל"א י"ד־ט"ז).

בטוחה יותר היא זהותה של טֻבַּס עם תבץ. תבץ הוא הכפר הגדול שבכל הר שומרון, יותר מ־3500 נפש. הסביבה מצוינת בתבואה ובשמן. בימי

סוכר יש כפר סלֵם, בלי ספק שלם בעברית, אבל אין להחליט שלמקום זה התכון הפסוק «ויבוא יעקב שלם עיר שכם» (בר׳ ל״ג, י״ח), ואפשר ששלם הוא רק תואר השם (שלם בגופו ובממונו) ולא שם מקום. מסורת שומרונית מראה על המקום שזה שלם עירו של מלכי צדק. המסורה הזאת המכוונת כמובן כנגד ירושלים, אשר מעריציה קראוה גם שלם, עברה על ידי שומרונים מתנצרים, כגון אפיפניוס, גם לנוצרים (במאה הד׳). היתה עוד שלם אחרת בתחום בית שאן, כעת חורבה. שם היו מראים לעולי רגל הנוצרים במאה הה׳ את חרבות ארמונו של מלכי צדק.

ממערב לעין סוכר נמצא הכפר בַּלַטַה, כעת כפרוַר לשכם. השם בלטה נגזר מפלאטנוס (ב״ר ל״ב, ט״ז), שם עץ, כנראה בקשר עם מסורת השומרונים על עצים קדושים שעמדו כאן, אלוני מורה, האלה אשר במקדש ה׳ (יהושע כ״ד, כ״ו), אלון מֻצב (שופטים ט׳, ו׳). בבלטה נמצא קברו של יוסף, לפי המסורה של כל הכתות הדתיות (יהושע כ״ד, ל״ב). למושלימים יש עוד «קבר יוסף» אחר במערת המכפלה.

בלטה זהו מקומה של שכם הכנענית, הישראלית, השומרונית וההלניסטית. בחפירות של הגרמנים בשנות 1909 ו1926 נגלו כאן חומות העיר מתקופת הכנענים, ארמון ומקדש (בעל ברית) המתאימים לימי אבימלך בן גדעון (שופטים ט׳). מצאו גם שברי לוחות חרס בכתב־יתדות. שכם העתיקה נהרסה על ידי אספסינוס ונבנתה בתור ניאפוליס, עיר חדשה במקומה כעת. שמה הערבי נַבְּלוּס נגזר מהשם הלטיני. העיר הישנה היתה אח״כ פרור לניאפוליס. מקומה של שכם של עכשו נקרא מקודם מעברתא, כי היא במעבר, בין הר גריזים ובין הר עיבל. המעבר הזה משפלת החוף אל עמק הירדן הוא הנוח ביותר בכל א״י מלבד עמק יזרעאל. שכם היא מרכזה הטבעי של א״י, לכן היתה עיר מקלט ומקום נבחר לאספות (יהושע כ״ד; מל״א י״ב). לבירת מלך לא היתה בכל זאת מסוגלת, כי חסרו לה התנאים הדרושים להגנה נוחה, כי היא בעמק. בימי הבית השני היתה שכם צרתה של ירושלים, כי הכותים בנו מקדש על הר גריזים, הר הברכה. יוחנן הורקנוס החריב את הבית הזה כמאתים שנה לפני חורבן ירושלים, אבל את השומרונים לא יהד. כאשר תש כֹח היהודים היו הכותים למוקש לעולי רגלים מן הגליל.

במרד הגדול לקחו גם הם חלק וגם בהם עשו הרומאים שפטים (67). גם אחרי כן מרדו כמה פעמים, בפעם האחרונה בשנת 529, וכאשר דוכא המרד התיר יוסטיניאנוס קיסר את דמם. רבים התנצרו ורק מעטים נשארו באמונתם. בימי ר׳ בנימין מטודילה (1170) היו עוד כאלף משפחות של שומרונים בא״י ובסוריה, מהם כמאה בשכם. כעת מספרם בכלל 170 נפש.

שלה (שופט. כ״א, י״ט). על יד המעין הגדול שעל הדרך יש תחנה למשטרה ולאורחות העוברות בדרך.

מצפון־מזרח ללבונה עומד הכפר הגדול עַקְרַבָּה (1200 נפש), מלפנים עיר הפלך הצפונית שביהודה. היא נחשבה למקום הרחוק לא יותר ממהלך יום אחד מירושלים וכרם רבעי (פרות האילן של שנה ד׳ לנטיעתו) היה עולה מכאן לירושלים (מעשר שני פ״ה). יַנוּן, אשר מצפון מזרח לעקרבה, זוהי ינוח או ינוחה (יהושע ט״ז ו׳).

כשלשה ק״מ מצפון ללבונה על יד הדרך נמצאות חרבות בורקתא, הנזכרת בכמה מקומות בתלמוד ירושלמי ובבלי בתור גבול ארץ הכותים בדרום, ביחד עם אנטיפטריס שבשרון (אצל פתח תקוה) ועם כפר עותני שבצפון הקרוב לעמק יזרעאל.

ממערב ללבונה כעשרה ק״מ נמצא הכפר חריס או חריט, מקום קבורת יהושע, לפי מסורת השומרונים והיהודים הנמשכים בזה אחריהם.

כשמונה ק״מ מצפון לחריס נמצאת פרעתון, פֶּרְעָתָא, בערבית, עירו של השופט עבדון בן הלל הפרעתוני (שופטים י״ב, ט״ו). ההרים בסביבה נקראו «הר העמלקי». וכן נאמר גם בשירת דבורה (שופטים ה׳, י״ד): «מני אפרים שרשם בעמלק». ענין עמלק לכאן לא נתברר עדיין. בַּקכִידֶס שר הצבא הסורי בצר את המקום במלחמתו בחשמונאים. כעת יושבות בפרעתון רק משפחות ערביות אחדות.

הדרך מלבונה לשכם עוברת במרחק ידוע על גב ההר ויורדת אח״כ לעמק האורך סהַל מַחְנֶה, זוהי אולי מכמתת אשר, הגבול בין מנשה ממזרח ואפרים ממערב. ממזרח לעמק זה על גבעה בנוי הכפר עַוֶרתא, בודאי עברתא בעברית. בו מראים השומרונים את קברי אלעזר ואיתמר ופנחס הכהנים ושבעים זקנים. מסורה זו, המקובלת גם אצל היהודים, מעידה איפוא על עורתא, שזוהי גבעת פנחס. כפי שהכרנו כבר יש מקום בדרום הראוי יותר לגבעת פנחס, שנקראה עוד בימי יוסף בן מתתיהו בשם גבעתא או גבתא.

בקצה עמק מַחְנֶה בצפון נמצא «באר יעקב», מקום קדוש לנוצרים. ממזרח נמצאת בקעת עין סוכֵר (סְכַר ביונית) והכפר הקטן עַסְכַּר, היא סוכֵר. בימי מלחמת האחים החשמונאים הביאו פעם את לחם הפנים מבקעה זו, סימן שאף על־פי שהיתה בידי הכותים לא חדלה מלהחשב לארץ־הקודש. יש חושבים, שסוכר מתאימה לאסכרות שבבעל או אזכרות שבבעל (בב״ר צ״ח, כ׳), מקום מפורסם בפוריותו. בעין סוכר עוברת הדרך משכם למעברת דַמְיֶה שעל הירדן.

מדרום לעין סוכר חורבה ושמה גְ׳לִיג׳יל. זוהי גלגל אצל אלוני מורה הנזכרת בקשר עם הר גריזים והר עיבל (דבר׳ י״א, כ״ט—ל׳). ממזרח לעין

קברו של יהושע. יוסף בן מתתיהו מזכיר את קברו של אלעזר הכהן, שהיה קים עוד בימיו, ועל קבורת יהושע הוא אומר סתם שהיתה בתמנה בהר אפרים. כנראה לא העריצו בימיו קבר זה או שהמסורת בכלל לא נקבעה עדיין. תמנה היתה מימות החשמונאים עיר פלך ביהודה. הורדוס מכר את תושביה לעבדים (43 לפנה״ס) על אשר לא סלקו את המס לקַסיוס השליט בסוריה, אחד ממרצחי יוליוס קיסר.

מצפון לחרבות תמנת סרח נמצאת בית רימה, אחד הכפרים הגדולים בדרומה של שומרון. המקום ידוע בשמו זה עוד מימי הבית השני (משנה מנחות פ״ח, ו׳) והיה מפורסם ביינו הטוב, שהיה עולה לנסכים לירושלים. כנראה, היה זה כפר של כהנים, בכל אופן ישבו בו גם כהנים. יש אומרים על בית רימה שהיא רמתים, עיר פלך שהיתה עד שנת 145 לפה״ס בידי הכותים והמלך אלכסנדר בַּלַס נתנה ביחד עם לוד ואפרימה (עפרה בתנ״ך, כעת טַיִבֶּה ממזרח לגפנא) ליונתן החשמונאי. אם באמת היתה כאן רמתים, אז העבירו אח״כ את מרכז הפלך לתמנה, היושבת על הדרך מירושלים לקסרין.

מצפון־מזרח לעטרה נמצא הכפר הקטן ג׳לג׳ליָה, בלי ספק גלגל בעברית. זה היה מקום כנוס לעם בימי השופטים (שופטים ב׳, א; שמ״א ז׳, ט״ז; י״א, י״ד—ט״ו), שם הוקם שאול למלך על ישראל, ושם נבא לו שמואל אחרית ביתו, כאשר לא שמע בקול ה׳. ההשערה, שזוהי בית הגלגל שבנחמיה (י״ב כ״ט) רחוקה מלהתקבל על הלב, כי גדול המרחק משם למקימות יהודיים ידועים מתקופה זו.

הכפר הגדול סינג׳יל היא אחד המקומות המועטים ששמרו את שמם מתקופת הצלבנים [Casale] Saint Giles. חרבות קַבְּר בַּרְדַוִיל ממזרח לדרך ברוחב של עטרה מזכירות את בַּלְדְוִין, שמם של אחדים ממלכי הצלבנים.

חרבות שִׁלֹה או שילו נקראות בערבית סילון, והן נמצאות במרחק של שני ק״מ וחצי מן הכביש (ראה לעיל ציור 46). שִׁלֹה היתה מקום המקדש החשוב ביותר לפני ירושלים, וגם אחרי שיצא ממנה ארון הברית היתה כנראה חשובה. אחד מבניה היה אחיה השלוני, אשר תמך בראשונה בירבעם בן נבט ואחרי־כן נבא פורענות למלך החוטא (מל״א י״א, כ״ט; י״ד, ב׳). בימי ירמיה היתה חרבה — אפשר שנחרבה בימי חורבן שומרון — והנביא הזה בחר בה למשל לירושלים (ירמיה ז׳, י״ב־י״ד; כ״ו ו׳, ט׳). הכפר הגדול תורמוס־עַיָא זוהי אולי תורמסיא שבירושלמי (ברכות פ״ב).

לִיבַּן אשר על יד הדרך מצפון לסינג׳יל, זוהי בית לבן שבזמן הבית השני, מקום מפורסם ביינותיו (כבית רימה), היא לבונה הנזכרת בקשר עם

בית חורון העליון (בית עור אל פוקה) בנוי בקצה במת ההר. ממנו יורדים כמאתים מטר במרחק שני ק״מ בקו אוירי לבית חורון תחתון (בית עור אל תַּחְתָּה). בראש המורד נמצאות אבנים גדולות זקופות, בלתי מצויות במקום אחר בארץ, «אבני אלגביש» בפי חז״ל. מלבד דרך זו יש עוד דרך מרמאלה, ישר לבית חורון התחתון. שני בתי חורון נזכרים פעמים רבות בתולדות א״י בימי יהושע (י׳, י׳־י״א), במלחמת שאול בפלשתים (שמואל א׳ י״ג, י״ח), בתור מבצרי שלמה (מלכ״א ט, י״ז; דהי״ב ח׳, ה׳), במלחמות החשמונאים, בפולמוס שלפני החורבן, וגם במלחמת העולם היה כאן קרב בחורף תרע״ח.

ממערב לבית חורון על יד הדרך העתיקה ללוד על מעלת האורך 35° מגריניץ׳ יושבת מודעית עיר החשמונאים, כעת כפר קטן, מִידְיֶה בערבית, עם שדה חרבות גדול, אבל בלי שרידים מהחשמונאים.

ג׳

הר שומרון הדרומי עד שכם.

מצפון לעין סיניא נכנסת הדרך לשומרון, כפי שחלקנו את ההר מנקודת המבט הגיאוגרפי הפיסי. בגבול ההיסטורי חלו שנויים במשך התקופות. כשלשה ק״מ ממערב לדרך העוברת בתוך עמק נחל ג׳יב (ביהודה הדרך על פרשת המים!) נמצא הכפר הקטן עטרה, אחת ה«עטרות» מתקופות הכנענים ובני ישראל. אפשר שזוהי עטרות־אדר (יהושע ט״ז, ב׳ וה׳; י״ח, י״ג), הגבול בין בני יוסף (אפרים) ובנימין. אבל יש עוד מקום, כעת חרב, מצפון לרמה הנקרא עטרה, ועל שמו כנו את הישוב היהודי שעל אדמת קלנדיה בשם עטרות.

ממערב לכפר עטרה יש כפר ערבי של תריסר משפחות ושמו ג׳יביא, ואין ספק שמוצא השם הוא עברי, גבע או גבעה או גבים. משערים, שזוהי גבעת פנחס, מקום קבורת אלעזר הכהן (יהושע כ״ד, ל״ג). גם נחל ג׳יב קשור בודאי במקור עברי (על ג׳יב הקרובה לירושלים משערים שזו גבעון), ואפשר שגבעת פנחס היתה בקרבת הנחל. המסורה השומרונית מקרבת את גבעת פנחס יותר לשכם, כפי שנראה להלן.

ממערב לג׳יביא נמצאות חרבות תבנה, וכיתר התבנה הערביות גם היא תמנה כנענית ועברית. הערבים החליפו מי״ם בבי״ת ויצאה להם מלה מובנה להם משרש תִּבֶן (תֶּבֶן). קרוב לאמת, שזוהי תמנת חרס (או סרח), אחוזת יהושע ומקום קבורתו (יהושע י״ט, נ׳; כ״ד, ל׳; שופטים ב׳, ט׳). עד היום יש כאן חרבות ישוב וקברים גדולים ויפים. אחת ממערות הקברים מצוינת בהמון חורים בקיר, שבהם היו נוהגים להעמיד מנורות, סימן שקבר זה היה נערץ זמן רב. לעולי רגל הנוצרים במאה הה׳ היו מראים קבר זה בתור

הבנוי על גבעה מוקפת עמקים עמוקים, מקום אידיאלי למבצר בימי הבינים, לכן בחרו בו הצלבנים והשאירו בו חרבות. מצפון לקרית ענבים הכפר הקטן קֻבֵּיבֶּה, לפי מסורת הקתולים «אמאוס», אשר בה נפגש ישו עם שנים מתלמידיו ואכל אתם לחם. נזירים איטלקים וגרמנים הקימו כאן בנינים וגנים נאים המשמשים להכנסת אורחים, לבית יתומים ולבית הבראה. בקיץ רבים המטילים לקֻבֵּיבֶּה, כדי לבלות כמה שעות בגן הגרמנים. ממערב לקביבה על יד הכפר קַטָנָה חרבות כפירה, אחת מערי גבעון, כבארות וכקרית יערים (יהושע ט׳, י״ז).

קרית ענבים היהודית יושבת בעמק וממנו עולים לַקַסְטַל בדרך מתפתלת. היא כפר קטן על ראש גבעה, שהיתה מבצר לצלבנים. מקסטל יורדת הדרך על יד בית ההבראה לפועלים עברים. במוצא יש מושבה עברית מול הכפר הערבי. היהודים, בערך 160 נפש, עוסקים בחלבנות, בכרמים ובנטיעות אחרות. יש כאן בית חרשת לרעפים. מוצא (המֹצה) נזכרת ביהושע (י״ח, כ״ו) בין ערי בנימין. בימי הבית השני היו מביאים בחג הסוכות מורביות (ערבות) ממוצא לבהמ״ק. ממוצא נמשך יער זיתים עד בית הכרם הערבית. הכביש לירושלים עולה בצלע של עמק עמוק. מצפון לעמק במרחק של ק״מ וחצי בערך נשקף הכפר בית אִכְּסָה ומצפון לו על הגבעה, הגבוהה שבכל הסביבה (895 מ׳), עומד המסגד שעל הקבר המסורתי של שמואל. על שם הנביא הזה נקרא המקום נֶבִּי סַמְוִיל. המסורה היהודית קוראה למקום זה רמה, כי ברמה נקבר שמואל הנביא. חוקרים רבים חושבים שזוהי מצפה, אשר בה היה רגיל העם להתאסף. דעה זו מקובלת בין המשכילים העברים בארץ, והם קוראים למקום מצפה שמואל.

הכביש ליפו זוהי דרך חדשה, כי מקודם היו משתמשים בדרכים אחרות, צפוניות יותר. דרך הכנענים ובני ישראל ירדה אל ארץ הגבעות אצל בית חורון. תכונה טובה לדרך זו, כי עד מורד בית חורון היא נמצאת על גב ההר ואין בה מעלות ומורדות, ואין גבעות גבוהות ממנה מן הצד, עד המורד האחרון זוהי דרך מצוינת מנקודת מבט צבאית ושל ההגנה בכלל. הרומאים סללו דרך נוחה יותר לשירות בנחל סַלְמַן, כדי להמנע מהמורד התלול של בית חורון. מקום המוצא לשתי הדרכים הללו היא גבעון, כעת אֶ־גְ׳יב. הכפר בנוי על גבעה מעוגלת ובולטת מעל לעמקים הרחבים. המעין שבו נמצא מלפנים בתוך החומה. הגבעונים אורחים קבועים בירושלים. הם מביאים אל השוק ירקות וממלאים את רחובות היהודים צווחה, בהכריזם על החול שהם מוכרים. לגבעון אפשר להגיע מירושלים בדרך קצרה בעמק שעל יד הכפר בית חנינא או מבלי לרדת לאיזה עמק שהוא מגבעת שאול (העתיקה). זוהי דרך ארוכה, אבל בטוחה, ביחוד לחילות.

חברה יהודית מבריטניה הגדולה קנתה כאן כ־7000 דונם וגם חנכה את המושבה, אבל לפי שעה אין בה ישוב עברי.

גזר מחוברת בדרך סלולה לכביש הראשי יפו—ירושלים. מצפון לכביש זה נמצא עמק אילון המפורסם (שמש בגבעון דום וירח בעמק אילון, יהושע י׳, י״ב). מעמק זה, אשר על הגבול בין הגבעות ובין ההר, עולות דרכים חשובות אל ההר. המפתח הצבאי לכל הדרכים היא אמאוס, בערבית עַמְוַס, כעת כפר סמוך למנזר לַטְרון שעל יד הדרך מיפו לירושלים.

אמאוס היתה בימי בית שני עיר פלך ביהודה. יהודה המכבי נצח כאן את נצחונו הגדול הראשון בהכותו את גורגיאס (166). גם בימי ממשלת האדומים והרומאים ביהודה רותה אדמת אמאוס דם רב בימי המהומות והמריבות השונות. במאה הג׳ החליפו הרומאים את שמה בניקופוליס, לאמור עיר הנצחון, רמז לערכה הצבאי. בימי הביזנטים היתה ניקופוליס מושב לבישוף וכנסיות נוצריות נבנו בה, אחת מהן לזכר המכבים. הכובשים הערבים נלחמו בקרבת אמאוס, וכאשר לכדוה חנה בה מחנה־צבא גדול במשך שנים אחדות — מעין צריפין (צַרַפֶנְד) לאנגלים בזמננו — עד אשר פרצה מגפה והוכרחו לעזוב את המקום (639). הנזירים מלטרון גלו בקרקע השיך להם חרבות יפות מאמאוס הרומית והיהודית.

אילון, העיר החשובה בימי ישראל שעל שמה נקרא העמק, נתבטלה כלפי אמאוס בימי הבית השני, אבל היא קימת עד היום, ושמה הערבי יָלוֹ. בעמק אילון עובר כביש שנבנה בימי המלחמה אל החזית שמצפון לרמאלה, אבל הפלחים אינם משתמשים בעגלות, לכן עולים עליו עשבים, והגשרים הולכים ונהרסים, כי אין איש דואג לתקונם — זוהי דוגמה יפה לגורלם של הכבישים מימי היהודים והרומאים בתקופת הערבים.

כניסת הכביש אל ההר נקראת בערבית בַּב אל וָד (שער העמק), שֵׁם ההולם יפה את הכניסה הצרה לעמק נחל עַלַי. מדרום לשער העמק, כשלש מאות מטר ממעל לכביש, עומד הכפר בית מַחסיר, ובו חרשת־ארנים, הנראית מרחוק להנוסעים מיפו לירושלים (ראה לעיל ציור 47).

הכפר הראשון על במת ההר על יד הכביש היא קַרְיַת אל עִנַב או אבו גּ׳וֹש, היא קרית יערים, אשר בה עמד ארון הברית כעשרים שנה, אחרי שאנשי בית שמש לא חפצו להחזיקו. מקרית יערים הֶעבר ירושלימה. המקום קדוש גם לנוצרים. הם בנו בו כנסיות בתקופת הצלבנים, וכעת שני מנזרים קתולים בו. היהודים גאלו חלק מאדמת הכפר (דֶלֶב) ויקראו לו קרית ענבים, העתקת השם הערבי. קרית ענבים רחוקה רק כ־13 ק״מ מירושלים. תושביה הם קבוצת פועלים בעלת מאה נפש בערך (עם הטף). פרנסתם על החלבנות ועל נטיעות (ענבי מאכל!).

מדרום לקרית ענבים של היהודים מתבלט בנוף הכפר הערבי צוֹבָּה,

הרטוב מסביב מקומות היסטוריים חשובים: ממערב על גבעה גבוהה הכפר הערבי צרעה (צַרְעַה בערבית), מולדת שמשון הגבור הדני, מצפון אשתאול כעת אֶשְׁוַע. השם העברי הקדום נִכּר עוד באחת החרבות ששמה שְׁתַאל. תִּמְנָה מולדת דלילה נמצאת מדרום למסלת־הברזל ק״מ אחדים ממערב לתחנת הרטוב ושמה הערבי תִּבְנֶה, כעת חורבה. יותר קרובות להרטוב מדרום לנחל שורק הן חרבות בית שמש, בערבית עין שֶׁמְס.

בית שמש היתה אחד המקומות בעלי ערך צבאי גדול בתור שומרי השער אל ההר. בסוף ימי השופטים היו הגבעות ארץ ספר בין ישראל ופלשת. בית שמש נחשבה על גבול ישראל (יהודה), לכן החזירו שמה הפלשתים את ארון הברית, אבל לא נשאר בה זמן רב. שלמה הושיב בה נציב אשר שלט בארץ הגבעות. אמציה מלך יהודה נוגף בה לפני יואש מלך ישראל (מל׳ ב׳, י״ד, י״א־י״ג). בימי אחז נפלה בית שמש בידי הפלשתים (דה״י ב׳ כ״ח, י״ח). את דיר אַבָּן חשבו לאבן העזר—בלי שום יסוד מלבד השם אבן. מדרום לדיר אַבָּן בית גִ׳ימַל (גמלא בזמן הבית השני ?), ובו מחזיקים נזירים קתולים בית ספר לחקלאות בשביל ערבים.

ממערב לצרעה נוסדה קרוב לפני המלחמה המושבה העברית כפר אוריה, אבל עד עתה מצבה קשה. על 4800 דונם יושבים רק 35 נפש. ממערב לכפר אוריה נמצאת חולדה בקצה ארץ הגבעות. זוהי אחת המושבות הראשונות של הקרן הקימת לישראל (1908) והיא נועדה לנטיעת יער זיתים על שם הרצל. הזיתים לא הצליחו, ולכן נטעו אח״כ אילני סרק. כעת נמצאים אלפים הדונם בידי קבוצת פועלים, העוסקת בנטיעת עצים ובחלבנות. תחנת הרכבת של חולדה נקראת נחל שורק, כי מכאן עד ירושלים עוברת המסלה בעמק נחל זה. בימי המלחמה הסתעפה מנחל שורק מסלה לבאר שבע לרגל הגבעות. מצפון לחולדה, וכמוה בין הכביש ובין המסלה, נמצאות חרבות גזר, בערבית תל גֶ׳זֶר.

בחרבות גזר חפר החוקר הבריטי מַקַלִיסְטֶר וגלה חמש ערים זו למעלה מזו. החל מתקופת האבן המאוחרת וכלה בתקופת ביזנט. עוד לפני הכבוש בישראל, החליפה העיר פעם את תושביה, אבל לא הוברר מי הוא העם אשר קדם פה לכנענים. שלמה המלך קבל אותה מידי חותנו פרעה מלך מצרים, והוא בצר אותה בתור שער מן שפלת החוף אל ארץ הגבעות. גם במלחמות החשמונאים היה לה תפקיד חשוב. שמעון החשמונאי לכדה והושיב בה את יוחנן הורקנוס בנו. גזר היתה לעיר יהודית. בין השרידים מתקופת הבית השני מצאו גם אבן עם כתֹבת «תחום גזר», כנראה כדי לסמן את תחום השבת. מלבד השרידים שהיו מכוסים בעפר יש גם חרבות גלויות מתקופות הערבים, וביניהן מלון גדול (חַאן), סימן שהיתה פה תנועה של עוברים ושבים, בנגוד לתקופתנו אשר בה הדרכים עוברות מן הצד ואינן נוגעות ישר בגזר.

הם מתפוררים ומשתברים ומן צלע הגיא נופלים סלעים חדשים. במכמש עוברת הדרך העתיקה מיריחו אל העי ולבית אל, אשר בה עלו בני ישראל לכבוש את העי. ממזרח לבית־אל הכפר המושלימי רַמוּן, היא סלע רמון, המקלט האחרון לבני בנימין המנוצחים (שופטים כ׳, מ״ה; כ״א, י״ג). את הכפר הנוצרי הגדול אֶ־טַיִבֶּה חושבים לעפרה׳ אשר בחלקו של בנימין (יהושע י״ח, כ״ג; שמ״א י״ג, י״ז).

הבידואים אשר בהרי בנימין נרשמו בנפות יריחו ובית לחם. ממזרח לבית עניה ואבו־דיס חונים בני חֶתֶם (עַרבּ אֶל חֶתֶמֶת), על יד נחל קלת עֲרַבּ אבו נוּסֵיר, מצפון־מערב להר קַרַנְטַל ערב אל עביד. כלם יחד לא יותר מאלף נפש.

ב.

הר יהודה וארץ הגבעות ממערב לירושלים.

את הישובים אשר ממערב לפרשת המים ובאשדות המערביות אפשר לסדר באופן היותר קל לפי הדרכים היורדות אל שפלת החוף. על יד מסלת־הברזל התחנה הראשונה אחרי ירושלים היא ביתר, מלפנים מבצר חשוב על הדרך לירושלים, המעוז האחרון של בר כוכבא. על ההר אשר ממול לתחנה חרבות יהודיות, ובהן מצאו לא רק שרידי נשק יהודי ורומאי, כי אם גם מטבעות כוזביות.

אנשי ביתר עוסקים בגדול ירקות בהשקאה מן המעין העשיר אשר בכפר, וירושלים הקרובה משמשת להם שוק נוח. בעזרת הרשות סללו להם דרך לירושלים, שבה יכולות גם מכוניות לנסוע כמעט כל השנה. יהודים מירושלים קנו אדמה על הר שממעל לביתר הערבית לשם יסוד עיר גנים, אבל עדיין לא עלו עליה. משני עברי המסלה ממעל על ההרים נמצאים כפרים ערבים קטנים בלי קשר עם המסלה, הנמוכה מהם מאתים עד שלש מאות מטר. במקום שהמסלה יוצאת בנחל שורק מן ההר אל ארץ הגבעות עומד מצפון למסלה הכפר העברי הרטוב ומדרום לה הכפר הערבי דֵיר אַבָּן. את הישוב העברי בהרטוב יסדו בראשונה (תרמ״ג) מסיתים, אשר קוו לצוד את נפשות האכרים הרחוקים מהעיר ומהשפעה יהודית, אבל בראותם שלא יצליחו גרשו את המתישבים, ובשנת תרנ״ה מכרו את האחוזה ליהודים ספרדים עולי בולגריה, היושבים בה עד היום, בערך 125 נפש. פרנסתם על המזרע ועל גדול בהמות. בכפר יש גם שני כבשנים מתוקנים וטחנה. מלבד נחלאות האכרים יש בהרטוב גם חוה גדולה של איש פרטי.

הרטוב אינה מקום היסטורי, ושמה חדש במקום עַרתּוּף בערבית. בקרבת

בית עניה מדרום. לרגל הר הצופים ממזרח עומד הכפר עִיסַוִיֶה, אשר יש חושבים אותו לנוב. כשני ק״מ בקו ישר מעיסויה נמצא הכפר הקטן עֲנָתָה, היא ענתות עיר הכהנים. בימי ירמיהו הנביא היה הישוב על גבעה אחרת מדרום־מערב לכפר ענתה שבימינו. הענתותים מביאים אבני גזית לירושלים מן המחצבות אשר בקרבת הכפר. שכנתה של ענתות ועיר כהנים כמוה היתה עַלֶמֶת, היא חרבת עַלמית על הדרך לנחל פרת. לעומת זאת אין שום יסוד לקבוע בדרך זו את בחורים, כי אם ממזרח או מדרום המזרח להר הזיתים במרחק לא רב מירושלים (שמ״ב י״ז, י״ז—י״ט). בימי דוד ובכלל בכל התקופה העתיקה לא הרבו להשתמש בדרך העוברת מדרום להר הזיתים, מקום הכביש החדש, כי אם עברו את ההר בקרבת בית ההבראה הגרמני (כעת ארמון הנציב) ומשם ירדו. בקרבת מעלה אדומים התחברה דרך זו, שהיתה כביש בימי הרומאים, עם הדרך שלנו.

הגיא הנהדר אשר בו נובעים עינות פַרָה, המקום החביב על המטילים מירושלים, הוא נחל פרת, שבו טמן ירמיהו את אזור הפשתים (י״ג, ד׳). על גבעה משמאל לנחל קובעים את מקום העיר הַפָּרָה אשר לבנימין (יהושע י״ח, כ״ג). את המים מנחל פרת מעלים במשאבות ובצנורות ירושלימה (הונחו בשנת תרפ״ו). מימי נחל פרת היו פוסקים במרחק של כמה מאות מטר ממקום מוצאם. במרחק של ארבע ק״מ בערך נובעים שוב מים בנחל ממעין פַוַאר, הפוסק וחוזר לעתים קבועות—בקיץ ההפסקות ארוכות, בחורף קצרות—גם אחרי המעין הזה קלוח המים נפסק לק״מ אחדים, ולסוף הוא נראה בתור עין קֶלְת וזורם ק״מ אחדים בתוך גיא תלול, הוא ודי קלת המפורסם בתאי הנזירים המרובים שבו. כעת תאי המערות כמעט כלם ריקים, והנזירים היונים גרים במנזר שהוקם לפני עשרות שנים על חרבות בנין קדום. לנזירים טחנת קמח וגנות עצים וירקות בגיא.

מעבר לעמק נחל פרת לצפון נמצא הכפר חִזְמֶה היא בית עזמות (עזרא ב׳, כ״ד; נחמיה ז׳, כ״ח). זהו שוב כפר טיפוסי של בידואים למחצה. בעונת העבודה פוגשים באנשים מחזמה, המעבדים חלקות שונות על יד נחל פרת ונחל סְוֵינִיט וגרים במערות. מצפון לחִזְמֶה, נמצאות מצבות אבן פריהיסטוריות, והערבים קוראים להן «קברות בני ישראל».

גבע בנימין נמצאת ישר מצפון לעזמות וישר ממזרח לרמה בתוך מישור רחב ופורה, סַהֶל גֶ׳בַע. הערבים מעריצים בגבע מערה אשר בה התפלל יעקב. כנראה קבעו כאן את מקום לינתו של יעקב בברחו מפני עשו. בין גבע ובין מכמש, בערבית מוּחְמַס, עובר נחל סְוֵינִיט התלול, אשר בו היו שני הסלעים סֶנֶה ובוצץ, את מקומם קשה לקבוע בדיוק, כי הסלעים אינם קימים לעולמי עד,

במספר תושביה (3100) ובהרכבתם דומה היא לגִלֹה. מוסדות החנוך נמצאים בידי פרוטסטנטים מאמריקה (קְוַקרים) ומבריטניה. כבית הלחמיים וכגִלֹנים גם הם אכרים וכורמים חרוצים, וגם מכאן מהגרים רבים לאמריקה. ממזרח לרמאלה על יד הכביש עומד הכפר המושלימי בִּירֶה, הנחשב לבארות בבנימין. ההבדל בהשכלת התושבים מתבלט באופן הבנין של שני הישובים השכנים ובעבוד אדמתם: ברמאלה רחובות רחבים, ירק עצים ובתים בנויים באופן אירופי עם גגות משופעים מכוסים רעפים אדומים; בבִּירֶה הצפיפות הרגילה בכפר ערבי, מעט ירק וגגות שטוחים.

על יד הדרך הישנה לשכם, העוברת במרחק של ק״מ אחד בערך ממזרח לכביש, יושבת בֵּתִין היא בית אל של יעקב, מקום מקודש לשבטי ישראל. אפשר שמפני זה בחר בה ירבעם למקדש לאלהיו. בית אל, עיר האליל, נקראה בפי עובדי ה׳ שביהודה גם בית־און, ומכאן השם מִדבר בית און. אפשר גם שהשם בית און מיוחס רק למקום אחד בקרבת בית אל, מקום פולחן ולא ישוב (יהושע ז׳, ב׳).

את מקום העי או עית (ישעיה י׳, כ״ח) קובעים בתל מדרום מזרח לבית אל, קרוב לדיר דיוָן.

כשבעה ק״מ מצפון לרמאלה ממערב לכביש נמצא הכפר ג׳יפְנֶה, היא גוֹפנא, אחת מערי הפלך (כנראה גם מערי המעמדות) שבסוף ימי הבית השני. אפשר שזוהי עָפני שביהושע (י״ח, כ״ד). פלך גופנא, הגובל לפלך ירושלים, נחשב על הר המלך המהולל באגדות בפוריותו. גם כעת סביבתו פוריה וברוכה בתבואות ובשמן. בקרבת גופנא הכפר בירזית. תושביו כ־500 נפש נוצרים, ברובם קתולים. את הכפר הקטן עין סניא ממערב לכביש חושבים לישנה, אשר אביה מלך יהודה לכדה מידי ירבעם (דבה״י ב׳ י״ג, י״ט) והורדום ערך שם טבח באויביו. אבל יש קובעים את ישנה יותר לצפון ק״מ אחדים (בורג׳ אֶל אִיסַנֶה). ההר תל עַצור ממזרח לעין סניא הוא בעל חצור—הגבול הטבעי בין יהודה ושומרון.

באשדות המזרח של הרי בנימין נמצא המשך של שורת הישובים, שהכרנו בנחלת יהודה כמעט בקו ישר בהתאמה למדרגה הגיאולוגית. על הדרך מירושלים ליריחו כארבעה ק״מ משער שכם, עומד הכפר אל עַזַרִיֶה היא בית־עניה של האבנגליון, ואולי בית היני שבתלמוד. המקום קדוש לנוצרים, כי שם היה רגיל ישו לנוח («החיה» את לעזר, ומכאן השם אל־עזריה). מבית עניה עד יריחו אין ישוב אנושי קבוע מלבד שני בתי ערביים קַפֶּה ותחנת המשטרה, על יד בית הקפה והמלון של מעלה אדומים נמצאות חרבות של מבצר מתקופת הצלבנים. לשורת ישובי־הספר שייך גם הכפר אבו־דיס, אשר מול

פרק תשעה־עשר.

הישובים ושבטי הבידואים II.

א׳

הר יהודה מצפון וממזרח לירושלים.

מירושלים אשר «הרים סביב לה» עולה הדרך לשכם עשרות מטר במעלה אחד. כחמשה ק״מ משער שכם, ממערב לדרך, נמצא הכפר הערבי שַׁעְפַּת. חושבים, שזוהי נוב עיר הכהנים. מצפון־מערב לכפר נגלו קברים ובהם ארונות עם כתבות עבריות, תדמוריות ויוניות ממשפחת כהנים וקרוביהם מסוף ימי הבית השני.

מעבר השני של הדרך במרחק לא רב מתרוממת גבעה גבוהה כארבעים מטר. זוהי בלי ספק גבעת בנימין, מקום המאורע של פלגש בגבעה, מושבו של שאול, ומכאן שמה גבעת שאול. בשנת תרפ״ג נעשו כאן חפירות שהוכיחו, שלפני בני ישראל לא היה בה ישוב. העיר ומבצרה נבנו ארבע פעמים בימי השופטים, בימי שאול, בימי מלכי יהודה ובימי החשמונאים. גבעה היתה מיושבת עוד במאה הרביעית לספה״נ. ק״מ וחצי מצפון לגבעה נבנה המושב של חברי ה«מזרחי» נוה־יעקב. תושביו (115 נפש) עובדים בעיר ויש להם גם יכֹלת לפתח משק קטן, חלבנות וירקות שאינם זקוקים להשקאה. בנוה־יעקב נגלו שרידי בנינים ויקבים מזמן הבית השני. הכפר אֶ־רָם אשר מצפון לנוה יעקב היא רמה עיר מושבו וקברו של שמואל הנביא.

כשני ק״מ מנוה יעקב ממערב לדרך עומדים בתי המושב הקטן שעל אדמת הקהק״י «עטרות», בערבית קלנדיה, ובה כשבעים נפש על 1300 דונם. על יד בתי המושב תחנת אוירונים של הצבא.

מצפון לקלנדיה תל נַצְבֶּה, אשר יש חושבים אותו למצפה שמואל. בשנת 1927 נעשו כאן חפירות ארכיולוגיות ונגלו שרידים חשובים מתקופת כנען וישראל.

כחמשה עשר ק״מ מירושלים, וכק״מ אחד למערב מן הכביש, בגובה של 870 מ׳ (כמאה מטר ממעל לגובה הממוצע של ירושלים), בנויה העירה הנוצרית היפה רמאלה. אפשר שזוהי רמתים צופים, כי היא צופה למרחוק.

שבהם הם הג׳האלין. בספירה נכללו הבידואים בנפת באר שבע, ואין לברר מהרשימה מי הם המצויים במדבר יהודה בלבד. הגבול בין הג׳האלין ובני תעמירה הוא נחל עַרגֶ׳ה, היורד לים המלח אצל עין גדי. עין גדי שַיכת לרַשַאִידֶה, שבט קטן ודל החוסה בצל התעמירה.

מדרום למצדה ומצפון להר סדום נמצאים שני המבצרים החרבים, זוירה העליונה בראש המורד והתחתונה בתחתיתו. הם שמרו על הדרך להר סדום ולקיר מואב. בימי הצלבנים היתה להם חשיבות רבה, כי הצלבנים שלטו בכֶּרַךְ (קיר מואב) והדרך מצפון לים המלח לא היתה בטוחה, כי את הגלעד לא כבשו.

מלבד אלה שמנינו ידועות במדבר יהודה עוד כתריסר חרבות של ישובים גדולים, שנעזבו בתקופות שונות.

בארץ הגבעות, המשמשות הדום להרי חברון, המקום החשוב ביותר היא בית גוברין, בערבית בית ג׳יברין, אצל הרומאים והיונים אֶלֵיתֶרוֹפּוֹליס (משנת 200 ואילך). מקומה לרגלי מדרגת הגבעות הראשונה במרכז של דרכים המובילות לחברון (משנת תרפ״ד היא סלולה), לבית לחם ולירושלים, לעזה, לאשקלון וליפו.

בימי הבית השני ישבו כאן אדומים, אשר התיהדו בימי החשמונאים. רבי יהודה הנשיא התיר כאן פרות שביעית ופטר את התבואות ממעשרות, כדי לתת ליהודים יכֹלת להתזיק מעמד בסביבת הגוים, שהתרבו אחרי חורבן יהודה. בבית גוברין ישבו במאה הג׳ חכמים אחדים הנזכרים בספרות התלמודית. מהמאה הד׳ עד הכבוש המושלימי היתה מרכז נוצרי, והבישוף שלה נזכר באספות כמרים שונות. עד היום ממַנה הפטריארך היוני בירושלים «בישוף אֶלֵיתרופוליס», תואר כבוד להלכה, כי אין נוצרים בין 1500 הנפשות שבמקום. בימי הבינים היה כאן מבצר חשוב, אשר תוקן בפעם האחרונה בשנת 1551 על ידי התורכים.

בקרבת הכפר נמצאות מערות טבעיות ומלאכותיות רבות וגדולות. מהן נוצרו עוד בתקופה הפריהיסטורית בתור דירות, ומהן שקבלו את צורתן האחרונה בתור קברים בתקופת ביזנט. מדרום לבית גוברין חרבות מראשה, מולדת מיכה הנביא; מצפון כפר דכרין, אחד המקומות הנפלאים שבאגדות החורבן: נשיה היו יולדות רק זכרים והיא הוציאה למלחמה כפלַים מיוצאי מצרים.

הדרך מחברון לבאר שבע עוברת על פרשת המים המערבית (עיין לעיל ע׳ 53). מימין לדרך זו בקצה תחום הכרמים אשר לחברון נמצאים בעמק אֶנקור מעינות עשירים במים אף בסוף ימי החמה ועל ידם גנים מרהיבי עין. במרחק של ק״מ אחדים ממערב לכביש, בתוך סביבה פוריה, נמצא הכפר הגדול דורא, היא אדורים, עיר מבצר בימי מלכי יהודה כחברון שכנתה. דורא היא מרכז חשוב לשבטים בידואים. עד אחרי מלחמת קרים היה השיך של דורא תקיף גם בחברון והטיל מס על היהודים, מלבד מה שחמס מדי פעם בפעם דרך אגב. בעד מס זה הגן עליהם בפני חומסים אחרים. בתנ״ך נזכר גם הכפר תפוח אשר מצפון לאדורים ודומה החרבה אשר מדרום לה (יהושע ט״ו, נ״ב, נ״ג).

הכפר המיושב היחיד שעל הדרך בין חברון ובאר שבע היא צַּהַרִיֶּה. כפי שמשערים זוהי דביר או קרית ספר. עתניאל בן קנז אחי כלב כבשה וקבל מאת דודו בעד מעשה גבורתו את בתו עכסה לאשה. בשנת 1926 חפר המכון הארכיולוגי האמריקאי שבירושלים בתל שממערב לדביר וגלה עיר כנענית וישראלית עם חומות בצורות ושרידי תעשית ארג וצביעה. מדרום־מערב לדביר נמצאות החרבות של עֲנב ועין רמון; ממזרח לדביר חרבות שׂכֹה וזנוח.

על פרשת המים המזרחית (ראה לעיל ע׳ 53), ק״מ אחדים ממזרח לחברון, עומד הכפר הגדול בֶּנִי נעים, הוא כפר ברוכא, הנזכר בראשונה אצל הירונימוס, סופר נוצרי לטיני, אשר חי בא״י קרוב לשנת 400 לספה״נ. בימיו חשבו את כפר ברוכא למקום, אשר בו בקש אברהם רחמים על סדום ומשם ראה את מהפכתה. אפשר שמסורה זו קבל הירונימוס מרבו היהודי. יש חושבים, שבני נעים זוהי ינום שביהושע (ט״ו, נ״ג). בני נעים זהו טיפוס של ישוב על גבול המדבר, לא רק בשביל זמננו, כי אם גם לתקופת ישראל. תושביו הם פלחים־בידואים, הגרים בבתים בנויים מאבן ועובדים את האדמה, אבל מקניהם במדבר ומעורבים הם עם הבידואים בשלום ובמלחמה. בימי ישראל היה המצב דומה, אלא שהישוב הגיע כמה ק״מ יותר למזרח. כפרים ועירות חרבים כעת היו אז מלאים אדם ובהמה, כגון זיף, כרמל, מעון וקריות. יש חרבות אשר בהן יתגוררו פלחים בעונת הזרע, הקציר והדיש. לסוג זה שיכת ערד, אשר מלכה הכנעני נלחם בישראל בימי נדודיהם (במד׳ כ״א, א׳). בערד היו עוד במאה הי״ד יהודים רועי מקנה מועטים ודלים, אבל בני תורה, ורבם, רועה כמותם, דרש לפניהם בשדה, כפי דברי הנוסע ר׳ יצחק חילו. אדמת ערד שַׁיכת לממשלה והיא מחכירה אותה לאכרים מחברון ולבידואים. היא הציעה כאן נחלאות לחילים משוחררים מן הגדוד העברי, אבל הם לא הסכימו לקבלן, כי חפרו ולא מצאו מים. יוטה היושבת בין שתי פרשיות המים ושכנותיה מדרום, אשתמוע המיושבת ויתיר החרבה, נועדו על ידי יהושע (כ״א, י״ד) לערי כהונה.

ממזרח לשורת ישובי הספר נודדים שבטים ערביים אחדים. החשובים

לחברון «מבצר אברהם הקדוש» (Eastellum St. Abraham).

מדת הכנסת אורחים היתה מצויה מאות שנים אצל כל תושבי חברון, כיהודים כמושלימים. הערבים שבחברון היו תמיד קנאים לדתם, והישוב היהודי היה שרוי בה בצער גדול. האגדה היפה על אברהם אבינו, שבא להשלים את מנין המתפללים ביום הכפורים, מתאימה לדורות רבים. קשה היה עול השעבוד ליהודי חברון שנסגרו בשכונה צרה וחשוכה. עד היום יושבים בגיטו זה העניים שביהודי העיר.

במחצית הראשונה למאה הי״ט גדל בחברון הישוב היהודי על ידי חסידי חב״ד, אשר התישבו בה בפקודת רבם, אבל למעלת צפת וטבריה לא זכתה חברון מעולם, אף־על־פי שאקלימה נוח לעולים מאירופה. בסוף המאה הי״ט החלו היהודים לעזוב את העיר, מהם הלכו לירושלים וליפו ומהם לחו״ל. כעת מספרם אינו מגיע ל־700 נפש בין ששה עשר אלף התושבים המושלימים. בשנת תרפ״ה השתקעה כאן ישיבה ליטאית, אשר מספר תלמידיה למעלה ממאה.

חברון מתפרנסת על כרמיה המעטרים אותה מסביב, על מסחרה עם הנגב ועל תעשיתה. מסלת הברזל, העוברת בשפלת הנגב, תנועת־האוטומו־בילים לעבר הירדן המזרחי והסירות בעלות מניעים, השטות בים המלח ומעבירות סחורות בשביל כֶּרַך, פגעו קשה במסחרה של חברון. גם תעשיתה הולכת ונחסרת מפני הסחורות המובאות מחו״ל. רק תעשית הנאדות מעורות תישים לא נפגעה. בשכונת הזגגים עובדים עוד שנים־שלשה פועלים, בני משפחה אחת, המהתכים שברי זכוכית שהובאה לא״י מחו״ל ועושים צנצנות ופכים קטנים וקשוטים שונים לפלחים ולבידואים ולבהמתם. ב«שכונת הכתנה» אין זכר למעשה מטוה וארג. ביצירת כלי חרס עוסקים עוד כתריסר משפחות, המביאות את הסחורה לירושלים ולבאר שבע. גם כבשני סיד עובדים בשביל שוקים שמחוץ לחברון. התוצרת מובאה בחמורים ובגמלים עד תל־אביב ועד עזה. לחברונים נטיה מיוחדת למסחר. בעלי כרמים ושדות תבואה, אשר פרנסתם בטוחה מאחוזותיהם, מחזיקים חנויות בעיר, לכן יש בה כ־450 חנויות. מהן רק כחצי תריסר של יהודים, כי קשה ליהודים להתחרות בחנוני הערבי. חברון מספיקה לירושלים ביצים, עופות, גבינה וירקות, על פי רוב, לא מתוצרתה היא, כי אם מרוכלותה בכפרים. בעונת הענבים שולחת חברון את תוצרתה לא רק לשוקי א״י (בסוף העונה גם ליפו—תל־אביב), כי אם גם למצרים.

חברון שמרה על אפיה המזרחי והמושלימי הקדום בשלמותו, הן בסגנון בניניה—כל הגגות שטוחים ואין כמעט זכר לרעפים—והן במנהגי התושבים, הנזהרים במצוות הקורַן בהקפדה יתרה. ההבדל בין ירושלים לחברון הוא בעשרות שנים של התפתחות, עם כל התנועה והחבור באוטומובילים שביניהן.

ק״מ אחדים מדרום לעמק ברכה ממערב לדרך על יד מעין גדול עומדות חרבות בית צור, אשר תושביה השתתפו בבנין חומת ירושלים בימי נחמיה (ג׳, ט״ז). בית צור היתה מבצר יהודי על הספר, כי חברון היתה בידי האדומים עד ימי יהודה המכבי. על יד המבצר הזה הכה יהודה המכבי את ליסיאס שר הצבא הסורי (164).

חלחול אשר מול בית צור, הכפר הגבוה שבכל יהודה ואפרים. נזכרה ביהושע (ט״ו, נ״ח). מעריצים כאן את קברו של נֶבִּי יוניס, אבל יש לערבים קברי יונה הנביא עוד במקומות אחדים. מסורת היהודים שישבו כאן עד המאה הי״ד מיחסת את הקבר שבחלחול לגד החוזה.

מצפון־מזרח לחלחול נשארו עד היום החרבות והשם של כוזיבא, היא כזיב של יהודה שבתורה, מולדת בר־כוכבא, מוסב שם מבר־כוזיבא.

מדרום לחלחול יורדת הדרך ונכנסת לתחום כרמי הגפן אשר חברון מצטינת בהם.

בראשית תחום זה, ממזרח לדרך נמצא המקום של אלוני ממרא, לפי מסורה קדומה. כאן נדבכי אבנים ענקיות, של חצר גדולה, אשר הקיפה כנסיה ומנזר בתקופת ביזנס. היהודים קוראים לחורבה זו «אהל אברהם». כשני ק״מ ממערב ל«אהל אברהם», נמצא «אשל אברהם», אלון עתיק, אשר היקף גזעו מגיע לעשרה מטר. לרוסים, שהקימו כאן כנסיה ובתים להכנסת עולי רגל, זהו העץ אשר תחתיו סעדו המלאכים, אשר באו אל אברהם.

חברון היא קרית ארבע (בערבית חליל אֶ־רַחְמָן או בקצור אל חליל, כלומר עיר אברהם ידיד [האל] הרחמן) בנויה בעמק, ממזרח לחברון שבימי האבות ובני ישראל. מערת המכפלה נמצאת כעת בפנים העיר ועליה מסגד. התורה אומרת, שחברון נבנתה שבע שנים לפני צוען מצרים, ובכן היא אחד הישובים הקדומים שבעולם. עיר פלאות היתה, כי ענקים מטילי אימה על בני אדם ישבו בה. בימי המרגלים היתה מצוינת בפֵרותיה, ועד היום ענביה הטובים שבכל ארץ ישראל. היא נפלה בחלקו של כלב בן יפונה ונועדה לעיר מקלט, ומגרשים נתנו בה לכהנים וללוים לשבתם ומרעה למקניהם. דוד מלך בה שבע שנים, והיא נשארה מרכז שבט יהודה גם אחרי שהתקדשה ירושלים. אחרי נחמיה זכו בה האדומים אויבי ישראל, לכן יכלו שרי צבא סוריה לתקוף את החשמונאים גם מן הדרום, עד אשר הצליח יהודה המכבי לכבשה, בתקופת החשמונאים והורדוס הוקמו כאן מעל למערת המכפלה מצבות יפות וחומה מסביב, הקימת עד היום ומפליאה את עיני המבקרים באבניה הענקיות החלקות המתאימות זו לזו. זמן רב, כנראה מימות הבית השני עד תקופת הערבים, היו היהודים רגילים ללקט את עצמות מתיהם אחרי שנעכל הבשר ולהביאן אל מערת המכפלה, כדי שינוחו על יד האבות. בראשית תקופת הערבים, ואולי כבר בימי הביזנטים, היה כאן מקום תפלה ליהודים.

הערבים המתיחסים לזרע אברהם מעריצים את קברי האבות. נוסעי הצלב קראו

על פי שאין לה עטרת קדושה, חלקו לה בית לחם וירושלים מהשפע הדתי, וגם בה כנסיות ומנזרים ומוסדות חנוך. החשובים שבהם היו לרוסים, אבל מראשית המלחמה חדלו מכל פעולה.

מגלה עוברת לביתר דרך נוחה לבהמות משא.

כארבע ק״מ מבית לחם מסתעפות שתי דרכים מהדרך לחברון, האחת למזרח לעיטם, בערבית אַרְטַס, והשניה לחַצָּר, כפר מושלמי עם מנזר יוני מוקדש לגיאורגיוס (בערבית שמו חַצָּר) עם בית לחולי הרוח. מחצַר יורדת הדרך לנטופה, בית נטיף בערבית, ולודי סַנט הנחשב לעמק האלה, אשר בו הכה דוד את גלית.

בראש עמק עיטם, היורד אל הכפר עיטם, נמצאות שלש ברכות גדולות בנויות וחצובות בסלע, «ברכות שלמה» בפי היהודים והאירופאים.

למסורת העם, הרואה בהן את הברכות אשר עשה שלמה־קהלת (קהלת ב׳, ו׳), אין יסוד נאמן, אבל אין לאחר את זמן העברת מים מכאן לירושלים מימות הכהן הגדול שמעון הצדיק בן יוחנן, «אשר בדורו נכרה מקוה אשיח כים בהמונו», כדברי ישוע בן סירה (נ׳ ג׳ במקור העברי). עין עיטם ושלשת המעינות שבקרבתו (ביניהם «מעין חתום»?) לא הספיקו בימי הורדוס לכרך הגדול של ירושלים, לכן הכניסו ל«ברכת שלמה» גם את המים מעין ערוב ומעמק בְּרָכָה. המרחק לעין ערוב בקו ישר רק כ־9 ק״מ, אבל מאי־יכלת להעלות את המים הוכרחו לסובב את התעלה עשרות ק״מ בהרים. את צורתן של עכשו קבלו הברכות בימי הנציב פונטיוס פילטוס, הידוע ממשפטו של ישו הנוצרי. נציב זה נטל כסף מאוצר בהמ״ק לשם תקון המים שלא ברצון הכהנים והעם. את הצנורות של חרס מימי הרומיים אפשר לראות בעת על יד מחצבה מדרום לקבר רחל.

השלטון הבריטי תקן את הברכות אשר נסתמו במשך הזמן בעפר, וכעת הן משמשות שוב לתפקידן כבימי קדם. את המים מעין ערוב ומהמעינות אשר בעמק בְּרָכָה מעלים במשאבה אל בְּרֵכָה אשר ברום הדרך, באמצע בין ירושלים וחברון, ומשם הם יורדים בצנורות ברזל לירושלים. הודות להעלאת המים ולצנורות הסגורים אין צורך לסובב בדרך ארוכה.

על יד ברכה חדשה זו קנו יהודים חרדים אדמה לשם יסוד מושב. בחורף תרפ״ז העמידו שם יהודים תימנים את תריסר הצריפים הראשונים וקראו למקום «מגדל עדר». ממזרח לברכה מקומה של בית זכריה, הידועה ממלחמות יהודה המכבי (163). לרוסים כאן חוה קטנה עם מטעים על ראש גבעה.

מן הברכה יורדים בכביש לעמק בְּרָכָה, הברוך בשפע מימיו ובאדמתו הפוריה שאין בה אבנים. בעל דהי״ב (כ׳, כ״ז) מיחס את השם לברכה, אשר ברכו שם יהושפט ועמו את ה׳ המצילם מידי עמון ומואב ואדום, אשר עלו לחבל את יהודה דרך ים המלח, עין גדי ומעלה הציץ (ודי חַצַצָה).

ואולי אין זה אלא שבוש מ«הורדוס». ליהודים הוא הר העזאזל או הצוק, אשר ממנו דחפו את השעיר המשתלח. זמן־מה התהלכה אגדת משכילים בירושלים, שזהו הר געש כבוי. ואולם המתבונן בהר מקרוב רואה שאין בו אף סימן של לַבָה, כי אם כלו גיר—ובכן אינו הר געש. לפי יוסף בן מתתיהו חדד הורדוס את ראש ההר ובנה עליו מבצר, אשר בו אוה לו קבר. לרגל ההר בנה עיר ויקרא לה הירודיון על שמו ואת המים לעיר הביא מעין עיטם. עיר זו גדלה מהר ותהי לבירת פלך. מובן איפוא מאליו שלא הביאו את השעיר המשתלח לעיר, כי אם למקום שמם במדבר. מן ההר אפשר היה להשקיף בודאי על כל הפלך ועוד יותר. אחרי חורבן יהודה בעקבות המרידות נעזבה גם הירודיון.

מהמאה החמשית לספה״נ עד הכבוש הערבי ישבו במדבר יהודה נזירים לאלפים, מהם מתבודדים במערות ובתאים חצובים בסלע, ומהם בקבוצות במנזרים על פי תקנות קבועות. מהמנזרים הללו ניצל רק המנזר היוני מר סבא בצלע עמק קדרון, ק״מ אחדים מצפון להירודיון. אל קירות הגיא התלול דבוקים כאן כשני תריסרים של בנינים קטנים, זה למעלה מזה וזה על יד זה. הבנין הגדול היחידי זוהי כנסיה הנשענת על עמודים לבל תפול לתוך הגיא.

לנזיר נערץ מיחסים גם את המערה המפורסמת שבכל מדבר יהודה, היא מערת חֲרֵיטוּן, כשעה הליכה מדרום להר הורדוס. הכניסה אליה קשה מפני הסלעים הענקיים אשר התפוררו מן הגיא. המערה מסתעפת מאות מטר לתוך שכבות הגיר וקל לתעות במנהרות האפלות המרובות. לקביעת מערת עדלם במקום זה אין יסוד.

מדרום למערה זו חרבות תקוע, עירה של האשה החכמה, אשר שלח יואב לדוד המלך להחזיר את אבשלום. כאן רעה עמוס הנביא את הצאן. עוד בימי הצלבנים היה בתקוע ישוב. על שם העיר נקרא המדבר הקרוב מדבר תקוע.

במדבר זה ומצפון לו שוכנים בני תַעַמִירֶה, שבט בידואי גדול, לפי הספירה הרשמית 6000 נפש – הפרזה מופלגת. לפני דורות אחדים נהפכו מפלחים שוכני בתים לבידואים, שוכני אהלים נודדים, מפני לחץ המסים, וביחוד בנוסם מפני הגיוס. עד היום הם עובדים את האדמה, מגדלים חמורים למכירה והולכים להשתכר בתור פועלים בעבר הירדן, שהיה תמיד פטור מגיוס. אם גם פסקו הגורמים שהביאום לחיי נדודים, לא חזרו לשבת בבתים. הספירה הרשמית מונה בנפת בית לחם עוד 4,350 בידואים, היינו 10,350 בס״ה. זוהי הגזמה שאין לה יסוד.

שכנה קרובה לבית לחם ממערב היא בית גָ׳לָה, כנראה גִלֹה, עירו של אחיתפל הגלוני. תושביה נוצרים (88% מהם אורתודוכסים) ופרנסתם על הכרמים ועל השדות שבסביבה וגם על כספי המהגרים כמו בבית לחם. אף

מאמצע הדרך והלאה מתחילים כרמי הזית העתיקים השיכים לבית לחם ולגִלֹה. כששה ק״מ מהר ציון עומד קבר רחל, בנין קטן עם כפת אבן, הנמצא ברשות היהודים. מדרום לקבר פורשות הדרכים, האחת למערב לגִלֹה, השניה לדרום לחברון והשלישית לדרום־דרום־מזרח לבית לחם, הרחוקה מן הקבר רק כק״מ אחד ונשקפת למרחוק, כי היא בנויה על שתי גבעות (830 מ׳).

את בית לחם, מולדת דוד המלך, עשתה מסורת נוצרים קדומה שבאבנגליון גם למולדת ישו, כדי לקים מה שכתוב בנביאים על המשיח. לכן קדושה העיר לכל המאמינים באבנגליון. קונסטנטינוס הקיסר הנוצרי הראשון ואמו הילֶני בנו מעל למערה אשר בה נולד ישו את כנסית הלידה. זוהי בסיליקה נאה עם שורות עמודים כפולות, אשר שמרה עד היום את אופי סגנונה הקדום. עם כל התקונים והתוספות המאוחרים היא אחד מבניני המופת של המאה הד׳. ככנסית הקבר היא משותפת לכתות אחדות, יונים, לטינים וארמנים, ומפני רוב קדושתה רבים הסכסוכים בין השותפים הפוסלים זה את זה. כבירושלים מרובות גם הכנסיות השיכות לכתות מיוחדות, ועל ידן מנזרים ומוסדות חנוך, מרפא וחסד. מפני קטנותה של העיר, מעוט המושלימים ודלותם והעדר היהודים, מתבלט בה שלטון הצלב יותר מאשר באיזה מקום אחר בארץ. יש בה משהו מתקופת הצלבנים. בתי המוסדות המרובים וכן גם בתי מהגרים רבים בנויים בסגנון איטליה נותנים לעיר צורה של עירה איטלקית שקטה.

מספר תושבי בית לחם הגיע בשנת תרפ״ג ל־7000 נפש, מהם כ־800 מושלימים, יתרם נוצרים, אורתודוכסים וקתולים ומאות אחדות יעקביים. הקתולים שוים כמעט במספרם לאורתודוכסים, אבל הם עולים עליהם בעשרם ובהשכלתם, כי להם מוסדות החנוך המשוכללים. השפעת הצלבנים על הגזע נִכרת בכל הנוצרים. הנשים שמרו עד היום את כסוי הראש מתקופת הצלבנים, מין מגבעת גבוהה.

בית לחם מתפרנסת על כרמי הגפן והזית, על תעשית מזכרות מאבן לבנה או שחורה, מעצי זית ומצדף. את תוצרתם מוכרים לתירים בארץ ומוציאים אותם גם לחו״ל. בשוקי בית לחם קונים הבידואים ממדבר יהודה את צרכיהם המועטים. המוסדות הדתיים המרובים, והמהגרים, הנמצאים באמריקה ואלו ששבו משם, מכניסים לעיר כסף רב. בית לחמיים רבים עובדים בירושלים וחוזרים בערב לביתם. מצויים הם גם במשרדי הממשלה בכל הארץ בתור פקידים ושמשים.

מדרום־מזרח לבית לחם עומד על גבול המדבר הר הורדוס, אשר ראשו המחודד בצורת חרוט (קונוס) גיאומטרי נראה מרחוק ממקומות רבים, כגון מהר הצופים ומן הדרך לבית לחם לפני קבר רחל.

צורתו המוזרה העסיקה את הזית העם וגם חוקרים שגו בו מימות אשתורי הפרחי ועד עתה. הערבים יכנוהו הר הפרדס (ג׳בל פֻרֵידִיס), אולי על יסוד זה שהיה פעם כאן פרדס,

בתי כנסיות ומוסדות צדקה מיוחדים, ולכן ירושלים כעין קבוץ של גלויות. כמחצית מיהודי ירושלים לא היו עדיין לאזרחי א״י, לכן כח היהודים בשלטון העיר קטן מכפי מספרם.

ירושלים כלה מתפרנסת בעיקר על הכנסות מן החוץ בצורות שונות: מוסדות דת וחסד וחנוך, מוסדות לאומיים עברים, ומן התירות. מרובים גם האנשים החיים כאן על כספם שהביאו מחו״ל. ירושלים אינה יחידה בעולם בדבר הזה, היא שיכת לטיפוס של ערי הקודש. השלטון הבריטי וההנהלה הציונית עשוה גם לעיר הפקידות. האוניברסיטה העברית ומוסדות חנוך של יהודים ולא־יהודים נותנים לה במקצת אופי של עיר ההוראה.

סחרה עם סביבתה הקרובה ועם הארץ בכלל אינו בעל ערך כלכלי גדול. המסחר משמש בעיקר לספק את צרכי האוכלוסין המרובים. גם המלאכה והתעשיה הדלה עובדות בשביל העיר גופה, מלבד תעשית המזכרות מא״י.

לתחומה של ירושלים נכנסים בפועל, אם לא באופן אדמיניסטרטיבי, שכונות יהודים וכפרים ערבים אחדים הגובלים אליה. תושביהם מתפרנסים מן העיר ומבלים בה את הימים. במעלה הר הזיתים בנוי כפר השלח, המגדל ירקות על חרבות עיר דוד העתיקה. בכפר זה יש שכונת יהודים תימנים. בראש הר הזיתים עומד הכפר אֶ־טוֹר, הוא בית פגי העתיקה, בו ובקרבתו כנסיות של נוצרים, כי קדוש להם הר זה. בהר הצופים נמצאים בניני האוניברסיטה העברית. מדרום להם בית הבראה נהדר לגרמנים, המשמש לפי שעה דירה לנציב. על יד מסלת־הברזל גובלים לשכונות העבריות שני הכפרים בית צפפה ושרַפַת. לרוממה אשר מימין לדרך יפו גובל הכפר העברי נפתוח.

תנועת האוטומובילים קרבה לירושלים גם את בית הכרם הערבית, מקום קדוש לנוצרים (מולדת יוחנן המטביל), את בית לחם ואת רמאלה. יש אנשים אשר מעשיהם בירושלים ודירתם במקומות האלה.

ו.

ההר וחבל הגבעות ביהודה מדרום לירושלים.

מסלת הברזל מירושלים ללוד, היורדת בעמק רפאים ובנחל שורק, והכביש ליריחו, היורד בעמק נחל חוץ, במעלה אדומים ולאורך נחל קלת (לא דרך נֶבי מוסא), מחלקים את יהודה לחלק דרומי ולחלק צפוני. זהו גם בקרוב הגבול שבין יהודה מזה ובנימין ודן מזה.

הישובים החשובים שבהר נמצאים בקרבת פרשת המים, כמעט כלם בשורה אחת. הראשונה בשורה זו מדרום לירושלים הוא בית לחם. לאורך הכביש, המצוין ורב התנועה כל הימים, נבנו בעשרות השנים האחרונות בתים רבים.

מדרך יפו מסתעף על יד פנת החומה הצפונית המערבית רחוב, היורד ל«מאה שערים» (תרל״ז) ולשכנותיה. בין מאה שערים והחומה במרחק של 650 מ׳ חוצצת שכונה נוצרית. בגוש של מאה שערים התגבש קבוץ של עירות יהודיות בסגנון «תחום המושב» עם שוקיהן, חנויותיהן, בתי כנסיותיהן ובתי מדרשותיהן, חדריהן וישיבותיהן, בלי כל הדור חצוני ועם כל הצפיפות והדוחק המצינים את הדלות הגלותית. מאות מטרים אחדות ממאה שערים הקימו להם יהודי הטורַן משנת תרנ״א ואילך שכונה רחבת ידים עם בתים נאים וחצרות גדולות וקראו לה בצדק «רחובות»—בפי העם «שכונת הבוכרים». ממזרח לשכונה זו עובר עמק, הנקרא בערבית נחל אגוז (ודי ג׳וז) ובו מערות־קברים מרובות. מעבר לפרשת המים צפונה נמצאת מערה יפה מסוף ימי הבית השני, «קברי הסנהדרין», לפי מסורה עממית (71 כוכים). על ידה נבנו הבתים הראשונים של «סנהדריה».

השטח אשר מצפון לעיר משער שכם ולמזרח מיושב על ידי מושלימים ונוצרים. בתי יהודים ממרוקו צפופים מועטים גובלים לבתי המושלימים והנוצרים הבנויים בהַרחבה עם גַנים וחֲצרות מסביב.

ממזרח לחומת העיר אין מקום לישוב מפני עמק יהושפט התלול. כאן עיר הקברים מימות עוֹלם: קברי מושלימים סמוכים לחומה וקברי יהודים קדומים וחדשים במעלה הר הזיתים. שלש מצבות קברים קדומות חצובות בסלע מכוונות כלפי הפנה הדרומית המערבית של הר הבית: «יד אבשלום», קברי הכהנים לבית חזיר (בית החפשית בפי העם) ו«קבר זכריהו». שלשתן מהדורות האחרונים לבית שני.

ה.

תושבי ירושלים ומשלח ידם.

במפקד בראשית שנת תרפ״ג נמצאו בירושלים 62500 נפש, מהם כ־34 אלף יהודים. עד ראשית 1927 עלה מספר התושבים ליותר מ־70 אלף, ומהם, כ־40 אלף יהודים. מספר הנוצרים גדול במקצת־ משל המושלימים, אבל הם מפוררים לכתות דתיות ולאומיות שונות. למושלימים נכסים בעיר ובסביבותיה, לנוצרים חלק בראש בעסקי התירות ובפקידות הממשלתית. מבין הנוצרים הזרים רבים היושבים בירושלַים רק ישיבה ארעית.

רוב יהודי ירושלים מוצאם מארצות הנוצרים שבאירופה המזרחית והתיכונית. מהם ישבו רבים בארצות המערב ובאמריקה ומשם עלו ירושלימה. היהודים מארצות האשלם נכללים בשם יהודי המִזרח או «ספרדים», והם כ־40% מקהלת ישראל בעה״ק. אין כמעט עדה בלי שכונה מיוחדת, בלי

להקים שכונה מודרנית. מתוך זה שהממשלה רכשה לה כאן מגרשים לבנין ארמון הנציב ומשרדי השלטון העליון, עתיד להוצר בדרום המערב של העיר מרכז ישובי חשוב. בשעה שמעבר לעמקים, המפרידים את ירושלים העתיקה מן הסביבה שבדרום ושבדרום המערב, נבנו כבר שכונות נאות, שומם עד היום חלקה הקדום ביותר של העיר. ציון ועיר דוד ההיסטורית ועמק טירופויון זהו שדה ירקות עם צריפים ובתים אחדים. גם על הגבעה המערבית, בציון של המסורה המאוחרת, יש בתים רק סמוך לשער ציון: קברי מלכי בית דוד (של מסורה מאוחרת) עם מסגד ובתי הקדש מושלימים, כנסיות, מנזרים ומוסדות נוצרים אחדים ועל ידם בתי־קברות נוצריים אחדים.

העיר החדשה התרחבה כמו בימי הבית השני לצפון ולצפון המערב, בכוון ההתפשטות המתאים לטבע הקרקע ולתנועה הרבה של העיר ההולכת ליפו. החבור בין העיר הישנה והחדשה הוא דרך שער יפו ושער שכם. כשבאו היהודים לבנות מחוץ לחומה מצאו את הקרקעות הסמוכים לחומה בידי מוסדות נוצרים או שמחירם היה כבר למעלה מכחותיהם, לכן חוצצים בין שכונות היהודים ובין העיר העתיקה שכונות ומוסדות של נוצרים. השכונה היהודית הקרובה לחומה היא זו של הגורג׳ים, סמוכה לשער שכם. על יד דרך יפו קרובה ביותר «נחלת שבעה», היא גם הראשונה שנבנתה בצפון העיר (תרכ״ט), מרחקה מן החומה 500 מטר, משער יפו 800 מ׳. בשטח שבינה ובין העיר בנויים מוסדות ובתי דירה של הקדשות הרוסים, הצרפתים, הארמנים, היונים ובתים השייכים לעיריה. על יד דרך יפו הגיעה כבר ההתפשטות עד הגבול הטבעי עד עמק נפתוח (לִפְתָה), אבל יש עוד מגרשים ריקים רבים משני עברי הדרך. המרכז המסחרי של השכונות שעל יד דרך יפו היא מחנה יהודה, המרכז הרוחני שלהן ושל כל שכונות הצפון והמערב היא זכרון משה.

מלבד דרך יפו נוצר אחרי המלחמה עורק תנועה חדש ברחוב המלך ג׳ורג׳, המחבר את השכונות אשר מסביב למחנה יהודה עם תחנת הרכבת ועם שכונות הדרום. על יד רחוב המלך ג׳ורג׳ בנויה השכונה החדשה «רחביה».

מדרך יפו, במקום שהיא מגיעה לעמק נפתוח, פנה הישוב לימין והקים את «רוממה» ממעל לעמק, ולשמאל בדרך הישנה ליפו בנה את גבעת שאול, את קרית משה ובית־הכרם על הדרך לבית הכרם הערבית. בסביבה זו עתידות להבנות עוד שלש שכונות על האדמה השיכת זה שנים אחדות לאגודות בוני בית יהודים. מפני יוקר הקרקע התרחקו המתישבים מקצה העיר הבנויה, ושטחים ריקים נרחבים מבדילים בינם ובין הישוב שלפני המלחמה. פזור השכונות הוא גם פזור כחות, המעכב את התפתחותה של העיר בכלל ושל היהודים בפרט. המרחק בין גבעת שאול ותלפיות הוא כחמשה ק״מ בקו ישר וכששה בדרך המלך.

כי לפי אמונתם עלה ישו בגופו השמימה. כל הכתות הנוצריות מלבד הפרו־טסטנטיות משותפות בבנין זה, אבל המפתחות לכנסיה נמצאים עד היום הזה בידי משפחה מושלמית אחת, המחזיקה בהם זה מאות בשנים, ומקבלת בעד פתיחת השערים שכר ידוע. בדבר הכבודים השונים בכנסיה זו פורצות מריבות בין הנוצרים לעתים קרובות. התורכים העמידו גדוד על יד שער הבית, כדי למנוע את הנוצרים מלבוא בדמים. סמוך לכנסית הקבר בצפון המערב של העיר העתיקה נמצאת האפטריארכיה היונית. בה אכסניות לעולי רגלים, כנסיות ומנזרים, בתי ספר ובית ספרים המכיל כתבי יד יונים וגורג׳ים יפים. סמוכה לה התכוננה באמצע המאה הי״ט צרתה, האפטריארכיה הלטינית, ועל ידה שוב מנזרים ומוסדות דתיים שונים. יתר הכתות הנוצריות תופסות רק שטח מצער בעיר. בנגוד לרובע היהודים, אשר בכל דלותו הוא מלא שאון ותנועה כל הימים, שוררת בשכונת הנוצרים דומית מנזרים וכנסיות. רק בימי הפסחא ימלאו הרחובות הסמוכים לקבר המון חוגג.

ד.
ירושלים שמחוץ לחומה.

עד שנת תר״כ (1860) נמצאו מחוץ לחומת העיר רק בתי מושלימים ונוצרים בודדים. שכונה שלמה נבנתה על ידי היהודים ממעל לברכת השולטן מול הר ציון ונקראה בשם «משכנות שאננים», ואולם העם כנה אותה על שם מיסדה «בתי מונטיפיורי». בשנת תרנ״ה (1895) נוספה על ידה «ימין משה» ולרגליה, בראש גיא בן הנם, שכונה קטנה של יהודים מארצות המזרח הנקראת ג׳ורת אל ענב. העמק המפריד בין בתי מונטיפיורי ובין העיר השפיע על היהודים שלא המשיכו בפעולת הבנין במקום אשר החלו בראשונה, כי אם מצד צפון. לעומת זאת נבנו בעמק רפאים ועל יד דרך בית לחם הסמוכים לבתי מונטיפיורי שכונות הגרמנים־הטמפלרים והיונים, ומוסדות נוצריים אחדים ובתי אנשים פרטים שונים לא־יהודים. ההצלחה האירה להם פנים, כי כאן נבנתה התחנה של מסלת־הברזל (1891). אחרי יובל שנים לבנין השכונה הראשונה זכרו היהודים סביבה זו ויקנו לפני המלחמה מאות דונמים אחדות ממזרח לדרך העולה לבית לחם, ואחרי המלחמה בנו את עשרות הבתים הראשונות של «תלפיות», העתידה – לפי תכנית מיסדיה – להיות פרור גנים של מאות בתים. מדרום לה יעדה הקרן הקימת קרקעות לשכונת עובדים. ממערב לתלפיות על ידי פסי מסלת הברזל, על גבול השכונה היונית, בנו יהודים חרדים את «מקור חיים» על אדמת הקהק״י. שכנתה ממערב היא אדמת «מצפה ירושלים», השיכת לבני הישוב הישן (כולל גליציה ועוד), העומדים

דרך סמטאות עקלקלות ומעופשות, מושב דלת העם המושלמי יוצאי ארצות האטלס, יורדים בעשרות מדרגות אל ה«כותל המערבי». המקום הזה מקודש ביותר בעיני כל ישראל, כי «לא זזה שכינה מהכותל המערבי», לכן יבואו אלפי אנשים מכל תפוצות הגולה להתפלל שם לפני ה׳. גבה הכותל כ־18 מטר. תשעת הנדבכים התחתונים הם מבנין הורדוס ומצטינים באבנים גדולות. עד חמשה מטרים אורך האבן. ממעל להן האבנים מבנין אדריאנוס ומתקופות האשלם, אבל מתחת לקרקע של עכשו עד היסוד נמצאים עוד נדבכים מזמן הבית השני שנתכסו באשפות החורבן.

הערבים המרוקאים גרי השכונה הסמוכה לכותל המערבי אינם נוהגים בו קדושה; להיפך, פעמים רבות חללו את אבני הקדש באפן גס כדי להכעיס את היהודים. לפעמים הם מפריעים את תפלות היהודים בצעקות ובחרופים. הנסיונות לקנות את השכונה שעל יד הכותל מידי הערבים לא הצליחו, כי יש שם קבר של אחד מקדושיהם אבו־מְדְיָן, ודין הקדש מושלימי חמור חל עליה ולא תמכר.

ממעל לשכונה זו היושבת בתוך הטירופּיון משתרע רובע היהודים. סמטאותיו צרות, עקלקלות ואי־נקיות מרוב צפיפות התושבים. בנינים גדולים מועטים פה. מעל לבתי הדירה מתנוססות הכפות של שני בתי הכנסיות «בית יעקב» או «חורבת ר׳ יהודה החסיד» ו«תפארת ישראל». מכפותיהם אפשר להשקיף על פני הר הבית. רובע היהודים נמצא «בעיר העליונה» שבזמן הבית השני, והוא גבוה מהר הבית. לספרדים יש בית כנסת קדום ע״ש ר׳ יוחנן בן זכאי, נמוך מקרקע הרחוב, ולכן יורדים אליו במדרגות. בית הכנסת של הקראים בנוי במרתף.

השכונה החדשה והיפה שברובע היהודים בפנים העיר הם «בתי מחסה» שנבנו על הר «ציון» (תרכ״ח) מכספי נדיבים וכולל הו״ד (הולנד–דייטשלנד). בתוך השכונה מגרש נרחב. מגגות הבתים מחזה נהדר על נחל קדרון, כפר־השלח, הר הזיתים והר הצופים עד הרי מואב העטופים צעיף ערפל סגולי. ממערב לרובע היהודים עד חומת העיר משתרע הרובע הארמני. בו גנים, בתים, כנסיות ומנזרים, אבל תושביו אינם מרובים. בפנת העיר הדרומית המערבית נמצא «שער ציון», ומחוץ לשער «קברי מלכי בית דוד» (לפי מסורה מסופקת), הקדושים ליהודים, למושלמים ולנוצרים. סמוך לשער ציון כנסיה נוצרית לקתולים גרמנים בסגנון רומני, שנבנתה בראשית המאה העשרים.

מצפון לרובע היהודי והארמני נמצא רובע הנוצרים, בעיקר של היונים והלטינים. מרכזו היא כנסית הקבר, הקימת מימות קונסטנטינוס קיסר והילני אמו, ונבנתה מחדש אחרי תבערה בראשית המאה הי״ט. עליה כפה גדולה, ומתחת לכפה בפנים האולם הגדול עומד מקדש קטן ובו קבר ריק חצוב בסלע,

ממערב להר הבית ונגמרת על יד שער השלשלת. משער האריות מובילה דרך לשער החדש. חלק מדרך זו, ממבצר אנטוניה עד כנסית הקבר, נקראה בפי הנוצרים רחוב היסורים, כי בו עבר, לפי מסורתם ישו מבית־הדין למקום הצלבתו. הרחובות והסמטאות האחרים קצרים ועקלקלים, מהם מבואות שאינם מפולשים. מרובים הבתים הבנויים עליות על גבי קשתות שמעל למבוי. דלים, קטנים, אי־נקיים וחרבים פחות או יותר הם רוב בתי הדירה אשר ברובע המושלימי; לעומתם מה נהדר הוא מחזה הר הבית. ירק־עצים ובניני תפארה פשוטים ויפים, אשר לא תשבע עין לראותם. המישור הזה אשר ארכו כ־480 מ׳ ורחבו כ־320 מ׳ בצפון, ו־285 מ׳ בדרום, אינו טבעי, כי־אם הושר באופן מלאכותי בעפר וע״י בנינים מכופים, ביחוד בחלק הדרומי, השופע ויורד לעמק הקדרון. הסלעים בולטים רק במחציתו הצפונית של הר הבית.

כמעט באמצע ההר, במקום קודש הקדשים, מתרוממת מעל לקרקע אבן־השתיה הגבוהה (כעת) כשני מטרים מעל לקרקע, ארכה כ־18 מ׳ ורחבה 13.5 מ׳. לפי אגדת חז״ל נקראה «אבן השתיה» «כי ממנה הושתת העולם», כלומר היא אבן היסוד של הארץ. עליה בנה אברהם את המזבח לעקדת יצחק. הערבים מיחסים קדושה רבה לאבן זו. לכן בנו עליו את «כפת האבן» המפוארה. המסגד בנוי על בסיס מורם שלשה מ׳ מעל להר הבית, ומכל רוחות העולם עולים במדרגות על הבסיס, המשמש מעין חצר למקדש. מעל למדרגות העמדו שערי קשתות נהדרים. המסגד בנוי שמנה קירות ארוכים 20.5 מ׳, מצופים מבחוץ לוחות פִּאנְס מצוירים באמנות רבה ציורים מגוונים, המבריקים ברק יפה לעין השמש. גם שמשות החלונות ברובן מגוונות בהרכבת צבעים נפלאים כשטיחי פרס היקרים. בפנים בנוי האולם על גבי עמודי אבן המקיפים אותו מסביב בשתי שורות. אבן השתיה מוקפת סורג. הכפה מבפנים עשויה עץ מוזהב, וממעל לה כפה מקבילה לה מצופה עופרת, כעין שלשת רבעי הכדור. גבה הכפה מן הקרקע עד חצי הסהר המתנוסס ממעל מגיע ל־40 מ׳.

מדרום למסגד אבן השתיה עומד מסגד אל אקצה, «מדרש שלמה» בפי היהודים, כי בית המלך היה מדרום לבית ה׳. בגדלו ובאולמיו המרובים עולה המסגד הזה על מסגד האבן. סמוך למסגד אקצה ממזרח נמצאים מתחת לקרקע מרתפים גדולים על גבי קשתות ועמודים הנקראים בשם «אֻרוות שלמה», הצלבנים הכניסו לכאן את סוסיהם. מלבד שני המסגדים הגדולים הללו יש עוד בנינים יפים שונים על הר הבית, שהוקמו בתקופות שונות.

על יד שער השלכת מחוץ לחומת הר הבית עומד בנין בית המשפט הדתי למושלמים. במקום הזה היתה מלפנים לשכת הגזית של הסנהדרין.

ציור 67. ירושלים. המחזה מדרום המערב.

בקצה התמונה מצד שמאל למטה: העיפל וחלק מעיר דוד. ממעל (בתמונה) עמק הטירופיון ואחריו הגבעה המערבית («ציון») עם קברי מלכי בית דוד (לפי המסורה). ממעל ניכרות ימין־משה והשכונות שעל ידה. בעיר העתיקה מתבלט הר הבית עם מסגד אבן השתיה וכפתו. ממערב להר הבית שכונת היהודים וממערב לה שכונת הארמנים. משער יפו שבאמצע החומה במערב ייצא רחוב יפו. המגרש הריק הגדול משמאל לרחוב זה הוא בית קברות למושלמים ובתוכו ברכת ממילה. אחרי בה״ק משמאל לדרך נחלת שבעה ושכונות יהודיות אחרות עד מחנה יהודה. בפנת התמונה מימין למעלה «רחובית» של הביכרים ומדרום־המערב לה בית ישראל ומאה שערים. שער שכם נמצא באמצע החומה הצפונית וממנה יוצאת דרך ושכונות היהודים.

להכנס להר הבית, בבואו מהר הזיתים. גם שערי הר הבית מדרום נסתמו, כי אין כאן חומה אחרת חוץ מחומת הר הבית מימות אדרינוס קיסר ואילך.

שני רחובות לארכה ולרחבה של העיר מחלקים את העיר הישנה לארבעה פרברים, מלבד הר הבית המוקף חומה ונפרד מיתר העיר. האחד הוא רחוב דוד, היורד משער יפו אל השוק, ומכאן לשער השלכת (או שער השלשלת) שבחומת הר הבית המערבית. הוא מפריד בחלקו העליון בין רובע הארמנים ורובע הנוצרים האחרים, בחלקו התחתון בין היהודים והמושלמים. הרחוב הראשי השני יורד משער שכם ישר דרומה, עובר את השוק המכופה לארכו ומבדיל בין הנוצרים ממערב והמושלמים ממזרח, ואח״כ נמשך ברחוב היהודים עד החומה. בראש רחוב היהודים מצפונו נמצאת פרשת הרחובות המרכזית שבעיר העתיקה. משער שכם יורדת דרך אחרת לאורך הטירופויון

ושחור מתקופת הממלוכים, קימים עד היום. השולטן התורכי סולימן המפואר חדש את חומות העיר (1536–38) וקשט את מסגד אבן השתיה בלוחות פאיַנס אמנותיים. אחריו היו כל ימי התורכים עד עלית האירופים והיהודים תקופת עזובה והרס לבניני ירושלים. שן הזמן וידים גסות שלטו בהם לרעה ואיש לא דאג לתקונם.

אחרי מלחמת קרים (1856) החלה תקופת בנין חדשה לירושלים, שלא היתה כּמוֹתהּ מימות הורדוס. היהודים ובמקצת גם התושבים האחרים, בנו להם שכונות לשבתם. הזרים, צרפתים, רוסים, אנגלים, גרמנים, איטלקים, יונים וחבשים, התחרו בבנית בתים נהדרים למוסדות דת, מְרפא, חסד וחנוך. כל עם ועם בנה לפי טעמו ולפי סגנונו, ויש שהבנאים חקו בכונה את אחד הבנינים המפורסמים שבארץ מולדתם, כדי להבליט את מפעלי אומתם בארץ הקודש. הבנינים הללו הוקמו בכונה במקומות גבוהים ונראים לעין התיר מרחוק, והם מעין בטוי לאפיה הבין־הלאומי של העיר הקדושה לרוב יושבי תבל. היהודים לא הקימו עד עתה אף בנין אחד הנכר במחזה העיר. שני בתי־הכנסיות «בית־יעקב» (חרבת ר' יהודה החסיד) ו«תפארת ישרָאל» עושים רושם נעים בכפותיהם היפות, אבל הם נעלמים מפני קטנותם בתוך ים הבתים שבפנים העיר.

השכונות היהודיות שלפני המלחמה (תר"כ–תרע"ד), מלבד שתים שלש, אינן מְרהיבות את עין הרואהַ לֹא מרחוק ולא מקרוב; הן דלות, לא־נקיות, בלי טעם וסדר. אחרי המלחמה נבנו פרורי־גנים לירושלים, אבל רחוקים הם מהעיר, ויש שאינם רואים מהם את ירושלים.

ג.

העיר העתיקה.

ירושלים שבזמן הזה נחלקת לשני חלקים שונים, העיר הישנה והפרברים החדשים. העיר הישנה מוקפת חומה גבוהה 12 מטר ובה 34 מגדלים. היקף החומות כ־4 ק"מ. השֶטח פחות מק"מ מרובע. בפנים העיר השכונות צפופות, אבל יש בה גם מגרשים ריקים וגני ירקות, ביחוד על הר הבית ובפנות העיר הדרומית המערבית והצפונית המזרחית. שבעה שערים פתוחים בחומת העיר. שלשה מצפון: השער החדש, שנפתח במחצית השֵניה של המאה הי"ט, שער שכם (שער העמודים בפי הערבים), שער הורדוס (שער הפרחים אצל הערבים); במזרח: שער האריות או שער השבטים (עפ"י השם הערבי), בדרום שער האשפות או שער המערבים (ע"ש תושבי השכונה הסמוכה) ושער ציון ע"ש הגבעה הנקראת «ציון» (בערבית שער דוד ע"ש קברי מלכי בית דוד על פי המסורה העממית); במערב: שער יפו (בערבית שער חברון) וסמוך לו פרצה רחבה, שנפרצה בבוא וילהלם II קיסר גרמניה (1898), כדי להקל על תנועת העגלות לפנים העיר. שער הרחמים, היוצא מהר הבית, סתום. אגדה מספרת שנסתם בכונה בידי הערבים, כי בו עתיד משיח ישראל

וממשלתו ישבו זמן מה בירושלים, ואפשר שהקריבו אפילו קרבנות בימי המרד, אבל הוכחות מכריעות אין עוד לכך. אדריאנוס קיסר בנה, אחר שדכא את המרד, עיר אלילית על חרבות ירושלים והקדישה לאלוהיו ליופיטר הקפיטולאי (קפיטוליוס, גבעה קדושה ברומא) וקרא לה שם אֵילִיָה קפיטולינה. את כל העיר התחתונה, אשר מדרום להר הבית, ואת כל החלק שכנגדה על הגבעה המערבית לא הכניס אדריאנוס בתחום העיר החדשה. כנראה גם חומת אדריאנוס הצפונית היתה בפנים העיר של עכשו, אבל ברוב היקפן מתאימות חומות סולימן הקימות עד היום לחומות איליה. גם שני הרתובות, העוברים את העיר לארכה ולרחבה, והרחובות המקבילים להם, מקורם בעיר הלגיונות הרומאית ובתכנית המחנה הרומי.

בעיר דוד העתיקה חצבו הרומאים אבנים מהסלע (חפירות ויל) ואז כנראה נהרסו קברי מלכי בית דוד, אחרי שנשדדו והורקו עוד בדורות הקודמים. כמאתים שנה בטל השם ירושלים באופן רשמי. בעיר הקטנה אֵילִיָה ישבו לגיונות ופקידים רומיים; ליהודים נאסר בעונש מות לבוא בשעריה.

הנוצרים החזירו לעיר את שמה ועגדו לה עטרת קדושה חדשה ומלאוה בתי־יראה, מנזרים ובתי הכנסת אורחים להמון החוגגים אשר זרמו אליה מכל קצוי הממלכה הרומית. בתקופה זו נגלו לנוצרים מקומות קדושים רבים, והיותר נכבד שבהם הוא מקום קבורת ישו. ואולם החוקרים הפרוטסטנטים מפקפקים זה עשרות בשנים, אם יש יסוד לקביעת מקום זו. אחרי תגלית החומה השלישית קשה להעלות על הדעת שמקום זה, אפילו אם נמצא מחוץ לחומה ב׳, היה פנוי מכל ישוב, כי חומה ג׳ באה כרגיל להקיף פרור קים. בימי ביזנס התרחב הישוב מחוץ לחומות איליה.

ליהודים הותר בתחלה לבוא בשערי ירושלים הנוצרית, אבל אחרי שהוסיפו למרוד ברומאים הנוצרים נאסרה עליהם שוב הכניסה, והפעם החמירו בהשגחה על האסור יותר מאשר מקודם. רק בתשעה באב הותר ליהודים לקונן על יד חרבות בהמ״ק.

בשנת 638 נפלה העיר בידי המושלמים, אשר קראו לה בשם אל קודש, כלומר הקדושה, עד היום הזה. החליף עומר קבע את מסגד אקצה, מלפנים בסיליקה נוצרית, לבית תפלה למושלמים. עבד אל מליך הקים בסוף המאה הז׳ את מסגד אבן השתיה, הוא המסגד השלישי בעולם האשלם אחרי הכעבה שבמֶכָּה וקבר מחמד במדינה. היהודים חזרו לירושלים אחרי הגרוש שארך חמש מאות שנה, רק מס כבד הוטל עליהם, ושכונה מיוחדת נקבעה להם בעבור זמן־מה. תלמודיים וקראים הקימו להם בתי־כנסיות ובתי־מדרשות בעיר, אבל מקום התפלה המקודש ביותר, כמו הכתל המערבי בימינו, היה אז הר הזיתים, אשר ממנו משקיפים על הר הבית כלו. בהושענה רבה היו עורכים הקפות גדולות על הר הזיתים, ואיש לא הניא את היהודים מעבודת הקודש.

בתקופת הצלבנים הוקמו בירושלים בניני תפארת, אבל רק שרידים מועטים נשארו מהם עד היום. עקבות הצלבנים נִכרים עד היום בעיקר בכנסית הקבר, במסגד אל אקצה ובמצודת דוד. גם הממלוכים בנו הרבה בירושלים. כמה בתים מקושטים בשיש לבן, אדום

נחמיה חדש את החומה כמו שהיתה לפני החורבן, עם כל הישוב הקטן שבעיר, כי קל היה לו בחפזון לתקן הריסות מאשר לבנות חומה חדשה. במשך הזמן נתמלאה ירושלים על ידי עולים מארצות שונות.

בסוף תקופת התלמיים בא״י הצטיין הכהן הגדול שמעון הצדיק בתור בונה בירושלים. הוא התקין גם צנורות מים מעין עיטם, ואפשר שרק תקן צנורות קימים מזמן קדום.

שמעון החשמונאי הרס את מבצר אקרה, הבנוי מדרום להר הבית בקרבת ציון העתיקה, וגם את הגבעה השפיל. מרכז ההגנה עבר לצפון מהר הבית אל הבירה, שנקראה אחר־כך בימי הורדוס בשם אנטוניה. במלחמותיהם הרבות בצרו החשמונאים את העיר ובימי שלותם בנו להם ארמון מול בית המקדש מעבר לטירופויון מערבה. הארמון הזה חֻבר עם הר הבית בגשר של אבנים. שריד מקשת הגשר הראשונה ממזרח נגלה (קרוב לשנת 1850) על ידי החוקר האמריקאי רובינסון בחומת הר הבית (בהמשכו של הכותל המערבי), ונקראת על שמו קשת רובינסון.

הורדוס בנה את בית המקדש מחדש ברוב פאר והדר. הכותל המערבי וחלק גדול מחומת הר הבית בכלל שיכים לבנין הורדוס. את ארמונו, מבצר עוז בימים ההם, בנה המלך השנוא בירושלים על יד שער יפו של עכשו. «מגדל דוד» שבפי העם זהו חלק ממבצר זה, אבל רק נדבכי האבנים הגדולות שמתחת לבנין הורדוס המה, הנדבכים העליונים נבנו על ידי הצלבנים והתורכים. בימי הורדוס היו בצפון שתי חומות, האחד עברה מ«מגדל דוד» בדרומו של רחוב דוד אל הר הבית. השניה יצאה אף היא, כנראה, ממגדל זה בכוון צפוני מזרחי והגיעה עד לאנטוניה, כלומר מצפון להר הבית. מצפון לחומה השניה נבנו בימי החשמונאים ובימי הורדוס שכונות חדשות. אגריפס הראשון, בן־בנו של הורדוס, בנה מעבר לשכונות הללו חומה חדשה (41–44 אה״ס), אבל היא לא נשלמה עד ימי המרד הגדול. את מהלך חומה זו שִׁער כבר החכם רובינסון על יסוד שרידים שהיו גלויים עוד בימיו. השערתו נתאמתה בשנת תרפ״ה, אשר בה נגלו במקרה נדבכי אבנים גדולות של החומה, ואחרי כן הערה החומה באורך של מאות מטר מטעם החברה העברית לחקירת א״י. כעת אין ספק, שזוהי החומה השלישית; לא ברור הוא עדיין מהלך החומה השניה. בכל אופן אין קשר בינה ובין החומה של עכשו.

כרך יפה ונקי היתה ירושלים לפני חורבנה. רחובותיה היו מרוצפים באבנים, ובכל יום היו מכבדים אותם. מלבד המקדש וארמונות המלכים נמצאו בה גם בתי כנסיות ובתי אורחים שהוקמו בכספי נדיבי העם שבארץ ושבגולה. לקהלות שונות מבני הגולה היו בתי־כנסיות מיוחדים בירושלים. בשנת 1913 גלה וַיל, חוקר יהודי, במקום עיר דוד העתיקה חרבות בית כנסת ואכסניה עם כתבת יונית יפה, המעידה על הנדיב תודוס (איש רומי?) אשר בנה אותם בכספו.

טיטוס שרף את בהמ״ק ונתץ את חומות העיר (70) כנבוכדנצר בשעתו (656 שנה לפניו). יש יסוד לחשוב שגם אחרי החורבן נשאר איזה ישוב יהודי בעיר ושבר־כוכבא

ועוד מעלה טובה לירושלים בעיני האדם הקדמון, והיא מציאות הצור בסביבתה בכמות מרובה ובאיכות טובה. בהר הצופים ובעמק רפאים היו מגרשי מלאכה לחרשי כלי צור.

2. לתולדות בנינה.

ירושלים נזכרת בראשונה באגרות תל־אל־עמרנה (קרוב ל־1400) בשם אוּרְשלים בתור קרית מלך נכנע לפרעה. את השם ירושלים מבארים באופנים שונים: עיר שלם, ירושת שלם, ירה (יסוד) שלם. אפשר שזוהי רק צורה שמית לשם בלתי שמי קדום. ירושלם זוהי כנראה שלם, עירו של מלכי־צדק שהוציא לחם ויין לאברם העברי השב ממלחמתו באמרפל. בתהלים נקראה עיר האלהים פעם בשם שלם (ע״ו, ג׳). בימי השופטים נקראה יבוס כשם העם היושב בה. מאות שנים היתה יבוס עיר של נכרים על הגבול שבין יהודה ובנימין, עד שבא דוד וכבשה וקבע בה את ישיבתו. המסורה העממית היהודית והנוצרית מכנה בשם הר ציון את הגבעה המערבית של ירושלים, אבל החפירות הוכיחו שעיר דוד עם מצודת ציון היו על הגבעה המזרחית מדרום להר הבית. החוקר מַקַלִיסְטֶר מיחס חלק מהחומה המזרחית אשר גלה לתקופת היבוסים, מגדל גדול אחד לימי דוד ושלמה ומגדל קטן לדורות החשמונאים. דוד קנה את הר המוריה מידי ארונה היבוסי, כי לא השמיד דוד את היבוסים ונתן להם לשבת מחוץ לעיר הבצורה, ממערב על «כתף היבוסי» ובצפון בעופל ובהר המוריה. שלמה בנה את בית המקדש בהר המוריה ואת בית המלך מדרום לו בין המוריה והעופל.

השאלה אימתי נבנתה הגבעה אשר מעבר לטירופויון מערבה לא נפתרה עדיין בהחלט. יש סוברים, שעוד לפני כבוש דוד היתה כאן עיר כפולה: עיר המסחר ירושלים על הגבעה המערבית, ועיר המצודה יבוס—ציון—עיר דוד על הגבעה המזרחית. ויש עוד המאחרים את בנין הגבעה המערבית עד תקופת התחיה של החשמונאים, נגד עדותו של יוסף בן מתתיהו, אשר בידו היו בלי ספק מסורות ומקורות נאמנים מימי החשמונאים, והוא מיחס את העיר העליונה לימי דוד ושלמה. רוב החוקרים מיחסים את העיר המערבית לשלמה, ובכל אופן אין לאחרה מימות חזקיה, אשר בימיו גדלה והתרחבה העיר, כנראה על ידי פליטי שומרון. לתקופת עזיהו, יותם וחזקיה מיחסים חוקרים רבים בנין חומה שניה בצפון. חזקיה עשה נִקבה חדשה, אחרי שהנקבה העתיקה מימות היבוסי לא היתה בטוחה מפני האויב, והעביר בה את מי הגחון אל העיר פנימה לברכת השלח. זה היה מפעל טכני כביר בזמנו, לכן חרתו לזכרו כתבת בסלע: «הכו החצבים אש לקרת רעו גרזן על גרזן וילכו המים מן המוצא אל הברכה כמאתים ואלף אמה»... גם את הברכה הסמוכה לראש רחוב דוד מצפון, «ברכת המגדלים» אצל יוסף בן מתתיהו, מיחסת המסורה העממית לחזקיהו וקוראה לה «ברכת חזקיה». בכל אופן היו כבר די מים בירושלים בעת מצור. ירושלים לפני חורבנה הראשון לא הגיעה בצפון אל החומה של עכשו, אבל בדרום היא הקיפה גם את הגבעה המערבית וגם את המזרחית עד מעבר לברכת השלח. במזרח ובמערב היו החומות במקום שהן כעת (במזרח 30 מטר מחוץ לחומה של עכשו), כי כאן גבול העיר נתון ע״י הטבע.

האירופית לא תתבלט בבנינו. גם בערי המושלימים, שהתרחבו בעשרות השנים האחרונות, נִכרת כבר השפעת חמרי הבנין מחו״ל. כמו כן גם בכפרים הסמוכים למרכזי התנועה.

כבר בימי התורכים, בעשרות השנים האחרונות היה השלטון מחויב להשגיח על תכניות הבנינים, אבל למעשה נתבטלה השגחה זו על ידי השוחד שנתנו לפקידים, לכן יכלו ערבים ויהודים מהדור הישן להקים בתים ושכונות שאינם מתאימים לחוקי הבריאות, לצרכי התנועה ולטעם האסטתי הטוב. השלטון החדש לא רק משגיח על הבנינים החדשים, כי אם גם מרחיב רחובות ישנים והורס בתים המפריעים בעד התנועה המהירה והבטוחה. פעולה זו קשורה בהוצאות מרובות, לכן אינה מתקדמת אלא לאט, אבל כבר כעת תוצאותיה מורגשות בפניהן של הערים הישנות, וביחוד בפניה של ירושלים שמחוץ לחומה.

ב.

ירושלים.

1. מצבה הגיאוגרפי.

ירושלים שיכת לשורת הישובים הבנויים על יד דרך האורך, העוברת בהרי יהודה ושומרון על יד פרשת המים הראשית. היא נבנתה במקום שדרך הרוחב, משפלת החוף לעמק הירדן ולעבר המזרחי, חותכת את דרך האורך.

מדרום לירושלים אין מעבר מפני ים המלח, ומצפון אין עד שכם ירידה נוחה אל העמק כזו אשר בדרך ירושלים־יריחו, ואין עליה נוחה לגלעד. לכן היתה ירושלים עיר חשובה בא״י עוד קודם שנתקדשה על ידי בנין בית הבחירה.

מקומה הגיאוגרפי הוא: 31° 47′ רוחב צפוני, 35° 15′ אורך מזרחי. ירושלים נבנתה עוד בתקופת האבן המאוחרת על גבי הגבעה אשר מדרום להר המוריה, הנמצאת מימות חורבן הבית השני מחוץ לחומה. גבעה זו בצורה מטבעה: ממזרח לה נחל קדרון העמוק והתלול, ממערב עמק שנקרא בימי הבית השני טירופויון ביונית, ושמו העברי לא הוברר עדיין, עמק זה אינו עמוק בימינו, כי דורות רבים שפכו כאן את אשפתות העיר ואת עיי חרבותיה, אבל חפירות הוכיחו שהוא היה עמוק מלפנים. בדרום נפגש עמק זה בגיא בן הִנֹם היורד אל הקדרון. גם מצפון היתה שקערורית בגב הגבעה, שנוצרה על ידי עמק קטן הנופל אל הטירופויון. שקערורית זו הורחבה לצד מזרח, וכפי שמשערים עברה אל עמק, אשר פנה אל הקדרון וכֻסה במשך הזמן בעפר. מצד זה החלש ביותר בנו התושבים הקדמונים חומה חזקה. גם התנאי העקרי לישוב קדמון, המים, נמצאים בקרבת גבעה זו: מי גחון ממזרח, עין רוגל מדרום ועין התנין. מקומו של זה האחרון, הנזכר בנחמיה (ב׳ י״ג) לא הוברר. כנראה, נכזב ברבות הימים ומקומו נעלם כבר בסוף ימי הבית השני. המים הללו הספיקו לצרכי הבית והמקנה והגנים. יש לחשוב, שבזמן שההרים אשר בסביבה היו עוד מכוסים עפר תחוח ועליו עצים ושיחים צפופים, היו המעינות עשירים במים מאשר הם כעת.

ציור 66. נעמה (נענה) ממזרח לעקרון בתור טיפוס של כפר ערבי.
ההיקף כמעט עגול, הצפיפות רבה; רחובות בכוון קבוע אין.

וקשה לזר למצא גבול בין בית לבית. רחובות לעגלות אין, כי העגלה תופעה חדשה היא בארץ. הסמטאות צרות ועקלקלות ורבות מהן אינן מפולשות. בערים המוקפות חומה, כעת או עד לפני דורות מועטים, גדולה הצפיפות שבעתים. הבתים בנויים קומות אחדות, ויש שעל גבי הרחוב מתחו קשתות והקימו עליהן דיוטות. בישוב ערבי אין למצא תכנית או אפילו איזה קו יסודי.

הבטחון והשפעת העולים מחו״ל וחמרי הבנין, שהובאו באניות הקטור ובמסלות הברזל, נתנו לבתים ולרחובות ולישובים החדשים אופי שונה מהישנים. במקום התקרה המקומרת, התופסת חלל רב בבנין, באה התקרה השטוחה עם שלד של קורות ברזל; במקום גג האבן השטוח בא הגג המשופע, המכוסה רעפי חרס אדומים על גבי שלד של עץ. הרחובות ברובם ישרים ומסודרים על פי תכנית קבועה מראש. ישוב חדש נִכר מרחוק בגגותיו האדומים ובחלונותיו המרובים והרחבים.

אבל לא רק הישובים החדשים של היהודים, הצ׳רקסים והגרמנים הכניסו יסוד בלתי רגיל לנוף הארץ הישראלי, כי אם יש גם ישובים ישנים, המחליפים את צורתם. לסוג זה שיכים ביחוד הישובים הנוצרים, אשר רבים מתושביהם נדדו לחו״ל ושבו עם צרור כספם לארץ. בית לחם, גלה, רמאלה ונצרת דומות כעת לעירות באיטליה הדרומית או בספרד, בשעה שלפני עשרות שנים לא נבדלו בהרבה מיתר העירות הערביות. אין היום כפר נוצרי בא״י, אשר ההשפעה

בית הפלח הערבי זהו חדר מרווח, אשר בחציו האחד הרצפה מורמת כמֶטר אחד או יותר קצת והוא מוקצע לבני אדם, וחציו השני משמש לבהמות ולעופות הבית. חלונות אין בו רק חרכים בלי זגוגיות. העשן יוצא דרך הדלת הפתוחה. רהיטים אין בחדר. כלי הבית מועטים: מהצלאות של קנים, כרים אחדים, שמיכות, קדרות של חרס, כדי מים ותיבות של טיט או של חרס לשמור בהן את התבואה. התנור לאפית הלחם נמצא מחוץ לבית.

ציור 65 רחוב עם בתי חומר בכפר ערבי בשפלה.
הגגות עשויים מעָנפים וקני סוף ומחופים מלט פרימיטיבי.

בית הערבי העירוני הישן בנוי אולם גדול באמצע ומשני עבריו חדרים, חדרי גברים לחוד וחדרי נשים לחוד.

בבתי עשירים נמצאת חצר גדולה בפנים הבנין, ובה בור מים וגנה. בחצרות היהודים הישנות שב«ד׳ הארצות» (ירושלים, חברון, צפת וטבריה) מרוכזות דירות של משפחות רבות מסביב לשטח קטן. לפעמים כל ה«חצר» אינה אלא תקרת הבור. גם הגג השטוח משמש בעיר ובכפר מעין הצר. בשפלה ובעמק הירדן מרבים לישון בקיץ על הגג תחת כפת השמים או בסוכה.

כל הישובים הישנים נבנו בצפיפות רבה, לא מפני יוקר הקרקע, כי אם מפני הצורך בהגנה נגד אויבים ושודדים. בית סמוך לבית, על ידו וממעל לו,

פרק שמנה־עשר.

הישובים ושבטי הבידואים I.

ירושלים וסביבתה.

א.

על הישובים בא״י בכלל.

דל וקטן הוא ישובה של א״י בזמן הזה בהשואה לימי קדם, כפי שאפשר להוכח מתוך תלי החרבות, שרידי גתות ויקבים׳ בורות חצובים בסלע וצנורות מים הנמצאים במקומות שוממים ורחוקים מן הישוב של עכשיו. לישובים חרבים רבים שמרה מסורת הערבים שם וזכר, אבל היו מלפנים ערים חשובות בארץ, שבאו בכתובים ומקומם נעלם מאתנו. רוב הישובים שבזמננו בנויים על חרבות ישובים קדומים או בקרבתם, ויש אשר זכר חורבנם נשאר בצרוף שמם בתוספת המלה חִרְבֶה, אם כי הם מיושבים מחדש מזמן רב.

קביעת מקום לישוב אנושי לא היתה מעולם דבר שבמקרה או שברצון המתישבים בלבד, כי אם היא קשורה בתנאי הכלכלה וההגנה על החיים והרכוש. עד קרוב לכבוש יהושע לא ידעו תושבי א״י לטוח את בורותיהם, שלא יספגו את המים. לכן היה כל ישוב קשור למעין. מרובים הישובים שבצרוף שמם נמצא «עין» או «באר». נשים נושאות כדי מים על ראשן — זהו מחזה מצוי כמעט בכל כפר ערבי כמו בימי רבקה. לצרכי ההגנה בחרו להם תושבי א״י מימות הניאוליטיקים ואילך למושבם גבעות בולטות מעל לסביבה. מכאן מרובים השמות: גבע, גבעה, גבעון, רמה, מצפה, צוף וכ׳, המסמנים מקום גבוה. מלבד ההגנה הנוחה יש עוד מעלות טובות לגבעה בתור מושב: המים אינם נקוים בה בימות הגשמים, ובימות החמה היא פתוחה לרוחות, המחליפות את האויר בדירות הצפופות ומגרשות מתוכן את הזבובים והיתושים.

חומר הבנין לקוח מן הסביבה הקרובה. בהר מאבני גיר או בשנית, בשפלה ובעמק הירדן מטיט ומענפים. אין רגילים להטיח את הבתים מבחוץ ולסידם, לכן דומה הבית לטרשים או לאדמה שבסביבתו, והכפר הערבי אינו מתבלט בצבעו מרחוק כישוב אירופי או אמריקאי.

הערים היה 35%, עם כל השמוש בטלפון מתרבה גם השמוש בטלגרף. בשנת 1925 הגיע מספר הטלגרמות ל־307 אלף, והרבוי ביחס ל־1924 ב־ 22%.

התירות.

מקור חשוב לכסוי הגרעון במאזנה המסחרי של א״י היא תנועת התירים. מחוסר ספירה מכוונת לתירות קשה להוציא את מספר התיירים מתוך כלל הנוסעים מחו״ל הבאים לא״י או עוברים ממצרים לסוריה ולהפך. לפני המלחמה היו מעריכים את מספר התירים ועולי הרגל ב־25—20 אלף לשנה. רובם היו רוסים עניים, שהתאכסנו בבתי־הקדש רוסים וישבו כמה שבועות בארץ. כעת רוב התירים הם אנשים אמידים מאמריקה, מספר התירים שבאו בשירות גדולות והעברו ברכבות מיוחדות מחיפה לירושלים הגיע ל־11 אלף בשנת 1925. מלבד השירות באים התירים גם בקבוצות קטנות, זוגות ויחידים. אלה האחרונים רובם יהודים. מזמן שהוטב המצב הכספי ביבשת באירופה מרבים לבוא תירים גם משם, ורובם יהודים. בשנה בינונית אפשר כבר להעריך את מספר התירים ב־25 אלף. כמעט כל התירים נשארים בא״י רק זמן מועט ועוברים בה בטיסת הרכבת והאוטומוביל. אלו שנשארים בא״י כמה שבועות הם הבינונים והדלים, שערכם הכלכלי לארץ קטן. מפני קוצר זמן שהותם של התירים בא״י לא נבנו בירושלים בתי מלון גדולים חדשים, נתרבו רק הבינונים והקטנים. מפני זה יש לפעמים בימי הפסח מחסור בחדרי אורחים. בתל־אביב מרובים בתי המלון הקטנים מכפי צורך המקום. ברמלה ובנצרת, אשר שמשו מלפנים תחנות חשובות לתירים, נשמו בתי המלון ובתי הכנסת האורחים של הנוצרים מפני מהירות התנועה באוטומוביל. כמו כן ירד ערך בתי המלון בחברון וביריחו, כי מועטים התירים הסרים שמה ללון. ביריחו הולכת ומתפתחת לאט תנועת תירים מן הארץ הבאים שמה בחורף להנפש. בחברון יש מעט אורחים יהודים בקיץ. מהם באים להנפש, מהם להשתטח על קברי האבות בימי הרחמים והסליחות. בעבר הירדן המזרחי ובאדום תנועת התירים קטנה עדיין, אבל היא הולכת וגדלה מעונה לעונה הודות להטבת מצב הבטחון ולתקון הדרכים. נפתחו כבר בתי המלון הראשונים הראוים לדירת תירים מן המערב. הבקור בפֶטרה חדל מלהיות ענין למלומדים בלבד.

הצפוני המערבי עם הליסאן, ומשם הסחורות הולכות לכרך (קיר מואב). תנועת התירים והמטילים בים המלח לפי שעה מועטה.

התנועה בים משתמשת לפי שעה כמעט רק בשני החופים יפו וחיפה. בשתיהן אין עוד נמל מתוקן והאניות עוגנות הרחק מן היבשה. עם כל התנאים הטבעים הקשים ביפו פועלות קרבתה לירושלים וחשיבותו הכלכלית של חבל תפוחי הזהב והיין, שרוב המסחר, הן האימפורט והן האכספורט, משתמש בחוף יפו. לעומת זאת מבכרים התירים את חיפה על יפו.

בשנת 1925 נכנסו 754 אניות־קיטור עם 1.832 מיליון טון לשני החופים. מהן שליש לחיפה. בשנת 1926 רק 712 אניות עם 1.580 מיליון טון. בשנת 1925 היו 229 מהאניות הללו בריטיות, ב־1926 רק 174. גם האניות הגרמניות נתמעטו, לעומת זאת רבו האניות הסקנדינביות (נורבגן ושְׁבֶדֶן), האיטלקיות והיוגוסלביות.

תנועת הסירות בין חופי א״י קטנה. בשנת 1926 נכנסו 1940 סירות ואניות־מפרשים עם 34 אלף טון.

הדואר, הטלפון והטלגרף.

חלק חשוב מהתנועה היא פעולת הדואר והטלפון והטלגרף הנלוים עליו. בדואר היתה תנועה רבה כבר לפני המלחמה, אבל היא לא היתה מרוכזת, כי מלבד הדואר התורכי נמצאו בא״י בתי־דואר לממשלות זרות אחדות. השלטון הבריטי שכלל את שרות הדואר, אבל למדרגה אירופית לא הביאו עדיין. מספר המכתבים ויתר הדברים הנשלחים על־ידי הדואר הולך ורב משנה לשנה. בשנת 1925 הגיע מספר המכתבים ל־10 מיליון, והרבוי ביחס לשנת 1924 היה 49%; דברים שבדפוס $3\frac{2}{3}$ מיליון. תנועה רבה זו יוצאת בעיקר מן היהודים. רוב הערבים שבא״י לא שלחו ולא קבלו מכתב מימיהם. סבת התנועה הגדולה הזאת היא בזה שא״י תלויה בפרנסתה מחו״ל. לפני המלחמה, בשעה שהיתה התחרות בשרות הדואר היו מוסדות צדקה וחסד שונים מקבלים קרדיט מבתי־הדואר בבולי־משלוח, כי מהמוסדות הללו היו רוב הכנסות הדאר.

טלפון לצרכי הצבור לא נמצא בא״י שלפני המלחמה. בנינו ושכלולו חל בעיקר בתקופת הרברט סמואל. סוריה השכנה רחוקה עוד משכלול זה. בשנת 1925 עלה אורך חוטי הטלגרף והטלפון ל־17 אלף ק״מ, מהם כשליש בתוך הערים. מספר מכונות הטלפון הגיע ב־1926 לכל הפחות ל־2500. בזה נכללו גם המכונות הרבות, אשר במשרדי הממשלה. מספר השיחות בתוך הערים עלה ל־10 מיליון, בין ערים שונות 553 אלף. הרבוי בשיחות בין

שכם ועובדה תכנית להמשיכה עד ירושלים. במלחמה לא הוצאה תכנית זו לפועל, כי אם המסלה החדשה חִברה דרך תל כרם־קלקליה לוד עם המסלה יפו־ירושלים. מנחל שורק בנו מסלה לעזה ולבאר־שבע. האנגלים מצדם בנו מסלה מקנטרה אשר על יד תעלת סואיץ עד החזית של עזה, ובנפול הארץ בידיהם המשיכוה לאורך החוף עד יבנה ומשם פנו מזרחה לרחובות וחברו את מסלתם למסלה הגרמנית התורכית לתל־כרם, ומשם בנו מסלה חדשה עד חיפה. המסלה מנחל שורק לבאר־שבע ולעזה פורקה, וכן יצאה בשנת 1926 פקודה לפרק גם את המסלה רפיח־באר־שבע מפני שאינה מכניסה את הוצאותיה. הצבור בא״י התנגד לפקודה זו.

המסלות שנבנו בימי התורכים כלן צרות, לעומת זאת בנו האנגלים מסלות רחבות, ומהישנות הרחיבו לפי שעה את המסלה יפו־ירושלים. יש איפוא שתי שיטות של מסלות בא״י, וחיפה היא נקודת המעבר ביניהן, לכן שם גם ההנהלה של מסלות א״י. ברשות הנהלה זו נמצאה גם המסלה החג׳זית, אשר בגבול הממונות הבריטית בעבר הירדן המזרחי והמסלה למצרים שמחוץ לגבול א״י עד קנטרה המזרחית, הנקראה מסלת סיני ושיכת לצבא. בס״ה יש בא״י הבריטית עד קנטרה מסלות באורך של 1216 ק״מ, ופסי שרות בתחנות ולמקומות עבודה שונים (בתי חרשת, מחצבות וכו׳) באורך של 180 ק״מ. 576 של פסי דרך ו־140 ק״מ של פסי השרות המקומית הן מסלות רחבות, 640 ק״מ דרך ו־40 ק״מ פסי־שרות הן צרות. במסלות הצרות התנועה קטנה בכלל והובלת המשא בפרט.

בשנת 1925 עברו במסלות א״י יותר מרבבה רכבות, מהן יותר מ־80% רכבות נוסעים או מעֻרבות מקרונות משא ונוסעים. אורך מרוצת הרכבות הגיע ל־1.4 מיליון ק״מ, ושל כל הקרונות כ־20 מיליון ק״מ, כלומר שרכבת היתה מורכבת באופן ממוצע מ־15.3 יחידות. מספר הנוסעים בשנת 1925 עלה על 1¼ מיליון, מספר הטונים שהעברו היה 512 אלף; כפל הטונים במספר הק״מ שהעברו הגיע ל־62 מיליון. בשעה שבהובלת המשא יש עליה רבה משנה לשנה אין עליה כזו במספר הנוסעים. להפך, הנוסעים בשתי המחלקות העליונות פחתו משנת 1924 ל־1925 מפני האוטומובילים העובדים בזול ומביאים את הנוסע עד ביתו מהר ובכל שעה הרצויה לו. כאשר יסולל כביש לאורך השפלה יש לחשוש שהשמוש ברכבת יופחת, ומפני זה אין הממשלה ממהרת לסללו.

התנועה במים.

בימות שבא״י, ים כנרת וים המלח, יש רק תנועה קטנה. בים כנרת בעיקר סירות דיגים, ומעט גם העברת סחורות מכפר צמח לטבריה בשתים שלש סירות־מוטור. בים המלח יש שתי סירות־מוטור, המחברות את החוף

המלחמה תקנו הגרמנים כבישים רבים ובנו חדשים, והבריטים המשיכו וממשיכים עד היום עבודה זו בשיטה ובסדר שלא היה כמוהם מימות רומא. לפני המלחמה היו הפלחים מתנגדים ליהודים כשעמדו לסלול דרך צבורית על יד כפריהם, כעת הכירו גם הפלחים בערך הדרכים המתוקנות והם מרבים לסללן בעזרת השלטון. בשנות שלטונו של הרברט סמואל סוללו מלבד כבישים ממדרגה הראשונה והשניה, הראוים לאוטומובילים כל ימות השנה, גם 600 ק"מ דרכים ממדרגה שלישית ורביעית, המשמשות לעגלות כל ימות השנה ולאוטומובילים כשהן יבשות. בסך הכל היה אורך הכבישים בא"י המערבית בשנת 1926 635 ק"מ וכל הדרכים המתוקנות לעגלות 2000 ק"מ.

הכבישים החשובים ביותר הם: חפיר אל עוג'ה (שעל הגבול המצרי) באר שבע־חברון־ירושלים־רמאלה־עין־סיניה־לבונה־שכם־עין־גנים (ג'נין)־עיר יזרעאל (עפולה)־נצרת־טבריה־ראש פנה־מטולה. זהו הכביש היחיד לכל אורך הארץ. החלק שבין חפיר אל עוג'ה לבאר שבע הוזנח מחוסר תנועה, אבל מצבו עדיין טוב. בשפלה אין עוד כביש לכל ארכה, יש רק חלקים מלוד לתל כרם ומחיפה לסולם צור ומשם לבירות. בין דרכי הרוחב חשוב הכביש יפו־רמלה לַטרון־ירושלים־יריחו־גשר אלנבי, ומשם כביש מימות המלחמה לסלט (גדור) ולרבת עמון. הכביש השני נמצא בשומרון מתל־כרם לשכם, השלישי בגליל התחתון חיפה־נצרת (טבריה). את הגליל העליון מחברת עם חוף הים הדרך ממדרגה ג' עכו־צפת, שנסללה בשנת 1926. בימים שבהם הקרקע יבש, ולהם שייכים גם רוב ימי החורף, אפשר להשתמש באוטומוביל גם בדרכים חיפה־תל כרם, צמח־בית שאן, לטרון־מסמיה־עזה, חיפה־עין גנים, שכם הירדן ועוד. כמעט כל ימות השנה מגיעים באוטומובילים עד ים המלח אף־על־פי שמן הכביש ליריחו מסתעפות רק דרכים ממדרגה ד' לים המלח. בעבר הירדן המזרחי יש דרך מרבת עמון לגֶרש־ארבל־מְקֵיס־חמת גדר־כפר צמח. מגיעים באוטומובילים גם לקיר מואב, למעון ולנחל משה שממזרח לפֶטְרָה.

מצב הדרכים ההולך וטוב עושה את האוטומוביל למתחרה קשה ברכבת, גם לצרכי התושבים וגם לתנועת התירים.

מסלות הברזל.

ארץ־ישראל זכתה למסלת־ברזל רק בעבור כ־70 שנה להמצאה זו. המסלה הראשונה נבנתה על יסוד זכיון שהשיג יהודי ירושלמי מאת הממשלה התורכית ונמסרה לשרות הצבור בשנת 1892. עשר שנים אח"כ נגמר החלק הראשון מן המסלה החג'זית (המובילה לחג'ז) דמשק־אדרעי, ומשם נמשכה לרבת עמון ולמעון בארץ אדום (1906) ולמדינה. בשנות 1904–06 נמסרה לשמוש מסלת חיפה־אדרעי. קרוב לפני המלחמה נסללה המסלה עפולה־מסעודיה־

התנועה המסחרית עם מצרים עלתה ל־2.140 מיליון ל״מ, היינו „28°" מכל המסחר עם חו״ל.

ביחסי המסחר עם סוריה א״י פסיבית: אימפורט של מיליון ל״מ מול אכספורט של 160 אלף. הסבה לכך הוא שער הכספים הנמוך בסוריה ובצרפת והגבוה בא״י. מלבד שער הכספים הגבוה שבא״י, משפיע יוקר העבודה בה וחוסר היכלת לתת קרדיט לסיטונאים הסורים. סחורות מתוצרת סוריה פטורות ממכס בא״י, ולהפך, סחורות רבות מועברות גם בלי רשיון מסוריה, מפני שאין לפי שעה שמירה מעולה על הגבול.

גרמניה לא תפסה מקום חשוב בשוקי א״י לפני המלחמה ובשנים הראשונות שלאחריה. עם ירידת שער הכספים בגרמניה ועם הסרת המעצורים מסחורות ארץ האויב כבשה לה את השוק בארץ, עד שהיא באמת הראשונה בין האימפורטֶרים שלה. בין סחורות בריטניה יש אחוז חשוב (290 אלף ל״מ בשנת 1925) המובא לצרכי הממשלה והצבא ואינו נכנס במחזור המסחרי. רק אם נצרף את המושבות יעלה ערך האימפורט הבריטי על הגרמני.

ארצות־הברית של אמריקה הצפונית, המדינה הראשונה בכלכלת יהודי א״י בתמיכות כבשה לה אחרי המלחמה גם מקום חשוב במסחרה, ביחוד באוטומובילים, נפט ובנזין. על חשבונה צריך לזקוף אחוזים אחדים מהאימפורט ממצרים.

אוסטריה וצ׳כיה, המחוסרות נמל בים התיכון, נדחקו ממקומן באימפורט שתפסו במשך עשרות בשנים שלפני המלחמה.

מהמדינות הנִכללות ברשימת בתי המכס ב«יתר הארצות» ראויה להזכר יפאן, שחדרה לא״י ככלות המלחמה קודם שהספיקה התעשיה האירופית להתעודד. היא נדחקה אחרי כן על ידי האירופאים, אבל הקשרים עדיין קימים בכמה מקצועות כגון בארג זול ובכלי חרסינה (פורצֶלַנה).

ה.

התנועה והתיָרות.

כבישים ודרכים.

בימי קדם היתה בא״י תנועת עגלות לא רק לצרכי מסחר, כי אם גם במשק החקלאי («העגלה המלאה לה עמיר», עמוס ב׳ י״ג). בימי הרומאים היו גם כבישים רצופים רבים וטובים. בתקופת הערבים נשמו הדרכים ונשתכחה תנועת העגלות עד שנתחדשה על ידי האירופאים קרוב לשנת 1870. מאז החלו לסלול כבישים בארץ, אבל התורכים לא דאגו להחזקתם, ומצבם היה רע מאד כאשר באו הגרמנים לארץ בתור בעלי־ברית במלחמה. במשך ימי

לוח ג׳ חלקן של ממלכות האדמה במסחרה של א״י בשנות 26–1921

(באחוזים למאה; משנת 1926 הסכומים והאחוזים)

	1921		1922		1923		1924		1925		אימפורט 1926		אכספורט 1926	
	אימפ.	אכספ.	אימפ.	אכספ.	אימפ.	אכספ.	אימפ.	אכספ.	אימפ.	אכספ.	הסכום באלפים	%	הסכום באלפים	%
מצרים (והסודן)	13	39	11	34	7	37	6,9	43	5,5	44,5	1,724	26,8	415	32,5
סוריה	4	43	6	23	17	12	15,4	16,7	14,5	12,5	1000	15,5	160	12,6
ממלכת בריטניה	32	9	28	18	23	19	18,7	30,6	14,5	34	730	11,4	508	39,9
מדינות הקיסרות הבריטית האחרות							6,7	0,5	7	0,3	172	2,6	13	1
הודו הקדמית ובורמה	5		3		3									
אוסטרליה	1		2		2									
גרמניה	5		12		10		10,7	1,6	12,5	1,5	716	11,2	53	4,2
צרפת	4	2	5	3	6	2	6	2,2	7,5	1,8	416	6,5	35	2,7
אלג׳יר													20	1,6
ארצות הברית	7	1	9	16	9	22	7,6	1,3	9,5	1,9	335	5,2	26	2
איטליה	4		4		4		5,5	1,4	5	0,9	299	4,7	10	0,8
רומניה							4		4,5		207	3,3	9	0,6
בלגיה	1		2		2		3,2		3		155	2,4		
אוסטריה	1		2		3		1,4		2		121	1,8		
צ׳כוסלובקיה							2		1,5		100	1,5		
הולנד	4		1		3		1,3		1		86	1,3		
תורכיה			3		2		1,3		1		52	0,8	9	0,7
פולניה											42	0,7		
יון							0,5		0,5		30	0,5		
יוגוסלביה							1,1		1,5					
יתר הארצות	19	6	12	6	9	8	7,7	2,7	9	2,6	242	3,8	17	1,4
ס״ה	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	6,429	100	1,276	100

ד.
חלקן של ממלכות שונות בסחרה של א״י.

בכל מעוט אוכלוסיה של א״י מרובים קשרי מסחרה עם מדינות שונות, וגדולה התחרותן בשוק א״י הקטן. גורמים לכך פרסומה של א״י בעולם, סוחריה בני מדינות ולאומים שונים והתירים המרובים. הקונסולים באי־כח ממלכות רבות דואגים להפצת סחורותיהן בארץ. ההתחרות בשוק א״י לא נפגעה על ידי כך שממשלה מסחרית ותעשיתית כבשה את הארץ, כי אם, להפך, היא גדלה עוד אחרי המלחמה, כי בריטניה אינה דוחקת את רגלי מתחריה באמצעים אדמיניסטרטיביים, והעליה היהודית הגבירה את התנועה המסחרית בכלל.

לפני המלחמה יצאו סחורות א״י דרך יפו בראש וראשונה למצרים, אחריה לבריטניה, תורכיה ורוסיה, ארץ מוצאם של רוב המתישבים היהודים. האימפורט בא מבריטניה, תורכיה (לפעמים תורכיה, בעיקר סוריה, בראש), אוסטריה ורוסיה (לפעמים רוסיה יותר מאוסטריה). אחרי המלחמה כבשה בריטניה את מקומה בשוק א״י ועוד הרחיבתו. בשנת 1921 היו לה 32% באימפורט של א״י ובשנות 1919/20 עוד יותר, ורק 9% באכספורט של א״י. מאז ירד האימפורט בכל שנה ועלה האכספורט לבריטניה. בשנת 1925 היו בחלקה 14.5% מהאימפורט (כמו סוריה) ו־34% מהאכספורט. ב־1926 קשה לברר את האימפורט לפי הארץ היוצרת את הסחורות, כי הכל נרשם לפי הארץ אשר ממנה יצאה הסחורה באחרונה. אבל יש לחשוב שהאימפורט מאנגליה לא התמעט, כי אם, להפך, עלה שוב במקצת, כי חלק רב מהסחורות הבאות ממצרים מוצאן מבריטניה. האכספורט לבריטניה הוא כמעט 40% מהאכספורט של א״י כלו. במסחר זה אין שום תווך, א״י מוכרת ישר לבריטניה, האוכלת בעצמה את תפוחי־הזהב מא״י ואינה עושה בהם מסחר וקנין.

ממושבות הקיסרות הבריטית נכנסו בשנות 1925 - 1921 מ־5 עד 7 אחוזים מהאימפורט. בשנת 1926 נרשמו רק 2.6%, מפני שהקמח והתבואה והחמאה ויתר הסחורות מאוסטרליה ומהודו לא נקנו ישר משם, כי אם ממצרים.

האימפורט של סחורות מצריות היה גדול בשנתים הראשונות אחרי המלחמה, קודם שנתחדשו היחסים המסחריים עם מדינות האויב, אבל הוא ירד מהר, מ־13% בשנת 1921 עד 5.5% ב־1925, לעומת זאת גדל האכספורט למצרים והגיע ל־44.5%. בשנת 1926 אי אפשר להבחין כמה הן הסחורות שנוצרו במצרים וכמה הובאו מחו״ל. בכל אופן עמדה מצרים בשנת 1926 בראש כל המדינות הסוחרות עם א״י: כ־27% מהאימפורט ו־32.5% מהאכספורט.

ענבים לחים וצמוקים יוצאים כמעט רק למצרים, בשנת 1925 ב־9 אלפים. ב־1926 רק החצי מסכום זה.

פרות אחרים לחים ויבשים (אפרסקים, חרובים ותאנים) נמכרו בכמה אלפים ל״מ למצרים.

יין ומשקאות.

היין ויתר המשקאות היוצאים מן הגפן תפסו לפני המלחמה מקום רחב באכספורט. כעת ערכם הולך ופוחת משנה לשנה מפני בטול השוק ברוסיה ובאה״ב ומפני שער הכספים הנמוך באיטליה ובצרפת המתחרות בא״י. בשנת 1925 היה אכספורט ב־48 אלף ל״מ (פחות מאשר ב־1924) ובשנת 1926 הפחתה ב־14 אלף ל״מ.

טבק.

התקוות אשר תלו בגדול הטבק לא נתמלאו, לכן הפחיתו את השטח הזרוע טבק. בשנת 1925 נמכר טבק לחו״ל בס״ה ב־11 אלף ל״מ, כמעט הכל לגרמניה. טבק הרבה נצטבר במחסנים. שנת 1926 הריקה את המחסנים הללו, כי נמכר טבק ב־41 אלף ל״מ. עד גבה האימפורט לא הגיע עדיין האכספורט של טבק.

תבואות וקטניות.

האכספורט של תבואות וקטניות תלוי בגשמים, לכן הוא משתנה משנה לשנה. שנת 1926 היתה ברוכה ביבול השדה. השעורה, שלא נזכרה כמעט בשנים האחרונות ברשימת האכספורט, נרשמה שוב בסכום של 38 אלף ל״מ. הדורה עלתה ברשימה מ־19 אלף ל״מ ל־43, עליה של 125%; קטניות עלו מ־18 אלף ל־46 אלף (150%); שומשומין מ־14,4 ל־17 אלף ל״מ.

בהמות והבא מהן.

בשנת 1925 נכנסו לא״י בהמות־עבודה־ומשא רבות. מקצתן יצאו לחו״ל: בערך 25% מהגמלים, כ־4500 במספר, מחצית מהפרדות, כ־500 גלגלות, 1/7 מהסוסים (כ־220 גלגלות). בשנת 1926 היה האימפורט קטן וממילא בטל האכספורט של בהמות עבודה.

בשנת 1925 הוצאו לתורכיה ולסוריה עורות ב־32 אלף ל״מ, רובן מן הבקר. בשנת 1926 היתה הפחתה ב־12 אלף ל״מ, כי שחטו פחות בהמות (השוה את אימפורט הבהמות לשחיטה) והבורסקאות שבארץ החלה להשתמש בעורות בכמות מרובה.

בני מעים של בהמה דקה מיובשים נמכרו ב־1925 לחו״ל, על פי רוב לסוריה, ב־7000 ל״מ, צמר ב־17000 — סכומים קטני־ערך.

סבון.

מתוצרת התעשיה הארץ־הישראלית יש רק לסבון ערך גדול בשוקי חו״ל. לסבון מא״י יש כבר מסורת של מאות שנים במצרים. התוצרת השנתית תלויה ביבול השמן. בשנת 1926 נמכר סבון ב־180 אלף ל״מ, בשנה שקדמה לה 5,850 טון ברבע מיליון ל״מ.

מזכרות מארץ הקדש.

מזכרות שונות מא״י עשויות מצדף ומעצי זית, מאבן לבנה ושחורה ותמונות נמכרו לחו״ל ב־26000 ל״מ. רוב התוצרת נמכרת בארץ גופה לתירים ואינה נכללת ברשימות האכספורט.

מתכות אחרות.

מתכות זולות אחרות הובאו ג״כ על פי רוב מגרמניה ושניה לה סוריה, המספיקה כלי נחשת מזרחיים. בס״ה עלה אימפורט זה ב־65 אלף ל״מ.

זכוכית.

זכוכית הובאה ב־50 אלף ל״מ, על פי רוב מבלגיה, גרמניה, צ׳כוסלובקיה ואוסטריה.

מכונות, מכשירי עבודה וכלי מלאכה.

מכונות חקלאיות ותעשיתיות, כלי מלאכה, מניעי נפט, בנזין וחשמל, חמרי פוטוגרפיה ושעונים באו ברבע מיליון בערך על פי רוב מגרמניה. רק ממכונות התפירה ההולכות ומתפשטות באו 90% מאה״ב. ההפחתה באימפורט המכונות בשנת 1926 היתה רק ב־28 אלף ל״מ, סימן שהחקלאות והתעשיה מרבות עוד להזמין מכוֹנות מחו״ל.

אוטומובילים.

האוטומובילים הובאו לא״י בראשונה בימי המלחמה. כעת מגיע מספרם בכל הארץ ליותר מ־2500. בשנת 1925 הובאו 805 אוטומובילים ב־125 אלף ל״מ, ובשנת תרפ״ו עם כל המשבר גדל האימפורט ב־2800 ל״מ. מלבד אוטומובילים שלמים נכנסו בשנת 1925 חלקים שונים לשם תקון וחשוקי גומי ב־50 אלף ל״מ.

שונות.

סחורות חימיות (תרופות, צבעים וסודה לתעשית הסבון) קנתה א״י בשנת 1925 ב־100 אלף ל״מ. בסכום כזה גם ניר לאריזת תפוחי הזהב, לכתיבה, לדפוס ולסיגרות.

ג.
האכספורט.

ארץ־ישראל מוציאה מלבד סבון רק סחורות מיבול אדמתה. התעשיה נזכרת רק בסכומים פעוטים מחוסרי ערך כלכלי ברשימות בתי המכס.

פֵּרות.

המקום הראשון ברשימת האכספורט תופסים תפוחי הזהב. 1,866 מיליון תבות יצאו בשנת 1925 ב־550 אלף ל״מ. 75% מכל הסחורה נמכרו לבריטניה (ליברפול, לונדון, הול וגלזגו), 22% למצרים. המסחר בידי אגודות פרדסנים ועוד יותר בידי סוחרים הקונים את הפרי על העץ. רוב הסוחרים הם נוצרים מקומיים. בשנת 1926 גדל האכספורט ב־15 אלף ל״מ.

ללימונים היה שוק ברוסיה, כעת נתדלדל שוק זה והלימונים טפלים לגמרי לגבי תפוחי הזהב.

מהאבטיחים יוצאים שני שלישים למצרים ושליש לסוריה, בשנת 1925 30 אלף טון ב־130 אלף ל״מ; ב־1926 היתה הפחתה ב־25 אלף ל״מ.

שקדים נמכרו למצרים ולצרפת ולסוריה, בשנת 1925 ב־32 אלף ל״מ; בשנת 1926 רק ב־18 אלף ל״מ.

אלף ל״מ; עור על פי רוב לנעלים ממצרים, צרפת וארצות־הברית ב־80 אלף. בס״ה עלו ההוצאות על עור והנעלה 140 אלף ל״מ.

נפט, בנזין ושמן לצרכי תעשיה.

הנפט משמש בארץ להארה ולהסקה (מחוסר פחם ועץ). האימפורט הולך וגדל משנה לשנה; ב־1925 5062 טון ב־173 אלף ל״מ. ב־1926 ב־204 אלף ל״מ. מלבד איזו אחוזים, הכל מובא מארצות־הברית. משם בא גם הבנזין וחמרי דלק נוזלים דקים אחרים. בשנת 1925 נכנס בנזין ב־117 אלף ל״מ, ב־1926 ב־56 אלף יותר, עדות נאמנה כי עם כל המשבר הקשה גדלה תנועת האוטומובילים. גם האימפורט של משחת־גלגלים ומכונות עלה ביותר מ־44%: מ־17 אלף בשנת 1925 ל־24.5 ב־1926.

לתעשית הסבון אינו מספיק השמן שבארץ ומביאים שמן זית בלתי מזוקק מסוריה ומיון ומעט שמנים אחרים. הכמות המובאה תלויה במסק השנתי בא״י. בשנת 1925 הובאו 2730 טון ב־138 אלף ל״מ; בשנת 1926 רק ב־100 אלף ל״מ.

עצים.

תנועת הבנין הגדולה בשנת 1925 גרמה לאימפורט של חמרי בנין בכמות רבה, בראש ובראשונה לאימפורט של עצים, אשר עלו ב־270 אלף ל״מ. כ־66% מהעצים באו מרומניה. הקרשים לתבות תפוחי־זהב נרשמו לחוד ועלו ב־82 אלף ל״מ. גם סחורה זו באה על פי רוב מרומניה, והשאר מיוגוסלביה ורוסיה. עצי רהיטים באו בשנת 1925 על פי רוב מאה״ב של אמריקה הצפונית. רהיטים מוכנים מסוריה (לצרכי הערבים) ומאוסטריה וממדינות אירופיות אחרות נכנסו ב־40 אלף ל״מ. סחורות עץ אחרות עלו ב־17 אלף ל״מ. בס״ה היה ערך אימפורט העצים בשנת 1925 כ־425 אלף ל״מ. בשנת 1926 ירד עד 300 אלף ל״מ, כמובן על חשבון עצי הבנין.

מלט, לבנים, רעפים ואבני רצפה.

המקום השני בחמרי הבנין תופס המלט. 82 אלף טון ברבע מיליון ל״מ נכנסו בשנת 1925. מזה בא החצי מגרמניה ופחות משליש מיוגוסלביה. בשנת 1926 פחת האימפורט של מלט ב־160 אלף ל״מ. חלק מהפחתה זו צריך לזקוף על התמעטות הבניה וחלק על חשבון תוצרת הארץ בבהח״ר אשר ביגור ממזרח לחיפה.

הרעפים לכסות את הגגות באים כמעט רק ממרסיליה. בשנת 1926 בסך הכל 2⅓ מליון רעפים.

אבני רצפה מלאכותיות נעשות לרוב בארץ, לכן האימפורט קטן.

ברזל.

המקום השלישי בחמרי הבנין המודרני בא״י תופס הברזל. בשנת 1925 קנתה א״י ברזל, לרוב מגרמניה ומעט מבריטניה ומבלגיה, ס״ה ב־375 אלף ל״מ, מלבד מכונות ומכשירי עבודה. רוב הברזל שייך לסוג התוצרת הכבדה: קורות, מוטות, צנורות (ב־84 אלף), לוחות ופחים, ומעט כלי בית ותנורים. בשנת 1926 היתה הפחתה ב־21 אלף ל״מ.

יותר מ־7500 ל״מ. התנועה באוטומובילים נותנת כעת יכלת להביא עופות לשוקי ירושלים מעבר הירדן המזרחי. על אימפורט זה אין מכס ואין ספירה.

בהמות עבודה־ומשא באות גם כן במספר רב מחו״ל. בשנת 1925 נכנסו יותר מ־19 אלף גמלים, כ־1600 סוסים וכ־1000 פרדות, כמעט כלם מסוריה. בס״ה שלמה א״י בשנת עליה ותנועה זו יותר מרבע מליון ל״מ בעד בהמות לעבודה ומכרה לחו״ל, על פי רוב למצרים, בעד 45 אלף.

בקר מגזעים משובחים (פרות חולבות, עגלות ופרים) נקנו על פי רוב מסוריה וכמה אחוזים מהולנד, בס״ה כ־1100 גלגלות ב־22 אלף ל״מ. בשנת 1926 נכנסו סוסים וגמלים בפחות מ־30 אלף. ההפחתה באימפורט של בהמות לשחיטה ולעבודה הגיעה ל־300 אלף ל״מ. הפחתה זו אין לזקוף כמובן על המשבר בעליה היהודית בלבד, כי אם גם על כח הקליטה של הארץ, שמלאה את גרעונה בבהמות עבודה שנגרעו ממנה במלחמה.

סחורות מטוה וארג וסריגה.

הסחורות מסוג זה כמעט כלן באות מחו״ל. בראש הרשימה עומד צמר הגפן הבא מבריטניה, צרפת, איטליה והודו (מטוה). בסך הכל ב־830 אלף ל״מ בשנת 1925 ו־685 אלף בערך ב־1926 הפחתה של 150 אלף כמעט, בתור תוצאה של המשבר.

סחורות צמר באות מצרפת (כי הן זולות מהבריטיות), מבריטניה, סוריה, גרמניה ואיטליה. בשנת 1925 כמעט ב־180 אלף ל״מ; ב־1926 ב־10 אלפים פחות.

אימפורט המשי שוה בערכו כמעט לזה של צמר־צאן מפני הצורך בבגדים קלים בקיץ הארוך. הסחורה באה מצרפת (על פי רוב לבגדי נשים) ומסוריה (בגדי גברים).

מטוה וארג ממינים אחרים נכנסו ב־50 אלף ל״מ כמעט. מלבד ארג קונה א״י בסכומים גדולים גם בגדים עליונים ותחתונים (בגדי לבן) מסוריה, בריטניה, צרפת, איטליה, גרמניה ויפאן. בשנת 1925 ב־210 אלף ל״מ; ב־1926 ב־200 אלף בערך.

כובעים ומצנפות מאיטליה ומבריטניה ומסוריה, תרבושים מאוסטריה וממורביה נקנו ב־1925 ב־28 אלף.

סחורות סריגה, על פי רוב גרבים ופוזמקאות, נכנסו בשנת 1925 ביותר מ־50 אלף מגרמניה, איטליה יפאן ובריטניה.

בס״ה עלו כל סחורות טכסטיל (מעשה מטוה) בשנת 1925 במיליון וחצי ל״מ, יותר מחומש של כל האימפורט. בשנת 1926 פחת האימפורט ב־170 אלף בערך, נשארו איפוא $1^1/_3$ מליון, שגם זה עולה כחומש של האימפורט של אותה שנה. אם נוציא מן החשבון את האימפורט של סחורות מטוה וארג אחוזים אחדים הנמכרים לעבר הירדן המזרחי, תחול על כל נפש בא״י המערבית הוצאה שנתית על טכסטיל בגובה של 150 ג״מ.

נעלים ועור.

בכל הנסיונות הנמרצים מצד היהודים ליצור תעשית עור והנעלה הכניסה א״י בשנת 1925 נעלים מסוריה (לצרכי הערבים), גרמניה ובריטניה (לצרכי היהודים והאירופים) ב־60

פֵרות וירקות.

פֵרות לחים, יבשים ושמורים נכנסים על פי רוב מסוריה ומתורכיה ב־100 אלף ל״מ בערך; תפוחי־אדמה מצרפת ומקפריסין ב־40 אלף; ירקות לחים, בצלים ושום ממצרים ומסוריה ב־30 אלף.

סוכר וממתקים.

הסוכר הוא אחד מצרכי איכל הנפוצים ביותר בארץ וכלו בא מן החוץ, מיאוַה, מצרים, צ׳כיה, בלגיה וגרמניה. בשנת 1925 הובאו 8,7 אלף טון ב־180 אלף ל״מ; ב־1926 ב־174 אלף ל״מ בערך. אימפורט הסוכר פחת אמנם בשנים האחרונות, אבל לעומת זאת מרבים להביא מדי שנה בשנה ממתקים מזרחיים מסוריה ומתורכיה, שוקולד ומרקחת מהולנד, בלגיה ושויץ. בשנת 1925 ב־60, ב־1926 ב־70 אלף ל״מ. כמות הסוכר לגלגלת בשנה אפשר לחשוב לכל הפחות ל־12 ק״ג, כלומר ק״ג לחודש.

קפה, קאקו וטֵה.

הקפה זוהי אחת הסחורות הקדומות של האימפורט הארץ־הישראלי ומן הנפוצות ביותר אפילו במדבר. הכמות המובאה בשנה מברזיליה ומעט גם מעדן הם 700 טון ב־70־80 אלף ל״מ. הטה, הבא על פי רוב מצֵילון ב־25 אלף ל״מ בערך, הוא משקה היהודים והאנגלים. הקאקו בא מהולנד בכמה אלפים ל״מ ואינו נפוץ בארץ. בס״ה מוציאה א״י כ־100 אלף ל״מ על סחורות־משקה הקולוניאליות הללו.

תוצרת חלב.

חמאה ושמנת ערבית מסוריה וממצרים (מלבד מה שנכנס ישר מעבר הירדן ומן המדבר), נקנו בשנת 1925 ב־42 אלף ל״מ והאכספורט היה רק פעוט. חלב שמור («קונדנס») מהולנד ומשויץ, חמאת בקר מאוסטרליה וחמאה מלאכותית מצרפת, גבינה מהולנד ומשויץ נקנו ב־75 אלף ל״מ. בשנה 1926 אין שנוי ניכר באימפורט זה, אם גם החלבנות היהודית הולכת ומשתכללת.

דגים.

ארץ־ישראל מנצלת רק מעט את עושר ימיה בדגים, וכמות הדגים המובאים מחו״ל בצורות שונות, מלוחים (הולנד ונורבגן) מעושנים ויבשים (הולנד) וכבושים (פורטוגל ונורבגֶן), הולכת וגדלה משנה לשנה עם רבוי העולים מחו״ל. בחורף מביאים גם הרבה דגים טריים ממצרים: בס״ה הוציאה א״י בשנת 1925 כ־77 אלף ל״מ על דגים מחו״ל.

בהמות, עופות ובשר.

כשליש מהבהמות שנשחטו בשנת 1925 בבתי־המטבחים בא מחו״ל, על פי רוב מסוריה, ובכללה כמובן גם ארץ ישראל שבתחום הממונות הצרפתית. בסך־הכל נכנסו 94 אלף גלגלות ב־128 אלף ל״מ דרך בתי המכס, מלבד הבהמות שבאו מעבר הירדן המזרחי ומן הנגב. בכל היות הדָבר בבהמות בא״י, התמעט בשנת 1926 האימפורט שנִתן לבקרת עד 42,400 גלגלות במחיר 64,2 אלף ל״מ. מלבד בהמות חיות קנתה א״י בשנת 1925 בעד 30 אלף ל״מ בשר כבוש, מעושן וקפוא. עופות תפסו באימפורט של שנת 1926 מקום רחב שלא היה להם בשנים הקודמות.

חטה, קמח וסחורות מקמח.

ברשימת האימפורט הצרכני עומדת החטה בראש. יבולה עלה בשנים האחרונות, ובכל זאת האכספורט פוחת והאימפורט הולך וגדל. בשנת 1926 התמעט אמנם אימפורט החטה, ובכללה גם הקמח, במאה אלף ל״מ ביחס ל־1925, אבל עדיין עולה הוא ב־100 אלף על 1924 — זהו לחם היהודים אשר נתוספו.

לוח ב׳

	קמח חטה				חטה			
	אימפורט		אכספורט		אימפורט		אכספורט	
	טון	ל״מ	טון	ל״מ	טון	ל״מ	טון	ל״מ
	באלפים		באלפים		באלפים		באלפים	
1922	8,88	151	0,10	1,8	0,06	0,76	5,89	74
1923	9,98	148	0,22	3,0	4,06	39,0	3,12	29,2
1924	12,89	208	0,30	8,0	5,97	72,7	1,0	15,3
1925	16,93	314	0,38	6,7	11,21	167,2	0,63	9,6
1926	—	343	—	2,6	—	40	—	4,8

מתוך הלוח אנו רואים שהאימפורט של החטה התמעט בשנת 1926 וזה של הקמח עלה. בזה ניטלה מהטחנות שבא״י עבודתן.

על 383 אלף הל״מ שהוצאו בשנת 1926 על חטה וקמח מחו״ל יש להוסיף עוד עשרות אלפים ל״מ היוצאות במחיר האטריות. הביסקויטים ומיני מאפה תנור אחרים — בשנת 1925 בערך 36 אלף ל״מ. בס״ה הוצאו איפוא על סחורות קמח כ־420 אלף ל״מ. החטה באה מהודו הקדמית ומאוסטרליה; הקמח ברובו הגדול מאוסטרליה. האטריות מאיטליה; ביסקויט וצנימים וכו׳ מצ׳כיה ומבלגיה ומצרפת.

שעורה ומספא.

ארץ ישראל מוציאה בשנות ברכה שעורה לחו״ל, אבל בשנות בצורת בנגב היא זקוקה לדגן זה מחו״ל. בשנת 1925 קנתה א״י שעורה מארצות האטלס וממדינות אחרות 6,9 אלף טון ב־70 אלף ל״מ. בשנת 1926 הברוכה בשעורה הוציאה ב־38 אלף ל״מ והכניסה ב־24. מלבד שעורה קונה א״י גם מאכלי בהמה אחרים. בשנת 1925 נכנסה כרשינה בלבד ב־33 אלף; ב־1926 הצליח יבול הכרשינה וא״י קנתה רק ב־2500 ל״מ מחו״ל.

אורז.

האורז לא נזרע בארץ, אבל התושבים, וביחוד הערבים, מחבבים אותו וקונים כעשרת אלפים טון בשנה ב־180 אלף ל״מ מחו״ל, מבורמה שבהדו האחורית, ממצרים ומסיאם. זוהי כמות מרובה ביחס למספר התושבים, כ־11.5 ק״ג לנפש בשנה, כמעט ק״ג לחודש. לעבר הירדן המזרחי מוציאים רק מעט מסחורה זו, מפני שהוא קונה אותה יותר בזול בסוריה.

קליטה קטן והסוחרים המתחרים מרובים. קשה איפוא לסוחר אחד לקנות ממקור ראשון כמות רבה של סחורה ידועה, כי היא תשאר במחסנו זמן רב עד שתמכר, והונו של הסוחר קטן, וקרדיט זול אין, ולפעמים גם קרדיט יקר (בתשלום רבית מרובה) אין להשיג.

היוצא מזה הוא, שארץ ישראל רחוקה מלהיות סוחרת עמים כבימי קדם, ולא זה בלבד שאינה מתוכת במסחרן של שכנותיה, כי אם להפך, אחרים משתכרים במסחרה היא.

במסחר החיצון חמשת או ששת החלקים לאימפורט והחלק האחד לאכספורט. לריאכספורט ולטרנסיט רק ערך מועט וגם הוא הולך ופוחת, בנגוד מוחלט לימי קדם שבהם היה רוב מסחרה של א״י תווך בין עמים וארצות.

את הגרעון השנתי הגדול במאזנה של א״י—מארבעה עד ששה מיליון ל״מ בשנים האחרונות — מכסה א״י בכספים הזורמים אליה מן הגולה היהודית ומן העולם הנוצרי. רוב הכסף הביאו בשנים האחרונות העולים, הבונים להם בתי דירה ובתי חרשת או משקיעים את הונם בקרקע. במקום השני צריך לחשוב את הקרנות הלאומיות, קרן היסוד וקרן קימת, ואחריהן את התמיכות למוסדות דת, חסד וחנוך שונים ותמיכות פרטיות והכנסות מרכוש הנמצא מחו״ל. הנוצרים מקבלים תמיכות רבות מכל ארצותיהם להחזקת מוסדותיהם ולכלכלת כמריהם ונזיריהם. מקור חשוב לכסוי הגרעון היא התיָרות, אשר ערכה הולך וגדל משנה לשנה. על ידי כך קשורה כלכלת א״י בחו״ל וכל זעזוע באחת הממלכות הגדולות במערב משפיע על א״י. בשנים שאחרי המלחמה קשורה א״י בעיקר בשתי ארצות: בארצות־הברית, כי משם באות רוב התמיכות ליהודים ומשם רוב התירים, ובפולניה, ארץ מוצאם של רוב העולים.

ב.
האימפורט.

שני דברים משפיעים על כמות האימפורט ועל איכותו, היבול השנתי ועלית היהודים. בהצלחת היבול תלויה יכלת הארץ לקנות סחורות שונות מחו״ל, וביחוד מתוצרת התעשיה. בשנות בצורת זקוקה א״י לתבואות ולשמן מחו״ל בכמות מרובה. העליה היהודית מגבירה את תנועת הבנין והשקעת כספים בבתי־חרושת ובמכונות וביבוש קרקעות, ומשפיעה איפוא על אימפורט החמרים הדרושים.

אף־על־פי שא״י מתפרנסת ברובה הגדול על החקלאות ועל גדול בהמות מגיע אחוז האימפורט לצרכי אוכל, משקה ועשון ל־27% באופן ממוצע — בשנת העליה הגדולה כמעט שני מיליון, בשנת המשבר 1926 1¾ מיליון.

כ־300 אלף מהאימפורט, כלומר פחות מ־5%, על העבר המזרחי. אבל מלבד מה שנכנס לתוכו דרך א״י מקבל עבר הירדן המזרחי הרבה סחורות חו״ל, ואולי את הרוב, דרך דמשק. בשנת תרפ״ו הוציאה שם הממשלה חוק אשר מטרתו להגדיל את המסחר עם א״י המערבית. הסוחרים ברבת עמון הפגינו נגד החוק הזה, כי רבים מהם באו מדמשק ויש להם קשרי מסחר קבועים עם עיר זו, ומלבד זה כפי שהזכרנו שם הסחורה זולה יותר. על האימפורט מסוריה לא פרסמה עדין ממשלת עבר הירדן המזרחי שום ידיעות. יצא איפוא שערך המסחר החצוני של א״י המערבית ביחס לגלגלת, ואפילו ערכו של האימפורט בלבד, יעלה על ערך תוצרת החקלאות וגדול בהמות לפי ההערכה שלמעלה (עמוד 224).

האימפורט, שעליו דִבר עד עתה, הוא רק לצרכי הארץ והאכספורט מתוצרת הארץ בלבד. יש לארץ גם ריאכספורט, היינו הוצאת סחורות שנקנו בחו״ל, אבל הוא קטן ודל. בשנת 1926, שנה בינונית ביחס לקודמות לה, היה ערך הריאכספורט 175 אלף ל״מ, היינו 13,5% ביחס לאכספורט מתוצרת הארץ, ורק 2¼% מכל סחר החוץ. לעומת זאת משמשת א״י שוק רחב לריאכספורט המצרי והסורי. עובדה זו אנו מכירים הודות לשנוי בשיטת הסטטיסטיקה בבתי המכס שחל בשנת 1926. עד ראש שנה זו היו רושמים את הסחורות לפי ארץ יוצרתן, מאז הן נרשמות רק לפי מוצאן האחרון לפני הכנסן לא״י. על ידי שנוי זה עלה חלקה של מצרים באימפורט הארץ הישראלי מ5,5% ל 26,8%, כלומר 21,3% שאינם מתוצרת מצרים. אם נוסיף על זה עוד אחוזים אחדים מהאימפורט מסוריה, העולה ס״ה ל 15,5% ב 1926 במקום 12,5% ב 1925, נמצא שרבע מן האימפורט של א״י הוא ריאכספורט מצרי וסורי, זהו פי עשרה בערך מהריאכספורט הארץ הישראלי.

גם הטרנסיט לסוריה ומסוריה הולך ופוחת משנה לשנה. בשנת 1922 היה ערכו עד 400 אלף ל״מ, בשנת 1926 רק 107. הסבות לכך הן ברורות. בארץ ישראל אין נמל מתוקן כזה שבבירות, מוטב איפוא לסוחרים להאריך את דרך הובלת הסחורה ביבשה מאשר להשתמש שבחוף חיפה, אעפ״י שהוא קרוב יותר לחורן, לבשן ולגולן. ערך המטבע הנמוך שבסוריה מוזיל שם את הפריקה והטעינה ואת ההובלה.

הנמלים הטובים שבמצרים ושבסוריה משפיעים על הסוחרים להביא משם סחורות לא״י בדרך היבשה — נוח יותר לפרוק סחורה באלכסנדריה ובפורט־סעיד ולשלחה ברכבת לירושלים או אפילו ליפו מאשר לפרקה ביפו, ביחוד בימות הגשמים. אבל אין נוחיות הנמל הסבה היחידה לשעבודו של חלק רב מהאימפורט הארץ הישראלי למצרים. לשוק הארץ הישראלי כח

התקופה החדשה בדרכי המסחר ואחרי כן גם בקניני המסחר, שללו מא״י את חשיבותה בסחר בין־הלאומי הרחוק וגם הקרוב. לפני חדירת יהודים ואירופאים במספר רב לא״י היה לה רק מסחר פנימי קטן ואכספורט ואימפורט של סחורות אחדות, דלות הכמות והערך. במאזן המסחרי היה בלי ספק שווי־משקל או עודף קטן של אכספורט, כי ההכנסות מחו״ל היו מועטות, ולא היה במה לכסות את הגרעון.

על ידי עלית היהודים וחדירת נוצרים מאירופה לא״י התעוררה הדרישה לסחורות אירופיות. נוסף לזה החלה באותו פרק תוצרת בתי־החרושת המשוכללים שבמערב להתחרות בתוצרת המקומית בטיבה ובזולותה, וכן נוצר האימפורט, אשר הלך וגדל משנה לשנה. החבור הנוח עם שוקים רחוקים המריץ את האכרים, הכורמים והפרדסנים לזרוע ולנטוע יותר מכפי צרכי הארץ, ולכן גדל האכספורט, והיו שנים בסוף המאה שעברה, אשר בהן עלה האכספורט על האימפורט. ארץ ישראל לא היתה אמנם בימי התורכים יחידה אדמיניסטרטיבית וסטטיסטית, אבל אפשר לדון על המסחר עם חו״ל על פי רשימות בית המכס אשר ביפו, מרכז האכספורט והאימפורט של רוב הארץ— ולפני המלחמה במדה מרובה עוד מאשר בזמננו. בשנים 1890—99 היו שש שנים של עודף האכספורט, שנתים היה עודף קטן של אימפורט ושנתים עודף גדול. בס״ה של עשר השנים היה האימפורט קטן מהאכספורט—מאזן אקטיבי. בכל שנות המאה הכ׳ לא היה אף פעם מאזן מסחרי אקטיבי, אבל לפני המלחמה לא עלה מעולם האימפורט לכפלים מהאכספורט. בשנה הנורמלית האחרונה, שלפני המלחמה ב 1913 עלה האימפורט היפואי ל 1,31 מיליון לירות אנגליות (לפי דו״ח של הקונסול הבריטי) והאכספורט ל 0,743 מיל׳, כלומר 56% מהאימפורט. בשנת 1921, הראשונה שכלה חלה בימי שלטון אזרחי, היה האימפורט של הארץ 5,87 מיל׳ והאכספורט 1,42, היינו 24% מהאימפורט, ובשנים הבאות לא עלה האכספורט, כי אם להפך ירד באחוזים ובהחלט—בשנת 1925 רק 17,5% מהאימפורט. אכספורט של 1,42 מיליון לא היה מאז, עם כל שנות־הברכה בתפוחי זהב. באימפורט נכרת העליה והירידה בעבודת הבנין היהודית. המשבר בשנות 1923 ו 1926 מתבטא בהתמעטות האימפורט ב 0,55 וב 0,91 מיליון. שנת 1925 היתה שנת ריקורד לאימפורט— 7,34 מיליון. המסחר החיצוני כלו עלה ל 8,636 מיליון, כלומר יותר מ־10 ל״מ לגלגלת שבא״י המערבית. בשנת המשבר 1926 התמעט המסחר החיצוני ב 930 אלף ל״מ (מזה רק 20 אלף על חשבון האכספורט), ביחס לגלגלת ירד לפחות מ 9 ל״מ. עבר הירדן המזרחי נכלל בסטטיסטיקה של המכס עם העבר המערבי. לפי הערכה רשמית מבוססת על ספירה במשך ירחים אחדים חלים

לוח א׳ (מעובד ע״פ ספירה רשמית) מסחר החוץ של א״י בשנות 1922—1926 באלפי ל״מ.

השנה	מזון, משקה וטבק					חמרים גלמיים שמעובדים רק במקצת					סחורה וחומרים שנגמרה מלאכתם כלה או ברבה הגדול					סחורות שונות בלתי מפורטות					ס״ה של האימפורט	ס״ה של האכספורט	ס״ה של ... עם חו״ל אכספורט אימפורט יחד	יחס האימפורט[1] (100) לאכספורט	ריאכספורט[2]	יחס האכספורט[3] לריאכספורט	טרנסיט מסוריה[4]	טרנסיט לסוריה[4]	ס״ה של הטרנסיט
	אימפורט	% מכל האימפ.	אכספורט	% מכל האכספ.	יחס האימפורט[1] (100) לאכספ.	אימפורט	% מכל האימפ.	אכספורט	% מכל האכספ.	יחס האימפורט[1] (100) לאכספ.	אימפורט	% מכל האימפ.	אכספורט	% מכל האכספ.	יחס האימפורט[1] (100) לאכספ.	אימפורט	% מכל האימפ.	אכספורט	% מכל האכספ.	יחס האימפורט[1] (100) לאכספ.									
					%					%					%					%				%		%			
1922	1,420	26	861	80,5	61	318	6	18	1,5	5,5	2897	53	186	17,5	6,5	837	15	5	0,5	0,5	5,472	1 070	6,542	20	187	18	46	348	394
1923	1,352	28	835	73	62	293	6	53	4,5	18	2486	51,5	252	22	10	694	14,5	4	0,5	0,5	4,825	1,144	5,969	24	234	20	45	190	235
1924	1,407	27	838	60,5	60	355	6,5	94	8	26	2849	54	259	21,5	9	655	12,5	10	1	1	5,266	1 201	6,467	23	142	12	61	136	197
1925	1,987	27	882	68	44	628	8,5	67	5	10	3968	54	300	23	7,5	756	10,5	48	4	6	7,339	1,297	8,636	17,5	140	10,5	49	72	221
1926	1,759	27,5	992	77,5	56	494	7,5	47	4	9,5	3719	58	230	18	6	457	7	8	0,5	2	6,429	1,277	7,706	20	175	13,5	34	73	107

[1] האכספורט נחשב באחוזים למאה מערך האימפורט.
[2] סחורות שנקנו בחו״ל ונמכרו לחו״ל, אם בשנוי צורה או בצורתם הראשונה.
[3] הריאכספורט נחשב באחוזים למאה מערך האכספורט.
[4] סחורה שנקנתה על ידי סוחרים מחו״ל, עפ״ר מסוריה, ועברה דרך א״י או שנמכרה מסוריה לחו״ל.

פרק שבעה־עשר.

המסחר והתנועה.

א.

אפיו של המסחר בא״י בעבר ובהוה.

המסחר היה מקור פרנסה לתושבי א״י כבר בתקופה הפריהיסטורית המאוחרת. לפריחה הגיע על ידי הכנענים, והשם כנעני וכנען היה נרדף לסוחר ולרוכל בכל חופי הים התיכון. צור וצידון, שכנותיה של א״י ובעלות־בריתם של מלכי ישראל, היו במחצית הראשונה לאלף האחרון שלפני הספירה הרגילה מטרופוליות לסחר העמים. וארץ ישראל, היושבת על הגשר שבין הים התיכון והאוקינוס ההודי (דרך ים סוף), נטלה חלק רב במסחר זה. בתקופה ההילנית, בימי החשמונאים ובימי קיסרי רומא צצו על אדמת א״ו כרכי מסחר גדולים על חוף הים (עכו, קיסרין, יפו, אשקלון ועזה) ועל גבול המדבר בעבר הירדן (בצרה, גרש ורבת עמון, היא פילדלפיה) ובאדום (סלע העתיקה, היא פֶּטְרָה). את שתי שורות הערים הללו שעל הגבול במזרח ובמערב חברה דרך־רוחב בעמק יזרעאל ולאורך הירמוך על הרמה. על יד דרך זו עמדו הכרכים, בית שאן היא סקיטופוליס מזה, וגדר היא גַדָרָה מזה לשקע הירדן. עם כבוש הארץ על ידי האישלם נפסק כמעט החבור עם מדינות הים, המסחר בטל ומרכזיו חרבו. הצלבנים החזירו לא״י את הקשר עם אירופה והחיו את מסחרה. עכו היתה תחנתו האחרונה, ובנפול עכו בידי הממלוכים בא הקץ לקשרי המסחר עם ארצות המערב.

בכל תקופות פריחתו היה למסחר הארץ־הישראלי והסורי אופי של תווך בין לאומי. הארץ ושכנותיה שבצפון הוציאו אמנם לשוק סחורות שונות בעלות שם טוב בעולם, כגון חטה, יינות, שמנים, בשם, פרות מיובשים, סוכר, ארג יקר, זכוכית ומלאכת צורפות יקרה, והן קבלו תמורתן תוצרת ארצות רחוקות, כגון מתכות ואבנים יקרות, שן הפיל, משי ובד, פלפלין ובשמים. אבל לא באכספורט ובאימפורט של הארץ גופה היה מקור העושר אשר הקים בניני תפארה, המפליאים את עינינו גם בחורבנם, כי אם בתווך בין המזרח כלו, מסין ועד בבל, ובין כל המערב התרבותי. התמורות, אשר חלו בראשית

בסנדלרות 191, באפית לחם 174, בחיטות ובמלאכות תפירה אחרות 236, בסדור חשמל 57.

במושבות יהודה היו בשנת תרע״ו 225 אומנים. מלבד החקלאות היתה שם האומנות ענף הפרנסה הגדול ביותר. 35 מבעלי המלאכה היו נגרים, 29 אופים, 28 סנדלרים (מהם 24 תימנים), 18 חיטים. מאז נשתנה המצב, כי אומנים בעלי מקצועות שונים התישבו בכפרים העברים הגדולים. פתח־תקוה, ראשון לציון, רחובות וזכרון יעקב זקוקות כעת רק מעט לאומנים שבערים. מספר בעלי המלאכה גדול בלי ספק מצרכיו של הישוב העברי. צרכי הערבים עדיין מועטים, ורק הדלים שבין האומנים היהודים עובדים בשבילם, בעיקר סנדלרים וצורפים מבני העדות המזרחיות המסובבים בכפרים.

בעלי האמניות החפשיות (רופאים, מהנדסים, עורכי דין, מורים ואמנים) נתרבו על ידי העליה של שנות 1922–1926, לכן מצבם בדרך כלל אינו משביע רצון ודרגת חייהם נמוכה מבני מעמדם באיזו ארץ שהיא בעולם. יש שבעלי השכלה גבוהה משתכרים בתור פועלים, אם מתוך אידיאל או מהכרח.

בארץ־ישראל מרוכזים כעת רוב הסופרים העברים, אבל רק מעטים מהם חיים על עטם בלבד. יש גם צירים, מנגנים, מזמרים ומשחקים בתיאטרון מרובים ביחס לישוב הקטן.

על האומניות החפשיות צריך לחשוב גם את חובשי בית־המדרש והרבנים, אשר על התורה פרנסתם.

ובטבריה משמשות לפי שעה בעיקר להארה. בירושלים ובמקומות אחרים יש תחנות חשמליות קטנות בשביל שכונות או בשביל בתי־חרשת, בתי־מלון ומוסדות שונים.

ג.

המלאכה.

המלאכה עומדת בא״י בשפל המדרגה, ורוב העוסקים בה, ובפרט היהודים, חיים חיי דוחק ועוני. בעלי מלאכה בקיאים במקצועם לפי דרישות הזמן מועטים. במקצועות אחדים רב מספר העובדים מכפי צרכי המקום, ביחוד בין היהודים. ברחובות ירושלים סובבים יום יום מאות בעלי מלאכה (סנדלרים, נגרים, פחחים, עושי מזרנים ושמיכות מוך, זגגים וחרשי נחושת) ומכריזים על מלאכתם. גם רוב האומנים העובדים בדירה קבועה הם עניים. מהם שאין ביכלתם לשכור בית מלאכה וחנות לעצמם, לכן משתתפים שנים בחנות קטנה, מחולקת על ידי מחיצה דקה או גם בלי מחיצה: ספר עם שען, חיט עם צורף כסף, תופרת ועושה מגבעות לנשים וקומבינציות דומות. ביפו־תל אביב התנאים טובים במקצת מאשר בירושלים.

ספירה כלכלית כללית לא נעשתה עד עתה בא״י. בימי המלחמה (תרע״ו) נפקדו היהודים מטעם ועד הסיוע האמריקאי. התנאים בשעה זו לא היו נורמליים, כי חלק גדול מהישוב היהודי נמלט לחו״ל והעליה בשנים שלאחרי המלחמה שנתה בהחלט את הרכבת התושבים. הסתדרות העובדים העברית פקדה בשנות תרפ״ב ותרפ״ו את העובדים העברים, אבל את בעלי המלאכה העובדים ברשות עצמם לא הכניסה במפקדה. מ 3734 בתי־אבות, אשר הפקדו בשנת תרע״ו, בירושלים חיו כמעט אלף (989) על אומנות, זהו רוב יחסי בין כל ענפי הפרנסה של יהודי ירושלים. מהאומנים היו 144 סנדלרים, מהם 47 ספרדים, 38 אשכנזים, 15 מערבים, 14 פרסים; נגרים 97, מהם 35 אשכנזים, 34 ספרדים; חיטים 97, מהם 35 ספרדים, 32 אשכנזים, 15 אחלבים; פחחים 78, מהם 34 ספרדים, 11 אשכנזים, 10 תימנים; אופים 73, מהם 27 אשכנזים, 25 ספרדים, 8 תימנים; צורפים 56, מהם 28 תימנים, ספרדים 8, אשכנזים 6; סתתים 41, מהם 26 תימנים, 6 פרסים, 3 ספרדים.

גם ביפו־תל־אביב היה רוב יחסי לבעלי המלאכה, 276 בתוך 2123 בתי־אבות. בין האומנים היו 41 נגרים, 36 חיטים, 34 סנדלרים, בנאים 22, אופים 11, פחחים 10.

בסוף שנת תרפ״ה עבדו בתל־אביב בנגרות 260 איש, במסגרות 182,

כתיבת ספרי תורה, מגלות אסתר (קצת גם שאר המגלות וספרי הנביאים), תפלין ומזוזות יכולה להחשב לתעשיה ביתית, כי היא עובדת בשביל שוק רחוק, ביחוד בשביל אמריקה הצפונית. הסופרים עובדים ברובם בשביל סוחרים ומעוטם על חשבונם הם. במפקד מטעם ועד הסיוע האמריקאי, שהיה בשנת תרע״ו (אדר – תמוז), נרשמו בירושלים 94 סופרים סת״ם ו־36 עושי קלף, בס״ה בערך 400 נפש. בשנות שער הכסף הנמוך בפולניה היתה לסופרים שבא״י התחרות קשה בחבריהם שבפולניה, שהציפו את השוק במדינות הים בתוצרתם הזולה. כעת הֻרוח להם במקצת, ואין ספק שמספרם גדול בירושלים מאז. בכל א״י אפשר להעריכם לכל הפחות ב־130 בתי אבות, כלומר 600־650 נפש.

א״י בתור מרכז דתי ולאומי פתחה בעשרות השנים האחרונות את תעשית הדפוס. עוד במאה הט״ז נוסד בית דפוס עברי בצפת, אך לא האריך ימים מפני קשי החבור עם תפוצות הגולה ומפני צוק העתים בארץ. בשנות ה־30 למאה הי״ט נתחדש שוב הדפוס בצפת, ומשם עבר אחרי הרעש ירושלימה. כעת עשירות ירושלים ותל־אביב–יפו בדפוסים עברים משוכללים, העובדים במכונות גדולות ומתוקנות ומוציאים ספרים יפים כטובי הדפוסים שבאירופה. גם לנוצרים הלטינים והיונים בתי־דפוס גדולים וטובים במנזר הפרנציסקני ובאפטריארכיה האורטודוכסית. לשפה הערבית אין אף בית־דפוס חשוב אחד, וספרים ערבים קונים בבירות ובקהיר.

ביולי 1926 עבדו בא״י 43 בתי־דפוס עברים, אשר בהם הושקע הון של 100.000 לי״מ. מספר הפועלים והפקידים בהם הגיע ל־410, כחות הסוס במניעים ל־135.

לצרכי בתי־הדפוס מכינים בתי־חרשת קטנים אחדים קלישאות (טבלאות להדפסת תמונות וציורים) על אבץ (צינקוגרפיה) ואבן (ליטוגרפיה). בגלל שכלול הדפוס יכלו שני בתי הוצאת ספרים גדולים, אשר הונם מגיע ל 70 אלף לי״מ, להעתיק את מושבם מחו״ל לתל־אביב: «דביר» ו«אמנות». תוצרתם נמכרת ברובה בארץ גופה. מלבד שני אלה נרשמו ביולי תרפ״ו עוד 21 הוצאות ספרים, אבל רובן אינן אלא שלט בלבד לחוג קטן או לאחד המחברים, בלי הון ובלי ערך כלכלי. עם הדפוס והוצאת ספרים התפתחה גם כריכת הספרים. היא עובדת אמנם עד עתה רק במכונות־יד, אבל תוצרתה טובה ונאה.

מפעלי התעשיה המשוכללים שבא״י משתמשים ברובם במניעי נפט או קטור, החשמל יקר לפי שעה, כי הוא נוצר בכח הפחם המובא מחו״ל, ואולם כאשר תתגשם תכניתו של רוטנברג יוזל כח־המניע ותגדל יכולת התעשיה להתחרות בתוצרת חו״ל. תחנות החשמל הגדולות אשר בתל־אביב, בחיפה

מתחרים בסחורה זו. לא כן תוצרת הבורסקאות. בשוק הסנדלרים בעיר ערבית אפשר עד היום למצוא לפעמים עור גמל שטוח על פני הרחוב, כדי שידרכו עליו העוברים והשבים ויתקשה ותנשרנה שערותיו – זהו חלק מעבוד העור הפשוט בארץ. בתי־חרשת משוכללים לבורסקאות נוסדו על ידי יהודים בתל־אביב ובעכו. בגדול שבהם (בת״א) הושקע הון של 33 אלף ל״מ ולו מכונות עם 50 כחות סוס. לפי שעה רוב העור לצרכי הארץ בא מחו״ל, ורוב העורות מן הבהמות הנשחטות בא״י נמכרים לחו״ל.

גם לתעשית הנעלים התחרות קשה בתוצרת חו״ל.

את הטבק היו מביאים בימי התורכים מעובד מאנטוליה. עם בטול המונופולין וזריעת הטבק בא״י נוצרה כאן תעשית סיגרות. בתי־חרשת קטנים צצו ונפלו מהר. כעת קימים שבעה בח״ר ביפו, תל־אביב, שכם וחיפה. מהם שנים בידי יהודים.

תעשית הגפרורים שבידי יהודים בעכו (בח״ר משוכלל) הולכת ודוחקת את תוצרת חו״ל. גם בת״א יש בח״ר קטן לגפרורים.

נסיונו של הברון רוטשילד ביסוד בח״ר לזכוכית בעתלית עלה בהון עצום ולא הצליח. הערבים מהתכים בבית־חרשת פרימיטיבי קטן בחברון שברי זכוכית שהובאו מחו״ל ועושים חפצי נוי ושמוש קטנים לפי טעמם הם. שני בח״ר קטנים לתעשית מראות שבת״א מביאים את הזכוכית מחו״ל. – תעשית כלי חרס עומדת במדרגה שפלה והיא הולכת ודלה משנה לשנה, כי גם הפלח קונה לו כלי ברזל ופח. מנסים לפתח תעשית חרס אמנותית בירושלים.

ענפי תעשיה קטנה שונים עוסקים במזכרות מהארץ הקדושה בשביל התירים ולהוצאה לחו״ל. חפצי נוי קטנים שונים נעשים ע״י יהודים וע״י נוצרים בירושלים ובבית לחם מעצי זית, מצדף, מגיר לבן ורך ומגיר חמרי שחור המצוי בסביבות ים המלח, מנחושת ומכסף. תעשית הצדף נמצאת ברובה בידי נוצרים בבית לחם, העושים צלבים, מחרוזות ותשמישי קדושה נוצרים שונים. בירושלים עוסקים בתעשית הצדף גם יהודים מועטים. את הסחורה הגלומה מביאים מחו״ל, עפ״י הרוב את פסולת הצדף מבתי חרושת גדולים. מגיר לבן עושים יהודים צורות בנינים קדומים שונים, כגון: קבר רחל, הכתל המערבי, מודילים של כלים שונים הנזכרים בתנ״ך וכו׳. את תעשית הנחושת המשובצת כסף, המצויה בדמשק, הפיץ בירושלים בית הספר «בצלאל». תלמידי «בצלאל» ובעלי מלאכה שהשתלמו בו מוציאים לשוק תשמישי קדושה יהודים שונים: מנורות חנוכה, קערות לפסח, נרתיקי מגילה, תכשיטים וקשוטי בית שונים. הסחורה נמכרת לתירים בארץ ונשלחת גם לחו״ל, לכן היא נפוצה ביחוד במרכז התירות בירושלים. רק בזמן האחרון נוסדו גם בתל אביב בתי־חרשת לתעשיה אמנותית.

היתה מכוונת בעיקר לצרכי המשאבות ומניעיהן בפרדסים ולמכונות שבטחנות. עם העליה הגדולה ותנועת הבנין החדשה בשכלול מודרני ועם יצירת בתי־חרשת רבים, העובדים במכונות ובמניעים, נתרבו התפקידים של חרשת הברזל והנחשת שבא״י. הספירה של התעשיה העברית רושמת ביולי 1926 53 מפעלים במקצועות המתכת. בהם השקעו 77 אלף ל״מ והם מעסיקים כ־500 עובדים. רק 3 מהם עוסקים ביציקת מתכות בקנה־מדה פעוט – ההון המושקע ביציקה עולה רק ל־3500 ל״מ. בית־החרשת הגדול שבארץ «חברת חרשת ברזל» ביפו מעסיק כמאה פועלים. גם בידי גרמנים נמצא בית־חרשת חשוב מסוג זה ביפו.

לפני עשרות בשנים היתה א״י מספקת בעצמה את צרכי תושביה באֶרג או שהיו מביאים סחורה זו מסוריה, וביחוד מדמשק. הארג הזול מאירופה דחק במשך הזמן את תוצרת הארץ, ורק מעט ממנה נשאר עוד בזכות חבתם של התושבים לתלבשתם הלאומית. עד היום עובדים אורגים ערבים במכונות יד קטנות בירושלים, בחברון, בעזה, במגדל גד (הסמוכה לחרבות אשקלון) ובבאר שבע. את החוטים, חוטי צמר גפן על פי רוב, מביאים מן החוץ, ביחוד מאנגליה. תעשית טויה ואריגה מתוקנת הכניסו היהודים מאירופה, אבל עדיין לא יצאה מגדר הנסיונות, אם כי העוסקים בה הם מומחים מפולניה. שני בתי החרשת הגדולים, האחד למשי בתל־אביב והשני לצמר גפן ולצמר בג׳ידא בעמק יזרעאל («מנור»), שהושקע בהם הון של 37 אלף ל״מ אינם עובדים לפי שעה (ראשית 1927). יותר טוב הוא מצב הסריגה אע״פ שגם בבהח״ר הגדול היחיד שבארץ בתל־אביב נגע כבר המשבר. בתעשית חוטים בלבד עוסקים ששה־שבעה בתי־חרשת בקנה־מדה קטן.

בתעשית בגדים, כתנות וכובעים עוסקים 27 בתים עם 200 עובדים, וכמעט כלם בלי מניעים (ס״ה 4 כחות סוס). את הארג מביאים מן החוץ וגם רוב הבגדים הנמכרים בחנויות מובאים מוכנים מחו״ל.

תעשית תחרים ורקמה דלה קימת בבתי נוצרים בירושלים ובסביבתה. הסחורה נמכרת לתירים. כעת עוסקים בתעשית הרקמה גם יהודים בתל אביב ובירושלים. רק בח״ר אחד ראוי לשם זה, כי הוא מעסיק 12 עובדים ומכונה עם מניע קטן.

יריעות לאהלי הבידואים ושטיחים משער עזים וגמלים עושים עד היום בגלעד ובגולן. בה״ס «בצלאל» בירושלים הנהיג תעשית שטיחים אמנותיים. בירושלים קים בח״ר יהודי המעסיק 52 פועלות ופועלים.

מתעשיות העור שבידי הערבים יש עוד איזה ערך כלכלי לתעשית הנאדות מעור העזים בחברון ובעזה, כי בתי־החרשת שבארצות המערב אינם

ממתקים חביבים מאד על תושבי הארץ כגדול כקטן, ותעשיתן נפוצה בכל הערים. בתי החרשת של היהודים גדולים משל הערבים, שנים מהם ביפו מוציאים שוקולדה וסוכריות כתוצרת המשובחת מחו״ל.

סוג התעשיה החשוב השני אחרי צרכי המזון הם חמרי בנין מלאכותיים. בתעשיה זו עסקו יהודים כבר לפני המלחמה בקנה־מדה קטן. בשנות בנין תל־אביב היא התפתחה בכמות ובאיכות, וכלות הבנין בא משבר על רוב בתי־החרשת. בראש תעשית הבנין עומד בית־החרשת למלט «נשר» בינור על יד חיפה. זהו המפעל הטכני הגדול לפי שעה בארץ, 3000 כחות הסוס המרוכזים בו הם כמעט החצי מכל כחות המניעים שבא״י. מלט «נשר» הולך ודוחק מן הארץ את תוצרת חו״ל ומתחיל לכבוש לו שוק גם בארצות הסמוכות. המפעל הגדול השני בתעשית חמרי בנין הוא בהח״ר «סיליקט» המכין לבנים ורעפים. ביכלתו של בח״ר זה להוציא בחודש 1.5 מליון לבנים. בשנות הבנין עבדו בו יומם ולילה, אבל כשחדל הבנין אינו עובד אלא לפרקים (תרפ״ז), כי עדיין לא הצליח לרכוש לו לקוחות בארצות השכנות. במרצפות התעסקו 22 בח״ר של יהודים, בבלוקים ולבנים וחמרי בנין אחרים 16. אלו ואלו נמצאים ברובם הגדול בתל־אביב וביפו. ההון המושקע בתעשית חמרי בנין באבן מלבד מלט מגיע ל־200 אלף ל״מ, ומזה החצי בבהח״ר «סיליקט». מספר העובדים יותר מחמש מאות, ומהם הרבע ב«סיליקט» בשעה שהוא עובד.

בשנות בנין עובדים הנגרים בעיקר לצרכי הבנין. נגרים—בעלי מלאכה מרובים בארץ, ביחוד בירושלים. אבל רק מעטים מהם יודעים את מקצועם כדי לספק דרישות של אירופאים. הנגרות בתור תעשיה, העובדת בקנה־מדה רחב ובמכונות, ולפעמים גם לשוק ולא להזמנות בלבד, היתה ידועה בארץ עד העליה שלאחרי המלחמה רק על ידי בתי ספר למלאכה אחדים של יהודים ושל נוצרים. ערכה הכלכלי, כמובן, היה קטן. עם העליה נוצרו בתי־חרשת לנגרות, העובדים בשביל בנינים ומכינים גם רהיטים. בתל־אביב—יפו נמצאים רוב בהח״ר הללו, והם הבתים הגדולים ביותר. אשר להם יאה השם תעשיה באמת. הספירה הרשמית של ההנהלה הציונית מונה 36 מפעלים עם הון של 65 אלף ל״מ, 500 עובדים ומספר כזה של כחות סוס במכונות. העצים מובאים מחו״ל. בנסירת עצים לקרשים ולשחופים עוסקים שני בתי חרשת בחדרה, במקום שנמצא יער האיקליפטוסים הגדול.

בארץ המחוסרת מתכות אין גם תעשית מתכת במובן השגור בפי בני המערב. יש רק בתי־חרשת ומלאכה העוסקים בברזל ובנחשת. מכינים רהיטים ומכשירים פשוטים, מתקנים מכונות שנתקלקלו או מסדרים מכונות שהובאו פרקים מחו״ל. ראשית חרשת הברזל בא״י שלפני המלחמה

אשר להם. מספרם מגיע למאות אחדות. תוצרתם אינה מזוקקת, לכן מבכרים עליה כעת בערים את השמן הנעצר בבתי־בד מתוקנים. ששה מהם נמצאים בידי יהודים, וביניהם בית־החרשת הגדול «שמן» בחיפה עם 230 כחות סוס ו־80 פועלים. הוא יכול להוציא לשוק 15 אלף טון שמן בשנה. מלבד שמן הוא מעבד גם שׁומן קוֹקוס ועושה סבון לכביסה ולרחיצה. תעשית הסבון קשורה בא״י בעצירת השמן. בתעשית הסבון עד היום יד המסבנות הערביות הפשוטות על העליונה, כי הן עובדות בזול ויוצרות סחורה טובה. התוצרת השנתית מגיעה ל־8000 טון, מהם יוצאות לחו״ל כשלשה רבעים, כמעט הכל למצרים, הארץ המושלימית האדוקה המקפידה על הכשרות של הסחורה, שלא ימצא בה שמץ של שומן חזיר או חלב נבלה. מספר המסבנוֹת הערביות בארץ מגיע ל־50 בערך ורובן בשכם ובסביבתה. בידי היהודים נמצאים, מלבד «שמן» בחיפה גם בתי־חרשת קטנים בתל־אביב. אחדים מהם מצרפים תעשית נרות לתעשית סבון. בית־חרשת בינוני לסבון משוכלל יש לגרמנים בחיפה. תעֲשית שמני בוֹשם מוֹרָדים ומקורנית קימת בידי יהודים בת״א ובבנימינה.

תעשית היין נתחדשה בא״י על ידי הכורמים היהודים והגרמנים, אשר נטעו גפנים מחו״ל הנותנים ענבי־יין, בשעה שהכורמים הערבים מגדלים רק ענבי מאכל, לח או יבש. היקב הגדול שבא״י, וכנראה בכל אסיה, נוצר על ידי הברון רוטשילד בשנת תרנ״א ונמצא כעת בידי אגודת הכורמים העברים. יקב זה משוכלל במכונות טובות והוא מוציא יינות מתוקים וחמוצים, אֲרַק, קוניאק וליקֶרים. בשנים האחרונות, מזמן שארצות־הברית באמריקה אסרו את המשקאות האלכהליים וגם השוק הרוסי בטל, החלו ליצור תירוש שאינו מכיל אלכהל, המותר למושלימים על פי דתם. היקב תופס במרתפיו יותר מ־70 אלף הקטוליטר, אבל התוצרת ירדה בשנים האחרונות מחוסר שוק ואינה מגיעה ל־25 אלף הקטוליטר בשנה, כפי שאפשר לדון מן האכספורט. ספירת התוצרת אין בארץ. תוצרת היין בארץ כלה לא עלתה בודאי בשנים האחרונות על 35 אלף הקטוליטר. מלבד היקב בראל״צ יש לאגודת הכורמים עוד יקב בזכרון יעקב. יקבים מתוקנים קטנים נמצאים בכפרים עברים אחדים, כגון בפתח תקוה, רחובות, מקוה ישראל. לגרמנים יקב טוב בשרונה, השולח אף הוא את תוצרתו לחו״ל. גם מנזרים קתולים אחדים דורכים יין יותר מכפי צרכיהם. מלבד יקבי הכורמים השונים עוסקים בתעשית יין גם סוחרים בערים, הקונים ענבים מן השוק.

שכר־שעורים בקנה־מדה קטן מבשלים גרמנים ויהודים ביפו, חיפה ועכו. בתעשית מי־סודה וקרח עוסקים 27 בתי־חרשת־בערים ובכפרים העברים. תעשיה זו כמעט כלה בידי יהודים, ותל־אביב מצטינת בה.

לוח ב׳ ספירת התעשיה העברית בא״י ביולי 1926. (מטעם ההנהלה הציונית).

ענף התעשיה	מספר בתי החרשת	כחות סוס	עובדים	ההון המושקע בל״מ	הערות
טכסטיל *	71	243	718	202 641	* הסדר לפי הערך: 1) אריגה, 2) סריגה, 3) תפירה וכו׳.
עור	42	91	350	63,320	
עץ *	71	613	739	94,968	*1) רהיטים וצרכי בנין, 2) שחיפי עץ, 3) רהיטים כפופים וקלועים, 4) פקקים.
חמרי בנין מחצביים (מינרלים) *	70	3708	1175	578,225	*1) מלט, 2) לבנים (סיליקט וכו׳), 3) מרצפות, 4) חצץ (בירושלים).
תוצרת חימית *	34	91	256	84,290	*1) אלכהול, 2) גפרורים, 3) סבון ונרות.
דפוס וקלישאות	51	148	444	* 107,325	*בדפוס בלבד 100,400 לי״מ.
ניר וכריכה	21	4,5	227	16,605	
מתכת*	53	213	490	76,795	*1) מכונות ומכשירים, 2) פח, אבץ ונחשת, 3) תקון וסדור ועבודות בנין.
טחנות קמח וגריסין	21	821	152	161,820	
בח״ר לשמנים	6	284	111	142,100	
משקאות חריפים	17	8	81	56,550	
מלח	1	110	*10	50,000	*קבועים, מלבד ארעיים בעונת העבודה.
מאפיות גדולות	24	29	187	25,630	
מצות, ביסקויטים ואטריות	6	76	116	47,600	
צרכי מזון ומשקה אחרים*	78	359	477	97,228	*1) קרח, 2) ממתקים, 3) מי סודה.
סיגרות	2	38	80	19,000	
עבודות אמנות *	10	2,5	36	11,225	*עפ״ר עבודות «בצלאל» בעץ זית, נחשת, כסף, צדף ואבן.
שונות*	14	27,5	62	13,905	*1) שנים מלאכותיות, 2) מכבסות, 3) מראות, שמשיות, אבני ריחים.
סך־הכל	592	6956	5711	1,849,227	

ומוכרות את הקמח. הטחנה החיפואית היא הגדולה שבכל הארץ, למניעיה כח של 220 סוס וביכלתה להוציא 8 קרונות־רכבת (80.000 ק״ג) קמח ליום. תוצרתה אינה נופלת בטיבה מן הקמח המובא מחו״ל. על יד הטחנה קים בית־חרשת גדול לאפית מצות, העובד לפי שעה רק חדשים אחדים בחורף. קשה לו ההתחרות בבתי־החרשת האמריקאים.

בתל־אביב ובירושלים קימים בתי־חרושת קטנים לאטריות, לביסקויט ולצנימים. הספירה של מחלקת המסחר והתעשיה שעל יד ההנהלה הציונית מכניסה ברשימת מפעלי התעשיה גם מאפיות משוכללות, סך־הכל 24 במספר. רק אחדות מהן עובדות במניעים.

בתי־הבד של הערבים אינם עולים בשכלולם הטכני על טחנות־המים

לוח א׳. ספירת התעשיה העברית בא״י (מטעם ההנהלה הציונית).

זמן הספירה	מספר בתי החרשת	מספר המניעים	מספר כחות סוס	מספר העובדים	ההון המושקע בל״מ
נובמבר 1923 . . .	279	84	1380	2330	966,550
יולי 1925 . . .	547	180	5720	4770	1,641,150
כנ״ל ביחד עם תחנות חברת החשמל הא״י .	»	»	6050	5000	2,000,000
יולי 1926 . . .	592*	—	6960	5700	1,849,230
כנ״ל ביחד עם תחנות חברת החשמל הא״י .	»		7200	6000	2,300,000

* הערה: בספירה זו לא נפקדו מפעלים קטנים אשר נמנו בשנת 1925 בסוג התעשיה.

הספירה מטעם מחלקת המסחר של ההנהלה הציונית מצאה ביולי 1926 592 בתי־חרשת ובהן 6000 עובדים ומכונות בעלות 7200 כחות סוס. לפני העליה מפולניה בנובמבר 1923 נרשמו רק 279 מפעלי תעשיה עם 1380 כחות סוס ו־2330 עובדים. ההון המושקע עלה אז ל־966.000 ל״מ והוכפל במשך עשרים חודש ל־1.850.000 ביולי 1926. על התוצרת של בתי־החרשת הללו ועל התעשיה שבידי לא יהודים אין לנו מספרים בכלל.

מפעלי התעשיה המרובים והחשובים שבארץ הם המעבדים את התוצרת החקלאית לצרכי התושבים ולאכספורט. בכפרים נדחים ובאהלי בידואים הרחוקים מן הטחנה טוחנות אמנם עד היום הנשים את התבואה לצרכי המשפחה, אבל רובו הגדול של הקמח הנאכל בארץ יוצא מבתי־רחים. בימי הבינים החלו לבנות בא״י טחנות־מים ועד היום לא התקדמו הטחנות הערביות הקטנות אלא מעט מאוד, אינן מנצלות את כח המים כמו שאפשר באמצעי הטכניקה החדשה ומוציאות רק קמח גס ושחור. מספר הטחנות הללו מגיע בא״י ל־135 בערך, כמעט כלן בשפלת החוף מיפו לצפון, ובגליל גם באשדות המזרח; בהר יש רק מעט מהן מחוסר מים. בעבר הירדן המזרחי מצויות טחנות פשוטות ונושנות באשדות הפונות אל עמק הירדן. בכל הארץ מצויות כעת טחנות קטנות עם מניעי נפט או קטור. מספרן בעבר הירדן המערבי כ־140, מהן עשרים בידי היהודים. גם בעבר המזרחי הולכות ומתפשטות הטחנות החדשות. כל הטחנות הקטנות עובדות רק בזמן שמביאים להן תבואות לטחון, אינן איפוא מפעלי תעשיה במובן המדויק של המלה, כי התעשיה עובדת בשביל השוק. רק שתי טחנות גדולות, אחת בידי חברה נוצרית ביפו והשניה הצעירה ממנה בידי הפיק״א בחיפה, טוחנות את תבואת בעליהן

בשיחים ידועים). מספר הכבשנים הפשוטים הוא בערך כמספר הרשיונות. כבשנים מתוקנים, המסיקים בפחמי־אבן ובוערים זמן רב, אין בארץ יותר מתריסר ורובם בסביבות ירושלים. לפי הערכת מחלקת המסחר שעל יד ההנהלה הציונית מסוף תרפ"ד הגיעה תוצרת הסיד בשנה זו ל־50 אלף טון. בשנת הבנין תרפ"ה גדלה בלי ספק התוצרת ב־30%–40%, בשנת תרפ"ו אפשר להעריכה ב־60 אלף טון.

גיפס חוצבים בשכבות ים הירדן המבולי במנחמיה, ומכינים אותו שם בבח"ר של יהודי, אבל רוב החומר הדרוש לבנין מובא עוד מחו"ל.

ב.
התעשיה.

לפני עלית היהודים והאירופים במאה הי"ט היו תושבי ארץ־ישראל מסתפקים בתוצרת הארץ הדלה בכמות ובאיכות: מעט ארג, עור, כלי חרס ומתכת. התוצרת האירופית הזולה הולכת ודוחקת את התוצרת המקומית הנושנה, ורק שנים שלשה ענפים עדיין מחזיקים מעמד מטעמים מיוחדים. ערך כלכלי חשוב נשאר רק לסבון המקומי. היהודים מנסים כעת לכונן בא"י תעשיה מודרנית שתעמוד בהתחרות עם תוצרת המערב. נסיון זה קשה לא פחות מנסיונם של הסטודנטים ובעלי־הבתים להיות לאכרים בארץ חדשה. תנאי הארץ ושכנותיה קשים ליצירת התעשיה. דלק ומתכות אין בארץ, וכל זמן שלא נתגשמה תכניתו של רוטנברג אין גם כח חשמלי. נמל אין בארץ, והטעינה והפריקה בסירות עולה ביוקר, ורב הוא ההפסד הנגרם לסחורות שונות בדרכן מן האניה עד החוף ולהפך. השוק המקומי דל מפני צרכיהם המועטים של רוב התושבים. כבוש שוקי הארצות השכנות דורש ידיעת המקום והרגלי תושביו. דרוש זמן כדי לרכוש אמון התושבים לסחורה חדשה, והדברים הללו אינם נקנים מהרה. שאלת הקרדיט גם היא בעוכריהם של מיסדי בתי־חרשת בא"י. היהודים בעלי הון גדול, מלבד בנימין רוטשילד, לא התענינו עדיין בא"י, ולתעשיה הארץ הישראלית אין די אמצעים לבסוסה, ועל אחת כמה וכמה שאין לה יכלת לתת קרדיטים ללקוחותיה, בשעה שהמתחרים, המביאים סחורה לחו"ל נהנים מאשראי זול. גם על יחסה של הממשלה לתעשיה הצעירה מרבים להתאונן, כי תעריפי המכס אינם הגנה לתוצרת הארץ. רק אחרי התאמצות רבה עלה בידי בתי־חרשת אחדים להפטר ממכס על החומר הגלמי. ובכל המעצורים הרבים מפרנסת כבר היום התעשיה העברית מספר נפשות כמעט כחקלאות. מספר מדויק קשה לקבוע, כי בספירות ובהערכות שנעשו עד עתה בארץ אין גבול מסוים בין תעשיה ומלאכה.

כעין הבדלח ונקי מכל תערבת, אלא שקשי החבור גורם שעד עתה השתמשו רק מעט במלח סדומית. תוצרת המלח והמסחר בו הם מונופולין בידי הממשלה, ורק ברשיון מיוחד ותחת השגחה מצד השלטון מותר להכין מלח, לכן לא נצלו עד עתה את המלח שבים המלח אלא מעט מאד. המלח הדרוש לצרכי הארץ היה בא עד 1922 מחו״ל, עד שנוסד בית החרשת למלח בעתלית.

כדי לנצל את מלח־הבשול ואת האשלגן הכלורי (KCL) שבים המלח בדקה הממשלה הבריטית את מימיו במקומות שונים ובשכבות עומק שונות וגם את ההתאדות ויתר תנאי התוצרת, פרסמה את תוצאות החקירה בספר והכריזה קונקורס על מתן רשיון לנצול ים המלח בתנאים ידועים. עבודה זו דורשת הון עצום, כי רק בקנה־מדה גדול תוכל להעשות, לכן לא נתן הרשיון עד היום (סוף 1926).

חברת המלח בעתלית על חוף הים התיכון יכלה לגשת לעבודתה בהון של 50 אלף ל״מ, כי החבור היה קים מכבר ותוצרתה רק מלח־בשול בלבד. הברֵכות, אשר בהן מתאדים המים מן הים, תופסות שטח של 60 הֶקטַר והן יכולות להספיק בשנה עד 15 אלף טון מלח. לפי שעה אין מכינים יותר משליש מכמות זו. בשנת 1925 הכניסה א״י מחו״ל (מצרים ואיטליה) יותר מאלף טון מלח (לעומת 5462 בשנת 1922).

על הרכוש המינרלי של א״י נמנים גם מעינות הרפואה החמים שבה, הידועים מימות עולם; חמי טבריה, חמת־גדר (אל חמי בערבית, ממזרח לכפר צמח), צרת שחר (קלירוהי ביונית ובספרות התלמודית), מצפון לשפך הארנון ועוד אחדים. בטבריה קים בית מרחץ פשוט מתקופת התורכים בלי שום נוחיות לחולים המתרפאים, בחמת גדר מתרחצים בידואים חולים, ובצרת שחר, מקום הרחצה של הורדוס המלך, לא יפגוש התיר, המזדמן שמה לעתים רחוקות, בנפש חיה.

מחצבות אבני בנין יפות וחזקות מצויות בכל כפר שבהר ובמקומות רבים גם בשפלת החוף, כגון בסביבות יפו, קיסריה ועתלית. החציבה נעשית על ידי הערבים באופן פשוט מאד: נוקבים חור בסלע ביד ומפוצצים אותו באבק־שרפה. היהודים עובדים במחצבות אחדות במכונות. המחצבה עם מכונות הגדולה שבא״י נוסדה בשנת תרפ״ז על ידי חברת «הסלע» בירושלים. את החצץ והחול הרב, הדרוש לבניני בֵטון הנהוגים כעת, מנפצים וטוחנים בערי ההר, ביחוד בירושלים, במכונות הנמצאות ברובן בידי יהודים («סולל בונה» ואנשים פרטים).

הכבשנים מרובים בארץ. בשנת 1925 נתנה מחלקת החקלאות והיערות 2124 רשיונות לאסוף קוצים ושיחים לשרפת הגיר (עם אסור מפורש לבלתי נגוע

פרק ששה־עשר.

כלכלת התושבים II

המחצבים, התעשיה והמלאכה

א.

המחצבים.

המבנה הגיאולוגי של א״י גורם שאין בה מתכות ופחמי־אבן. עקבות נפט נגלו בסביבות ים המלח, בנגב (על יד מעלה עקרבים), על יד הירמוך (אצל התחנה מַקָרין) וכנראה גם ממזרח ליפו. בבדיקות העקבות הללו טפלו הממשלות, הבריטית והתורכית, וגם חברות־נפט חשובות, אבל עד עתה לא נגשו לקדיחת בארות מלבד אילו נסיונות קטנים שלא הצליחו. תוצאות החקירות השונות עדיין לא נתפרסמו, וקרוב לאמת שאין מיחסים ערך רב לנפט שבא״י, כי הדרישה גדולה בעולם ואין מזניחים בימינו שום הזדמנות לנצל נוזל חשוב זה.

סימני נפט מתגלים בא״י בקשר עם חֵמר (אַסְפַּלט) נקי או עם אבני גיר ומרגל רוויות חמר. בים המלח צפים גושי חמר אחרי כל סערה, וביחוד אחרי רעש האדמה. מפני קשי החבור לא נצלו עדיין את החמר הזה, מלבד מה שהבדואים מביאים לפעמים לשוק מעט חמר מים המלח. החמר לרצוף הכבישים בא מחוץ לארץ. בימי המלחמה היו מסיקים לפעמים תחת דודי המכונות באבני מרגל עשירות בחמר. בבית לחם ובירושלים עושים מאבני גיר חֲמרי חפצי־זכרון מא״י. האבן הזו שחורה וידועה בחו״ל בשם אבן ים המלח. את החומר המועט הדרוש לתעשיה זו מביאים מקרבת נֶבּי מוסא.

בפרורי גפרית, המצויים במרגל שבסביבות ים המלח, היו משתמשים הבדואים לתעשית אבק־שרפה לרוביהם הנושנים, אבל מאז שהזדינו (ביחוד בימי המלחמה) בנשק אירופי מתוקן אין מקום לאבק־השרפה מתוצרת הבדואים, ואין צורך בגפרית זו.

בשעה שהגפרית ידועה בא״י רק בצרורות קטנים, גדול עשרה באוצרות מלח. בהר סדום, אשר על חוף ים המלח בדרום המערב, נמצא מלח גבישי

ציד חיות ועופות מצוי בארץ מעט מאד, ורק אצל הבידואים.

ציד הדגים בים התיכון, ובים חולה בים כנרת, בירדן ובפלגיו היה מלפנים ענף פרנסה חשוב והדגה היתה מאכל עממי נפוץ בכל הארץ.

הערבים לא הצטינו מעולם בתור דיגים וספנים, והמס הכבד שהוטל על הדיוג בימי התורכים מנעו ממקצוע זה את ההתפתחות, אם גם בעלות היהודים גדלה הדרישה לדגים. בימות השלטון הבריטי ציד הדגים הולך ומתפתח; ראשית מפני תקון הדרכים ומציאות מכוניות רבות הנותנות יכלת להעביר במהרה את הסחורה לפנים הארץ, שנית הודות לחוקים המגינים על הדגה מפני נצול אי־כלכלי, כגון השמוש בדינמיט.

מקום הציד הטוב ביותר שעל חוף הים הוא מפרץ עכו. דיגי חיפה צדו בשנת 1922 131 טון, ב 23—125, ב 24—226, ב 25—128. בעכו נצודו בשנת 1925 44 טון. מיפו אין מספרים מלאים אלא משנות 1921/22 בלבד. אז היה שם הציד גדול במקצת משל חיפה. החדשים העשירים בדגים הם הראשונים לשנת האירופים. בחיפה היה בשנת 1925 מרס החודש העשיר ביותר (אדר מזל דגים). החדשים הדלים בדיוג הם האחרונים של ימות החמה. על ציד הדגים במים מתוקים — בים כנרת ובירדן ובפלגיו — אין ספירה. הדגים מטבריה מובאים באוטומובילים, לא רק לצפת ולנצרת, כי אם גם לירושלים, ואפילו לערי חוף הים.

מיני הדגים, הנצודים במימי א״י בכמות בעלת ערך כלכלי, מגיעים לעשרות אחדות, בין דגי הים נמצאים גם הסרדינים, אבל בכל היות א״י עשירה בשמן ובמלח לא החלו עדיין לכבוש סרדינים, וגדול הסכום המוצא מדי שנה בשנה לחו״ל על דגים, טריים, מלוחים וכבושים: בשנת 1925 1677 טונות במחיר של 77 אלף ל״מ. ערך הדגים הטריים בלבד, הבאים ממצרים היה שוה לערך דגי חיפה ועכו.

ציד הדגים היה עד שנת תרפ״ה כלו בידי הערבים. יהודים מסלוניקי ומליטא, אשר החלו לעסוק במקצוע זה, נפגשו במעצורים רבים מצד טבע הים הזר להם ועוד יותר מצד שכניהם הערבים. שאלת הדיגים העברים עדיין לא מצאה את פתרונה.

ב 150 אלף גלגלות, רובם שורים לעבודה בשדה. בשנת 1925 נשחטו בבתי המטבחים שבא״י כמעט 41 אלף בקר, יותר ממחציתם שורים, השאר פרות, עגלים ועגלות. בשר בקר אוכלים ע״פ רוב רק היהודים והאירופאים. במקומות שאין בהם יהודים ואירופאים נרשמו רק בהמות גסות מועטות. מ־12,100 הבהמות שנשחטו בתל־אביב (1925) היו רק 3 עזים, ביריחו נשחטו 1883 בהמות, מהן רק 3 שורים, 8 פרות, 27 עגלים. חלק גדול מהבקר הנשחט בא״י המערבית בא מחו״ל. דרך תחנות הבקורת של הממשלה עברו בשנת 1925 כ־15.500 גלגלת בקר, על פי רוב מעבר הירדן ומסוריה, יצאו שמה רק 750. בשנים הראשונות אחרי המלחמה ובמחצית השניה של 1926 הובאו הרבה בהמות גסות לשחיטה מעבר לים, פעם מחוסר בהמות ופעם מפני הדֶבר. על ידי הבצות שעל חוף הים בשרון, ועל חוף ימת חולֶה מגדלים מריאים, בהמה חזקה וגדולה. המריא רשום במספר קטן בין הבהמות הנשחטות.

הבהמה למשא, לרכיבה ולחרישה הנפוצה ביותר בא״י הוא החמור, המסתגל למזון דל ולדרכים הקשות שבהרים. מספר החמורים לכל הפחות 50 אלף. הסוס שמש עד לפני בוא הגרמנים רק לרכיבה ורק אנשים אמידים השתמשו בו. הגרמנים הנהיגו בא״י מחדש את העגלה, ומאז נפוץ הסוס בתור בהמת עבודה. הוא נפוץ במשקים היהודים והגרמנים. בעיר הוא הולך ונדחק על ידי האוטומוביל, ויש שרק פקודות של השלטון לטובת העגלונים מצילות את הסוס שלא יעלם מרחובות העיר. מתחרה בעבודה לסוס הוא הפרד, המאחד בתוכו את כח הסוס עם הסבלנות והזהירות של החמור. את הפרדות מכניסים מחו״ל, ביחוד מסוריה ומקפריסין.

גדול עופות דל יותר באיכות מאשר בכמות, לכן קונה א״י המערבית מן החוץ לא רק ביצים (ממצרים) בכמות מרובה, כי אם גם עופות (מהעבר המזרחי). היהודים הכניסו תרנגולות מגזעים משובחים, המרבות להטיל ביצים. אבל גם לעוף הזר קשה ההתאקלמות כמו לבקר. הנסיונות בנידון זה לא הביאו עדיין לידי תוצאות מסוימות. היונה היתה מלפנים עוף הבית היחיד בא״י, וגם כעת עדיין היא מופיעה יום יום במספר לא קטן בשוקי ירושלים ויתר הערים.

את יבול שנת 1925 ואת ההכנסה מגדול בהמות ועופות מעריך ד״ר סוסקין ב־5 מיליון ליי״מ: תבואות וקטניות 55.5%, פרות העץ 14.3%, זיתים 4.3%, צמחי תעשיה 2.3% (?), אבטיחים 2%, ענבים והיוצא מהם 1.8% ירקות 1.8%, בהמות ועופות 18%. על 800 אלף נפש אדם חלות על כל גלגלת 6.25 ליי״מ. מאחר שמספר האוכלוסין היה גדול מכפי שהעריך סוסקין, יש לחשוב רק 6 ליי״מ לנפש אחת. זהו סכום קטן אפילו בהשואה אל ארץ דלה כספרד.

הדבר על ידי כך שהיהודים אינם מְגדלים כמעט בהמה דקה ושותים חלב בקר. בבאר שבע מרובים הכבשים על העזים, סימן שאין דורש לחלבן; הגמלים המרובים ממלאים את הצורך בחלב.

בשומרון עשירה בית שאן בצאן: 2 גלגלות לנפש אדם; בגליל עשירה נפת עכו: 1,8 לנפש אדם.

הגמלים נתמעטו במלחמה יותר מכל חית הבית, כי בהם השתמש הצבא במסעותיו במדבר. בשנת 1920 היו בעבר הירדן המערבי רק 8900 גלגלות. מאז עד 1925 עלה מספרם פי שלשה. זה לא רבוי טבעי, כי מלבד הנגב אין א״י מגדלת גמלים, אלא באופן מלאכותי, על ידי קניות מהבדואים שבעבר המזרחי. הבדואים מוכרים את הזכרים ומטפלים בנקבות לשם חלב וולדות. בשנות 25־1924 נכנסו מהעבר המזרחי כ 30 אלף גמלים בשנה, ומהם נשארו הרבה בארץ.

הנפה העשירה בגמלים היא באר־שבע עם 10,130 גלגלות, בעזה היו כ־4000, בצפת כ־3700, ביפו־רמלה 3619. המספר הגדול ביפו מתבאר על ידי תנועת הבנין בתל־אביב, כי מ 1924—1925 נתרבו ב%50. המספר הקטן ביותר נמצא בבית שאן, אם כי הבידואים מרובים שם, כי «מַעֲזֶה» במלוא מובן המלה המה, ויד וחלק אין להם בגדול גמלים. על א״י המזרחית אין לנו ידיעות, מלבד שהארץ מוציאה צאן וגמלים.

הבקר זוהי בהמת הבית הירודה ביותר שבא״י. הפלח מטפל מעט מאד במזונות בהמתו ובדירתו, ומפני שאין הבקר מסוגל למצוא את פרנסתו בשדה כצאן, לכן הוא קטן וכחוש, חלש לעבודה ונותן רק מעט חלב. רק בגולן, במקום שהמרעה טוב כל ימות השנה מיתר הארץ, קיים עוד גזע בריא ונותן חלב יותר מכל הפרות המקומיות שבא״י, כמו פרות הבשן בימי קדם. לצ׳רקסים יש גם בגלעד בקר טוב. הגרמנים ואחריהם היהודים הביאו מחו״ל פרות גדולות הנותנות חלב רב, פי 5־6 מאשר פרה מקומית. הגזעים הזרים שונים זה מזה; מצרי, סורי־בירותי, וסורי־דמשקאי, פריזו־מזרחי, ובזמן האחרון הרבה בהמות מהולנד. בשתי השנים 25־1924 הכניסו דרך חיפה 540 גלגלת בקר מגזעים משובחים. דרך היבשה נכנסו מדמשק 79 פרות גזעיות. הבקר הזר אינו מסתגל בנקל לאקלימה של א״י ואינו מתרבה באותה המדה כבהמה המקומית, אינו עומד גם בפני מחלות כמוהו, לכן משתדלים כעת לשבח את הגזע המקומי על ידי התערבותו בגזעים המיוחסים. בקשר עם גדול פרות חולבות נפוץ אצל היהודים והגרמנים מזרע המספוא, ביחוד תלתן ואספסת. מספר הבקר לא נתפרסם על ידי השלטונות בשנים האחרונות. לפי המספרים משנת תרפ״א יש להעריך את הבקר בא״י המערבית בשנת תרפ״ז לכל הפחות

	עזים	כבשים	מריאים	גמלים	ס״ה
שנת 1920	271·733	262·558	2725	8849	545·915
״ 1925	537·904	290·503	4457	25546	858·410

ההבדל בין העזים והכבשים מתברר על ידי כך, שהכבשים עומדים על פי רוב לשחיטה והעזים לחלב. בבתי המטבחים שבא״י המערבית נשחטו בשנת 1925 כ־80 אלף עזים ויותר מכפלים מזה כבשים. הצאן שבא״י המערבית אינן מספיקות לצרכי שוק הבשר, והוא קונה הרבה צאן מן החוץ, על פי רוב מן העבר המזרחי ומסוריה. קרוב ל 190 אלף צאן נכנסו בשנת 1925 דרך תחנות הבקורת (קארנטינה) של הממשלה, ורק 6000 נמכרו לחו״ל. חלק מהמקנה שעבר את התחנות בא אמנם רק לעונה ידועה לרעות בארץ.

הנפה העשירה בצאן, הן במספר מוחלט והן ביחס לישוב, היא חברון: 153 אלף גלגלת, פי 2·7 ממספר נפש האדם. 74% מהם היו עזים, 26% כבשים. בנפה זו ההזנה של התושבים טובה, אין מחסור בחלב ובבשר. ביפו, עזה (בלי הבדואים, שנכללו בבאר שבע) ובירושלים ובסביבתה קטן מספר הצאן ביחס לישוב. בשתי הערים המיושבות ברובן על ידי יהודים מתברר

לוח ו׳. הצאן, הגמלים והמריאים בשנת תרפ״ה (לפי המפקד לשם מס הגלגלת).

הנפה	מספר הצאן	מזה: עזים %	מזה: כבשים %	ביחס לנפש האדם	גמלים	מריאים (תאו)
באר שבע	106,569	36	64	1,3	10,130	—
עזה	26,529	32	68	0,3	3,956	—
חברון	152,989	74	26	2,7	1,989	—
ירושלים וכ׳	75,709	74	26	0,5	680	5
יפו — רמלה	35,034	63	37	0,25	3,619	55
תל כרם	34,605	56	44	1,1	530	301
שכם	99,230	63	37	1,6	735	—
עין גנים	51,118	82	18	1,4	497	—
בית שאן	21,986	73	27	2	142	—
חיפה	63,174	74	26	1	725	335
עכו	69,954	95	5	1,8	1,080	23
נצרת	19,465	70	30	0,8	475	4
טבריה	26,122	49	51	1,2	309	37
צפת	45,923	66	34	1,25	679	[1]3,679 ?
ס״ה	828,407	65	35	1	25,546	4,457

[1] בשנת 1924 נרשמו רק 249, ולכן המספר חשוד.

שטחי היערות. סביבות ירושלים ויפו דלות בעץ לא רק מפני חרבנות בימי קדם, כי אם גם מפני הנצול לצרכי הערים הגדולות הללו, לכבשנים (שיחים) ולכירים (פחם) בשני הדורות האחרונים.

לוח ה׳. יערות עצי בר. (לפי הערכה רשמית.

הנפה	שטח היער בדונמים	אחוז משטח הנפה	הערות
חברון	140,900	5,8% ?	
ירושלים, בית לחם ויריחו	17,900	1	
רמאלה	6,000	1	
שכם	75,805	4,4	
תל־כרם	12,100	1,3	
עין גנים (ג׳נין)	232,000	24	
חיפה	138,000	16	
נצרת	120,500	25	
טבריה	18,000	4	
עכו	175,500	15	
צפת	101,900	12	
ס״ה	1,038,605	*3,5	*בלי נפת באר שבע כמעט כפלים. בתוך שטח של 23,000 ק״מ 4,1%.

בעבר הירדן המזרחי עשיר ביערות רק הגלעד (ראה לעיל עמוד 137).
בין עצי היער הנטוע תופס האיקליפטוס מקום בראש. הגדול שביערות איקליפטוס בא״י, ואולי בכל המזרח הקרוב, נמצא בחדרה היהודית. הוא מספיק דלק, קרשים לתיבות־אריזה ולרהיטים. המקום השני אחרי האיקליפטוס תופס האורן לסוגיו: האורן הירושלמי ואורן הסלע.

ז
גדול בהמות ועופות.

מקצוע כלכלי זה דל בכמות ובאיכות. המלחמה עשתה שַמות בעדרים ובבהמת־המשא, ואין לדעת אם בשנת תרפ״ז שב כבר המקנה למצבו משנת תרע״ד; בכל אופן נתעכבה ההתפתחות כתריסר שנים. מכל חית הבית מצליחות בא״י במצבה של עכשיו הצאן, המסתפקות במועָט. מספר גלגלות הצאן הגיע בשנת תרפ״ב ל 828 אלף, בערך כמספר נפש האדם. כשני שלישים מהם היו עזים, קצת למעלה משליש כבשים.

והשקדים, מוכרת א״י לחו״ל פרות ותוצרת מפֵרות רק בסכום קטן, לעומת זאת הולך וגדל האימפורט של סחורות מסוג זה. בשנת 1922 ב־49 אלף ל״מ, ב־1925 ב־108 אלף. זוהי תוצאה של העליה היהודית.

ו.

היער.

השם יער כולל בא״י, הן בספרות העתיקה והן בכתבי הממשלה בזמננו, לא רק אילני סרק גבוהים, כי אם גם שיחים, ואפילו הקטנים שבהם, שאינם מגיעים עד ברכיו של אדם. היער שבזמננו ברובו הגדול אינו אלא יער־שיחים (מַקִיָה macchia באיטלקית ובספרות המדעית באירופה). ערכו לכלכלת התושבים ולבריאותם אינו דומה ליער באזור גשום כל ימות השנה, אבל גם הוא חשוב לארץ, כי הוא עוצר את העפר התחוח לבל יטושטש מהסלעים על ידי מטרות עוז. מלפנים כסו היערות שטחים נרחבים בהרי שומרון, בשרון ובגליל, אבל במשך אלפי שנים גדעום התושבים והזרים בשלום ובמלחמה ולא עשו דבר לשכלולו ולגדולו, ולכן נשארו ממנו רק שרידים מועטים ובמצב ירוד. על שארית זו שומרת הממשלה (המחלקה לחקלאות וליערות) על ידי חוקי הגנה מיוחדים. כל היערות, שאין להם בעלים או שבעלותם לא הוברר, הוכרזו לרכוש שמור של הממשלה, וכל הנוגע לרעה בעץ ובשיח בלי רשיון מיוחד וכל הרועה את מקנהו ביער יענש עונש קשה. הממשלה נוטעת גם עצים בהר, בבצות ובחולות ותומכת בערים, בכפרים, במוסדות, ואפילו ביחידים, הנגשים לנטיעת עצים. בשנת 1925 הוציאה הממשלה ממשתלותיה 211 אלף שתילים. היהודים מצטינים בנטיעת יערות, להם היערות הנטועים הגדולים שבארץ.

היער הבר שבא״י המערבית נערך על ידי הממשלה בשנת תרפ״ו ב 1.038.605 דונם, שהם 957 ק״מ מרובע, הינו 3.5% משטחה של א״י המערבית עד מפרץ אילת, וכ 7% משטחה בלי הנגב (נפת באר שבע) המחוסר יערות. היער שבא״י מורכב על פי רוב מאלונים (עצים ושיחים, Quercus), החרוב הנמצא גם בתור שיח, האלה (Terebinthus) לזניה, הסירים (Poterium spinosum), הקיסטוסים (Cistus villosus ואחרים), השלויה המשולשת (Salvia tribola) והקורנית (Thymus capitatus).

הנפות העשירות ביערות מכל הארץ הן נצרת, 25% מהשטח, ועין גנים 24%. זו האחרונה, העשירה גם בזיתים ובתבואות, יכולה להחשב לחלק הארץ אשר שמר ביותר את אופי נופו הקדום. העץ והשיח אשר שרדו בכרמל הם 16% יער שבנפת חיפה. בגליל שמעבר לגבולנו מרובים

תפוחי־זהב ולימונים; בתרפ״ה הגיע האכספורט ל־2.146 מיליון תיבות (מהן כ־6000 תיבות לימונים). בשנת תרפ״ו ירד האכספורט עד ל־1.515 מיליון תיבות מפני מעוט היבול. הצורך בארץ עצמה גדל בלי ספק בכפלים. המחירים הגבוהים של תפוחי־הזהב בשוק העולם (ביחוד באנגליה) נתנו את הדחיפה להרחיב את שטח הפרדסים, אבל האמצעים המרובים הדרושים לכך עושים את הפרדס (עם הבארות והמשאבות להשקאה) לעסק מסחרי, אשר רק אנשים אמידים יכולים לעסוק בו.

מקום חשוב ברשימת התוצרת החקלאית הנמכרת לחו״ל תופס השקד (הרביעי אחרי ת״ז, אבטיחים ויין). עץ זה נוח למשקו המעורב של אכר עברי זעיר, הזקוק מלבד לצרכי מזון לביתו גם להכנסה בכסף. השקד גדל מהר (בנגוד לזית) ונותן פרי לארבע או לחמש שנים, בלי השקאה ובלי טפול רב (בנגוד לתפוח־הזהב) ופריו משתמר זמן רב. הערבים אוהבים לאכול שקדי בוסר על קליפתם, אצל היהודים נפוצה חמאת שקדים נקיה או מעורבת.

בשנת תרפ״ה הוצאו לחו״ל 950 טון שקדים יבשים ולחים (ירוקים). היבול הממוצע הנערך למעשר הוא רק 470 טון. שטח כרמי השקדים בא״י בכלל אינו ידוע. בידי היהודים נמצאו בשנת תרפ״ו בערך 35 אלף דונם, ברובם בנפות יפו—רמלה. הנפות הללו נתנו לפי הערכת העשור מחצית מכל קטיף השקדים שבארץ. כמות בעלת ערך כלכלי נערכה גם בעזה (מגדל), בחיפה, בעין גנים ובטבריה. בהר יש רק מעט שקדים.

דומים במינם לשקדים הם האפרסקים והמשמשים. הם נראים בשוק ביחד עם השקדים ונאכלים הרבה בזמן שבין תפוחי־הזהב ובין הענבים (מאי—יוני). מיבשים אותם עם גרעיניהם או גם בלעדם. בשנים ברוכות עולה ערך הסחורה המוצאת על המובאת. עצי פרי האחרים מועטים וערכם הכלכלי קטן; הנפות העשירות בהם ביותר הן עכו, שכם ונצרת.

על הדבש שבתורה נחלקו החוקרים אם הוא דבש פֵּרות (תמרים, ענבים ותאנים) כדִבְשׁ הערבי או דבש דבורים. אין ספק שגם דבש דבורים היה מצוי הרבה בא״י בימי קדם וגם היום הארץ מסוגלת לענף חקלאי זה, אלא שאין מנצלים אותו כראוי. השלטון אינו דואג לשלום הדבורים כמו שהוא דואג למקנה. מחלה כי תפרוץ בכוורות תתפשט בלי מעצור. בכפרים עברים אחדים — חדרה בראש וראשונה — מטפלים במקצוע זה על פי שיטה מודרנית ורואים בו ברכה. דבש משובח בא מקרבת פרדסים של ת״ז. היבול של שנה ברוכה הוא 150—180 טון, בשנה דלה כשליש מזה. כמות קטנה יוצאת לחו״ל.

אם נוציא מן החשבון את תפוחי־הזהב, האבטיחים, הענבים ותוצרתם

הבציר הממוצע נערך למעשר ב־7250 טון ואין הבדל רב בין שנה לשנה. יש לשער שהערכה זו נמוכה מהמציאות, כי בשנת תרפ״ב נמכרו לחו״ל 1334 טון ענבי מאכל ו־2705 אלף ליטר יין, והיבול השנתי כלו לא היה לפי ההערכה אלא 6260 טון. מאז התמעטה ההוצאה לחו״ל, אבל לא מפני שהיבול היה דל, כי אם מפני תנאי השוק. עם העליה היהודית גדלה הדרישה לענבי מאכל.

בעבר הירדן המזרחי מפורסמת העיר סַלְט, היא גדור העתיקה, בצמוקיה היוצאים גם לחו״ל.

התאנה, אחד משבעת המינים, זהו פרי ההר, כפי שאפשר להכיר מרשימת פרות העץ. אם נוציא את הכרך ירושלים מן הכלל נכיר שירושלים ושכנותיה הן העשירות בתאנים בכל הארץ – בערך 22 ק״ג לגלגלת. העשירה שבנפות היא נפת רמאלה, שניה לה היא שכם. ביפו־רמלה, אף אם נוציא את יפו־תל־אביב מן הכלל, לא ימצאו יותר מ־4 ק״ג לגלגלת. לתאנה יש איפוא ערך בכלכלת התושבים רק בהר. באיכותה רחוקה התאנה הערבית שבא״י מיכולת להתחרות בשוק בתאנה האנטולית. היהודים לא הפנו עוד את תשומת לבם לפרי זה, שהיה בארץ בימי קדם מאכל יום יום לתושבים.

הרמון, משבעת המינים כתאנה, אחד הסמלים היהודיים החביבים ביותר (בחטובים ועל מטבעות), חדל מלהיות פרי בעל ערך כלכלי בארץ. פרדסי הרמונים מועטים מאוד (אחד יפה בכפר כֶּנה בצפון ממזרח לנצרת) ומועטה הדרישה אחריו.

את הרמון דחה תפוח־הזהב הטוב והזול ממנו, הוא תופס היום את המקום הראשון לא רק בין הפֵּרות כי אם בין כל הסחורות המוצאות לחו״ל. אם נעריך את יבולי התבואות בכסף יעלה רק יבול החטה בערכו על יבול תפוחי־הזהב. עם כל ערכם הכלכלי הגדול תופסים תפוחי־הזהב רק שטח קטן, כשלשים וחמשה אלף וארבע מאות דונם נושאים פרי. מהם רק כ־12 בידי יהודים, אבל פרדסי היהודים נותנים פרי רב ומשובח. בשנת תרפ״ו ובראשית תרפ״ז נטעו בערך 6000 דונם והכשירו אדמה לנטיעות כ־7100 בסביבות יפו ופתח תקוה. מלבד זה נטיעת פרדסים מתפשטת גם במקומות חדשים: ביבנה, אשדוד, מגדל־גד, אשקלון ודיר בַּלַח (דרום?). תפוח הזהב דורש בתנאי האקלים של א״י השקאה מלאכותית, והחום שבהרים אינו מספיק לו, לכן מקומו בשפלה ובעמק הירדן. כ־85% מהיבול הנערך בא מנפת יפו–רמלה, כ־6% משפלת עכו הצפונית, כשלשה אחוזים בכל אחד מהנפות עזה (מגדל גד), תל כרם וחיפה. בשנת תרפ״ד הוציאו מא״י 1.589 מיליון תיבות

העשירה ביותר בשמן היא עכו (27 ק"ג) בחלקו של אשר (מאשר שמנה לחמו, בר' מ"ט, כ'; ברוך מבנים אשר יהי רצוי אחיו וטובל בשמן רגלו, דבר' ל"ג, כ"ג); שניה לעכו היא עין־גנים (15 ק"ג), בתל כרם ובשכם רק $^2/_3$ מעין גנים. ביהודה נמצאים כרמי זית גדולים בשפלת לוד, אבל הכמות לגלגלת גדולה במקצת בנפת ירושלים (4 ק"ג) מאשר ביפו־רמלה. בבית שאן, בעזה ובבאר שבע אין כמעט זיתים.

א"י הספיקה במשך אלפי שנים שמן זית לשכנותיה, וגם כעת היא מוציאה לחו"ל שמן למאכל, אבל לצרכי תעשית הסבון היא מכניסה שמן זול בכמות גדולה. בשנת תרפ"ד הברוכה ביבול הזיתים עלה ערך השמן המובא מחו"ל פי 14 בערכו על המוצא, בשנת תרפ"ה הדלה עלה פי 18— 120,082 ל"מ מול 6702.

בימי המלחמה גדעו התורכים עצי זית להסקה מחוסר פחם. מתוך שהזית גדל ומתפתח לאט תעבורנה עוד שנים רבות עד אשר ישובו כרמי הזית למצבם הקודם. הממשלה וההנהלה הציונית תומכות בנטיעת הזיתים. בשנת תרפ"ה נשתלו 133,000 שתילי זיתים.

כרמי הגפן אשר היו נפוצים בימי קדם כזית, נתמעטו בימי המושלמים, האסורים לפי תורתם בשתיית היין ובתעשיתו, עד לפי צורך מצומצם של התושבים בענבי מאכל ובצמוקים. הגרמנים והיהודים שתלו משנות ה־70 והלאה שתילי גפנים מחו"ל לתעשית היין. יהודה עשירה בענבים מכל חלקי הארץ כמו בימי ישראל (אסרי לגפן עירה ולשרקה בני אתנו, כבס ביין לבושו ובדם ענבים סותה—דבר' מ"ט י"א). לפני המלחמה העריכו את שטח כרמי הגפן ביהודה (מחוז ירושלים) ב־55 אלף דונם בערך, מהם שליש בידי היהודים והגרמנים, כ־15,200 בידי היהודים בלבד. ואולם הערכה רשמית משנת 1925 אינה רושמת אלא 38 אלף דונם בא"י המערבית כלה. עד אשר תגמרנה המדידות לסדור ספר האחוזות לא נדע איזו הערכה קרובה יותר לאמת. לפי דין וחשבון של ההנהלה הציונית נמצאים בידי היהודים כ־17 אלף דונם כרמי גפן, בעיקר בראשון לציון ובסביבתה ובזכרון יעקב וסביבתה. בשנות תרפ"ב — תרפ"ו נטעו היהודים כאלפים דונם ענבי מאכל, בעיקר בעמק יזרעאל ובקרית ענבים, אשר ממערב לירושלים. בגליל נטעו המתישבים היהודים גפנים בראשית שנות הישוב, אבל לא הצליחו ולא הוסיפו לנטוע.

כרמי הערבים נותנים פרי למאכל. הענבים הטובים ביותר באים מחברון, אבל הכמות לגלגלת גדולה בירושלים ובשכנותיה, אם נוציא את הכרך מן החשבון תהיינה ירושלים ושכנותיה שניות ליפו—רמלה (36 ק"ג לגלגלת).

לוח ד׳. פרות העץ. (מעובד ע״פ הערכת המעשר).

הנפה	שטחה בקמ״ר	מספר תושביה באמצע 1925 באלפים	שמן זית: ממוצע משנות תרפ״ג—פ״ו [1] טון	שמן זית: ק״ג לגלגלת	ענבי גפן: ממוצע משנות תרפ״ד—פ״ו טון	ענבי גפן: ק״ג לגלגלת	תאנים: ממוצע משנות תרפ״ד—פ״ו טון	תאנים: ק״ג לגלגלת	שקדים: ממוצע משנות תרפ״ד—פ״ו טון	שקדים: ק״ג לגלגלת
באר שבע . . .	12,500	79			13		70	1	5	
עזה . . .	1,290	75	19[3]		710	9	570	8	60	1
חברון . . .	2,240	56	39[3]		840	15	757	14	1	
ירושלים (רמאלה בית לחם ויריחו) [2]	2,085	160	682	4[4]	2,300	14[4]	1,950	12[4]	22	
יפו — רמלה [2] .	1,170	142	387[3]	3[4]	2,700	19[4]	295	2[4]	235	2[4]
תל כרם . .	790	37	371	10	7		616	17	9	
שכם . . .	1,580	60	593	10	25		1,273	21	14	
עין גנים . .	835	35	514	15	3		422	12	31	1
בית שאן . .	380	11,5			1		55	5		
חיפה . . .	790	67	231	4[4]	510	8[4]	220	3[4]	50	1[4]
עכו . . .	1,080	38	1,018	27	83	2	360	9	6	
נצרת . . .	445	24	112	5	10		135	6	4	
טבריה . . .	430	22,5	123	6	15		65	3	29	1
צפת . . .	755	33	76	2	47	2	464	14	3	
ס״ה . . .	26,370	840	4;165	5	7,250	9	7,250	9	470	0,60

הערות

1 מתוך שהזית בא״י נותן לסרוגין יבול טוב ויבול דל יש לעשות חשבון ממוצע ממספר שנים זוגי.

2 שנת תרפ״ו.

	שמן זית טון	ענבים טון	תאנים טון	שקדים טון
בית לחם	115	890	178	4
ירושלים	367	838	403	8
יריחו	—	9	2	—
רמאלה	543	887	1,400	2
רמלה	212	1,503	207	83
יפו	36	538	40	62

3 המעשר נערך בזיתים ולא בשמן.

	עזה	חברון	יפו-רמלה
זיתים (טון)	118	228	2,192
כמות השמן	15%	17%	18%

4 הכמות לגלגלת בק״ג.

	שמן זית	ענבים	תאנים	שקדים
בנפת ירושלים בלי ירושלים	7,5	25	22	—
בנפת יפו—רמלה בלי יפו—תל-אביב	5	36	4	3
בנפת חיפה בלי חיפה	6	14	7	1,5

טפול רב. ירקות נאכלים הרבה חיים, מבושלים, כבושים וצלויים. השכיחים ביותר הם: עגבניות, בצלים, קשואים, מלפפונים, אבטיחים, דלעים, חצילים, במיה, כרוב וכרובית. פחות נפוצים הם הגזר והסלק. תפוחי האדמה העולים על שלחן בני אירופה ואמריקה באים ברובם הגדול מחו״ל. גם מיני ירקות אחרים קונה א״י מחו״ל (מצרים) בעונות ידועות, אף־על־פי שהארץ המצוינת באזורי האקלים השונים יכולה להספיק גם יבול מוקדם וגם מאוחר. לפי שעה אין יבולה של א״י מספיק לצרכי הערים ההולכות וגדולות. גם בירקות — מלבד האבטיחים — גדול האימפורט מהאכספורט.

הנפות העשירות בירקות הן: עכו, שכם, תל־כרם וחיפה. ביריחו התחילו לגדל ירקות לצרכי השוק הירושלמי. בכורי הירקות שביריחו עלולים להפחית את האימפורט ממצרים.

ה.
פרות העץ.

בימי גדולתה היתה א״י ארץ מטעים. רק עצים הנותנים פרי רב ויקר על שטח קטן יכלו לכלכל עם רב כישראל בשלותו. העץ פרנס את העם בשנת השמטה, בשעה ששבתו חריש וקציר. החורבנות פגעו ביחוד בעץ ובשיח התרבותי, ואבדה זו קשה להחזיר, כי בינתים טשטשו הגשמים את העפר התחוח מסלעי ההרים והגבעות. עד היום אפשר למצוא בתוך הרי־טרשים שוממים שרידי יקבים, גתות ובתי הבד.

העץ התרבותי הטיפוסי של א״י הוא הזית, המצוי בכל מקום בהר ובשפלה. פריו משמש לפתן לפת, הוא נותן שמן למאכל (מלפנים גם למאור) ולתעשית הסבון. מספר העצים והשטח הנטוע לא ידוע, רק היבול נערך בכל שנה.

רשימות היבול לפי הערכת המעשר משנות תרע״ט ואילך מראות שנה דלה ושנה ברוכה בסרוגין. תרפ״ד ברוכה היתה ונתנה יבול של שמן שנערך ב־5000 טון; השנים שלפניה ושלאחריה נתנו רק כשליש מיבול זה. שנת תרפ״ו נתנה שוב יבול של 4700 טון. בכל כרם שנוקפים בו את הזיתים במקלות—וזוהי המסיקה הרגילה אצל הפלחים—יש יבול טוב רק פעם בשנתים, כי ביחד עם הפרי נחבטים גם הנצנים, אבל בזה לא מתבארת התופעה בארץ כלה, כי הכרמים לא נטעו בשנה אחת.

לשם השואת היבול בכל הנפות יש להפוך את כמות הזיתים בשמן, כי ברוב הנפות נערך המעשר לפי השמן ורק בשלש נפות נערכו הזיתים. אחוז השמן שבזית אינו שוה בכל הארץ, בצפון הוא גדול מאשר בדרום, בהר יותר מאשר בשפלה. כמות השמן הממוצעת לגלגלת הם 5 ק״ג. הנפה

האבטיחים. כבר בשנת תרפ״ג נמכרו לחו״ל 29.5 אלף טון ובשנת תרפ״ה שוב כמות כזו, מלבד המון הפֵרות הנאכלים בארץ במשך ארבעה חדשים רצופים. היבול הנערך למעשר קטן בכמותו מהסחורה היוצאת לחו״ל, אם מפני שיש שדות פטורים מן המעשרות או מפני שקשה להעריך את היבול בשדה, כי אין אוספים את האבטיחים בפעם אחת כדגן או כדורה ושומשמין. ערך רשימת המעשר הוא בזה שאפשר לנו להשות את היבול בנפות שונות, כמובן אם נניח שבכל הנפות נפלו השגיאות במדה פחות או יותר שוה. רוב האבטיחים גדלים בשרון, כשני שלישים מכל היבול מגדלת נפת תל כרם בלבד. שניה לתל־כרם היא חיפה, אשר בה נכללה חדרה היהודית. שלישית היא יפו, הזקוקה ליבול רב לצרכי השוק המקומי. את המקום הרביעי תופסת נפת עזה. העיר המצוינת באבטיחים בנגב היא חנוֹת יונה, אשר פֵּרותיה מקדימים להבשל ולהמצא בשוק.

בין הקטניות תופסת הכרשינה את המקום הראשון, אחריה האפונה, העדשים והחומצה. היבול הממוצע של הקטניות התמעט בשלש השנים תרפ״ד—פ״ו בשליש הכמות ביחס לשלש השנים הקודמות: 14600 מול 21000 טון. רק הכרשינה (מאכל בהמה נפוץ) לא נתמעטה. מתוך לוח היבולים אפשר לראות שהיבול הולך ורב מדרום לצפון ומן השפלה אל ההר שכנגדו. הממוצע לגלגלת בכל הארץ היו 17 ק״ג, בעין גנים (ג׳נין) ובצפת נאספו יותר מ־50 ק״ג לגלגלת, בבאר שבע לא נמצא אף ק״ג אחד.

הטבק הוא אחד הצמחים אשר אקלימה ואדמתה של א״י מחיבים אותם, אבל בימי התורכים לא גדלוהו מפני מעצורים חוקיים, לכן אין בארץ נסיון במקצוע זה הדורש טפול רב בשדה ובבית. השלטון החדש בטל בשנת תרפ״א את האִסורים, ולא עוד אלא שזרז את האכרים לגדל טבק ושלח פקידים מדריכים שיורום את דרכי העבודה. בשנת תרפ״ד הגיע השטח הזרוע טבק ל־27 אלף דונם והיבול ל־1845 טון, אבל מתוך שהמטפלים בו לא הספיקו עדיין להתמחות בעבודה, לא יכלו להתחרות בשוק בסחורה הבאה מתורכיה, בולגריה ומקדוניה, מדינות מגדלות טבק בעלות מסורת של מאות בשנים. בשנת תרפ״ה התמעטו השטח והיבול, ובשנת תרפ״ו ירדו עד למטה משליש של תרפ״ד. בגלל גדול הטבק בא״י התמעטה הכמות הנקנית בחו״ל, אבל בכל זאת עדיין עולה ערך האימפורט על האכספורט פי ששה, כי הטבק של א״י נמכר בזול והטבק המובא עולה ביוקר.

רוב הטבק שבא״י, יותר מ־90%, בא מן הגבעות של שומרון הצפונית והגליל (מחוז הצפון). המין הנפוץ ביותר הוא הטבק התורכי.

א״י עשירה בירקות בכל ימות השנה. רובם גדלים בלי השקאה ובלי

לוח ג׳. תבואות השדה. יבול הקיץ וס״ה של כל תבואות השדה. (מעובד ע״פ הערכת המעשר).

הנפה	שטחה בקמ״ר[2]	מספר תושביה באמצע 1925 באלפים	דורה ממוצע משנות תרפ״ד—פ״ו טון	לגלגלת ק״ג	שומשמין ממוצע משנות תרפ״ד—פ״ו טון	לגלגלת ק״ג	אבטיחים שנת תרפ״ו[1] טון	לגלגלת ק״ג	משקל כל תבואת השדה בטונות	ק״ג לקמ״ר מרובע	לגלגלת ק״ג
באר שבע . .	12,500	79	423	5	3				11,540	923	146
עזה . . .	1,290	75	5,528	74	111	1,5	1,606	21	26,744	20,732	357
הברון . . .	2,240	56	3,427	61	13				17,120	7,675	307
ירושלים (בית לחם, יריחו ורמאלה)[2] .	2,085	160	584	4[3]	15		1		11,416	5,475	71[3]
יפו — רמלה[2] .	1,170	142	5,562	39[3]	440	3[3]	3,203	22[3]	26,984	23,063	190[3]
תל כרם . .	790	37	4,539	150	242	6,5	14,553	393	27,891	35,304	754
שכם . . .	1,580	60	1,014	19	188	3			13,179	8,341	220
עין גנים . .	835	35	1,073	30	718	20,5	30	1	14,370	17,210	411
בית שאן .	380	11,5	765	66	185	16	13		6,594	17,342	573
חיפה . . .	790	67	2,170	32[3]	222	3[3]	3,855	59[3]	21,412	27,100	320[3]
עכו . . .	1,080	38	1,413	37	156[4]	4	1,569	43	11,609	10,750	306
נצרת . . .	445	24	617	25	330	14	15		9,035	20,303	376
טבריה . . .	430	22,5	390	17	21	1	142	6	7,721	17,953	343
צפת . . .	755	33	2,236	68	5		52	1,5	11,475	15,199	348
ס״ה . .	26,370	840	29,750	35	2,650	3	25,050	30	217,100	8,233[5]	258

ה ע ר ו ת

1 מפני סתירות בחומר הסטטיסטי משנת תרפ״ה שלא הובררו עדיין אי־אפשר היה לחשב את הממוצע משלש שנים. תרפ״ו היתה קצת למעלה מבינונית באבטיחים.

2 שנת תרפ״ו.

	דורה טון	שומשמין טון	אבטיחים טון
בית לחם	58	—	—
ירושלים	346	4	—
יריחו	92	—	—
רמאלה	154	13	1
רמלה	3,027	179	1,215
יפו	908	38	1,988

3 הכמות לגלגלת בק״ג.

	דורה	שומש׳	אבטיח׳	כל תבואות השדה
בנפת ירושלים בלי ירושלים	6,5	0	0	126
בנפת יפו — רמלה בלי יפו תל־אביב	74	6	43	311
בנפת חיפה בלי חיפה	63	6	112	620

4 הממוצע של השנים תרפ״א — פ״ד ופ״ו. יבול שנת תרפ״ה לא הוברר עדיין.

5 בלי נפת באר שבע 15,660 ק״ג לק״מ מרובע.

כמו ביבול החטה ברוכה בית שאן גם בשעורה: 144 ק״ג לגלגלת. ובאמת הפליגו חז״ל בשבחה של בקעת בית שאן. לדעת ריש לקיש כאן פתחה של גן עדן. יבולה הגדול של באר שבע בשעורה לא מתוך פוריות ועשירות בא, כי אם מתוך סכנת בצורת הנשקפת תמיד לחטה ולתבואות אחרות, בשעה שהשעורה מסתפקת בעונת גשמים קצרה. גם היא אינה נותנת יבול טוב אלא פעם בשנים אחדות. דומה לבאר שבע הוא הדרום של נפות חברון ועזה, ומכאן יבול השעורה הרב (96 ו־92 ק״ג) שבהן.

השפון, הלחם של רוב בני הגולה, נזרע על ידי יהודים וגרמנים לשם נסיון ולא התפשט בארץ. עם העליה הגדולה של שנת תרפ״ה נראה בשוק לחם שפון מתבואות חו״ל. לעומת זאת הולכת ומתפשטת שבולת השועל, דגן שלא היה ידוע בארץ מלפנים. במשקים המעורבים של היהודים הוא משמש מאכל בהמה. גריסי שבלת-שועל כתושים לשלחן האדם מובאים מחו״ל, ביחוד מאמריקה הצפונית.

בין תבואות השדה הנזרעות באביב ונקצרות בסוף הקיץ חשובה ביותר הדורה, המשמשת מאכל לאדם, לבהמה ולעוף הבית. יבולה הלך וגדל משנת תרפ״א עד תרפ״ד והגיע ל־34 אלף טון, מאז פחת עד 23.7 בשנת תרפ״ו. היבול הממוצע של שש השנים פ״א–פ״ו היה 23 אלף, של שלש השנים פ״ד–פ״ו קרוב ל־30 אלף.

הכמות הגדולה ביותר לגלגלת (150 ק״ג) נמצאה בשנות תרפ״ד–פ״ו בנפת תל־כרם, המצטינת בכלל ביבול הקיץ (אבטיחים). במקום האחרון עומדת ירושלים (4 ק״ג לגלגלת), ורק אם נוציא את הכרך מן החשבון תעמוד לפני באר שבע הדלה (5 ק״ג לגלגלת).

על תבואות הקיץ נחשבים גם השומשמין, שמהם עוצרים שמן, החביב על התושבים יותר משמן זית ועולה עליו במחירו. החַלְוָה, העשויה מגרעיני שומשמין טחונים ומסוכר, נפוצה בתור לפתן. השיורת הנשארת אחרי עצור השמן משמשת מאכל בהמה, ביחוד לפרות העומדות לחלב. היבול הממוצע של שלש השנים תרפ״א–פ״ג היה 3350, בשלש השנים פ״ד–פ״ו רק 2650 מפני שתי השנים הדלות פ״ה ופ״ו, שנתנו רק 2500 ו־1800 טונות בערך. מפני היבול הדל גדל האימפורט על האכספורט, תופעה שאינה רגילה בא״י, כי השומשמין נרשמים תמיד בין הסחורות היוצאות לחו״ל.

היבול העשיר ביותר נמצא בעמק יזרעאל המחוסר עצי זית; בעין גנים 20.5 ק״ג לגלגלת; בבית שאן 16; בנצרת 14. בירושלים ושכנותיה וכן גם בצפת לא נמצאה אלא כמות פעוטה.

מזמן שנמסרה מסלת הברזל למצרים לצרכי הצבור התפשט גדול

לוח ב׳. תבואות השדה. יבול החורף. (מעובד ע״פ הערכת המעשר).

הנפה	שטח בק״מ²[2]	מספר תושבים באמצע 1925 באלפים	חטה תרפ״ד טון	חטה תרפ״ה טון	חטה תרפ״ו טון	חטה ממוצע טון	חטה לגלגלת ק״ג	שעורה תרפ״ד טון	שעורה תרפ״ה טון	שעורה תרפ״ו טון	שעורה ממוצע טון	שעורה לגלגלת ק״ג	קטניות[1] ממוצע משנת תרפ״ד—פ״ו טון	קטניות לגלגלת ק״ג
באר שבע	12,500	79	3,311	3,782	1,980	3,025	38	5,235	6,919	12,015	8,025	102	64	—
עזה . . .	1,290	75	15,691	10,715	9,232	11,900	160	5,311	4,883	10,490	6,900	92	699	9
חברון . . .	2,240	56	8,183	5,971	7,912	7,320	130	3,627	3,716	8,765	5,370	96	990	18
ירושלים (בית לחם רמאלה ויריחו)[2] .	2,085	160	5,561	5,180	7,099	5,950	38[3]	2,291	2,757	5,082	3,370	21[3]	1,496	9[3]
יפו — רמלה[2] .	1,170	142	10,504	11,859	13,813	12,060	85[3]	2,482	3,714	8,345	4,847	34[3]	872	6[3]
תל כרם . .	790	37	4,311	5,528	6,144	5,330	140	1,594	2,263	4,284	2,720	74	507	14
שכם . . .	1,580	60	7,255	8,750	9,839	8,610	140	1,080	1,714	2,557	1,785	30	1,582	26
עין גנים (ג׳נין) .	835	35	8,067	9,210	9,334	8,880	250	1,147	1,827	2,797	1,930	55	1,739	50
בית שאן . .	380	11,5	3,133	3,158	4,955	3,750	326	1,321	1,096	2,566	1,660	144	201	17
חיפה . . .	790	67	8,694	11,262	7,555	9,170	134[3]	3,840	4,956	4,637	4,480	67[3]	1,515	22[3]
עכו . . .	1,080	38	4,635	8,046	5,444	6,050	159	776	1,476	1,394	1,220	32	1,201	32
נצרת . . .	445	24	4,944	6,213	5,537	5,565	231	964	1,334	1,859	1,390	58	1,118	46
טבריה . . .	430	22,5	3,942	3,863	5,954	4,585	202	1,205	1,105	2,476	1,600	71	983	44
צפת . . .	755	33	3,961	8,298	4,225	5,495	167	1,437	2,537	2,091	2,030	62	1,657	50
ס״ה . . .	26,370	840	92,200	101,800	99,000	97,700	116	32,300	40,300	69,350	47,300	56	14,600[4]	17

הערות

[1] כרשינה, אפונה, עדשים, וחומצה.

[2] שנת תרפ״ו.

	חטה טון	שעורה טון	קטניות טון
בית לחם	390	981	285,5
ירושלים	2,702	2,921	607
יריחו	330	53	61
רמאלה	3,677	1,127	433,5
רמלה	10,296	5,422	684
יפו	3,517	2,923	124

[3] הכמות לגלגלת בק״ג.

	חטה	שעורה	קטניות
בנפת ירושלים בלי ירושלים	66	37	16,5
בנפת יפו — רמלה בלי יפו — תל-אביב	163	68	12
בנפת חיפה בלי חיפה	265	130	43

[4]

מזה כרשינה	7,150	49%
אפונה	3,200	22%
עדשים	2,900	20%
חומצה	1,350	9%

היא משמשת מאכל בהמה. הקלי חביב על הפלחים עד היום בשעה שהגרעינים עדיין לחים.

בנגוד ליבול החטה, שאינו משתנה בהרבה משנה לשנה, גדולים השנוים ביבול השעורה. בשנת תרפ״א נערכה השעורה למעשר ב־61 אלף טון, בשנה שלאחריה היו רק 35 אלף, בתרפ״ג 26 אלף, ובשנת תרפ״ו שוב שנת ברכה עם 69 אלף טון. כל זמן שאין לנו ידיעות על השטחים הנזרעים אין לברר עד כמה משפיע האקלים על היבול הטוב. בשנים הדלות נהפכה א״י ממוכרת שעורה לקונה מן החוץ.

לוח א׳. יבול השנים תרפ״א — פ״ו באלפי ק״ג. לפי הערכת המעשר.

	תרפ״א	תרפ״ב	תרפ״ג	תרפ״ד	תרפ״ה	תרפ״ו	ממוצע במספרים מעוגלים	הערות
				תבואות החורף				
חטה	72,885	87,146	86,457	92,192	101,078	99,023	[1] 90,000	
שעורה	61,328	35,383	26,386	32,310	39,753	69,358	44,000	
כרשינה	7,649	7,818	9,844	7,983	5,408	8,014	7,800	[1] הממוצע משנת תרפ״ב—פ״ו הוא 93,000
אפונה	4,948	7,275	6,551	4,512	2,372	2,691	4,700	
עדשים	4,792	5,593	4,788	2,930	2,427	3,312	4,000	
חומצה	2,063	781	1,070	1,296	1,443	1,134	1,300	[2] בתרפ״ה ופ״ו נפלו שגיאות במספר הענבים, פעם פחות בערך 3000 טון ופעם יותר.
ס״ה	153,665	143,996	135,096	141,223	152,483	184,532	151,800	
				תבואות הקיץ				
דורה	14,818	23,527	16,353	33,905	27,177	23,746	23,300	[3] בנפות עזה, חברון, יפו ורמלה נערכו הזיתים, ביתר הנפות נערך השמן. כמות השמן שבזיתים הללו היא בערך 400 טון. ס״ה 4030 טון שמן.
שומשמין	2,976	3,398	3,654	3,613	4,658	1,817	3,350	
ענבים	6,756	6,259	7,417	7,587	[2] 3,674	[2] 10,355	7,000	
תאנים	6,189	6,765	6,405	7,218	7,187	7,275	6,800	
אבטיחים	18,304	20,210	20,625	20,158	22,263	25,039	21,000	
זיתים [3]	405 (מסופק)	3,755	1,117	3,865	1,276	2,093	[4] 2,400	
שמן זית [3]	594 (מסופק)	3,297	2,987	4,901	2,689	4,302	[4] 3,630	[4] מחמש שנים האחרונות.
שקדים	436	463	470	516	305	302	420	
ס״ה	50,478	67,674	59,028	81,763	[5] 69,229	[5] 74,929	67,900	
ס״ה מיבול כל השנה	204,143	211,670	194,124	222,986	221,712	259,461	219,700	[5] ראה הערה ב׳ שגיאה זו משפיעה על הסכום בכללו.
תפוחי זהב ולמונים (תבות)	830,959	1,234 251	1,365 543	1,589 331	2,146 457	1,515 116	[4] 1,570,140	
ערכם בל״מ	200,475	325,373	415,403	420,792	605,744	455,000	464,500	

וליכלתם להתקדם. הוכחה נאמנה להתקדמות החקלאות בא״י בכוון ההוראות של תחנות הנסיון הוא רבוי השמוש בזבלים בכלל ובזבלים חימיים בפרט. בשנת 1922 הובאו מחו״ל 1077 טון זבלים חימיים, הכמות גדלה בשנים הבאות והגיעה ב־1925 ל־2761 טון.

מעצור מטריד על דרך התפתחות המתישבים החדשים הם האמצעים המצומצמים שבידי המוסדות הלאומיים העוסקים בהתישבות. אין ביכלתם להמציא לאכר המתישב בית ורפת ובהמות ומכשירי עבודה בזמן הדרוש. יש שמושב מחכה שנים לפתרון שאלת המים, ובינתים מוכרח לבזבז זמן וממון על מים המובאים בחביות מרחוק. עם כל המעצורים תופסת החקלאות היהודית מקום רחב בכלכלת הארץ, ובעיני האומה הישראלית רבה חשיבותה בערכיה המוסריים הלאומיים. לשם יצירת הערכים הללו הושקע בה הון ועמל בלי חשבונות כלכליים.

ד.
תבואות השדה.

בראש צמחי התרבות של ארץ הבחירה מונה התורה את החטה: ארץ חטה ושעורה וגפן ותאנה ורמון ארץ זית שמן ודבש (דברים ח׳ ח׳). וגם היום מקומה בראש רשימת התבואות החיבות במעשר לממשלה, הראשונה בשטחים הזרועים ובכמות היבולים. היא לחמם של כל תושבי הארץ, כעירוני ככפרי וכבידואי הסמוך לישוב. יבולה הלך וגדל בעבר הירדן המערבי בשנים שלאחרי המלחמה על חשבון הקטניות. רק בשנת תרפ״ו היתה הפחתה ביחס לתרפ״ה ב־2%. היבול הממוצע של שלש השנים תרפ״ד—פ״ו היה 97·700 טון, בשש השנים תרפ״א – פ״ו 90·000. על העבר המזרחי אין לנו עדיין ידיעות, אבל יש לחשוב שהשטחים הזרועים תבואה לא גדלו ואפשר שהתמעטו, כי משנת תרפ״ב ואילך הולך וגדל עודף אימפורט התבואה על האכספורט.

גלילות החטה המשובחים שבעבר המערבי היו בשנים האחרונות עמק יזרעאל ומסגרתו מסביב: הנפות עין גנים, בית שאן, נצרת וחיפה. הנפה העשירה שבהן היתה בית שאן עם 326 ק״ג חטה לנפש אדם, כמעט פי שלשה מהממוצע של הארץ כולה, שהיה 116 לנפש. הנפה הדלה בחטה היא באר שבע 38 ק״ג לגלגלת. שניה לה היא ירושלים ושכנותיה, הנפקדות יחד ברשימת היבול הרשמית של מחלקת החקלאות, גם אם נוציא את ירושלים מן החשבון. מרכזי החטה בעבר המזרחי הם מישור הבשן ורמת מואב.

כבימי מתן התורה תופסת השעורה גם כעת את המקום השני בתבואות השדה. בתור לחם אינה נפוצה, אבל עושים ממנה גריסין למאכל אדם, ובעיקר

עם ההסתגלות לעבודת־גוף קשה לא הוסרו עדיין המכשולים מלפני החקלאות היהודית בא״י. האכר היהודי אינו עומד בהתחרות בשוק בשכנו הערבי, כי דרגת חייו (צרכיו הרוחניים והחמרים) גבוהה משלו. מראשית התחדשות הישוב העברי בכפר בא״י מבקשים צורות־משק ושיטות עבודה הנותנות יכולת לאכר ולפועל היהודי לעמוד בפני ההתחרות של תוצרת זרה ועבודה זולה. אחרי נסיונות רבים ויקרים שואפים עתה למשק אינטנסיבי מעורב (מזרע, מטעים וחלבנות), אשר יספיק עד כמה שאפשר את צרכי ביתו של האכר, שלא יהיה זקוק לשוק, לא בתור מוכר ולא בתור קונה. מצד אחר משתדלים לנצל את יתרונות האכר היהודי על שכנו הערבי בא״י ובארצות השכנות, את השכלתו הגבוהה ואת זריזותו.

ציור 64. הקציר במכונה חדישה במשק עברי.

החקלאות המודרנית בארצות המערב, וביחוד בקליפורניה, חדלה מלהיות מלאכה הדורשת חריצות ידים בלבד, תהי לתעשיה ההולכת ומשתכללת עם התקדמות המדע, וכל מה שהאכר יודע להשתמש בשכלול זה הוא מרבה לראות ברכה בעמלו. לשם שכלול המשקים על יסודות מדעיים קימות תחנות הנסיון של ההנהלה הציונית ושל הפיק״א (חברה יהודית להתישבות בא״י מיסודו של הברון רוטשילד) נוספות על תחנת הנסיון של מחלקת החקלאות הממשלתית, העובדת בשביל כל האכרים שבא״י ובהתאמה לצרכי הרוב

שטח אדמתה של הקהקל״י מגיע ל 200 אלף דונם, והיא ברובה הגדול בעמק יזרעאל.

אדמת היהודים מתחלקת לפי צרוף רשימותיו של האגרונום זגורודסקי בלוח החקלאי של תרפ״ז באופן כזה:

קרקעות (השטח בדונמים)

	רשומים בספרי האחוזות	לא רשומים עדיין וקניות מסופקות	סך-הכל
ביהודה	214,025	50,800	264,825
בשומרון	190,821	7,000	197,821
בעמק יזרעאל ובשפלת עכו	312,639	43,322	355,961
בגליל התחתון. . .	140,196	7,154	147,350
בגליל העליון . . .	94,414	5,000	99,514
בכל העבר המערבי.	952,095	113,276	1,065,371
בעבר המזרחי — בבשן ובגולן (בידי זרים).			
קרקעות הפיק״א . .	82,700	4,000	86,700
המושבה בני יהודה (עזובה)	3,600		3,600
סך־הכל. . . .	86,300		90,300

אם נחשוב מהקרקעות המסופקים את החצי לקנין ישראל נמצא שבידי היהודים נמצאים בסוף 1926 כמיליון דונם.

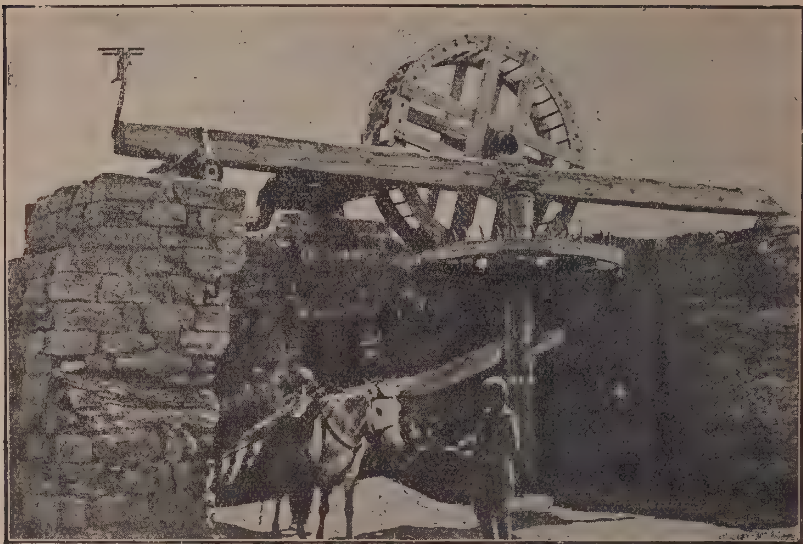
בשעה שעל חוסר קרקעות אפשר להתגבר באמצעים חצוניים, בכספים ובפוליטיקה קרקעית נוחה מצד השלטון, דורשת הכשרת החומר האנושי לחקלאות בא״י עבודת חנוך עצמי של דורות. הגלות עשתה את היהודים לעם של סוחרים ובעלי־מלאכה; בשני דורות האחרונים נוסף עליהם מעמד גדול של משכילים בעלי אמניות חפשיות (פרוֹלֶטריון רוחני). אנשים מסוגלים לעבודת אדמה מועטים בין היהודים, ורק אחוז קטן מהמסוגלים לה בקי בה. הרצון וההתלהבות לחקלאות לא עמדו למתישבים ליהפך לאכרים ולכורמים. הנסיונות שנעשו במשך כל ימי הישוב החדש עלו בקרבנות של חיי אדם ושל הון עצום. האכרים הגרמנים שאינם מתאקלמים בנקל כיהודים, השתרשו בא״י הרבה יותר מהר מהיהודים, כי קשה הוא המעבר למעמד חדש בחיים מהמעבר מאקלים לאקלים. מתוך הכרה זו החלו אחרי המלחמה לחנך חלוצים בחו״ל לעבודה חקלאית בא״י, וגם בארץ יש משקים שבהם משתלמים פועלים ופועלות בעבודה חקלאית, מלבד בה״ס החקלאי במקוה ישראל הנועד לנערים. אין ספק היום שהיהודי מסוגל להיות לא רק אכר־סוחר בא״י, כי אם גם אכר־עובד.

ג.
החקלאות של היהודים.

מסוג אחר מאשר המעצורים להתקדמות החקלאות הערבית הם המכשולים שעל דרך התישבות היהודים על האדמה. הקושי העיקרי הוא חוסר האדמה. יש אמנם בא״י די אדמה עזובה או נעבדת רק פעם בשנים אחדות, אבל בעליה יודעים לנצל את חבת היהודים לארץ זו ומעלים את המחירים לגובה שאינו עומד בשום יחס אל ערכם הכלכלי של הקרקעות. וכל מה שגדלה הדרישה לאדמה גדל מחירה עד שאין ארץ בעולם שייקר בה מחיר הקרקעות כמו בא״י. על יוקר הקרקע התגברו רק מתישבים מועטים באמצעיהם הם; על פי רוב הושבו על האדמה על ידי נדיבים (רוטשילד, חובבי ציון, הקהקל״י, קהי״ס, קהלית ציון וכו׳) או שקנו את האדמה בכספם וקבלו אחרי כן תמיכות להקמת המשק ולכלכלת ביתם בשנים הראשונות. ולא רק מחיר האדמה הפריע בעד התישבות רחבה של היהודים בארץ, כי אם גם התנגדותה של הממשלה התורכית ושל תושבי הארץ, אשר ידעו את תביעת היהודים על ארץ זו והשתדלו להרחיקם ממנה. רק על ידי מתן שוחד בקביעות יכלו המתישבים להתגבר על המעצורים השונים. הבריטים הבטיחו אמנם בקבלם את הממונות על ארץ ישראל מידי חבר הלאומים לסיע להתישבות היהודים על האדמה, אבל מתוך זהירות שלא להרגיז את המושלימים המרובים שבאימפֶּריה הבריטית לא עשו עד עתה דבר, כדי להקל על היהודים את רכישת האדמה. שיטת מסי הקרקעות (לא של היבול!), המחכה לתקונה כשיגמר סדור ספרי האחוזות, גם היא בעוכריהם של הקונים היהודים. מסבה זו הורגש בשנות העליה הגדולה רעב לאדמה. רבים באו לקנות אדמה לעצמם או בשביל קבוצים שהתכוננו לעלות ולא מצאו את מבוקשם במחיר שאפשר לעמוד בו. שאלת האדמה להתישבות החקלאית בא״י זוהי אחת השאלות החמורות ביותר שהאומה הישראלית מתחבטת בהן. בפתרונה תלוי עתידה של הארץ ועתידו של עם ישראל בה.

בשעה זו (סוף 1926) אין עוד ליהודים יותר ממיליון דונם, בערך 4% משטח א״י המערבית. אם נכניס בחשבון רק האדמה המעובדת, יעלה האחוז עד 8%–9%, בשעה שאחוז היהודים בתוך כל התושבים מגיע כבר ל־18%. הגרעון באדמה ביחס למספר הנפשות שקול איפוא כלפי הרכוש הקרקעי הנמצא. המצב הזה ידוע בכל תפוצות הגולה וגורם לכך, שמכל הקרנות לטובת הישוב היהודי בא״י חבה יתרה נודעת לקרן הקימת לישראל, הגואלת את האדמה אפילו במחירים אי־כלכליים שאין יד היחיד משגת לגאלה.

היו מקודם על פי רוב אחוזות של אפנדים, ורק מעט קנו מן השותפות הגדולה של כפרים חפשיים. קשה לפלח חרוץ להגדיל את רכושו בקרקעות.

ציור 63. אַנְטְלְיָה, משאבה נושנה להשקאת שדה או פרדס במשק ערבי.

בעוכריו של הפלח היה גם מס «העושר» (מעשר). להלכה היה הפלח מחויב להרים שמינית מהיבול לאוצר הממשלה, אבל בפועל פתח העושר שער רחב לזדון לבם של חוכרי המס ומעריכיו לעשוק ולחמוס. השלטון הבריטי בטל את חכירת ה«עושר» ומסר את גביתו לפקידים, ובכל זאת עדיין מס זה עול כבד מנשוא לכל אכר בא״י והפרעה בעבודת הגורן, כי עד אשר יערך הגורן על ידי המעריך הרשמי אסור לנגוע בו. השלטון הבריטי עוסק במדידת הקרקעות ובסדור ספרי קרקעות חדשים עם תכניות מדויקות, וכאשר תסוים המדידה, הדורשת עוד זמן רב, יקבע מס כללי על הקרקע מבלי להתחשב עם יבול השנה. אין ספק שהטלת המסים על כל יחיד בכפר תגרור אחריה את חלוקת האדמה בהחלט.

מחוסר קנין פרטי מוגדר ומבורר אי־אפשר לבנקים לתת לאכרים הלואות חקלאיות להשבחת הקרקע ולהטבת המשק, כנהוג במערב. עד עתה נזקקים הפלחים למלוים ברבית קצוצה לזמן קצר. העושק שעשקו הנושכים את האכר בימי התורכים הולך ופוסק, כי השלטון ובתי המשפט עומדים לימינו. בימי הרברט סמואל קבלו האכרים הלואות זולות לזמן קצר בערבות הממשלה להקמת הריסות המלחמה במשק.

לבן, לחצוב בור, גת ויקב או להקים בנין בלי רשיון מיוחד מצד השלטון, שהיה בעל הקרקע להלכה, והשגת רשיון מפקידות רודפת שלמונים לא היה דבר קל. הפלח התרחק עד כמה שאפשר ממגע־ומשא עם הרשות. החוקים הללו פגעו ביחוד ביהודים (ראה להלן תולדות גדרה ובאר טוביה).

ההנחה שהאדמה שיכת למושל היא הבסיס המשפטי לפיאודליות המושלימית, למסירת שטחים גדולים עם תושביהם לשרי צבא ולפקידים בתנאי שיעלו מס ידוע או שיעמידו גדודים לצבא. בזכות זו הרבו להשתמש המושלים הממלוכים והתורכים, אשר נהלו פוליטיקה פנימית פיסקלית־צבאית (להגדיל הכנסות האוצר ולהאדיר את הצבא), מבלי לדאוג לצרכי התושבים. מכאן יצאו «האֶפֶנדים» בעלי האחוזות הגדולות, היושבים בערים וחיים על הכנסותיהם מן האדמה, המסורה באריסות או בחכירה לפלחים. משק של אחוזות גדולות אין בא״י, אם לא נכנה בשם זה פרדסים גדולים אחדים ואת הקבוצות החקלאיות הגדולות של הפועלים היהודים. לכן אין למצוא בא״י את כל היתרונות הטכניים והכלכליים של משק חקלאי גדול.

בעל אחוזות גדולות הוא גם ההקדש המושלימי ה«וַקוּף», ככנסיה הנוצרית בימי הבינים באירופה. גם אדמת הוַקוּף נעבדת על ידי אריסים. להם אין יכולת לקנות את אדמתם כמו לאריסי האפנדים, כי ההקדש לא ימכר. יש חלקות הקדש הטבועות כיתד גם בלב השכונות והכפרים הערבים מבלי יכלת לגאלן.

נוסף על התקלה שאין לעובדים בעלות שלמה על אדמתם יש עוד מכשול להתקדמותו של הפלח, והוא קנין הקרקע המשותף ברוב הכפרים המושלימים. חוסר בטחון הרכוש ודרישת בעל הקרקע (השלטון או האפנדי), שהאדמה תכניס את המס המוטל עליה, גרמו לכך שהיא נמסרה לא ליחידים כי אם לכפרים שלמים בערבות קבוצית. כאשר הנהיגו התורכים ספרי אחוזות (טאבו) נרשמו רוב הכפרים על שם השיך או על שם ראשי המשפחות בתור שותפים לכל האדמה. במחזור ידוע מחלקים את האדמה ליחידים. התורכים התירו אמנם בשנות שלטונם האחרונות לחלק את אדמת הכפר בהחלט, אפילו אם שותף אחד יעמוד וידרוש את החלוקה, אבל הפלחים לא השתמשו בזכות זו מתוך נטיה שלא לשנות מהמקובל מימי קדם. לאכר המושלימי אין איפוא על פי רוב לא קנין מוחלט ולא בעלות קבועה על חלקת אדמה, ומפני זה לא יעלה על לבו להשביח את חלקתו, כי אחרי זמן קצר תעבור לידי אחרים. ההשבחה היחידה הרגילה אצל הפלחים הוא הוברת השדה אחרי חלופי המזרע במחזור של שלש שנים. מכירת אדמה משותפת (מְשַׁאַע), ולו רק חלקה קטנה ממנה, דורשת הסכמה מצד כל השותפים או באי־כחם (אפוטרופסים של יתומים וכו׳), לכן יקשה לקנות אדמת פלחים בא״י. קרקעות היהודים בא״י

ומסתירות, אשר אפשר לתקנן רק מתוך החומר היסודי אשר במשרדים. חשיבותה של הערכת היבול היא בעיקר בזה שהיא משמשת בסיס להשואת יבולי שנים שונות ולהכרת היחס הכמותי של צמחי התרבות זה אל זה, והתפשטותם בחלקי הארץ השונים, וגם יחס היבול לשטח הנפה ולמספר תושביה ואכריה. יחידת ההשואה יכולה לפי שעה להיות רק הנפה, גליל שלטוני ולא גליל טבעי, כי כל המספרים הרשמיים סֻדרו לפי היחידות האדמיניסטרטיביות.

ב.

החקלאות של הפלחים.

ארץ ישראל הקטנה עשירה בנגודים לא רק בטבעה ובהרכבת אוכלוסיה, כי אם גם בסדרי הכלכלה. שיטה כלכלית ישנה ונושנת מתקופת הברונזה נפגשת כאן במשק חדש מבוסס על התקדמות המדע והטכניקה של המאה העשרים. על יד הבידואים והפלחים, הרועים הנודדים ועובדי האדמה הפרימיטיביים, בעלי צרכים חמריים ורוחנים מועטים, מתישבים יהודים מן המערב עם כל הדרישות של בעלי התרבות הגבוהה בני המאה הכ׳, השואפים ליצירת תנאים כלכליים אשר יתנו ספוק לצרכיהם. בשעה שילידי הארץ הערבים עובדים לפי שיטה קבועה ובעלת מסורת עתיקה, שקוע הישוב היהודי החדש בנסיונות ובחפוש דרכים לשם הסתגלות והתקדמות.

ענף הפרנסה המכלכל את רוב תושבי הארץ היא עד היום החקלאות. ביחס למצבו בימי היהודים ירד מקצוע כלכלי זה הן בכמות, בשטח הקרקעות המעובדים, והן באיכות, באופן העבוד. הערבים ירשו מהיהודים את הארץ בחורבנה, ולא ירשו מהם את תרבותם החקלאית העשירה. החקלאות הפלחית בא״י נמוכה במדרגת האינטסיביות מזו של הכנענים הקדמונים. הפלח בעל כשרונות ככנענים וכבני ישראל, אבל סדרי חברה ומדינה רעועים, חוסר בטחון הרכוש, העושק ולחץ המסים מנעוהו מלהתקדם במלאכתו, והוא נשאר בידואי העובד דרך־אגב את האדמה.

בימי פריחתה של א״י ישב בה מעמד איתן של אכרים זעירים, אשר נחלתם היתה להם קנין מוחלט בלי שום הגבלת הבעלות. חוקי ישראל הגנו על העובד שלא ינשלוהו עשירים ובעלי זרוע מנחלתו. המשטר המושלימי מסר את האדמה הנכבשת רובה ככלה בידי המושל. האכרים אינם אלא אריסים וחוכרים בעלי זכות להוריש את האדמה לבניהם. מתוך שיטה יסודית זו נבעו חוקים מגבילים את חופש פעולת האכר על אדמתו. עד שנת 1913 לא הותר לבעל הקרקע לשנות בו שנוי כל שהוא, כגון לנטוע עצים בשדה

פרק חמשה עשר
כלכלת התושבים I

עבודת האדמה, היערות וגדול בהמות.

א.
שטח האדמה המעובדת.

שטח האדמה המעובדת בא״י המערבית לא נמדד עדיין. ההערכות הרשמיות והפרטיות בנידון זה אינן אלא השערות בלי הנחות בטוחות. לפי הערכה רשמית משנת 1925 מגיע שטח הקרקעות בא״י המערבית ל־27 מיליון דונם (הדונם 919 מ׳ מרובעים), שהם כמעט 25 אלף ק״מ מרובעים. עשרה מיליון דונם, שהם 9200 ק״מ מרובעים, מעובדים בקביעות או לפרקים; 7·5 מיליון דונם (6·900 ק״מ מרובעים) היא אדמת בור מסוגלת לחקלאות, 2·5 מיליון (2·300 ק״מ) אדמת ישובים ודרכים, ושבעה מיליון דונם (6440 ק״מ) מדבר ציה.

לפי הערכה פרטית (מ. זגורודסקי) שטח האדמה המעובדת 6.1 מיליון דונם; אדמה ראויה לעבוד 2.5 מיליון; אדמה שאינה ראויה לעבוד מעורבת בין קרקעות הראויים לכך 7.65 מיליון; 2 מיליון מרעה; אדמת ערים, כפרים, דרכים וכו׳ 2 מיליון; מדבריות 7 מיליון; ס״ה 27 מיליון דונם. בכל אופן אין שטח האדמה המעובדת בארץ מגיע לרבע מכל שטחה. אין ספק שהשטח המעובד הולך וגדל משנה לשנה, ולא רק על ידי התישבות היהודים בלבד כי אם גם בנפות אשר לא נגעה בהן עדיין העליה מחו״ל.

התרחבות עבודת האדמה בארץ החלה עוד עשרות שנים לפני המלחמה בגלל הטבת בטחון הרכוש. היא הורגשה ביחוד בנגב (התחדשותה של באר שבע) ובעבר הירדן המזרחי (בנין חרבות גרש, רבת עמון, חשבון, מידבא ועוד).

ההתקדמות הכמותית של עבודת האדמה נִכרת ביבול הנערך מדי שנה בשנה לשם גבית המעשר. הערכה זו נאמנה אמנם הרבה יותר מהערכת השטח המעובד והראוי לעבוד, אבל גם בה לקויים רבים מפני העלמת היבול וכדומה. הרשימות הסטטיסטיות אשר פרסמה הממשלה אינן נקיות גם משגיאות

לכן אינם אוכלים אתם יחד. מעמד האשה חשוב אצלם מאשר אצל המושלימים. הם נושאים רק אשה אחת, ומגלים את סודות הדת גם לנשים, ליחידות־סגולה.

דומים לדרוזים בהשקפותיהם הדתיות הם בני כת המתוילה, היושבים על הספר בגליל העליון. אלהיהם, כלומר התגשמות האלהות האחרונה, הוא עלי חתנו של הנביא. דיני טומאת הזרים חמורים אצלם מאשר אצל הדרוזים, וקנאתם לדתם בוערת כאש, לכן שכנים קשים הם למושלימים האחרים, לנוצרים וליהודים.

כת שיעית עם תערובת של דעות נוצריות הם גם הנוצֵרים היושבים בצפון סוריה. בגולן ממזרח לחולה יש מהם מאות משפחות. שיעים, מאמינים בהתלבשות האלהות בגוף האדם, הם גם הַבַהַיִים אשר מקורם בפרס. נביאם וקדושם האחרון עבאס, איש חכם וישר ונכבד על פני כל העם, מת זקן ושבע ימים בשנת תרפ״ב בחיפה. יש מעריצים רבים לנביא הזה, שהטיף לאהבת בני האדם, לאמת וליושר ולהתקדמות, לא רק בפרס, כי אם גם בגרמניה ובאמריקה. בא״י מספרם של הבהיים לא גדול הרבה ממספר השומרונים, אף־על־פי שמנהיגם הרוחני יושב בחיפה.

תלמידיו של מוחמד. הסונים מעריצים את שלשת החליפים הראשונים שאחרי מוחמד, בשעה שהשיעים, הנמצאים בא"י במספר מצומצם, חושבים אותם למקפחי זכותו של היורש היחיד הנכון על כסא הנביא, והוא חתנו עלי. בין הסונים יש בעלי שטות ופוסקי הלכות שונים. המושלימים שבא"י, נוהגים על פי ספר החוקים של אבו־חַנִפֶה; אותו הכיר השלטון התורכי בתור הפוסק המכריע.

האשלם הוא להלכה דתם של רוב הערבים, אבל למעשה רחוק ההמון הגדול מדעותיו וממצותיו של מוחמד. ביחוד אפשר לאמור זאת על הבידואים והפלחים. בכפרים רבים אין מסגד ואין אפילו חדר מיוחד לתפלה. יותר מאלה ומוחמד שליחו מכבדים הם את הקדושים הקבורים בארץ; את הרוחות ואת השדים הם יראים יותר מאלהיהם. חגי הקדושים, הנערכים מדי שנה בשנה בפאר ובהתלהבות עצומה ובהמון רב, חשובים להם מחגי האשלם. בירושלים אין חג גדול מחג «נבי־מוסה», כלומר חג הנביא משה, אשר את קברו העביר אֵלה הרחמן לעבר הירדן המערבי דרומית ליריחו, כדי להקל את הדרך למאמינים. במחוזות אחרים יש שוב קדושים אחרים מכובדים פחות או יותר כגון נבי רובין בשפלה. בענין הערצת הקדושים אין הבדל רב בינם ובין הנוצרים שבא"י. לפי דעת החוקרים יש באמונות התפלות של הפלחים הרבה מדת הכנענים והאמורים, תושבי הארץ מלפנים. אצל הבידואים נשתמרו שרידי אלילות ערבית עתיקה קשורה בפולחן הירח אשר קדם לאשלם. עד היום הזה מרובים בארץ ישראל העצים הקדושים על ראשי ההרים, ועד היום הזה מלקטים גלי אבנים ומציגים מצבות של כמה אבנים על ראשי ההרים לשם מצוה או סגולה ידועה.

כת בעלת דעות מלוקטות מדתות שונות הם הדרוזים, היושבים במספר של 60 אלף בהר החורן (הר הדרוזים!) ואלפים אחדים בגליל ובכרמל. כשיעים מאמינים הם שהאלהות התלבשה בצורות אדם בגלגולים שונים (כעין אמונת הנוצרים בישו). לפי דעתם הופיעה האלהות בצורת אדם — נביאים, פילוסופים, מלומדים — במשך של שבעים דורות. הגלגול האחרון והגדול, «שער האמונה» היה חכים מושל מצרים קרוב לשנת האלף לספה"נ. הוא לא מת כי אם נעלם ועתיד להתגלות באחרית הימים. על דתם אינם מדברים עם זרים ואינם מקבלים גרים. להמון העם מגלים רק מעט מזעיר מסודות תורתם. רק יחידי סגולה, מעמד מיוחד בחברתם, בקיאים במסתריהם. הקורן חשוב אמנם גם אצלם, אבל ספרים אחרים נסתרים קדושים ממנו. הדרוזים קוראים לעצמם בשם «מיחדים». בשעת הדחק הם מתיחסים על המושלימים, אבל באמת אינם לוקחים חלק בחגיהם, וכל איש זולת המיחדים טמא בעיניהם.

בין הפרוטסטנטים (המעריצים רק את תנ״ך ואבנגליון ואינם מודים באפיפיור ובנזירות) מצוינת בחבתה לא״י כת ההיכל הגרמנית. כ־800 נפש לכת זו, ואין לה מאמינים אלא בא״י בלבד. גם לוּטְרִים, גרמנים ואחרים חיים בא״י במספר כזה. ע״י הכבוש הבריטי נתרבו בעלי הכנסיה האנגליקנית (4500 נפש) וכתות בריטיות אחרות. האנגליקנים מודים בכהונה בנגוד ללוטרים, יש להם בישוף בארץ עוד מאמצע המאה הי״ט. הוא המשגיח גם על עניני כנסיתו בסוריה, בקפריסין ובאסיה הקטנה. גם לכנסיות האמריקאיות יש בא״י באי־כח אחדים, ובתוכם קבוצה שתפנית אחת. על הפרוטסטנטים שעלו מחו״ל נוספו גם חדשים מהתושבים שנפתו באמצעים שונים ע״י משלחות המסיתים. בתוכם נמצאים גם מומרים יהודים לעשרות, המתפרנסים ממוסדות ההסתה השונים. חברה לונדונית להסתה שמה לה למטרה להפיץ את הנצרות בישראל, וזה כמאה שנה מאז באו לארץ שליחיה הראשונים. מתוך שלא תצליח בהטפה יסדה בתי מרפא ובתי יתומים, בתי מקלט לחולים ולנדחים ולעזובים, כדי לפתות את המסכנים ע״י מעשה צדקה ורחמים. בכל עת, כשהרעב יציק ליהודים מחוסרי עבודה ולחם, מגבירים המסיתים את פעולתם בצורות שונות. פעולתם ופעולת יתר המסיתים, המתחרים זה בזה בתעמולה, אינה מביאה כבוד לנצרות בעיני תושבי הארץ. המושלימים לועגים להם בלבם ומקרי התנצרות של מושלימים הם יקרי־המציאות, אף־על־פי שמושלימים רבים לומדים בבתי ספריהם של המסיתים השונים למיניהם ומתרפאים בבתי החולים אשר להם.

הדת המושלימית, שעליה נמנים רוב תושבי הארץ, קרובה ליהדות בענינים רבים יותר מהנצרות. האשלם מודה ביחוד הבורא המוחלט בלי שתוף צורות לאלהות, בנגוד לנוצרים המאמינים בשלוש. האשלם מתרחק מכל הגשמת האלהות. היסודות המוסריים מושאלים כמו אלה של הנוצרים מתורת ישראל. גם בכמה מצוות מעשיות דומים המושלימים ליהודים. העמדת פסלים ותמונות חיה ואדם בולטות אסורות להם, והאסור חמור מאשר אצלנו. הם נזהרים מאכילת בשר חזיר ובעלי־חיים ידועים. בשעה שכה״ק שלנו מגנים רק את השכרות וההוללות הבאות בעקבות היין, אוסר הקורן, הספר הקדוש למושלימים, את שתית היין לגמרי. מצד אחר יש ענינים דתיים, שבהם רחוקים הם מן היהדות יותר מהנוצרים. ראשית כל הנוגע לתנ״ך הזר להם, בשעה שהנוצרים, וביחוד הפרוטסטנטים, הוגים בו. יום מנוחה אין להם; יום הששי הוא רק יום תפלה חגיגית בצבור. בין חגיהם אין אף אחד שיתאים לחגי ישראל. שנת החגים היא שנת הלבנה בלי עבור, לכן חלים חגיהם במשך מחזור של ל״ג שנה בכל חדשי שנתנו. כמעט כל המושלימים שבא״י נמנים על כת הסונים, המאמינים בהוספות שהוסיף החליף עותמן על הקורן מפי שִׂיָרֵי

שבקושטא. הם נפרדו מהקתולים הלטינים בהחלט במאה הי״א בשאלת רוח הקודש שבשלוש הנוצרי. לפי דעתם רוח הקדש זהו שפע רק מהאל־האב, בשעה שהקתולים מיחסים אותו לאב ולבן יחד. אינם מודים גם באפיפיור ברומא בתור מנהיג עליון בנצרות.

הפטריארך היוני שבירושלים מכלכל 40 מנזרים, מהם 30 בירושלים ובסביבה. הכנסותיו היו על פי רוב מאחוזות בבֶּסַרַבִּיָה ומרוסיה, כעת נחלקו שם האחוזות לאכרים, לכן נתמעטו הכנסותיה של הכנסיה והוכרחה למכור מקרקעותיה בירושלים. הפטריארך וכל גדולי הכהונה וכמעט כל הנזירים הם יונים, אבל ההמון הרב של בני הכנסיה הזאת לא יודע כי־אם ערבית, לכן יש נגוד בין האורתודוכסים המקומיים ובין שליטיהם הדתיים, הבאים מיון ומתורכיה. האורתודוכסים יושבים בערים הקדושות לנוצרים ובערי החוף ובכפרים שונים, ביחוד בגליל התחתון. בעבר הירדן המזרחי הם רוב הנוצרים שבערי הגולן, הגלעד ומואב. הרוסים שוים ליונים בדתם. עם כל גדולתה של רוסיה לא הצליחו לתפוס עמדה חשובה בכנסית הקבר ובשום מקום קדוש לנוצרים, כי אחרו לבוא — רק משנת 1864 ואילך.

את המקום השני במספר ובהשפעה אחרי האורתודוכסים תופסים הקתולים, כלומר המאמינים באפיפיור הרומאי. בתוכם נמצאים בני בניהם של נוסעי הצלב. אלפים אחדים נספחו אליהם מהנוצרים היונים והמזרחיים בהשתדלות הנזירים והכמרים שבא״י. האפיפיור הרשה להנספחים להשתמש בשפתם הלאומית בפולחן הדתי (במקום הלטינית שהיא חובה לעמים הקתולים באירופה) ולשמור על מנהגיהם המיוחדים, ובלבד שיודו בעיקרים הקתולים. אלו הנלוים אל הקתולים נקראים לא קתולים סתם כי אם יונים־קתולים או מֶלכיים (או גם יונים אוניים, כלומר מאוחדים עם הכנסיה), ארמנים־קתולים, סורים קתולים. קתולים יושבים בירושלים, בית לחם, רמאלה, גלה, נצרת, יפו וחיפה. בגליל יש יונים־קתוליים ומַרוֹנים בכפרים שונים. המרונים, כת נוצרית גדולה בסוריה, שנכנעה לאפיפיור בשנת 1600 משתמשת בפולחן בשפה הסורית ובערבית. הם נמצאים במספר של כמה אלפי נפשות בשומרון ובגליל. הראש על כל הכתות הקתוליות הוא הפטריארך הלטיני, היושב בירושלים. לו כפופים 39% מכל הנוצרים שבא״י, מהם החצי לטינים (שפת הפולחן של הכמרים לטינית) כ־3/8 מלכיים, 1/8 מרונים, סורים (יעקביים מלפנים) וארמנים קתולים. לקתולים בני האומות השונות עשרות מנזרים בארץ. כנופית הַנזירים הקדומה ביותר היא זו של הפרנציסקנים, שומרי משמרת ארץ הקדש מטעם האפיפיור מהמאה הי״ג ואילך. להם מנזרים אחדים ובתי הכנסת־אורחים. בינם ובין הפטריארך שבא בזמן מאוחר (1847) יש כעין התחרות.

לוח ד. הכתות הנוצריות בארץ בשנת 1922

ע״פ המפקד הממשלתי.

	הכת	מחוז הדרום	מחוז ירושלים יפו	מחוז שומרון	מחוז הצפון	סך הכל בכל הארץ	% מכל הנוצרים
	האורתודוכסית	888	22,696	1,149	8,638	33,369	45,69
קתולים-רומיים	הקתולית הלטינית	67	9,740	617	3,821	14,245	19,51
	« היונית (מלכיית)	10	1,330	15	9,836	11,191	15,33
	« המרונית	2	258	2	2,120	2,382	3,26
	« הסורית	10	189	14	110	323	0,45
	« הארמנית	—	176	10	85	271	0,37
	סך־הכל קתולים	89	11,693	658	15,972	28,412	38,92
מונופיסיים	הארמנית הלאומית (גריגוריאנית)	11	2,800	8	120	2,939	4,02
	הסורית הלאומית (יעקובית)	2	784	4	23	813	1,11
	הקופטית	10	172	19	96	297	0,40
	החבשית	—	81	—	4	85	0,11
	סך־הכל מונופיסיים	23	3,837	31	243	4,134	5,64
פרוטסטנטים או אבנגליים	האנגלית הלאומית (אנגליקנית)	84	2,781	454	1,234	4,553	6,24
	הפריסביטרית (הסקוטית)	32	134	4	191	361	0,49
	הטמפלרית	—	697	—	27	724	1,00
	הלוטרית	1	110	—	326	437	0,60
	פרוטסטנטים שונים	3	554	—	269	826	1,14
	סך־הכל פרוטסטנטים	120	4,276	458	2,047	6,901	9,47
	נוצרים שונים	—	183	10	15	208	0,28
	סך־הכל של הנוצרים	1,120	42,685	2,306	26,913	73,024	100
	האחוז מהנוצרים שבארץ־ישראל	1,53	58,45	3,16	36,66	100	100
	« מהתושבים שבמחוז	0,55	16,29	1,70	17,01	9,64	

דירה גדול. מספר הקופטים 300 נפש, ברובם כמרים ונזירים. בימי הפסחא מרובים עולי הרגל ממִצרים. שפת הקופטים בדבור ערבית, בפולחן מצרית מראשית התקופה הנוצרית. החבשים קבלו את דתם מהם ורק בשפה הם נבדלים.

הכת הנוצרית הגדולה שבא״י, 45% מכל הנוצרים, הם היונים האור־תודוכסים, כלומר אלה שמנהיגם הרוחני העליון הוא הפטריארך היוני

ועל גדולי הרבנים האחרונים שבפולין ורוסיה. מסבה זו וגם מפני ההבדל בשפה המדוברת שהביאו אתם העולים נפרדו בני ישראל לעדות שונות. אבל כל זה רק אצל הדור ההולך; בדור הצעיר, המתחנך על ברכי השפה העברית וברוח הלאומיות החדשה, ההבדל שבין העדות מטשטש. מרובים גם הנשואים בין העדות השונות. לעומת זה הולך ונוצר פרוד חדש באומה בין החרדים מהדור הישן, המתנגדים אפילו לתקונים חצוניים בחיים ובחנוך לפי דרישת המדע, ובין החפשים הקיצונים הפונים עורף למצות התורה, כאילו עבר זמנן. הסכסוכים והמחלוקות המצוים מביאים לידי חלול השם ולהחלשת העמדה היהודית בארץ.

מכת השומרונים שנוסדה בימי עזרא ונחמיה נשארו עוד כ־170 נפש, היושבים בשכם לרגל הר הגריזים הקדוש להם. אחדים גרים בתל־אביב וביפו. דת השומרונים מבוססה על התורה, הכתובה אצלם בכתב העברי העתיק. יש בתורת השומרונים חלופי גרסאות מהתורה המסורה בידינו, שמטרתן להוכיח, שהר גריזים נועד להיות מקום המקדש. על ההר הזה מקריבים השומרונים עד היום את קרבן הפסח מדי שנה בשנה. לשומרונים הברה מיוחדת בעברית ותנועות אחרות. אותיות אחה״ע מתבטאות אצלם כאל״ף שלנו. הנגינה מלעיל כמו בהברה אשכנזית. בזמן האחרון התקרבו השומרונים אל היהודים וההנהלה הציונית מחזיקה בשבילם בית ספר עברי בשכם.

מהקראים נמצאים בירושלים מתי מספר. בבית הכנסת שלהם אין מנין אנשים זה דורות רבים, והאגדה מספרת שקללתו של צדיק אחד רובצת על העדה הזו, מפני שזלזלו בכבודו של הרמב״ם.

ארץ־ישראל היא מולדת דת הנוצרית, אבל מספר הנוצרים איננו גדול בה. כשבעים ושלשה אלף בעבר הירדן המערבי, וכחמשה עשר אלף בעבר הירדן המזרחי. מעטים הם הנוצרים היושבים בארץ מימות רומא וביזנט. רבים מהנוצרים שישבו בא״י בימי הכבוש המושלימי נטו אחרי הכתות המונופיסיות (המיחסות לישו רק טבע־אלהי ולא אלהי־אנושי) השונות מהכת הרשמית הקתולית השולטת אז בקושטא, אשר ממנה הסתעפו היונים האורתודוכסים והלטינים הקתולים. כתות מונופיסיות הם הארמנים, הקופטים שבמצרים והיעקובים שבסוריה. מן היעקובים הללו לא נשארו אלא מתי מספר בסוריה, אחרי ששלטו בהם לרעה הביזנטים, המושלימים, נוסעי הצלב ושוב המושלימים. בירושלים ובבית לחם נמצאים כמרים ונזירים יעקוביים הבאים מסוריה ומנהלים עדות של מאות נפשות אחדות. שפתם בפולחן היא הסורית (ארמית). המונו־פיסיים הארמנים יושבים בירושלים במספר של שלשת אלפים נפש בפרור מיוחד בדרום מערבה של העיר העתיקה. בראשם עומד פטריארך; להם מנזרים אחדים ובתי חנוך דתיים. ברחוב יפו יש להם בתים עם חניות המכניסות שכר

כמרים, נזירים, ואנשי חול איטלקים מועטים, העובדים במוסדות הדתיים האיטלקיים שבארץ. האיטלקים בונים כעת (1927) בתים נהדרים למוסדות חסד וחנוך, כדי להגביר את השפעתם בארץ. על הרכוש הרוסי מתפרנסים מאות אחדות של כמרים, נזירים ונזירות ופליטים רוסים.

העדה הארמנית בירושלים קימת עוד מימי הבינים. מספר נפשותיה מגיע לאלפים אחדים. היא גדלה מפני הרדיפות בתורכיה בימי המלחמה ולאחריה. כעת יש גם בערי החוף קבוצים קטנים של ארמנים. חלק מהם מדבר ארמנית וחלק תורכית.

מסביב לכהונה העליונה היונית מתרכזת עדה יונית של יותר מאלף נפש בירושלים, בבית לחם, בנצרת, ביפו ובחיפה. מהגרים מושלימים, שעלו לארץ בסוף שנות השבעים ובראשית השמונים למאה שעברה, הם הצ׳רקסים מצפון המערב של הקוקז. בא״י המערבית יש מהם מאות נפשות אחדות; בעבר המזרחי מספרם מגיע לאלפים אחדים בשלשה מרכזים: קניטרה בבשן, גרש בגלעד וברבת בני עמון. הם מצטינים בתור חילים נאמנים לשלטון הצרפתי והבריטי.

ג.
תושבי הארץ לפי דתיהם.

התושבים נפרדים בא״י על־פי הדתות יותר מאשר עפ״י שפתם ומוצאם.

אם הדתות השולטות בא״י היא דת ישראל. הדת הנוצרית והמושלימית הן, לפי השקפות המאמינים בהן, המשך מהדת הנתונה למשה מסיני ומיעודי הנביאים. הנוצרים מודים בקדושת התנ״ך, וארצנו קדושה גם להם. ארץ הקודש למושלימים היא חג׳אז, אבל ירושלים אל־קודס (הקדושה) עם מסגד אבן־השתיה קרובה לה במעלת קדושתה. קברים קדושים למושלימים מיוחסים ל«נביאים», מאלו שנזכרו בתנ״ך ומאלה שלא באו בכתובים, נמצאים לרוב בא״י. קדושת הארץ מרובה איפוא גם למושלימים, אבל אין עם כישראל הקשור לארץ זו בכל נימי נפשו.

הגלות הארוכה וקשי החבור בין היהודים הנפוצים על פני כדור הארץ גרמו להבדלים בהברת השפה העברית, מלבד ההבדלים שהיו כבר מקודם בימי הבית השני, לשנויי נוסחאות בתפלה, לחלופי מנהגים ואפילו להבדלים בדינים.

יהודי המזרח לא קבלו עליהם את חרם רבנו גרשון מאור הגולה (חדר״ג), שלא לשאת יותר מאשה אחת, אבל למעשה רק מועטים מהם נושאים שתי נשים, אם אין בנים לאשת הנעורים. הספרדים ואתם יהודי המזרח קבלו עליהם פסקיו של ר׳ יוסף קארו בש״ע, ההולך בעקבות הרמב״ם, בעוד שהאשכנזים סומכים על חכמי צרפת ואשכנז ועל הגהות הרמ״א לש״ע

לכן ידברו בני עדות שונות עברית או ערבית־ארץ־ישראלית. בין היהודים מפנים ארצות האטלס יש בירושלים גם מדברי בֶּרְבֶּרית.

יהודי פרס, היושבים בירושלים, מדברים פרסית בניבים שונים. שפת יהודי בוכרה ואפגניסטן היא פרסית של ימי־הבינים מעורבת בשפות אחרות המתהלכות בבוכרה ואפגניסטן. פרסית של ימי הבינים בתערובת שונה היא שפת יהודי דגסטן שבקוקז הצפוני המזרחי. היהודים מגורג׳יה, היושבים ברובם הגדול בירושלים, מדברים גורג׳ית. בגורג׳יה כותבים היהודים את שפתם בכתב הגורג׳י, בשעה שיהודי יתר הארצות משתמשים בא״ב העברית אף בכתבם בלע״ז. יהודי כורדיסטן מדברים כורדית (שפה ארית), אבל יש בירושלים גם יהודים יוצאי הרי כורדיסטן המדברים ניב ארמי. מאַזֶרביג׳אן הפרסי באו יהודים מדברי תורכית, בין עולי קרים יש מדברי טטרית. אלו הן השפות שקבלו גון יהודי בפי אנשי הגולה. יש גם יהודים המתאמצים לדבר צחות באחת משפות אירופה: פולנית, רוסית, גרמנית, אנגלית, צרפתית (חניכי ביה״ס כי״ח). לולא השפה העברית, אז היו היהודים כדור ההפלגה בארץ אבותיהם. כמעט כל יהודי א״י, ובכללם הנשים והטף, מבינים עברית. בתי־הספר העבריים ושעורי הערב לבוגרים מפיצים את ידיעת השפה, והעתונים והמודעות הנכתבים רק בעברית גם הם משפיעים להפצת השפה בדור תָאֵב לחדשות. הכרת השפה העברית בתור אחת משלש השפות הרשמיות המתהלכות בארץ מועילה גם היא להשליטה בחיי יום יום. בספירה האחרונה רשמו בערך 93% מכל יהודי א״י עברית בתור שפתם. ההברה המקובלת בדבור בא״י היא הספרדית.

מספר היהודים בא״י הגיע בסוף שנת תרפ״ו קרוב למאה וששים אלף. בראשית המאה הי״ט היו כחמשת אלפים, ומהם רק מאות אחדות אשכנזים. בשנת 1840 כ־12 אלף, בשנת 1880–35 אלף, בשנת 1914–85 אלף, כשלשה רבעים מהם אשכנזים. בימי המלחמה נתמעטו היהודים, ע״י יציאה מן הארץ וע״י תמותה גדולה, עד 60 אלף או עוד פחות מזה. העליה הכבירה שוב את מספרם. העליה הגדולה ביותר היתה בשנת תרפ״ה, השקולה כנגד כל השנים שלאחרי המלחמה.

לא פחות מ־38 שפות זרות נרשמו בא״י ביום המפקד. מהן נפוצה ביותר האנגלית בתור שפה רשמית. הצרפתית היתה שפת הקונסולים ביחסיהם זה עם זה ועם הממשלה התורכית מלפנים, היא שפת בתי הספר של כי״ח עד היום הזה. מרובים הם גם הכמרים והנזירים והנזירות הצרפתיים, ולהם בתי ספר וחנוך גדולים. גרמנית מדברים כאלפים גרמנים בחיפה, יפו, ירושלים והמושבות הגרמניות, וגם יהודים רבים יודעים את השפה הזאת. איטלקית היתה מלפנים השפה האירופאית הראשונה בכל המזרח, כעת מדברים בה רק

לוח ג׳ העולים היהודים בשנות 1922 – 1925 לפי ארץ מוצאם.

עפ״י רשימות רשמיות מסודרות ע״י המשרד הסטטיסטי של ההנהלה הציונית.

ארץ המוצא	1922	1923	1924	1925	בכלל
פולניה	3,209	2,252	5,695	16,983	28,139
רוסיה	725	1,876	2,148	6,529	11,278
רומניה	990	326	593	2,166	4,075
אוקרינה	1,079	1,045	504	189	2,817
ליטה	223	303	750	1,747	3,023
גרמניה	44	149	480	963	1,636
בולגריה			358	723	1,081
ארצות הברית*	65	125	324	578	1,092
לטביה	281	92	146	460	979
תימן			445	402	847
אוסטריה	165		124	427	716
יון			311	404	715
אנגליה*	166	37	115	137	455
צ׳כוסלובקיה	26		69	147	242
בבל**			101	113	214
פרס**			31	91	122

* עפ״ר ילידי אירופה המזרחית שהתאזרחו בארץ.

** רבים באו דרך דמשק ולא נרשמו.

מספר הספרדים, אשר לא הזניחו עד היום את שפת קסטיליה, הולך ופוחת, ועלית הספרדים קטנה. יהודית־אשכנזית אפשר לשמוע כמעט בכל ישוב יהודי, אבל הספרדית מתהלכת רק בערים ובכפר העברי הר־טוב, ובנקודות קטנות אחדות שהתאחזו בהן כעת עולי בולגריה וסלוניקי. השפה הספרדית בפי יהודי א״י דלה ומעורבת בשרשים ערבים ועברים והיא רחוקה מן העושר המלולי והפונֶטי של שפת סלוניקי.

יהודית־ערבית, כלומר ערבית מיוחדת כאן ליהודים, מדברים התימנים, היושבים בירושלים, ביפו - תל־אביב, בחיפה, ובכפרים עבריים אחדים, המערבים בירושלים, ביפו ובטבריה, החלבים (מאחלב) ויתר היהודים הסורים בירושלים. האורפלים ויהודי בבל קרובים בניבם הערבי לחלבים, גם הם יושבים ברובם הגדול בירושלים. ערבית ארץ־ישראלית מדברים יהודים מזרחיים רבים בצפת ובטבריה, ואנשי כפר פקיעין. הניבים הערביים, המדוברים בפי יהודים שבאו מארצות שונות, שונים כל כך זה מזה עד שאין איש מבין את שפת רעהו.

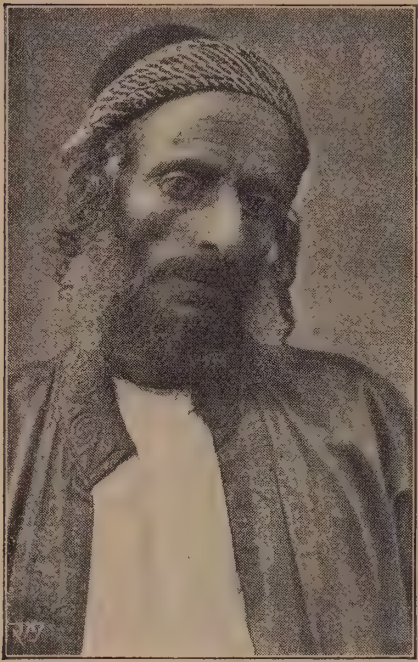

ציור 62. משפחה יהודית מבוכרה בירושלים.

עם כל ההבדלים בפרצופי פני היהודים יש אילו רשמים דקים משותפים לכלם, אשר לא נתנו לפי שעה למדידה מדעית, והבקי בקלסתר הפנים, שאין התלבושת הזרה עלולה להטעותו, יבחין בנקל בין יהודי ושאינו־יהודי. אלו הם לא סמנים גזעיים, כי אם מצב הרוח, תכונות הנפש ומדות יהודיות ידועות (רחמנות, יראת שמים וכו׳) המתבטאות בקוי הפנים. גם מלאכתו של האדם ומעמדו החברותי מוצאים בטוי בקוי הפנים, והמלאכות של היהודים שוות כמעט בכל העולם: סוחרים זעירים, בעלי מלאכה, פועלים, בקצור אנשים תלושים מן הקרקע ומרחפים באויר בפרנסתם ובכל מהותם, והדאגה אוכלתם כל ימיהם. מיהודים אמידים מחונכים על ברכי תרבות זרה ובסביבה זרה נטלו לעתים קרובות הפנים היהודיים.

שונות בשפת הדבור הן עדות היהודים: כל עדה הביאה את שפתה מן הגולה, ורוב בני הדור הישן מדבר בשפת הגולה. ניבי האשכנזים (פולני, ליטאי, וולהיני, גליצאי והונגרי) שונים לפי המדינות שמהן באו. הניב הנפוץ כעת ביותר הוא הפולני.

ציור 60. יהודי גורג'י בירושלים. ציור 61. יהודי תימני בירושלים.
שני טיפוסים שונים של קבוצים יהודים נדחים וקטנים

שישבו במספר קטן בארצות נדחות ולא התחתנו במשך דורות רבים ביתר בני הגולה. יהודי תימן, וכמו כן יהודי קוקז ובוכרה דומים ברובם איש לרעהו כבני משפחה אחת. התימנים בעלי קומה בינונית או פחות מבינונית הם, רזים בגופם, גלגלתם ופניהם מאורכות, עיניהם ושערותם שחורות, צבע העור שחרחר. שעירותם מועטה: זקן קטן להם, על הזרועות ועל הגב ועל החזה כמעט שאין להם שערות. הנגוד המוחלט להם הם הקוקזים: אנשים גבוהים וחסנים וראשם רחב ועגול, עור פניהם הרחבים בהיר, השערות המרובות שחורות. הבוכרים בינונים בקומתם, בעלי גלגלת רחבה וגבוהה עם קדקוד שטוח, בהירים בעורם, שעירים ונוטים להשתמנות. טפוסים אחדותיים נמצאים גם אצל היהודים מכורדיסטן וגם אצל הפרסים. כלם שחרחרים ופניהם ארוכים.

מעורבים בגזע ביותר מכל היהודים הם האשכנזים, כי מרובים הם ובאו מארצות שונות באקלימן ובתנאי חייהן. פחות מעורבים הם הספרדים, אבל גם הם רחוקים מאחדות־הטיפוס של התימנים או הגורג'ים (יהודי גורג'יה שבקוקז).

ציור 59. משפחת נוצרית מטַיִבֶּה היא עפרה מצפון מזרח לרמאלה.

זרועתם נִכרת עדיין בקלסתר פניהם. בנוצרים הלטינים שבבית לחם, גִלֹה, נצרת, רמאלה ועוד מקומות אחרים נבלעו בניהם של נוסעי הצלב, לכן רבים מהם דומים לאיטלקים או לצרפתים דרומיים. הטיפוס האירופי מתבלט אצל הנשים יותר מאשר אצל הגברים, שזופי הפנים.

מספר הערבים לפי שפתם, מושלימים ונוצרים יחד, הגיע בשנת 1922 ל־655 אלף. עלית היהודים בעשרות השנים האחרונות גרמה גם לרבוי הערביים בארץ. היהודים בעיר ובכפר מספיקים פרנסה לערבים רבים, בין ששוכרים מהם פועלים ובין שקונים מפרי אדמתם, מבהמותיהם ועופותיהם. הרופאים ובתי המרקחת של היהודים ושל המוסדות הדתיים הנוצרים מחו״ל הטיבו את מצב בריאותם של הערבים והפחיתו את תמותת ילדיהם. בלי הפרזה אפשר לאמור, שכל יהודי שעלה במשך עשרות השנים האחרונות פתח מקור חיים לשני ערביים. גם בעתיד בהתרבות הישוב היהודי בארץ יגדל עשרה, וממנו יהנו גם יתר התושבים וירבו בה.

בין היהודים בני ארצות הגולה הרבות יש טפוסים שונים ועל פי רוב קל להכיר בפני היהודי מאיזו מדינה יצא. ביחוד קל הדבר אצל יהודים,

ציור 58. שיך דרוזי.

ביניהם. לפי דעה אחרת נדדו מפרס לסוריה בראשית תקופת האשלם. לא״י באו בהמון בראשונה בשנת 1711 אחרי תבוסה שנחלו שבטי הימינים בסוריה— גם הם נחלקים לימיניים ולקיסיים. הם כבשו את הר החורן וגרשו משם את המושלימים והנוצרים שישבו בו מלפנים. משנות ה־40 למאה הי״ט הרבו שוב לעלות להר החורן. בשנת 1860, אחרי הטבח שערכו במרונים, נמלטו רבבות מהדרוזים להר החורן, המשמש להם מבצר־עז נגד כל נסיון לשים עול מלכות על צוארם. הדרוזים מצטינים בקנאתם לדתם ובשנאתם לזולתם, אבל יש להם גם מדות טובות. הם בעלי משמעת, לכן יש להם הסתדרות חזקה חשאית המראה פלאות בימי מרד ומלחמה. אמיצי לב הם והרוצים בכל מלאכת יד. במשך שנים מועטות בנו את הר החורן והרחיקו את הבידואים מגבולם. בעול התורכים לא חפצו לשאת ונלחמו בחרף נפש בכל נסיון להעמיס עליהם מסים. התורכים נלחמו בהם ועשו בהם שמות, גם לצרפתים השליטים בדמשק הם מתנגדים והכריחום להסכים לשלטון־בית ב«ג׳בל אֶ־דרוז», וכאשר נגעו בחפשיותם מרדו בהם ועוררו למרד גם את המושלימים שבחבל דמשק (1925/26).

דומים להם בגזע המתואלים בגליל העליון שבתחום הממונות הצרפתית ומעט גם בתחום הבית הלאומי, אבל אינם חרוצים כמוהם.

מן הנוצרים המדברים ערבית רבים הם האנשים אשר אבותיהם עלו לא״י ממדינות רחוקות. במשך הדורות שכחו את שפת ארץ מוצאם, אבל

ציור 57. ערבים מושלימים מפרורי ירושלים.
טיפוסים מעורבים, ביחוד האיש הזקן.

בטיפוס המעמדי, כי אם גם בתכונות גזעיות. בין האפנדים אפשר למצוא טיפוסים שמיים־בידואים נאים, אבל גם תורכיים, צ׳רקסיים, אלבניים, ואפילו סלביים. בהמון התגרים והפועלים שבערים קשה לתפוס איזה טיפוס ידוע, כל כך רבה הערבוביה. הכפר החליף את תושביו רק אחרי כבושים וחורבנות, בעיר היתה תנועת זרים מעולם, ובפרט מזמן שא״י היתה לארץ קדושה לעמים קרובים ורחוקים. ערי החוף וערי הקדש מצטינות בתערובת של תושבים, אשר מקור מחצבתם מלאומים שונים. רבים מעולי הרגל למיכה (חג׳ים) באים גם לבקר את מסגד אבן השתיה ומקומות קדושים אחרים שבא״י, ויש שהעניים והדלים שבהם, שאין להם בארצם נחלת בית ושדה, נשארים בא״י. באופן כזה וגם בתור שכירי צבא הגיעו בְּרְבֶּרִים ממערב אפריקה לא״י. אבל גם שחורים סודניים ומונגולים מפנים אסיה השתקעו בה.

הדרוזים שונים בגזעם מיתר הערבים, או יותר נכון מהמדברים ערבית. הם יושבים בא״י בהר החורן ובחרמון ואלפים אחדים בגליל ובהר הכרמל. בשעה שהפלחים הערבים ברובם הגדול ארוכי־גלגלת, מצטינים הדרוזים בגלגלת קצרה וגבוהה. דומים להם המרוניים אויביהם בנפש, הנמצאים בא״י בחיפה ובכפרים בגליל.

על מוצאם של הדרוזים יש השערות שונות. ר׳ בנימין מטודילה מיחסם לבני יטור, אחד משבטי ישמעאל, שישבו בימי הבית השני בדרום הלבנון, בבקעתו ובמול־הלבנון, במקום שישבו אח״כ הדרוזים. גם באופי יש דמיון

בעבר הירדן המערב, נרשמו 171 קבוצים (משפחות, בני אבות) של בידואים ומספר נפשותיהם נערך ב־103.000. בעבר הירדן המזרחי מחצית התושבים הם בידואים. המספר מתחלף לפי העונה, כי בחורף נודדים שבטים או בתי אבות ידועים מן השבטים לפנים ערב.

קשה לקבוע הגדרה, אשר תבחין בין בידואי־מַעֲזֶה ובין הפלחים, ורבים הם מצבי־המעבר, בכל אופן יש נטיה אצל המעזה להתישבות קבועה. בידואים רבים חונים שנים רצופות במקום אחד ומשתכרים גם בתור פועלים. במואב ובהר שעיר גם העירונים הם בידואים למחצה בגזעם, בכלכלתם ובנמוסיהם.

מהאחדות הגזעית של שבטי הבידואים רחוקים הפלחים (האכרים). רק על גבול המדבר בנגב ובעבר הירדן המזרחי טיפוס הפלחים דומה לבידואי. בקרבת ערי הקדש וערי המסחר מרובה התערובת של תכונות גזעיות שונות אצל כל יחיד ויחיד. אבל גם הכפריים בדרך כלל מצוינים ברובם הגדול בקוים אופיים משותפים, גם להם על פי רוב פנים ארוכות ועינים שחורות, אבל יש גם אחוז נִכר של בעלי גלגלת קְצרה וגבוהה ופנים רחבים.

יש חוקרים המיחסים לפלחים תכונות ומנהגים ואמונות של הכנענים. פלחים שאינם יודעים לשון זרה, נודדים למדינות רחוקות ועוסקים שם במסחר ומסתגלים בנקל לתנאי הארץ. מעולם לא ישתכרו שם בתור פועלים. רובם מצליחים וחוזרים לביתם עם צרור כסף מלא. זו הנטיה למסחר וקלות ההסתגלות מתכונות הכנעני, עם המסחר הוא.

יש הבדל גדול בגזע ובשפה לא רק בין הערבים שבא״י ובין העם החַמִי המדבר ערבית שבמצרים, כי אם גם בין א״י ובין סוריה. נהר קסמיה גבול לניב הערבי הסורי הוא. בשפת הפלחים יש שרשים ארמיים וההשפעה הארמית נִכרת גם בדקדוק וביצירות השמות. כמו אצל כל עם ולשון יש גם אצל הערבים הבדלים מקומיים בשפה, בתלבשת ובקלסתר הפנים. שפת הר אפרים שונה מיתר המחוזות שבא״י, גדול ההבדל בשפה בין שכם וירושלים, מאשר בין ירושלים וצפת. ה«נבלוסים» (נבלוס־שכם) כעין חטיבה מיוחדת הם בין הערבים שבא״י, בקלסתר פניהם ובתלבשתם. גם תכונות רוחניות ידועות מתבלטות אצלם, קנאה נוקמת ונוטרת, גאוה שבטית, בוז ושנאה לזרים. גם בגלעד ובגולן התחתון, בתוך סביבה זרה, שמרו המתישבים יוצאי שכם את תכונתם זו.

מספר הכפריים המדברים ערבית הגיע בשנת 1922 ל־375 אלף; מספר העירונים בלי היהודים קרוב ל־200 אלף.

בערים הגדולות רבה הערבוביה בגזעים, וביחוד בערי השפלה. ראשית כל רב ההבדל בין ההמון הגדול ובין האצילים האפנדים, ההבדל לא רק

ציור 55. בידואי טיפוס שֵמי.
השוה עם ציור 51 ו־54.

ציור 56. בידואי. טיפוס מעורב במקצת.
האף בקו ישר עם המצח.

מעורבים במקצת בדם ערבי. יש מעט סודניים נודדים גם בבשן. נִכרים בהם סימני ירידה גופנית. בגולן הצפוני ובדרום הגלעד נודדות אילו מאות משפחות של תורְכְּמֶנִים, ששמרו על שפתם ועל תלבשתם (מכנסים רחבים), המתאימה לארץ מולדתם הראשונה הקרה בחורף, אף־על־פי שבאו לארץ מצפון סוריה עוד בראשית המאה הי"ט.

הבידואים נחלקים לשני סוגים, לרועי צאן «מַעֲזָה», העוסקים גם בעבודת האדמה, ואלו הם הרוב בא"י, ולרועי גמלים, שהם בידואים גמורים, הבאים לא"י לפרקים ומרחיקים נדוד. אלה האחרונים חושבים את עצמם ליחסנים ובזים למעזה. ואמנם כל התכונות של הבידואי, הטובות והרעות, נמצאות רק אצל רועי הגמלים. אלו ואלו נחלקים לשבטים, לבתי אבות ולמשפחות. לא תמיד יש קרבת דם בין בני שבט אחד. לעתים קרובות נתקבלו בברית השבט גם משפחות זרות, ואפילו בתי־אבות זרים שלמים. בני השבט ערֵבים זה בזה בעניני דם ועלבונות. אם יהרג מי שהוא מהשבט, יעזרו כל בני השבט לגואל הדם הקרוב להנקם מהרוצח וממשפחתו ומבית אבותיו. מכאן מרובים הסכסוכים בין השבטים, כי את חובתם לגאול את הדם לא ישכחו קרובי החלל אף בעבור שנים רבות. כל בני השבט משתמשים בסימן «וַסם» הצרוב על עור הגמלים.

היהודים יש אחוז רב של אנשים בגיל 20–35, המסוגל ביותר לעבודה, כי רשיונות לעלית חלוצים לא נתנו לגיל שלמעלה מ־35 שנה.

בנוגע ליחס המספרי של שני המינים בגילים שונים, נכר שמספר הנולדים גדול מהנולדות כמו בכל העולם, על 85·778 תינוקות זכרים היו רק 69·202 נקבות, לעומת זאת היה בגיל הבחרות (15–25) עודף של נקבות, 62·689 על 51·826 זכרים—תוצאת המלחמה. אין ספק שבגיל ההתבגרות רב מספר המתים בין הנערים מאשר בין הנערות, לעומת זאת מתות הרבה נשים בגיל 25–45, לכן היה בגיל שלמעלה מ־25 שוב עודף של גברים.

ב.

תושבי הארץ לפי הגזע, השפה והמעמד.

תושבי א"י מעורבים מבני גזעים שונים, תוצאת התמורות המרובות, שעברו עליהם במשך אלפי שנות היסטוריה, ועוד מימים שקדמו לה. העמים שישבו בא"י השאירו את שרידיהם באפים הגופני והרוחני על תושבי הארץ, בדעותיהם ובמנהגיהם, אבל היסוד השמי הוא המכריע. שמיות הן לא רק השפות של שני הלאומים היושבים בארץ, כי אם גם רוב תכונות גופם ונפשם.

השמיים הטהורים ביותר הם שבטי הערביים הנודדים או הבידואים (בַּדִיֶה—שדה, ערבה) אשר על גבול הארץ. קומתם זקופה וגבוהה קצת למעלה מבינונית. מבנה גֵוָם הַרמוני, לא רחב ולא צר ביותר. הגלגלת והפנים ארוכים ברובם הגדול ובינונים במועטם, צבע הפנים שחרחר. רשמי הפנים בולטים ומביעים אומץ רוח וגאוה וקצת ערמימות. העינים והשערות שחורות. דומים הם הבידואים בקלסתר פניהם הרבה יותר ליהודים טפוסיים שחרחרים מאשר להמון העירוני או הכפרי המושלמי המעורב מגזעים שונים. פניהם דומים גם לציורי האַסיים על המצבות המצריות וגם לבבלים ולאשורים הקדמונים. שפת הבידואים היא ערבית טהורה וקדומה, דומה לשפת הקוראן, עשירה בצורות השם והפועל משפת הכפריים. גם בתלבשתם שונים הבידואים מהכפריים והעירוניים; קל להכירם במבט עין אחד בתוך ההמון הממלא את שוקי ירושלים. רגש הכבוד מפותח אצלם כמו אצל כל עם ומעמד של בעלי מלחמה. הבידואי האמתי שודד והורג בקרב בלי שום מוסר־לב, אבל לא יגנוב ואת דבורו לא יחלל, ואת חובותיו ישלם בלי אונס משפטי.

יש שבטים נודדים מועטים זרים לשמיים בגזעם, בזויים בעיני הבידואי השמי. בני צְלֵב הם הצוענים של המדבר ועוסקים במלאכות כצוענים (חרשי נחשת, סנדלרים ועוד). הבידואי הטהור בז למלאכה. בעמק הירדן התחתון, החם כסודן והקשה באקלימו לערביים, נודדים מאות סודנים טהורים או

מספר האלמנות (הספירה כוללת אותן ביחד עם הגרושות) היה גדול פי כמה מהאלמנים – תוצאת המלחמה ושפלות מצבה של האשה המושלימית.

הרכבת התושבים לפי הגילים שונה אצל בני הדתות השונות, ויש הבדל בין העיר הגדולה והעירה והכפר ובין נפה לנפה. ההבדל קשור במספר הלידות ובתמותה בגילים השונים.

הרביה גדולה אצל המושלימים בכלל מאשר אצל היהודים והנוצרים, אבל גם תמותת הילדים גדולה אצלם. לכן גדול אצלם מספר התינוקות (מלמטה מחמש שנים), אבל בגיל הילדות (5–15) המספרים היחסיים הולכים ומתקרבים לאלה של היהודים והנוצרים. בשנת 1924 היה מספר הלידות בין היהודים 385‰ (על רבבה), אצל לא־יהודים 533‰, מקרי מות של ילדים בתוך שנתם הראשונה אצל היהודים 10·5%, אצל לא־יהודים 19·5; מקרי מות בכלל 127‰ יהודים, 280‰ לא יהודים. הרבוי הטבעי גדול אצל היהודים מאשר אצל המושלימים והנוצרים לא מפני הרביה הגדולה, כי אם מפני התמותה המועטה אצלם ביחס לאחרים. אצל המושלימים בעצמם יש הבדל רב בין הדרום והצפון העשיר והמפותח ממנו.

השפעת העובדות הללו מתבלטת בספירה. בכל מחוז הדרום (עזה, באר שבע, חברון) המיושב כמעט רק על ידי מושלימים, אחוז התינוקות (מלמטה מחמש שנים) בערך עשרים למאה. בכל שומרון (שכם, תל כרם, עין גנים ובית שאן), מחוז מושלימי, היה רק 15%. בערים נמצא האחוז הקטן ביותר 11% בחיפה, 12% בירושלים, וכן בשכנותיה בית לחם וגלה; ביפו ובנצרת 13%. האחוז גדול בערים המושלימיות החקלאיות: באר שבע וחנות יונה 21%, בעזה ובבאר שבע 20%, ברמלה 19, בלוד ובחברון 18. בעכו, עירה לא חקלאית, מושלימית ברובה רק 12%.

בגיל הילדות (5–15) נמצאו אחוזים גדולים בירושלים (23%), בבית לחם (25%) גלה (25%) ובנצרת (25%), בשעה שבעזה ובבאר שבע היו רק 19%, עם כל רבוי התינוקות, סימן שהתינוקות מרבים למות שם. על רבוי הילדים והילדות בגיל 5–15 בירושלים ובשכנותיה ובנצרת השפיע בלי ספק גם מספר היתומים היהודים והנוצרים שהובאו שמה מן החוץ. את השפעת ההשכלה והמצב החמרי הטוב על תמותת התינוקות מכירים בחיפה. אף־על־פי שאחוז התינוקות בה היה כמעט החצי מזה של עזה, עלתה חיפה על עזה בשני אחוזים במספר הילדים בגיל 5–15.

הספירה לא פרטה את גיל האנשים שלמעלה מ־25 שנה, ובכן אי אפשר להשוות את מספר הזקנים ואת אורך החיים אצל העירונים והכפריים ואצל בני האומות השונות. מתוך הספירות היהודיות אפשר להכיר שאצל

מ־757·182 הנפשות (של המפקד משנת 1922) היו 387·118 זכרים, 370·064 נקבות, היינו עודף של 17 אלף זכרים. תופעה זו אינה מן הרגילות. בדרך כלל היה בשנים כתקונן ובארצות שאין בהן הגירה מרובה לחו״ל עודף קטן של נקבות. מפני תמותת הגברים הגדולה במלחמה גדל עודף זה. את עודף הזכרים בא״י אין לזקוף על חשבון ההגירה העברית, כי הוא מצוי אצל המושלימים במקום שאין כלל הגירה מן החוץ. בנפת באר שבע, עזה וחברון אין כמעט עליה, היהודים והנוצרים רק מתי מספר בין מאתים אלף התושבים, ובכל זאת יש עודף של 3200 גברים. את תוצאות ההגירה לחו״ל מכירים בנפת בית לחם וברמאלה במעוט הגברים, ביחוד בנוצרים שבהן. בנפת בית לחם יש גם אצל הבידואים עודף של נשים, אף־על־פי שאין שם הגירה של גברים וגם לא היו קרבות המכלות את הגברים הלוחמים. בנפת יפו נִכרו כבר בשנת 1922 תוצאות העליה היהודית ביחס המספרי שבין שני המינים. עודף הגברים הגיע כאן ל־4·450 בתוך מספר כללי של התושבים 65·314.

בירושלים היה עודף נשים אצל היהודים (אלמנות, ונשים שבעליהן במדינות הים, והעודף הטבעי). אצל המושלימים היה בערים עודף גברים גדול מהרגיל בכלל, מפני שגברים רבים עובדים בעיר ומשפחתם מחוצה לה. במחוז שומרון (נפת שכם, עין גנים, תל כרם ובית שאן) נמצאו התנאים הנורמליים ביותר. בעין גנים היה עודף נִכר של נקבות, בשכם ובתל כרם עודף זכרים מצער. רק בבית שאן היה עודף זכרים נִכר. היחסים המספריים במחוז הצפוני, מלבד נפת חיפה, היו דומים לשומרון. בנפת צפת היה עודף של נקבות אצל בני כל הדתות: מושלימים, יהודים, נוצרים ודרוזים. אצל הדרוזים המועטים שבא״י המערבית היו היחסים הנורמליים ביותר: עודף קטן של נקבות.

מספר הנשים הנשואות עלה ב־7500 על הגברים הנשואים, זוהי תוצאה של רבוי־נשים אצל בעלי משפחה מושלימים והגירת בעלים נוצרים ויהודים לחו״ל. בנידון זה יש הבדל בין נפה לנפה ובין העיר והכפר. ההגירה הזמנית הפנימית נִכרת מתוך מספר בעלי המשפחה במקומות שונים. בירושלים ישבו יותר מאלף גברים נשואים בלי משפחתם (11·241 אנשים נשואים, 10,295 נשואות), זאת אומרת שהמשפחה נשארה בכפר או באחת מערי השדה או בחו״ל, ואביה ישב בירושלים. ביפו־תל־אביב היה עודף של 400 נשואים. גם בנצרת, בעכו, בתל כרם, בעין גנים ובבאר שבע היו הנשואים מרובים מהנשואות. ביתר הערים והכפרים רב מספר הנשואות מהנשואים. בעיר המושלימית מגדל גד נרשמו 1421 נשואות, 1119 נשואים.

קרוב ל־39; בשטח הנערך על פי המפה 29. הצפיפות הגדולה ביותר היתה בנפת ירושלים: 221 נפש על ק״מ מרובע, ואם נוציא את העיר מן הכלל 72. כאן לא הסביבה מפרנסת את אוכלסי העיר, כי אם להפך. העיר היהודית ברובה יונקת מחו״ל, מפרנסת את תושביה ואת תושבי הכפרים הערבים הסמוכים, המוצאים בה עבודה ומספיקים לה צרכי אוכל שונים. בנפת יפו היתה הצפיפות 151. מאז גדלה הרבה על ידי העליה היהודית. בלי העיר היתה כאן הצפיפות רק 40 לק״מ. ביפו העיר נכללו פרדסנים ומגדלי ירקות רבים הם ופועליהם. העיר מקימת את תושביה.

בנפת חיפה ביחד עם העיר ישבו 71 נפש על ק״מ מרובע, ובלי העיר 41. בנפת רמלה עם שתי עריה (רמלה ולוד) היתה צפיפות של 66 על ק״מ מרובע, מבוססת בעיקרה על עבודת האדמה (פרדסים וכרמי זית). גם מחנה הצבא ופרשת מסלת הברזל השפיעו במדה ידועה על רבוי התושבים. הצפיפות הגדולה שבנפת עזה היא רק דמיונית, כי השלטון הכניס את השטחים המדבריים של עזה בתחום באר שבע. בבית לחם ובנצרת השפיעה קדושת המקומות לנוצרים על רבוי התושבים. הצפיפות הקטנה ביותר בין נפות הישוב היא בחברון (24). בשתי הנפות המדבריות יריחו ובאר שבע מועטים התושבים, בראשונה הצפיפות 3, בשניה 6. יש לשער שמספר הבידואים בבאר־שבע מוגזם ברשימת המפקד והצפיפות באמת קטנה משל יריחו.

כמו בכל העולם מורגשת גם בא״י תנועת הגירה פנימית מן הכפר אל העיר, אבל לא הגירה זו, כי אם עלית היהודים יצרה את הישוב העירוני הגדול (בשנת 1922 35% מכל התושבים). בירושלים ובפרוריה ובכפרים, הסמוכים אליה כפרורים, אבל אינם בתחום העיריה הירושלמית, גרים יותר מעשירית מכל תושבי הארץ. בשבע ערים אשר מספר תושביהן גדול מרבבה, חיים כרבע מיליון תושבים, שהם 28% מתושבי הארץ. חמשה עשר מקומות עם יותר מ־5000 נפשות כוללים כשליש מכל תושבי א״י המערבית.

מספר התושבים הממוצע (בשנת 1922) באחת מ־22 הערים הוא 12,015, באחד מ־818 הכפרים 475. המושגים עיר וכפר אינם מוגדרים כאן באופן גיאוגרפי, כי אם באופן חוקי. לעיר יש זכיות שלטון־בית רחבות מאלה של הכפר, אבל מצד הבנין וכלכלת התושבים אין גבול מסוים בין עיר וכפר; גם בעיר עוסקים תושבים רבים, לפעמים הרוב, בעבודת האדמה. הכפרים שבנגב גדולים מאשר בצפון. בנפת חברון עולים 1057 נפש על כפר, בצפת 258. אין ספק שמתוך הפחד מפני השוד התרכזו התושבים בנגב בכפרים גדולים. המספר הקטן ביותר, 172, נמצא בבית שאן אשר ישובה צעיר. כאן גם מקור פרנסת הבידואים על עבודת האדמה.

המפקד בתחום הבית הלאומי 129.000 תושבים. לפי ההערכה של המשרד הסטטיסטי בהנהלה הציונית נמצאו בספטמבר 1926, — 887.000 נפש, ובכן בסוף השנה מספר מעוגל 890.000 נפש. הרבוי הטבעי והמלאכותי כאחד הגיע ל־17% אחוזים במשך ארבע השנים שאחרי המפקד (ראה לוח ב׳).

לוח ב. מספר תושבי א״י ביום המפקד 23.X.22 וב 1.IX.26

על פי הערכה של המחלקה הסטטיסטית בהנהלה הציונית

המחוז	תושבים בכלל בשנת 1922	תושבים בכלל בשנת 1926	מהם לא־יהודים בשנת 1922	מהם לא־יהודים בשנת 1926	לא־יהודים שוכני בית—בשנת 1922	לא־יהודים שוכני בית—בשנת 1926	יהודים בשנת 1922	יהודים בשנת 1926	רבוי היהודים 1922—26 באחוזים למאה
הנגב (עזה, באר שבע, חברון)	200,900	219,000	200,000	218,000	127,200	138,000	900	1,000	11
ירושלים (בית לחם, יריחו ורמאלה)	147,800	170,000	113,400	124,000	102,300	110,000	34,400	46,000	34
יפו (ורמלה)	114,400	164,000	86,300	94,000	85,300	93,000	28,100	70,000	149
כל מחוז הדרום	463,100	553,000	399,770	436,000	314,800	341,000	63,400	117,000	84
שכם	135,900	154,000	135,200	152,000	130,200	141,000	800	2,000	150
חיפה	158,200	180,000	138,500	141,000	125,100	136,000	19,600	39,000	100
כל מחוז הצפון	294,100	334,000	273,700	293,000	255,300	277,000	20,400	41,000	101
כל הארץ	757,200	887,000	672,400	729,000	570,100	618,000	85,800	158,000	89%

אם נוסיף על א״י המערבית גם את השטחים של הגליל העליון שבתחום הלבנון הגדול הצרפתי ושל הנגב השיך למצרים, יתוספו עוד כ־60 אלף נפש, כלומר 950 אלף בגבול א״י המערבית ההיסטורית. את תושבי א״י המזרחית מעריכים ב־350 אלף נפש, נמצא שעל שטחה של א״י ביחד עם מואב ואדום חיים מיליון ושלש מאות אלף נפש אדם.

בגבול הבית הלאומי היו 51.5 אחוזים למאה כפריים, 35% עירונים, 13.5% בידואים. בעבר המזרחי מרובים הנודדים ומועטים העירונים. הערכת הצפיפות תלויה בהערכת שטח הארץ כלה, והקושי העיקרי הוא לציין היכן מתחיל גבול המדבר. בהערכת השטח של הבית הלאומי נשאלת השאלה היכן הוא הגבול בין א״י ובין עבר הירדן מדרום לים המלח עד ים סוף. ההערכה הרשמית הרגילה—23.000 ק״מ מרובע—לא תתאים, אם נקבל בתור גבול את הקו החוצה את עמק הערבה. נפת באר שבע משתרעת לכל הפחות על 12.500 ק״מ מרובע, ויתר הנפות יחד כוללות שטח קרוב ל־14 אלף. לפי ההערכה הרשמית תהיה הצפיפות בגבול הבית הלאומי בשנת 1927

1 הנפה — שמה	1 הנפה — שטחה בק״מ מרובעים	2 מספר תושביה	3 מהם יושבי אהל	4 שוכני בית	5 מספר הערים	6 מספר תושביהן	7 אחוז העירונים בין שוכני בית	8 מספר הכפרים	9 מספר תושביהם	10 מספר נפשות ממוצע בכפר	11 מספר נפשות ממוצע בישוב	12 צפיפות הישוב (על ק״מ מרובע)	הערות
באר שבע	12.500	75,254	72,898[1]	2,356	1	2,356	100	—	—	—	2,356	6	[1] ע״פ הערכה. בשנת 1914 העריכום ב 55 אלף נפש, מאז חדרו אל הנגב שבטים מערב ומעבר הירדן המזרחי.
עזה (עם מגדל גד)	1,290	72,095	—[1]	72,095	3	26,467	36	62	45,628	736	1,109	56	[1] נכללו בהערכה של נפת באר שבע. הנפה כוללת כמעט רק את השטחים המיושבים; המדבריים שיכים לבאר שבע.
חברון	2,240	53,571	—[1]	53,571	1	16,577	39	35	36,994	1,037	1,488	24	[1] נכללו בבאר שבע ובבית לחם.
בית לחם	462	24,613	10,354	14,259	2	9,759	69	8	4,500	562	1,426	54	
ירושלים	412	91,272	—	91,272	1	62,578	68	64	28,694	448	1,405	221[1]	[1] בלי ירושלים 72. הנפה אינה כוללת אלא חלק קטן ממדבר יהודה.
יריחו	656	1,904	724	1,185	—	—	—	1[1]	1,185	1,185	1,185	3	נפה מדברית. [1] 3 תחנות עם 166 נפש.
רמאלה	556	30,005	—	30,005	1	3,104	10	59	26,901	456	500	54	כמעט בלי מדבר.
רמלה	737	49,075	520	48,555	2	15,415	32	71[1]	33,145[2]	467[3]	665	66	[1] מהם ערביים: 60; [2] 25,000. [3] בכפר ערבי 416.
יפו (ותל-אביב)	432	65,314	475	64,839	(2)1	47,709	73	30[1]	17,130[2]	571[3]	2,091	151[4]	[1] מהם ערביים: 18; [2] 12,659; [3] 692. [4] בלי העיר 40.
תל-כרם	790	34,972	812	34,160	1	3,350	10	52	30,810	592	645	44	
שכם	1,578	56,695	—	55,969	1	15,947	28	91	40,022	434	602	36	הנפה כוללת את אשדות המזרח עד הירדן.
עין גנים (ג׳נין)	836	33,534	—	33,534	1	2,637	8	73	30,997	424	453	40	
בית שאן	379	10,679	3,402	7,277	1	1,941	27	31[1]	5,336[2]	172[3]	227	31	[1] מהם ערביים: 27; [2] 4,684; [3] בכפר ערבי 173.
חיפה	789	56,457	6,152	50,305	2	26,922	53	77[1]	23,383[2]	304[3]	640	71[4]	[1] מהם ערביים: 62; [2] 20,503; [3] 331; [4] בלי העיר חיפה 41.
עכו	1,078	35,535	1,523	34,012	1	6,420	19	50	27,592	552	667	33	
נצרת	443	22,681	1,148	21,533	1	7,424	35	34[1]	14,109[2]	415[3]	615	51	[1] מהם ערביים 31; [2] 13,519. [3] בכפר ערבי 436.
טבריה	430	20,721	1,403	19,318	1	6,950	35	37[1]	12,368[2]	334[3]	508	48	[1] מהם ערביים 25; [2] 10,482; [3] 419.
צפת	756	22,790 (31,790[1])	3,194	19,596	1	8,761	45	42[1] (62[1])	10,835[3]	258	456	42	[1] מהם ערביים: 25; [2] 9,872; [3] 286. [1] בשנת 1924 סופחו לנפה זו עשרים כפרים, שעמדו מקודם תחת ממונות צרפת, עם 9000 נפש.
בכל הארץ	26,364	757,182 (766182[1])	103,331 13,65%	653,852 86,35%	22(23)	264,317 34,91%	40,4	818 (838)	389,534 51,44%	475	778	29	[1] אחרי ספות עמק הירדן הצפוני.

פרק ארבעה עשר.

תושבי הארץ.

א.

ספירת התושבים.

את ערך המפקד להנהלת הצבא ידעו בני ישראל עוד בלכתם במדבר. המפקד הצבאי הכללי הראשון בארץ נזכר בימי דוד המלך. באירופה המערבית ובאמריקה הצפונית החלו מסוף המאה הי״ח ואילך למנות את כל התושבים לעתים קבועות. תורכיה המפגרת הסתפקה עד עתה בהערכות על יסוד ספרי הנולדים והמתים ועל פי רשימות החיבים לשלם מסים ולעבוד בצבא. הספרים והרשימות הללו היו רחוקים מדיוק. ההערכות בא״י לא נעשו כמובן בגבולותיה הטבעיים וההיסטוריים, כי אם לפי הפלכים התורכיים. מתוך ההערכות התורכיות שערו בשנת 1914 שמספר תושבי א״י הגיע ל־690.000 נפש; מהם, לפי הערכה יהודית, 85.000 יהודים.

המפקד הראשון מטעם השלטון הבריטי – בסתיו 1922 – גדול בערכו המעשי והמדעי מההערכות התורכיות, אבל רחוק גם הוא מן השכלול שהושג בארצות התרבות במערב אחרי נסיונות של עשרות שנים, כי עדיין לא נמצא חבר פקידים בקי בסדור הספירה, ולתושבים חסרה ההבנה שהמפקד הוא לטובתם. רוב התושבים התיחסו לספירה זו בשלילה, והבידואים בנגב התנגדו לה בגלוי. המספרים המדויקים ביותר הם הנוגעים ליהודים, כי כמעט בכל בית נמצא איש יודע לענות בכתב על גליון השאלות.

ביום המפקד הבריטי (23 אוקטובר 1922) נרשמו בארץ 757.182 נפש אדם. על ידי ספוח עמק הירדן מימת חולה עד דן ועד מטולה נוספו באביב 1924 עוד כ־9000 נפש (ראה לוח א׳).

הרבוי הטבעי השנתי, כלומר עודף הנולדים על המתים, מגיע ליותר משני אחוזים. במשך ארבע שנים מיום המפקד נוספו לכל הפחות 65.000 נפש. עודף העולים אל הארץ על היוצאים ממנה (ביחד עם העולים שלא נרשמו בפנקסי המהגרים) הגיע בארבע השנים הללו לכל הפחות ל־55.000 נפש, נמצא שעל יד הרבוי הטבעי והמלאכותי (בכללו הספוח) נוספו מיום

משגיחות מחלקות הממשלה גם על עבר הירדן המזרחי. התנועה בין שני עברי הירדן חפשית בלי שום הגבלה. הצבא המשותף הטיב את מצב הבטחון בעבר המזרחי, אבל מתוך שיש נשק רב בידי העם, כבדואים, כפלחים כעירונים ואין אסור והגבלה בנידן זה, יש תמיד מקום לחששות. השלטון הבריטי ספח בקיץ תרפ״ה את מעון ואת אילת (עקבה) לעבר הירדן המזרחי. בלי ספק יוצר חבור נוח בין מעון שעל יד המסלה החג׳זית ובין אילת. יש לקוות שאילת תשוב להיות נמל מסחרי כבימי קדם, כאשר ישובו עבר הירדן וארץ אדום לתחיה.

החלק הצרפתי של א״י המזרחית (כל הבשן) לא זכה לשלום ולהתקדמות. הצרפתים נסו לשלוט בסוריה ביד חזקה, ולכן מרדו בהם הדרוזים אוהבי החפש, ואחריהם נגררו גם מושלימים רבים. הר החורן והטרכונה עדיין מבצרים טבעיים גם בדור התותחים והאוירונים כבימי קדם. הדרוזים כבשו את הררם זה בראשונה בשנת 1711. אחרי הטבח שערכו בנוצרים בלבנון ובדמשק נמלטו דרוזים רבים בשנת 1860 אל הר החורן ויגרשו משם את שארית הנוצרים והמושלימים. כל נסיונותיהם של התורכים בשעתם לכבוש את ארץ הדרוזים לא הצליחו.

המרד בבשן ובסוריה 1925/26 השביע בתחלה לרעה על תנועת התירים והמסחר גם בא״י, אבל השלום בין השבטים ובני הדתות השונים לא הופר. פליטי סוריה רבים, נוצרים ומושלימים ודרוזים, מצאו מקלט בא״י. יש ביניהם גם בעלי רכוש ומרץ, הם בחרו לשדה פעולתם את עבר הירדן המזרחי ועל ידם מורגשת שם בראשית שנת תרפ״ז תנועה והתקדמות בכל ענפי החיים.

היהודים המשתמטים מהצבא התורכי, כי אם לא חפצו לעבוד למעניהם וצורריהם.

הנציב האנגלי הראשון יהודי (1920–1925). פרעות ביהודים (1921).

השלטון הצבאי הבריטי לא התיחס אמנם ליהודים בחבה, אבל היהודים לא חדלו להאמין שבריטניה הגדולה תמלא את הבטחתה לעם ישראל. ובאמת בשנת 1920 בכרתה ברית שלום עם תורכיה הכניסה לתוך האמנה סעיפים בדבר הבית הלאומי העברי, ומנתה לנציב בארץ את סיר הרברט (אליעזר בן מנחם) סמואל, יהודי אנגלי, מיניסטר לשעבר, הידוע בחבתו לעמו ולארצו. מנוי נציב עברי בא״י הגדיל את כעסם ואת קנאתם של צוררי היהודים, שלא נחו עד אשר גרמו לשפיכת דם רב ביפו ובפתח־תקוה (במאי 1921). היהודים הגנו על נפשם בעוז ובאומץ רוח, והפורעים למדו לדעת שמעשה הפרעות מסוכן יותר מאשר פללו, לכן חדלו מאז מהתנפלויות בהמון. הנציב הצליח במשך חמש שנות שלטונו, אשר נגמרו בקיץ שנת תרפ״ה, להחליש את המשטמה ולקרב את לבבות שני העמים הקרובים בגזע, ובצאתו את הארץ בקיץ תרפ״ה, מסרה להבא אחריו במצב של בטחון החיים והרכוש, שלא היה כמוהו מימות רומא.

היהודים התעודדו מהר אחרי הפרעות, קנו אחוזות נרחבות ויסדו ישובים חקלאים חדשים. בחמש השנים הוכפל הרכוש העברי בקרקעות; הקרן־הקימת לישראל נעשתה לבעלת אחוזות גדולות בארץ (כמאתים אלף דונם). תל־אביב, שכונת יפו מלפנים, היתה לעיר מיוחדת (מאי 1921). חוברו אליה גם השכונות היהודיות הסמוכות שקדמו לה; מספר תושביה הגיע בקיץ תרפ״ו לארבעים אלף. גם בחיפה, בירושלים ובצפת גדל הישוב העברי ונבנו שכונות חדשות ויפות.

העליה הגדולה. התלבטות.

עד שנת תרפ״ד היו רוב העולים חלוצים צעירים בלי משפחות, מאז הרבו לבוא גם משפחות, וביניהם גם אנשים בעלי רכוש ובעלי נסיון בתעשיה ובמסחר, אשר החלו ביסוד בתי חרשת שונים. לעליה זו גרם לא רק מצב הארץ שהוטב, כי אם גם לחץ המסים בפולניה. אחרי העליה הגדולה, בשנת תרפ״ה – בערך 35 אלף נפש – בא בשנת תרפ״ו משבר בעקבות המצב הכספי בפולניה. עם המשבר גדלה בראשית תרפ״ז ההגירה מן הארץ על העליה, ורבים מהנשארים נמנעו מלהתאזרח וישארו זרים מחוסרי זכיות בבחירות לעיריות.

במשך השנים תרע״ט–תרפ״ו חזרו ועלו לא״י מן הגולה כמאה אלף נפש. עליה כזו לא ראתה א״י אפילו בימי זרובבל ועזרא. כמו על כל ארץ מתישבת עוברות גם על א״י פגעים שונים בבחינת מחלות־הילדות. המצב מזכיר את ראשית ימי הבית השני: התלבטות עם קושיים שונים מבפנים ושטנה מבחוץ.

עבר הירדן המזרחי.

בשעה שארץ ישראל המערבית הולכת ומתפתחת בחומר וברוח, לא התברר עדיין המצב בארץ ישראל המזרחית, המחולקת ע״י נהר ירמוך לשתי רשויות. ליהודים אין שם לפי שעה דריסת הרגל, אבל האנגלים הכירו כבר, שבלי היהודים אין עתיד לארץ זו העשירה מטבעה. מסבה זו הרחיבה הממשלה הבריטית בשנות תרפ״ה–פ״ו את זכויות הנציבות הירושלמית בעבר הירדן המזרחי. בעניני שלטון חשובים אחדים

אחרי ירושלים. גם תושבי יפו המושלימים והנוצרים נתרבו מהר, בגלל המסחר שהתפתח אחרי שנבנתה מסלת הברזל לירושלים (1892). בהיות המקום צר למתישבים חדשים בנו להם היהודים שכונות חדשות, בתחלה צרות ודלות, ולסוף (1909) נבנתה בסיוע של הקרן הקימת לישראל השכונה היפה תל־אביב, שגדלה והיתה העיר העברית הראשונה בא״י. גם חיפה התפתחה לרגלי מסלת הברזל ההולכת לבשן ולדמשק ולמדינה החג׳אזית (1905).

עלית יהודים; מאסיה ומאפריקה.

באותה השעה, שהתחילה העליה ממזרח אירופה, התעוררו גם יהודים מיתר תפוצות הגולה, כאלו חכו כלם במשך כל הדורות לרגע שישלוט בא״י בטחון החיים והרכוש ויוצר חבור נוח עמה בים וביבשה. ברבע האחרון למאה החולפת ובמאה הכ׳ עלו לא״י יהודים מאחלב, מבבל, מכורדיסטן, מפרס, מאפגניסטן, מקוקז (ביחוד מגורג׳יה), מבוכרה, מתימן, ממרוקו, מאלג׳יר ומתוניס. ירושלים גדלה והתרחבה, והיתה לאחד המרכזים הרוחניים החשובים שבישראל. תחית השפה העברית היתה בה צורך טבעי, כי נקבצו בה יהודים בני שפות שונות. השפה העברית מתַוכת ביניהם כבימי הרמב״ן.

א״י בימי המלחמה 1914—1918.

שנת תרע״ד, השנה שבסופה פרצה מלחמת־העולם, היתה שנת עליה ובנין בא״י, אשר משנת תרנ״א ואילך לא היתה כמותה. מלחמת העולם העמידה את הישוב העברי בסכנה גדולה. נתיני הארצות האויבות הוכרחו להמלט לחו״ל, ואתם יצאו גם נתינים עותומנים ואזרחי ממלכות אחרות. ואמנם הפחד לא היה פחד שוא. המפקד התורכי העליון ג׳מל־פחה התיחס באיבה גלויה לכל מה שיצרה התנועה הלאומית העברית בא״י ורצה לעקור את הציונים משרשם באדמת הקדש. פקידי העריץ עשו את מלאכתו בשלמות. האיבה גדלה ביותר כאשר נודע שפליטי א״י ויהודים אחרים יסדו לגיון מתנדבים לעזור לבריטים במלחמתם נגד תורכיה (1915 ושנית בשנת 1917). נגלה גם שיהודים בא״י עזרו בסתר לבריטים. מלבד רדיפות מצד השלטון הכבידו על היהודים הרעב הנורא והמחלות שבאו בעקבותיו. חללים רבים נפלו ביחוד ב«ד׳ הארצות», שבהן נמצא מספר גדול של זקנים וחלשים. גם בערבים שבכפר ושבעיר הפילה המלחמה חללים רבים.

עבר הירדן המזרחי היה פטור מחובת גיוס, לכן נמלטו שמה רבים מהערבים ונבלעו בין התושבים. הודות למחירי התבואה הגבוהים מצאו שם הפליטים עבודה רבה בשדה. עבר הירדן המזרחי יצא מן המלחמה עשיר באוכלוסין ובכסף (זהב ולא שטרות!) מאשר היה מקודם.

הצהרת בלפור והשלטון הבריטי בא״י.

כאשר נכנסו הבריטים לירושלים בערב חנוכה תרע״ח נתקבלו בתרועת שמחה ע״י היהודים, כי הגיעה כבר הבשורה שהממשלה הבריטית הבטיחה בהכרזה גלויה מפי שר־החיצון בלפור (בשני לנובמבר 1917), ליסד לעם ישראל בית־לאומי בא״י. אז רבו המתנדבים לצבא הבריטי והעולם נוכח לראות, שלא מוגי לב היו

הראשונות קבלו פקידי החוף צו מקושטא שלא לתת ליהודים צעירים לעלות לא״י. אחרי־כן שמו מכשולים בקנית קרקעות ובנין בתים. בכל המכשולים הרשמיים האלה ידעו חובבי ציון לקנות בכסף את לב הפקידים התורכים, עם כל האסורים נכנסו לארץ וקנו קרקעות על שמות יהודים נתיני תורכיה. שנת 1891 היתה שנת עליה מבוהלת מפני הרדיפות ברוסיה, של קניות קרקעות ברעש ובהמולה, ואז הוציא השולטן חוק שאסור ליהודים ממזרח אירופה להתישב בא״י, וכל העולה לבקר את הארץ יוכל להשאר בה רק שלשה חדשים. ולמשך הזמן הזה יקבל רשיון (הפתקה האדומה).

הרצל. הציונות המדינית 1897—1904.

במצב כזה, היה אפשר לקנות אחוזות קטנות ולהושיב איזו מאות משפחות, אבל לא לעלות בהמון ולעבוד עבודה כלכלית רבת ערך. לעבודה לאומית רחבה שאף ד״ר בנימין זאב (תיאודור) הרצל. בספרו «מדינת היהודים» עורר הרצל מהפכה ביהדות בכל תפוצות הגולה (תרנ״ו), הוא קרא בשנת תרנ״ז את חובבי ציון לקונגרס (כנסיה) בבַּזֶל ויצר את ההסתדרות הציונית העולמית. בזה העלה את הציונות למעלת תנועה מדינית עולמית, הצליח למשוך אליה את טובי עמנו ולענין בה גם את הממשלות, וביחוד את בריטניה, הרגילה באופקים פוליטיים רחבים. הרצל קוה שהחלום של «מקלט בטוח לעם ישראל בארץ ישראל על פי חוקים בין לאומיים» יתגשם מהר, וע״כ התנגד לעבודת הישוב בתחבולות שהשתמשו בהן ה«חובבים». לעבודה הרחבה בא״י נוצר הבנק להתישבות היהודים. אח״כ נוסדה קרן־הקימת (תרס״ב) לקנות קרקעות בא״י בשביל האומה הישראלית.

חזרה להתישבות הפעוטה. תנועת העובדים 1905—1914.

אחרי מותו של הרצל (תרס״ד), כאשר ראו מנהיגי הציונות שאין התקוה הגדולה קרובה להתגשם, חזרו לעבודת הישוב הפעוטה של הועד האודיסאי בהכרה ברורה, שאם ירבה הישוב העברי בא״י יתחשב העולם בדרישותיו. ושוב החלה גאולת הארץ ע״י יסוד מושבות חדשות. בן־שמן, חולדה, מרחביה, כנרת, פוריה ודגניה נוסדו לפני מלחמת העולם. נוסדה «חברת הכשרת הישוב», שמטרתה לקנות קרקעות ולהכשירן להתישבות בשביל אנשים פרטיים או חברות.

אחרי האכזבה שהביאה המהפכה הראשונה ברוסיה בשנות 1904—5 לנוער העברי, החלו לעלות לא״י בחורים ובתולות מחוגי המשכילים, אשר שאפו לא רק לתקון לאומי, כי אם גם לסדרי חברה מתוקנים. שאיפתם הראשונה היתה להעמיד את הכפר העברי על עבודה עברית בלבד. אחרי־כן דרשו יסוד ישובים לפועלים, שיתפרנסו מעמל ידיהם מבלי נצול עבודת זולתם. הקבוצות, אשר חבריהן מעבדים יחד שטחי אדמה, גרים בבתים משותפים, סועדים על שלחן אחד והרכוש משותף לכל החברים, נוצרו לכאורה לא לשם נסיון שתפני, כי אם מאי־יכלת ההנהלה הציונית להושיב משפחות ולכלכל גם נפשות שאינן מסוגלות לעבודה. הקבוצה הראשונה נוסדה בדגניה (1910).

התקדמות הישוב העירוני.

ביחד עם הישוב החקלאי התפתח גם הישוב העירוני. יפו, אשר תושביה היהודים בראשית העליה הציונית היו מתי מספר, עלתה למעלת הקהלה העברית השניה שבארץ

יסוד מושבות חקלאיות עבריות

לפני זה עשו יהודי ירושלים וצפת את הצעדים הראשונים לישוב חקלאי, ביסדם את «פתח תקוה» (תרל״ח) ובקנותם את אדמת «ראש־פנה». יהודי ירושלים נסו (תרל״ב) לגאול את אדמת יריחו, אבל לא הצליחו, כי השולטן התורכי היה נגדם. בשנת תרמ״ב עלו חובבי ציון הראשונים מרוסיה ליפו, ובט״ו באב, יום שמחה לישראל מעולם, יסדו את מושבתם הראשונה וכנוה בשם «ראשון לציון». באותה שנה תקעו חובבי ציון מרומניה יתד בשומרון, ביסדם את זכרון יעקב. אז נושבה גם אדמת ראש פנה, ובמשך שנה ושנתים נקנו נס ציונה, עקרון, גדרה (בילו״ים), משמר הירדן ויסוד המעלה.

הברון רוטשילד אבי הישוב.

בין המתישבים ידעו רק מעטים פרק בחקלאות, ובכל זאת מתוך חבה רבה לארץ האבות נשאו בעול העבודה הקשה. אבל בכל תוקף ההתלהבות היה הנסיון קרוב לכשלון. אז הופיע כמלאך מושיע למושבות הברון בנימין בן יעקב רוטשילד מפריס, שלא רצה בפרסום שמו ונקרא בעתונים העבריים זמן רב בשם «הנדיב הידוע». הנדיב תמך במושבות בכסף וגם מומחים שלח לאכרים להורותם עבודת שדות וכרמים. הון עצום השקיע במושבות הראשונות בבנין בתים, בבתי חרושת שונים (היקב בראשון לציון) וגם מושבות חדשות יסד על דעת עצמו. עושי רצונו, הפקידים חניכי המערב, לא הבינו לרוחם ולרעיונותיהם של המתישבים הלאומיים, לכן פרצו לעתים קרובות סכסוכים ביניהם ובין האכרים. לסוף נוכח הברון לדעת ששיטת האפוטרופסות לא תביא את המושבות אל המטרה שהציג להן, ומסר בראשון לינואר 1900 את כל המושבות להנהלת «החברה להתישבות היהודים» (יק״א), שנוסדה בכספי הברון משה הירש. החברה הזו העמידה את האכרים ברשות עצמם, אבל המשיכה גם בעזרה מעשית. היק״א היתה בא״י רק שליחתו של הנדיב, אשר המשיך על ידה את פעולתו ביסוד מושבות לבני אכרים ולפועלים שהתמחו בעבודה. בשנות שלטונו של הרברט סמואל יסד הברון את החברה פיק״א (ר״ת באנגלית שהוראתן «חברה ארץ ישראלית להתישבות היהודים»), הממשיכה את פעולת היק״א.

מלבד יק״א ויורשתה פיק״א עסקו בתמיכת הישוב גם חברות בעלות אמצעים קטנים: הועד האודיסאי של חובבי ציון ברוסיה, חברת «עזרא» (לא «העזרה»!) וחברות פרטיות, שעבדו על בסיס מסחרי. חברה פרטית שנוסדה בורשא קנתה בשביל חבריה את «רחובות» בשנת תרנ״א. גם אנשים פרטים קנו קרקעות בקרבת המושבות הקיימות והרחיבו את הישוב.

תלאות הישוב החדש. התנגדות השלטון לתחית ישראל בארצו.

רבים הם המעצורים שפגשו המתישבים בעבודתם בבנין הארץ, האקלים שלא הורגלו בו, המחלות המתהלכות בארץ (קדחת ועוד), חוסר ידיעת העבודה והתנגדות מצד התושבים. הערבים קנאו ביהודים, פחדו מפניהם ושנאום בתור «כופרים». שנאה זו התגשמה בשפיכת דמים, המצויה עד היום אצל הערבים. כל כברת ארץ שנגאלה עלתה בדם, ואין מושבה או חוה מתקופת התורכים שלא נקנתה בדם בניה. גם הממשלה התורכית הפריעה בעד העליה היהודית לא״י. עוד טרם שנקנו האחוזות

מטרת הפרוד היתה להוציא את בני המדינות העניות, השולחות רק מעט כסף לקופת א״י, שלא יקחו חלק בתמיכה הכללית. בשביל העניים שלא נכנסו לשום «כולל» נוסד בירושלים (תרכ״ו) הועד הכללי, אשר דאג גם למוסדות משותפים לכל הכוללים (בתי חולים, ת״ת, השחיטה ועוד). בהתרבות הכוללים רבו הקטטות בדבר הגבאות או הגזברות. בעלי המחלוקת לא הסתפקו בדברי ריב בארץ, כי אם הרבו לכתוב כתבי פלסתר לחו״ל ולערבב גם את הרשות ואת הקונסולים בעניני ישראל.

מפעלי מונטיפיורי

המצב הזה, פרי הבטלה והעניות המנוולת, עורר את לב טובי העם בחו״ל, וביחוד את ר׳ משה מונטפיורי, להרים את הישוב העברי בא״י בחומר וברוח. שבע פעמים בקר ר׳ משה מונטפיורי את א״י במשך ימי חייו הארוכים (1784—1885). בפעם האחרונה בא בשנת תרל״ה בתור ישיש למעלה מתשעים. הוא יסד בירושלים את השכונה העברית הראשונה מחוץ לעיר (1860), ולכבודו אספו ידידיו קרן להלואות בלי רבית לבנין שכונות בירושלים. הוא הקים גם מוסדות למלאכה, כדי להרגיל את היהודים בעבודה יוצרת, והשתדל למשוך את היהודים לעבודת האדמה, כי נוכח בצפת שיהודי אשכנזי אחד עסק בעבודת האדמה והצליח. למטרה זו קנה כרם ביפו מידי כת נוצרית מאמריקה (1855). כת זו באה לא״י להחיש את ביאת הגואל ולפנות את הדרך לפני בני ישראל, אבל אחרי שנים מועטות נתבטלה. נסיונות כאלו נעשו גם על ידי נוצרים אחרים דוחקי הקץ. רק כת הטמפלרים (בעלי ההיכל) הגרמנים, שבאה לא״י בשנת 1868, הצליחה והיא קימת עד היום הזה.

הרעיון של ישוב א״י.

הרעיון להושיב יהודים על האדמה בא״י, שבא בתחלה רק כדי לפרנס מחוסרי העבודה והפרנסה אשר «בארבע־הארצות», התרחב אחרי־כן והיה לרעיון לאומי גדול. להפצת הרעיון הזה כתב ר׳ צבי קלישר, רב בטורן אשר בפרוסיה (כעת בפולניה), בשנת תרכ״ב ספר בשם «דרישת ציון וחברת ארץ נושבת», שעשה רושם לא רק בחוגי היראים בלבד. כחצי יובל שנה קדם לו הרב הספרדי ר׳ יהודה אלקלעי בספרו «גורל לה׳», שלא נפוץ בין האשכנזים. גם מן הקצה השני, מפי אחד ממנהיגי התנועה הסוציאליסטית משה הס בספרו «רומא וירושלים» (1862), הובע הרעיון, שעם ישראל ישוב לתחיה בארצו. המפעל הראשון להגשמת הרעיון היה בית הספר לחקלאות שנוסד ע״י יעקב (קרל) נטר בשם חברת «כל ישראל חברים» (1869).

חובבי ציון ברוסיה 1882

לרעיון הלאומי ולישוב חקלאי יהודי בא״י קמו אמנם כבר בשנות ה־60 וה־70 חובבים בודדים בין יהודי המערב, ואפילו בין הנוצרים, אבל הוא לא חדר אל חוגים רחבים עד שבאו הפרעות הגדולות ברוסיה בראשית שנות השמונים. אז הכירו סופרי ישראל ומשכיליו, שההשכלה וההתבוללות לא־יפתרו את שאלת היהודים בגולה, ורק על אדמתו יחיה ישראל בכבוד. ברוסיה ובמדינות השכנות נוסדו חברות «חובבי ציון» במקומות רבים. תלמידים בבתי־הספר העליונים בדרום רוסיה יסדו אגודה בשם בילו״ (ר״ת: בית יעקב לכו ונלכה), שמטרתה היתה להעלות את חבריה לא״י. עוד

ובעזרתן חזרו א״י וסוריה תחת עול תורכיה, לשמחת ראשי הערבים שיכלו שוב להזדיין ולנצל את העם כְּרצונם.

יסוד מוסדות דתיים של הנוצרים מחו״ל.

בימי הסדר והבטחון המועטים שהיו מאת שלטון מצרים, החלו לבוא באי־כח של כנסיות נוצריות מארצות המערב. לפני שנת 1830 היו לנוצרים רק כנסיות אחדות בארץ ומנזרים קטנים מוּעטים. מאז גדל מספר המוסדות של הכתות הנוצריות המרובות למאות אחדות: כנסיות, מנזרים, בתי הכנסת־אורחים, בתי חולים, בתי מקלט לאסופים, ליתומים, למנוגעים, ספריות, בתי־ספר, בתי מלאכה, בתי דפוס, טחנות וחוות. להם הבתים הגדולים והנהדרים שבכל הארץ והשפעתם על החנוך ועל התרבות בכלל ועל דעת הקהל הערבי נכרת במדה מרובה. ההתחרות שביניהם — כי כל אחד פוסל את נוסח האמונה של חברו — מתישה את כחם. בימי השלטון המצרי החלה גם החקירה המדעית בארץ ונגלה רִאשׁוֹנה שים המלח נמוך מים התיכוֹן.

הטבת מצב היהודים בארץ. העליה מרו״פ ומארצות הקרפטים ומצפון אפריקה.

תנועת אניות־הקיטור בים התיכון עזרה הַרבה לעליה לא״י. מספר העולים היהודים מרו״פ, מרומניה, מגליציה, מתונים, מאלג׳יר וממרוקו גדל. גם התורכים הוכרחו כעת לשמור על בטחון החיים של האירופאים, ובתוכם גם על יהודי חו״ל. הממשלות האדירות שלחו קונסולים מיוחדים לירושלים להגן על נתיניהם ולהשגיח שהפקידים התורכים לא יפגעו בזכיותיהם המיוחדות, שהבטיחה להם תורכיה בחוזים שכרתה אתן (הקפיטולציות). תחת אשר הזרים היו מקודם נרדפים בחוצות ירושלים ואין תובע עלבונם, היו כעת ליחסנים, שיד הרשות המקומית לא יכלה לפגוע בהם בשום אופן, וכל מעליבם נענש קשה. כל איש שהשיגה ידו השתחרר מהנתינות התורכית והיה לנתין אחת הממשלות האדירות. המצב הזה נמשך עד הכבוש הבריטי. ואמנם גם מצב היהודים אזרחי תורכיה הוטב, אחרי שהממשלה נתנה להם אותן הזכויות, שבהן זכו הנוצרים בהשתדלות הממשלות הנוצריות האירופיות (1840 ו1856).

דלות היהודים והספה לשמד.

עם התרבות מספר התושבים גדל הדוחק והעוני «בארבע הארצות» (ירושלים, צפת, טבריה, חברון). המשלחת הלונדונית להפצת הנצרות בין היהודים, בראותה את הדלות הנוראה של יהודי א״י ה:דרדרה עוד בשנות העשרים לשלוח להם את מטיפיה, יסדה בעבורם מוסדות צדקה וחסד שונים, כדי לפתותם ולהעבירם על דתם. האפיסקופיה האנגליקנית עם יהודי מומר בראשה נוסדה (1841) בעיקר בשביל המומרים (בערך 130 נפש), אשר הכנסיה כלכלתם כל ימי חייהם. ירושלים משכה אליה מפני זה גם בוגדים שחפצו לעשות מסחר בנפשם. חרפה זו נגעה אל לב טובי העם (מונטיפיורי ומשפחת רוטשילד), והזכירה להם את חובתם לארצם ולדתם.

החלוקה והתפלגות האשכנזים.

את כבוד הישוב השפילו בעיני הגולה הסכסוכים המרובים שהיו בין היהודים בא״י. עוד מקדם נפרדו הספרדים מעל האשכנזים והיו לשני «כוללים» בכל עניני «החלוקה» והקהלה. בראשית המאה הי״ט נתפלגו האשכנזים שבא״י «לחסידים» ול«פרושים», ומאמצע המאה הי״ט החלו להפרד לפי מדינות ופלכים, מקום מוצאם.

ה.

תקופת ההשפעה האירופית ועלית היהודים 1832-1926.

א״י תחת שלטון מצרים 1832—1840.

שנים אחדות אחרי צאת הצרפתים ממצרים נתמנה שם לפחה מֻחמד עלי, יליד אלבניה. הוא הנהיג בצבא ובהנהלת המדינה ובחיי הכלכלה סדרים אירופים. מצרים התפתחה והתחזקה. הפחה הגדול עמד בפועל ברשות עצמו. כמו בכל פעם שהתקימה במצרים ממלכה אדירה התעוררה בה השאיפה לספח אליה את א״י ואת סוריה. בשנת 1831 פרץ סכסוך בין מחמד עלי ובין עבדאלה פחת עכו. עבדאלה זה משל שלטון בלתי מוגבל בעכו וברובה של א״י כג׳זר פחה בשעתו והצטיין כמוהו באכזריות. מלבד הסכסוך עם עבדאלה היו למחמד עלי גם סכסוכים עם השולטן בקושטא. אברהים פחה, בנו של מחמד עלי, הכה בשנת 1832 את עבדאלה ופחות סוריים אחרים וספח את א״י וסוריה למצרים.

אברהים פחה השתדל להנהיג בא״י סדר חזק ובטחון החיים והרכוש. כדי להגדיל את הישוב הביא מצריים וסודניים והושיבם על האדמה. בימיו נבנתה בית שאן. הסודניים חדרו לעמק הירדן ולבשן. הפקודה הכללית לפרק את הנשק ולשלם מסים כבדים עוררו נגדו מרד כללי של פלחים ובדואים. המורדים כבשו אחרי הפסח תקצ״ג (1833) את ירושלים ויבוזו אותה. השתובבותם לא ארכה, כי אברהים בא עם חילו והחזיר את הסדר. היהודים סבלו גם מהמורדים וגם מחיל הפחה. בחברון הסתתרו אחדים מהמורדים בשכונת היהודים הסגורה, וכאשר מצאום המצרים שם שפכו את חמתם על היהודים, הרגו מהם רבים ואת בית הכנסת הרסו. בצפת שלטו המורדים כששה שבועות, שדדו, הרסו, פצעו ורצחו מבלי לחמול על טף וזקן. בערי החוף כבר היו אז קונסולים, ואליהם יכלו היהודים לפנות לעזרה, בהיותם ברובם נתינים זרים, אך המורדים סגרו בעדם את הדרכים. לסוף שלח הפחה לעזרתם את הדרוזים בעלי בריתו והם עשו משפטים נוראים במורדים. אז עזבו יהודים רבים את צפת וילכו לשבת בטבריה ובירושלים.

תלאות צפת בשנות השלושים למאה ה־XIX.

כעבור שלש שנים אחרי המרד והבזה עברו על צפת צרות חדשות בשנת תקצ״ז (1837) היה בגליל רעש האדמה נורא, ומכל המקומות סבלה צפת ביותר. כאלפים נפשות נהרגו או נפצעו קשה במפלת הבתים. קהל הפרושים כלו עזב את העיר, ותהי צפת מאז עיר של חסידים. רק חסידי חב״ד הלכו בפקודת רבם לחברון.

כשנה וחצי אחרי הרעש מרדו הדרוזים שבגליל ושבלבנון בממשלה המצרית, והישוב היהודי בצפת היה שוב קרבן על מזבח הפראות. הערבים המקומיים, מלבד אחדים יוצאים מן הכלל, התחברו לדרוזים ויבוזו את בתי היהודים.

שלטון מצרים בא״י ארך רק שמנה שנים. הממשלות האירופיות (אנגליה, אוסטריה, רוסיה) התערבו בסכסוך חדש שפרץ בין הפחה המורד ובין השולטן שבקושטא

מושלים מקומיים בגליל מביאים ברכה לארץ.

בבשרון רב, בצדק וביושר. הראשון היה אמיר הדרוזים פַּחְ׳ר־אֶ־דין (1635–1585) «נסיך צידון» בפי האירופיים. כמושל נאור דאג להתפתחות הכלכלה בארצו ובא בקשרי דיפלומטיה ומסחר עם איטליה וספרד. בנגוד לגלילות סוריה, שבהם היתה יד הפחות התורכים תקיפה, יכלו הזרים לעבור בארצו של פחְ׳ר א־דין בלי שום סכנה לנפשם ולרכושם. בימיו התישבו דרוזים ונוצרים בגליל. יהודים רבים, ובתוכם כל האשכנזים מירושלים, שנמלטו בימי אִבְן־פרוּך לטבריה ולצפת ישבו בארץ לבטח עד מות פחְ׳ר אֶ־דין בידי התורכים.

במאה הי״ח (משנת 1740 בערך עד 1775) משל בגליל נשיא בידואי עומר אֶ־דַ׳הִר (טַהִר) שר מצוין בחכמתו, בגבורתו ובישרו. מצפת התפשט שלטונו על טבריה ועל עכו. הוא בנה את עכו החרבה מימות הממלוכים וקבע מושבו בה. כמושל עומד ברשות עצמו כרת ברית את פחת מצרים המורד בתורכים ואת הרוסים הנלחמים בתורכים. אחרי מות הפחה המצרי ואחרי שנכרתה ברית שלום בין תורכיה ורוסיה, נרצח עומר א־דַ׳הר בפקודת קושטא בידי עבדו אחמד אל גֶ׳זר יליד בוסניה, שירש את כסאו. אחמד אל ג׳זר, מושל בעל מרץ רב, שכלל את עכו ושמר על בטחון החיים והרכוש בגליל. בימי הפחות הללו התישבו שוב סורים לבנוניים בגליל, נתרבו גם היהודים העולים מחו״ל.

עלית חסידים מרוסיה 1777.

בשנת 1777 עלו מרוסיה חסידים מיסודו של הבעש״ט, ובראשם ר׳ מנחם מנדל מוִיטֶבסק ור׳ אברהם מקאליסק, ויתישבו בצפת. חלק מהם עבר אחרי־כן לטבריה. משפחות אחדות ישבו בפקיעין, אשר בה היה ישוב של יהודים עובדי־אדמה מזמן קדום. החסידים התפרנסו על החלוקה שקבלו מאנשי שלומם בחו״ל על ידי ר׳ שניאור זלמן מלאדי בעל התניא. בו בפרק עלו גם יהודים מתוניס ומאלג׳יר, וביניהם היו גם אנשים אמידים. ישוב החסידים באה״ק עורר את מתנגדיהם מתלמידיו של הגאון ח׳ אליהו מוילנא לשלוח גם אנשים משלהם לצפת (1810), זוהי ראשית ישוב «הפרושים» בא״י.

בונפרטה בא״י (1799).

בימי מלחמת נַפוליון בונוֹפַּרְטֶה בא״י (1799) נתדלדלו היהודים, וחייהם היו בסכנה גדולה, כי בונופרטה הבטיח בכרוז מיוחד ליהודים להחזיר להם את ארצם, אם יעזרוהו במלחמתו בתורכים. גם לנוצרים הבטיח גדולות. הכרוז לא עשה אמנם רושם על היהודים, אבל גרם לידי חשד בלב הערבים. היהודים הוכיחו את אמון רוחם לשלטון התורכי בהשתתפותם בבצור ירושלים. כאלכסנדר מוקדון בשעתו לא עלה גם בונופרטה על ירושלים, כי אם עבר בשפלה בדרכו לעכו, מבצר החוף הגדול בימים ההם. הערבים מהרי שומרון ומן הגליל התאספו בעמק יזרעאל לעזור לעכו אשר באה במצור. עוד הפעם ראה עמק־מערכות זה קרב דמים ואת אחד מכובשי העולם. בונופרטה נצח וגדודיו חדרו לטבריה, לנצרת ולצפת, אבל את עכו לא הצליח לכבוש, כי עליה הגנו האנגלים באניותיהם. אחרי תבוסתו זו עזב בונפרטה את א״י ובעוד שנה עזבו הצרפתים את מצרים.

תקופת תל עמרנה בצורה חדשה. הדרכים היו תמיד בחזקת סכנה, אפילו רק מחוץ לחומת העיר. גם במסחר הדל, שנשאר אחרי גלוי דרך הים להודו, לא יכלו היהודים להתחרות בערבים. המצב הורע מאשר היה אצל הממלוכים, כי מרכז השלטון היה רחוק ואימתו לא נפלה על הפחות ועל נשיאי השבטים המקומיים הקטנים. עד כמה שהשלטון המקומי לא התחשב את דעתו של המושל העליון מוכיח השר אִבן פרוך (1625) מירושלים, אשר ענה את היהודים ענויים קשים ולא נשמע לפקודות מדמשק ומקושטא. גם ההמון הציק ליהודים, העליל עליהם עלילות, וכל צרה שבאה על הארץ תלה בהם, אם לא ירדו גשמים התנפלו על היהודים החטאים השותים יין. כדי לסתום את פי המשטינים והמקטרגים הוכרחו היהודים לשחדם בכסף, אשר לוו מעשירי המושלימים ברבית קצוצה. מכאן שוב מקור לפרעות, אם הרבית לא נשתלמה במועדה.

דלדול היהודים. הנוצרים בא״י.

כדי להחלץ מעול החובות הכרחו לשלח שליחים לחו״ל (שד״ר — שליחא־דרחמנא או שליחא־דרבנן) לבקש תמיכה מיהודי הגולה. השליחות לחו״ל והתמיכה שבאה משם נעשו מסוף המאה הט״ז למוסד קבוע, תמיכה זו נחלקה בין החכמים ובין כל בני העדה ונקראה בשם «חלוקה». החלוקה הצילה את הישוב מכליון במשך מאות שנים.

גם הנוצרים, וביחוד הזרים מאירופה, נשאו בעול הגלות בא״י, גם אותם רדפו הפקידים וההמון, וגם הם הוכרחו לשלם שחד, ובכל זאת לא נמנעו הנזירים והכמרים, היונים, הלטינים, הארמנים, הקופטים והסורים מלשמור את משמרת מקדשיהם וקבריהם. מצב הנוצרים היה טוב מזה של היהודים רק מפני שהתמיכה מחו״ל היתה קבועה וגדולה. מהמאה הט״ז ואילך היתה צרפת אפטרופסה לקטולים בא״י; במאה הי״ח תפסה רוסיה עמדה דומה ביחס לנוצרים האורטודוכסים.

גזרות ת״ח השפיעו לרעה על יהודי א״י, התמיכה התמעטה—החלוקה האשכנזית היתה נבדלת מהספרדית – והעולים העניים נתרבו. באותה שעה היו גזרות קשות גם על היהודים בארצות מערב אפריקה הצפונית, וגם משם עלו יהודים מדולדלים לא״י. בימי הרעה גדלה התשוקה לגאולה, ושבתי צבי מצא גם בירושלים מאמינים ותומכים; נתן העזתי היה נביאו ומבשר משיחותו (1665).

דוחקי הקץ במאה ה־XVII וה־XVIII.

בין דוחקי הקץ נחשב גם ר׳ יהודה החסיד משדליץ, שעלה בשנת תס״א (1700) לירושלים ואתו מאות נפשות עניים מרודים, שבורים ורצוצים מסגופיהם ומעמל דרכים. מחוסר תמיכה מספיקה מחו״ל גועו רוב בני העדה במשך שנים מועטות ויתרם שבו אל הגולה. בשנת תפ״א (1721) נתבטלה העדה האשכנזית בירושלים בכלל. החצר שקנה ר׳ יהודה החסיד נשארה «חורבה» בידי הערבים עד שנת תקצ״ז, ועד היום שמה ושם בהכנ״ס שבה «חורבת ר׳ יהודה החסיד».

בשעה שירושלים ויהודה סבלו מעריצים מקומיים, אשר רק בעושק ובנצול הזרים שמו כל מעיניהם, זכה הגליל ביחד עם הלבנון גם למושלים מקומיים ששלטו

במספר גדול. בהיותם הרוב הטביעו את חותמם על הישוב העברי עד אמצע המאה הי״ט. המסתערבים (המדברים ערבית), הצרפתים, האיטלקים והאשכנזים נתבטלו מפני מעוטם ונטמעו באחיהם הספרדים, אשר השליטו את שפתם ואת מנהגיהם ברחוב היהודים.

עלית מגורשי ספרד. א״י מרכז לתורה.

הספרדים הביאו אתם כסף וידיעות העולם ומרץ רב כצרפתים בשעתם, ועל ידם התרומם הישוב העברי משפלותו. נוסף לזה עברה הארץ בראשית המאה הט״ז (1516) מידי הממלוכים המסוכסכים כל ימיהם לידי השלטונות העותומנית האדירה והמושלת בעולם. השולטן סֶלים I שכבש את סוריה ואַ״י, ויורשו סולימן המפואר והמושלים שבאו אחריו נטו חסד ליהודים והרשו להם להתישב בכל רחבי תורכיה. ארץ־ישראל היתה כעת מאוחדת עם חלק חשוב מהאומה הישראלית תחת שלטון אחד. מתורכיה באו במאה הט״ז והי״ז רוב העולים, וביניהם גם אנשים אמידים, משם באו גם רוב כספי התמיכה לישיבות ולישוב בכלל. החלוף שחל בימים ההם בדרכי המסחר להודו בעקבות התגליות גרם לירידת המזרח הקרוב ובתוכו גם א״י. לכן לא יכול להתרכז כאן ישוב גדול, ועל חוף הים לא נוסדה אף קהלה אחת, בכל כשרונותיהם המצוינים של הספרדים במסחר.

בדורות הראשונים אחרי גרוש ספרד היתה א״י מרכז רוחני עברי חשוב בעולם. דוד הראובני ושלמה מולכו עוררו תקוות משיחיות והפנו את עיני הגולה לא״י (1530). ר׳ יעקב בירב, זקן הרבנים שבצפת וראש לישיבה גדולה של חכמים מופלגים, ראה בקבוץ שבא״י תחלת הגאולה ועלה בלבו (1538) לעשות את א״י למרכז הדת לכל היהודים ע״י התחדשות הסנהדרין וע״י סמיכת חכמים להוראה, כמו שהיה נהוג בימי הבית ובימי המשנה, אבל חכמי ירושלים לא הסכימו להצעתו.

נסיונו של יוסף נשיא 1564.

בשנות הששים למאה הט״ז נסה דון יוסף נשיא להושיב בטבריה יהודים בתור אכרים ויוגבים ובעלי תעשיה. הרעיון הזה לא מצא הד חזק בלב האומה, נענו לו רק מועטים; לעומת זאת התעוררו קנאי הערבים שבסביבה להפריע בעד עבודת הבנין.

חולשת השלטון המרכזי. שרירות לב הפחות והתקיפים המקומיים.

כל זמן שהממשלה המרכזית בקושטא היתה תקיפה והשגחתה על שרי המדינות היתה מעולה לא יכלו העריצים המקומיים להרים ראש, ואפילו בא״י הרחוקה היה בטחון החיים והרכוש. ברבע האחרון למאה ה־ט״ז נראו כבר סימני חולשה בשלטון התורכי, ומאז נעשו הפחות במדינות הרחוקות מושלים ברשות עצמם. כאמירי החליפים הבגדדים בשעתם נלחמו לעתים קרובות איש ברעהו. המה הכניסו לא״י מושלימים מארצות המערב שבאפריקה הצפונית בתור חילים שכירים, והשאירום בארץ גם כתום שנות שכירותם. המערביים הללו ובניהם אחריהם היו תמיד יסוד תוסס בין תושבי הארץ, קשים לשכניהם המושלימים, שונאים וצוררים ליהודים. בתור שכני הכותל המערבי בירושלים השביעו המרוקנים את המתפללים תמרורים במשך מאות שנים. מלבד הסכסוכים בין הפחות היו קרבות דמים בין שבטי הערבים, בין הכפרים, בין האפנדים:

עלית היהודים במאה ה־XIV. ר׳ אישתורי הפרחי.

לא״י, ובינֵיהן היה ר׳ אישתורי הפרחי, גדול בתורה, רופא ומלומד גם בחכמות חיצוניות. הוא לא מצא בירושלים את המנוחה הדרושה לעבודתו, ויבחר לשבת בבית שאן, אשר תושביה היהודים היו מועטים. משם תר את הארץ לארכה ולרחבה והרבה לחקור בענין המצוות התלויות בארץ ולחפש את המקומות הנזכרים בספרותנו העתיקה. פרי עבודתו הוא הספר «כפתור ופרח», הראשון בין הספרים העבריים בחקירת ארץ־ישראל.

עולי צרפת ואטליה הביאו אתם כסף וגם ידיעת מלאכות שונות. היהודים, היודעים את שפות המערב ואת קשרי המסחר אתן, היו רצויים למושלמים בתור סוחרים יותר מהנוצרים, אשר לא התיאשו עדיין משלטון במזרח—כנופיות נזירים אבירים נלחמו בים וביבשה עוד מאות בשנים במושלימים. מהיהודים תושבי הארץ הקדמונים עסקו עוד אחדים בעבודת האדמה ובגדול בהמות. ר׳ יצחק חילו מספר (1335) שראה בעיר ערד (מלפנים קרית מלך כנעני מדרום לחברון) יהודים מועטים ודלים, רועי צאן, ורַבם, רועה כמותם, מלמדם תורה בשבה. גם במקומות אחרים, שאין בהם כעת אף יהודי אחד, ישבו אז קהלות, כגון בצריפין (צרפנד) שעל יד רמלה, גוש־חלב וסאסא בגליל העליון.

המצב הרע במאה ה־XV. עלית ר׳ עובדיה מברטנורה (1488).

הסתערות המונגולים עם טימור לֶנְק בראשם על סוריה בשנת 1400 ומלחמות אחים במצרים השפיעו לרעה גם על א״י והרבו בה מהומות. במשך 134 שנה ישבו לא פחות מן 27 מושלים על כסא פרעה, ביחד עם המלכים נתחלפו גם השרים, וכל מי שעלה לגדולה השתדל להתעשר בזמן קצר. מכאן עול המסים הכבד וְעושק וחמס מצד הפקידים. כדי לנצל את היהודים בא״י העמידו עליהם גובי מסים מאחיהם ועשום אחראים בעד המס. כמובן, נבחרו למשרה זו לא מטובי העם, כי אם אנשים בעלי זרוע, קשים ואכזרים; «זקני היהודים» האלה עשו שַמות בקהלות שבא״י, וביחוד בירושלים. מרוב הלחץ ברחו מירושלים כל מי שהשיגה ידו להמלט, נשארו בה רק עניים מרודים, אלמנות זקנות ויתומים קטנים. הישוב הירושלמי היה קרוב להבטל, בעת שעלה לא״י בשנת 1488 ר׳ עובדיה מברטנורה, מפרש המשנה המפורסם.

נורא הוא מחזה ירושלים היהודית במכתביו של הרב מברטנורה, ובכל זאת נמצאו תמיד יהודים מוכנים לעלות לא״י. כרמב״ן בשעתו משך הרע״ב אליו תלמידים ממרחקים, וירושלים חזרה על ידו להיות אכסניה לתורה. הוא הכין את הקרקע למגורשי ספרד ופורטוגל.

ד.

תקופת התורכים 1516—1832

לפני הגרוש (רנ״ב 1492) ישבו כבר בא״י ספרדים מועטים, וביניהם אנוסים מן הגזרה הראשונה (קנ״א 1391), שחזרו כאן בגלוי ליהדותם. אחרי הגרוש באו ספרדים

חורבן הארץ באמצע המאה ה־XIII על ידי שבטים מונגולים.

המצרי השיגו הנוצרים בשנת 1229 מקומות קדושים אחדים על ידי חוזה. באחת המלחמות בין דמשק ומצרים קרא השולטן המצרי לעזרה את השבט התורכי הכּוַרסמִיים, אשר עלה על הארץ ויעש בה שַמות (1244). אז בא קץ לשלטון הנוצרים במקומות הקדושים. חמש עשרה שנה אחרי כן הסתערו המונגולים על הארץ ויחריבוה. השולטן המצרי בַּיבַּרס הצליח להכותם על יד עין חרוד (1260). זה היה אחד הנצחונות החשובים על אדמת ארץ־ישראל. מצרים וסוריה נצלו משלטון מונגולי, ובגלל זה לא נחרבה ארץ הנילוס כארצות פרת וחדקל. סוריה נשארה בידי מצרים עד הכבוש התורכי העותומני.

בקהיר משלו מאמצע המאה הי״ג לא שושלת צלח־א־דין כי אם הממְלוּכים, צבא של עבדים קנויים בכסף בראשונה היתה יד הממלוכים התורכים על העליונה, אחריהם תפשו הצֶ׳רקֶסים את רסן השלטון. חלופי השליטים היו תכופים בימי הממְלוכים. המושלים היו תלויים בחסדי הצבא, אשר העלם והורידם כרצונו. קיר מואב (כרך) היתה עיר־גולה לשולטנים מורדים מכסאם, אם לא נהרגו. הממלוכים העמידו גם מושלים גדולים אחדים, אשר זכו את א״י בשנות שלום והרוחה, בבנינים מפוארים, בגשרים ובכבישים.

הממלוכים שלחו לארץ־ישראל שרי צבא ופקידים וחלקו להם אחוזות. מהם יצאו משפחות אצילים (אֶפֶנְדים), בעלי אחוזות גדולות בא״י. מתוך כך, ומפני שגם העשירים והאצילים מגזע ערבי היו רגילים לשאת שפחות קוקזיות לנשים, שָנה טיפוס האֶפֶנדי מזה של הפלחים.

הרמב״ן בא״י 1267. חדוש הישוב בירושלים.

את מצב הישוב אחרי סערת המונגולים 1267 מתאר ר׳ משה בר׳ נחמן מגירודנה (הרמב״ן): «כל המקודש מחברו חרב יותר מחברו, ירושלים יותר חרבה מהכל, וארץ יהודה יותר מהגליל». רק שני יהודים צובעים ישבו בירושלים שחכרו את זכות הצביעה מהרשות; בעיה״ק לא היה מנין יהודים, כי כלם ברחו מפני חמת הטטרים או נהרגו בידם. הרמב״ן אסף את הפליטים, הביא ס״ת משכם ובראש השנה ה׳ כ״ח היה שוב צבור עברי בירושלים. מאז לא נתבטלו בירושלים תפלות כסדרן. הרמב״ן הוא איפוא מיסד הישוב העברי האחרון בירושלים.

הידיעה שהרמב״ן הגיע לא״י, נפוצה מהר במזרח, ותלמידים רבים נהרו לירושלים לשמוע תורה מפיו. בימיו האחרונים ישב בעכו, למד ודרש לפני הקהל בעברית. עכו היתה עד חורבנה (1291) מושב לחכמי ישראל, שהתלקטו שמה מאירופה המערבית. הממלוכים כבשו את העיר ויחריבוה, כדי שלא יאחזו בה שוב הצלבנים בבואם באניות מהים. גם עתלית, דאר, קיסריה, ארשוף ואשקלון נחרבו. יפו ועזה ירדו פלאים. המרכז היהודי שבגליל עבר לצפת. גם הקהלה העברית שבירושלים התפתחה.

כאשר גורשו היהודים מצרפת בראשית המאה הי״ד עלו כמה מאות משפחות

נשארו בידי המושלימים. ממלכות הפרנקים התקימו בא״י ובסוריה רק בגלל הפרוד שבין המושלימים והאחדות שבין הנוצרים. המצב התחלף במשך חמשים שנה: המושלימים התקרבו זה אל זה והנגוד שבין מלכי אירופה היה בעוכריהם של נוסעי הצלב.

התגברות המושלימים בסוריה.

את השאיפה לאחד את ממלכות המושלימים לגוש אחד החל לגשם האמיר זנכּי המושל במוסול. בידו עלה לכבוש את אֶדֶסָה, היא אורפה, מידי הצלבנים והארמנים (1144). מסע הצלב השני לא שנה את המצב, הנסיון לכבוש את דמשק לא הצליח (1148). כבוש אשקלון, שהחזיקה מעמד עד 1153, היתה הרחבת גבולים האחרונה של הצלבנים. שנה אחרי כן כבש נור־אֶ־דין, בנו של זֶנְכּי, את דמשק מידי אמיר חלש, בעל בריתם של הצלבנים, גם בניאס, בימים ההם מבצר ועיר מסחר חשובה, עם קהלה יהודית, נפלה בידו. את שר צבאו צַלָח אֶ־דין, כּורדי מלידה, שלח מצרימה לתוך בין שני נסיכים בסכסוכם בדבר כתר המלכות. צלח אֶ־דין תפש שם את רֶסֶן השלטון, ובמות אדוניו נור־אֶ־דין היה גם לשליט בדמשק. הצלבנים נמצאו בצבת של שתי ממלכות מושלימיות מאוחדות בידי שליט גדול אחד. בשדות קַרְן־חַטִּין (על יד המושבה העברית כפר חטיא) נחלו הצלבנים תבוסה נוראה בשנת 1187. א״י שבה לידי המושלימים. צלח־אֶ־דין השתדל להחזיר את המצב שלפני 1099 ולמחוק את זכר הצלבנים מן הארץ. הוא הזמין מושלימים וגם יהודים לבוא להתישב בארץ ורבים נענו לו.

צלח אֶ־דין מושל בסוריה ובמצרים. הקרב על יד כפר חטיא (1187).

עכו במאה ה־XIII עיר מסחר וקהלה יהודית חשובה.

ההתאמצות הגדולה של מסע הצלב השלישי החזירה לנוצרים רק נקודות אחדות על חוף הים. עכו היתה מרכז הצלבנים כל ימי המאה הי״ג. בה התלקטה גם קהלה יהודית חשובה, אשר ישבה בשלוה בעיר, כי הצלבנים הכירו במשך הזמן את ערכה של הסבלנות הדתית להתפתחות הכלכלית בכלל והמסחרית בפרט. הישוב היהודי בעכו נוצר ברובו מיהודי אירופה. הקשר בין יהודי אירופה ובין א״י לא ניתק מעולם, עולי רגל בודדים היו מצויים מכל תפוצות הגולה, ואפילו מרוסיה. אבל להשתקע בא״י לא עלו עד המאה הי״ג רק יהודי הארצות הסמוכות.

ג.

תקופת הערבים השניה – הממלוכים (1187–1516).

עלית יהודים בראשית המאה ה־XIII.

אחרי שחזרה א״י לידי המושלמים התעוררה תנועת עליה בין יהודי המערב. גרמו לכך הרדיפות והגרושים ויתר הצרות שתקפו את יהודי המערב. בשנת 1211 עלו שלש מאות רבנים מצרפת ומאנגליה (מהם אחדים מבעלי התוספות). רבים נשארו בארץ ויתישבו בעכו ובירושלים.

יורשיו של צלח־א־דין לא יכלו להחזיק מעמד בממלכתו הגדולה. היא נחלקה, ומושליה נלחמו איש ברעהו. הפרנקים הרימו שוב ראש. מתוך חולשת השולטן

למרום פסגתה. האפיפיור הכריז מלחמת הקדש לשם שחרור ארץ הקדש מידי הכופרים (1095). ארץ־ישראל עמדה מאז כמאתים שנה במרכז הפוליטיקה העולמית של העולם הנוצרי והמושלימי. אצל היהודים התעוררו תקוות משיחיות, אבל הן טבעו בזרם של דם על גדות הרינוס ובארץ־ישראל.

ב.

תקופת הצלבנים (1099–1187).

התפוררות המושלימים. הסתערות הצלבנים.

בשעה שמסע הצלב הראשון יצא למלחמת השמד באשלם המשיכו המושלימים את מלחמותיהם הם, מלחמת אמיר באמיר, שבט בשבט, כת בכת. המצרים זכו לכבוש את ירושלים מידי הסלג׳וקים בשנת 1098, בשעה שהצלבנים לכדו כבר את אנטיוכיה. הנוצרים שבסוריה עזרו לצלבנים, היהודים נשארו נאמנים למושלמים. הגנת היהודים על מבצר חיפה נזכרת בתולדות מסע הצלב הראשון. בקיץ שנת 1099 נכבשה ירושלים. בה נמצאה אז עדה יהודית גדולה, רבנים וקראים, וביניהם הרבה זקנים וזקנות שלא יכלו להמלט מפני האויב. העדה הזאת נשמדה ביחד עם המושלמים שבעיר. ביחד עם המושלמים נמלטו יהודים רבים מא״י המערבית לעבר הירדן, לדמשק ולמצרים. רק מתי מספר מהם נשארו בארץ.

ממלכת הצלבנים. פריחת מסחרה.

הצלבנים הנהיגו בא״י ובסוריה משטר פיאודלי כזה שבצרפת. ירושלים היתה שוב קרית מלך במשך של 88 שנה. הצלבנים היו אבירים לוחמים, כמרים ונזירים, גם סוחרים באו על פי רוב מאיטליה, אבל לא נמצאו אנשים לעבוד את האדמה, לכן הכרחו בעלי האחוזות להרשות לערבים לשוב על אדמתם ולעבדה בתור משועבדים. רבים מהפלחים התנצרו למראית עין. גם סוחרים מושלימים ויהודים שבו לא״י במשך השנים, כי קשרי המסחר עם המזרח היו רצויים לפרנקים. ארץ־ישראל וסוריה נעשו למרכז מסחרי מתוך בין המזרח עד הודו וסין ובין ארצות המערב. אניות מביאות צלבנים־בעלי־מלחמה ועולי־רגל מאירופה וטוענות סחורה מן המזרח היו מצויות בחופי א״י בכל ימי המאה הי״ב. הפרוטה היתה מצויה בארץ, ולכן הרבו המלכים, האבירים והנזירים — היו גם נזירים־אבירים — לבנות ארמונות, מצודות, כנסיות ומנזרים. יש ישובים וחורבות בא״י אשר שמם מעיד על מוצאם מתקופת הצלבנים (בורג׳, קסטל, בּרְדָוִיל, סינג׳יל וכו׳).

התנונות מוסרית וגופנית של הפרנקים בא״י.

הצלבנים, שישבו בארץ, התרגלו במשך השנים לחיי המזרח, לתענוגים ולתפנוקים מורשת תרבות עתיקה וירודה. הדור הנולד בארץ היה ההיפך המוחלט מיוצאי אירופה, אף מדה נאה אחת מאצילי ימי הבינים לא נשארה בהם. במקום להלחם מלחמת מצוה בחרו להתקרב למושלימים, לעסוק במסחר או ליהנות מפרי עבודת האכרים המשועבדים. הצלבנים כבשו בסערת המלחמה הראשונה רק את המערב של סוריה וא״י. אחלב, דמשק ועבר הירדן המזרחי, חוץ ממואב וחלק מהגולן,

תלמידי ענן תקיפה, עד שיכלו להתעלל ביהודים הרבנים.

חולשת החליפות מאמצע המאה ה־IX. מבוכה בא״י.

ארץ־ישראל סבלה הרבה מפני חולשת השלטון המרכזי, שהורגשה כבר באמצע המאה הט׳. האָמירים השולטים במדינות, הכירו בחליף שבבגדד רק להלכה, ובפועל משלו בכחם ורצונם הם ונלחמו איש בשכנו. האמיר הראשון שקרע את א״י מעל החליפות היה השליט המצרי אחמד אִבְּן טְלוּן, תורכי שעלה לגדולה בחיל השכירים אשר לַחליף (878). שושלתו לא האריכה ימים והמצב שבא אחריו בא״י במאה העשירית מזכיר את תקופת תל עמרנה: בפנים הארץ השתררו שבטים בידואים מסוכסכים זה בזה, ומבחוץ מראשית המאה (906) התנפלויות הַקַרְמַטִים, כת שיעית קנאית, אשר מצאה לה עוזרים בין השבטים היְמֶניים.

שבטי הערבים נפרדים מימות עולם לשתי קבוצות גדולות, דרומיים — יָמֶנים וצפוניים שנקראו בסוריה קַיסִים. הערבים בא״י ובסוריה שלפני האשלם היו ימנים; הכובשים המושלמים היו צפוניים. את שנאתם זה לזה שמרו הערבים גם אחרי שנתאחדו זמן־מה למסרות משותפות. הנגוד היה מבצבץ ועולה בכל הזדמנות. אל שתי המפלגות שבין הבידואים התחברו גם הפלחים ואפילו כפריים נוצרים, אשר אבותיהם מעולם לא היו בערב. בימי המהומות בסוריה התגברו הביזנטים על המושלימים והקיסר ניקיפורוס פוקאס עבר עם חילו בארץ עד הגליל (968) ובכל מקום הרס וטבח בלי חמלה.

א״י תחת שלטון החליפים המצרים מבני פטימה 970—1070.

השושלת השיעית המתיחסת לבני פטימה (בת מוחמד אשת עלי) יסדה חליפות במצרים וכבשה את א״י בשנת 970 בעזרת צבא בֶּרְבֶּרִי (תושבי צפון אפריקה מלבד מצרים). במשך מאה שנה היתה קביעות במדה ידועה בשלטון. הפטימים בתור שיעים לא היו חביבים על רוב נתיניהם המושלימים הסוניים, לכן השתמשו לעתים קרובות בפקידים ובשרים יהודים, הן במצרים (ר׳ פלטיאל, 970 בערך) והן בסוריה (ר׳ מנשה ובנו עדיה בדמשק ברבע האחרון למאה העשירית). בזכות השפעתם של היהודים בחצר החליף בקהיר הוטב מצב היהודים גם בערי המדינות. מובן מאליו, שהעושק מצד פקידים נמוכים לא חדל מעולם, בלבולים היו מצוים תמיד, אבל ביחס לתקופה שלפניה היה שלטון הפטמים ברכה לארץ בכלל וליהודים בפרט. רק שנים אחדות היו קשות מאד, הן שנות הגזרות של החליף חכים (קרוב אחרי שנת האלף), איש משוגע שעשה את עצמו אלוה ורדף באף ובחמה את כל המתנגדים לאשלם השיעי. הדרוזים מאמינים עד היום באלהותו של חכים, כלומר שהאלהות התלבשה בו, כדי להורות את בני האדם דעת אלהים.

כבוש א״י על ידי הסלג׳וּקים 1070. רדיפת הנוצרים.

במחצית השניה של המאה הי״א, הדריך את מנוחת סוריה שבט הסלג׳וּקים, אחד השבטים התורכים הגדולים. הם באו בתור חילים שכירים לתוך החליפות, ולסוף היו לה אדונים קשים. את א״י כבשו בשנות השבעים למאה הי״א. בתור מושלימים קנאים מחוסרי תרבות התעללו בעולי הרגל הנוצרים ובקדשיהם. אפילו בשנות מהומה היו עולי רגל מצויים בא״י. ובשעה זו הגיעה קנאות הדת באירופה המערבית

מסגד, ורק יחידי סגולה מבין הפלחים וההמוגיים העירונים כורעים יום יום חמש פעמים לתפלה כדין הקוראן. אצל הבידואים היחס אל האשלם רופף עוד יותר. מבין «עמי־הארצות» שבישראל הוכרחו בודאי רבים להתנצר במשך שלש מאות השנה של שלטון הנוצרים בארץ (320–635), אבל זה היה רק אחוז קטן ביחס לנהרגים ולגולים בימי כל מרד ומלחמה. בפלחים שבארץ־ישראל יש רק תערובת מועטה של דם עברי. האגדות העבריות, עד כמה שהן מצויות אצלם, מסורסות לא פחות מאלה שנכנסו לתוך הקוראן אשר חֻבר במיכה הרחוקה. לגננות המשוכללת, שהיתה נהוגה אצל האכר היהודי, לא היה מעולם זכר בין הפלחים.

התפשטות האשלם בין הערבים בא״י.

המושלימים לא העבירו אמנם את היהודים ואת הנוצרים על דתם בעל־כרחם, כמו שעשו הכמרים הנוצרים מלפנים ל«כופרים», אבל הם העיקו עליהם במסים ובארגוניות, בשעה שהמושלימים היו פטורים מאלה. גם נשלו אותם מאדמתם, ולפעמים החזירוה להם בתור חוכרים ואריסים. מתן השכר למשתתפים בכבוש הארץ בנחלאות, המריץ את שבטי הערבים שבא״י ובמדבריות הקרובים להתחבר למושלימים. ובזה סוד הצלחת האשלם המהירה.

תקופת ההצלחה בימי בני אומיה והעבאסים הראשונים.

מאת השנים הראשונות לשלטון המושלמים היו שנות טובה וגדולה לסוריה ולא״י שנכללה בתוכה. בירת החליף היתה דמשק (660-750), וגם מחוץ לדמשק הקימו בני השושלת השולטת ארמונות ומסגדים. שני הבנינים המפורסמים ביותר מתקופת האומַיָה הם «מסגד־עומר» או מסגד אבן השתיה (עַבְד אל מַליך 691) והארמון (החרב) במְשַתָה בארץ מואב ממזרח למידבא. חצרות בני אומיה היו מרכזים תרבותיים כמו של בני עבאס בבבל כמה דורות אחרי כן. הנוצרים והיהודים היו מוריהם ומדריכיהם של הערבים בהנהלת המדינה, בחיי הכלכלה ובמדעים ובטכניקה. בשפה הארמית־הסורית היתה אז ספרות עשירה וממנה שאבו הערבים טרם שהגיעו אל המקורות היוניים ותרגמו מהם לערבית.

יצירות א״י על שדה התרבות העברית במאות VII–XI.

התעוררותו של העם הערבי הצעיר והרענן השפיעה לטובה גם על העם העברי בבבל ובא״י. בבל עלתה אמנם על א״י המדולדלת בידיעת התורה, אבל שְׂרִידֵי החכמים שנשארו בארץ ידעו היטב את השפה העברית ואת תנ״ך. חתימת המדרשים, הפיוט, הנקוד והטעמים ומסורת התנ״ך—זהו פרי עבודת דורות בא״י במאות VII–X. מימות ר׳ יהודה הנשיא היתה טבריה מרכזה הרוחני של היהדות בא״י. מהמאה התשיעית תופסת שוב ירושלים מקום חשוב, בעשירית ובאחת־עשרה יושבים בה גאונים המתחרים בגאוני בבל (בן מאיר נגד רב סעדיה גאון 921). משערים שהגאונות בא״י התקימה כמאתים שנה. לעתים היה מושבה בתוך הקהלה היהודית החשובה שברמלה, עיר הבירה של פלסטין בזמן ההוא. כאשר נכבשה ירושלים ע״י הסלג׳וקים עברה הישיבה לצור, בימי הצלבנים נזכרת עוד «ישיבת־א״י» בדמשק. במאה התשיעית נוסדה בירושלים קהלה קראית (אבלי ציון) מעולי בבל, וזמן־מה היתה ידם של

הגדול לכובשים. על יד הירמוך נחל חיל ביזנט מפלה בקיץ 636. היונים והמתיונים יצאו בהמון את ערי המסחר. שמות המקומות היונים נשתכחו ברובם, כי הערבים השתמשו בשמות הכנעניים והעברים הקדמונים. תקופת ההתיונות בת אלף שנה נסתימה, החלה התקופה הערבית.

פרק שלשה־עשר.

סקירה על התפתחות הישוב בארץ II.

א.

תקופת הערבים הראשונה, עד מסעי הצלב (636–1099).

הערבים בא״י ובאדום לפני האשלם.

לא בשנה אחת ולא במשך דור אחד חדרו הערבים לארץ־ישראל. עוד בימי הבית הראשון נזכרים ערבים על גבול ארץ־ישראל ממזרח ומנגב, אבל אי אפשר לאמור בבירור אם הם ערבים במובן האתנוגרפי המאוחר או סתם שוכני אהלים. בימי שיבת ציון חדרו ערבים בני נביות לארץ אדום. ממלכתם עלתה לגדולה בגלל מסחרה עם בני ערב הדרומית ועם הודו. מלכי ערב הנזכרים בתולדות ישראל בסוף ימי הבית השני הם מלכי נביות. כיהודה נפלו גם בני נביות בידי הרומאים. ממלכתם בטלה בשנת 106.

הערבים על הספר בני נביות והגסנים.

בתור עם בלי תרבות לאומית נשאו בני נביות בעול הזרים וראו שנות הצלחה תחת שלטון רומא. סלע במדבר, עיר בירתם שנקראה בימי הרומאים פֶּטְרָה, מפליאה עד היום הזה את עיני התירים במקדשים ובהיכלים יפים וגדולים חצובים בסלע. בגלעד, בחורן ובבשן התקימו מן המאה השניה לספה״נ נסיכיות ערביות, ונכללו בפרובינציה עֲרַבִיאַ ביחד עם הר שעיר. נשיאיהם היו שומרי הגבולות מפני שבטי המדבר וקבלו שכר בעד זה מאוצר הקיסר. בין שושלות הנסיכים שומרי־הספר לרומא המפורסמת ביותר היא משפחת הַגַּסַּנִים, אשר תפשו את רסן השלטון במאה הה׳. קיסרי ביזנט מִנּוּם לשליטים על כל שבטי הערבים שעל גבול הקסרות. הערבים היו בחילות ביזנט הנלחמות בפרסים, ולפרסים היו ערבים משלהם. בשנת 529 עזרו הגסנים לדכא את מרד השומרונים ויקבלו חלק מאחוזותיהם שהחרמו.

חדירת הערבים לתוך הארץ.

ליהודה העזובה אחרי המרידות והחורבנות הרבים, חדרו שבטים ערבים, בתחלה בתור רועים נודדים, ובמשך הזמן התנחלו גם על הקרקע ויעבדוה עבוד פרימיטיבי. הערבים שישבו בארץ־ישראל לפני האשלם התנצרו, אבל היו מונופי־סיטים ולא אורטודוכסים כביזנטים, ולכן היה נגוד ביניהם ובין הקיסר. הנצרות לא נשרשה בלב ההמונים, ובנקל החליפוה באשלם, אשר לא נקלט גם הוא בלב הבידואים והפלחים, ועד היום הזה תופסות אצלם אמונות תפלות, אשר יסודן בדתי הכנענים והפלשתים, מקום יותר רחב מעקרי האשלם. בכפרים רבים בארץ־ישראל אין עד היום

באילת. חתימת המשנה — זהו מפעל תקופת השלוה של סוף המאה השניה אחרי הספירה. האגדות על אנטונינוס קיסר וידידו ר׳ יהודה הנשיא, וחורבות בתי כנסיות יפים (ראה להלן ציור בהכ״נ בכפר נחום), מעידות על המצב החמרי והמדיני הנוח בזמן ההוא.

הנצרות בנצחונה בא״י 320—635.

רומא לא נלחמה ביהדות, כי אם בעם היהודי אוהב החפש. המלחמה ביהדות החלה כאשר קבלו עליהם קיסרי רומא את הדת הנוצרית קרוב לשנת 320. ארץ־ישראל היתה למדינה חשובה בקיסרות הרומית עקב קדושתה. מלבד היהודים קם תובע חדש על הארץ הקדושה, והיא הנצרות. החלה תנועת עולים־חוגגים נוצרים לארץ מולדת משיחם ואלוהיהם. בין העולים היו גם ממשפחת הקיסר ומהקרובים אליו. תנועת עולי רגלים גוררת אחריה גם תנועה מסחרית. יינות א״י ושמניה היו אז מפורסמים בכל קצוי מלכות רומא. במאה הד׳ והה׳ נבנו בא״י בתי תפלה רבים לנוצרים, ומדבר יהודה נתמלא נזירים מתבודדים.

מלחמת השמד ביהדות.

היהודים הרבים שבא״י בגליל התחתון, במולדתה של הנצרות — אפילו נצרת היתה עוד עיר יהודית במאה הה׳ — נראו בעיני הקנאים הנוצרים כלעג לנצרות, כהכחשה נצחית למשיחם. ומכאן חוקים מגבילים את חופש היהודים, מלבד רדיפות ונגישות מצד הפקידים יום יום. מזמן שהיתה הנצרות לדת השלטת נעשו הכמרים שותפים לשלטון הממלכתי, ולפעמים חזקו ממנו. הם עשו ביהודים «מרצחי המשיח» כרצונם. ושוב הוכרחו היהודים השקטים למרוד בממלכת רומא (351). ותוצאות המרד היו טבח בעם וחורבן ערי־יהודים חשובות כצפורי, טבריה ולוד. שנות שלטון הנוצרים בא״י הביאו כליה לישראל בארץ מולדתו. מרכז האומה עבר לבבל כבימי ירמיהו ויחזקאל. רבים נמלטו לארצות הנוצרים באירופה, כי שם עוד לא החלו הרדיפות השיטתיות. בכל הרדיפות בא״י לא נמנעו יהודי הארצות השכנות מלעלות לרגל לאה״ק. ירושלים היתה סגורה ליהודים, לכן היו בני מצרים עולים לעזה, בני ערב לצוער (מדרום לים המלח) ובני סוריה ובבל לטבריה. — כמה פעמים התלקח עוד חרון אפו של העם הנרדף, מרידות יהודיות ושומרוניות (529 המרד השומרוני האחרון) פרצו מדי פעם בפעם, והתוצאות היו טביחות והחרמת הרכוש והגבלות חדשות והעברת יהודים, וביחוד שומרונים רבים, על דתם.

הפרסים בא״י 614—628.

נורא היה מצב היהודים בארץ בשעה שהופיעו הפרסים בשנת 614. היהודים שמחו לקראת אויבי הנוצרים ויעזרום במלחמתם. כשנצחו הפרסים עשו היהודים נקמות במעניהם. אבל הפרסים הקנאים לדתם, דת השניות, לא שמרו אומן ליהודים וילחצום כביזנטים מקודם. לכן נפתו היהודים בנקל על ידי הרקליוס קיסר לעזור לו לגרש את הפרסים. כשנצח הרקליוס ערכו הנוצרים טבח נורא ביהודים ורבים העבירו על דתם. ומי יודע אם נשאר שריד לבית יעקב בא״י, לולא עלו המושלמים לכבוש את הארץ (635). היהודים לא רק שמחו לקראת המושלמים, כי אם גם עזרו להם בפועל (בקיסרין). הנוצרים המחולקים בדעותיהם עם ביזנט לא התנגדו ברובם

אלילים אף בימי הצלחת החשמונאים. העליה לא״י מבבל וממצרים ומיתר ארצות הגולה גדלה מימות החשמונאים עד החורבן. גם ע״י הרביה הטבעית עצם העם טהר־המדות, בשעה שהגוים ההולכים בדרכי יון המושחתות נתמעטו. ארץ ישראל שבה להיות יהודית באוכלוסיה הקשורים אל הקרקע; ישובי הגוים המובלעים בתחום ישראל היו ערי מסחר ומלאכת יד.

היונות בא״י. בערים ההליניסטיות בארץ־ישראל לא ישבו יונים ומקדונים מאירופה, כי אם ארמיים (על־פי שפתם), אשר למדו לדבר יונית—כמשכילי סוריה בימינו המדברים צרפתית—ונהנו מזכויות של עיר יונית. היונות היתה יותר מושג משפטי ותרבותי מאשר אתנוגרפי. יונית דברו בסוף ימי הבית השני ובדורות הראשונים אחרי החרבן גם יהודים שעלו מן הגולה, ממצרים, מאסיה הקטנה, ומחצי האי הבלקני ומארצות אחרות שבהן התהלכה השפה היונית.

לפני חורבן הבית ישבו בא״י לכל הפחות שלשה מליון יהודים. עבודת האדמה שהגיעה למדרגה גבוהה של גננות משוכללת, כלכלה את העם הרב הזה על שטח קטן. מספר היהודים בגולה היה גדול מזה שבארץ ישראל, אבל הם היו מפוזרים בארצות רבות.

ד.

תקופת רומא וביזנט.

תוצאות המרד הגדול 66—70 ומרד בר־כוכבא 133—135. המרד הגדול (66—70) גרם לא רק לחורבנה של ירושלים, כי אם גם לדלדול הישוב בהרי יהודה. מרכז היהדות עבר אל השפלה. מרד בר־כוכבא החריב גם את הישוב היהודי שבשפלה. רבבות יהודים נהרגו, רבבות נמכרו לעבדים לחו״ל ורבבות גלו מן הארץ מפני הגזרות והרדיפות והחרמת הרכוש. מציאותן של קהלות יהודיות בכל רחבי הקיסרות הרומית, בממלכת הפרתים (אח״כ פרס המחודשת) ואפילו בערב, הקלה לבני א״י את ההגירה למדינות הים גם בדור זה וגם בדורות הבאים. היהודים חדלו מלהיות הרוב בארץ יהודה. השם יהודה בטל ובמקומו בא השם פליסטינה.

הרומאים יסדו קולוניות והושיבו בהן אנשי צבא עובדים ומשוחררים. ירושלים, מוסבת שם אֱלִיאָה קַפִּיטוֹלִינָה, היתה אחת מהן. הרומאים התמעטו בתקופה זו וכמוהם כל האיטלקאים, לכן הכניסו הקיסרים לתוך לגיונותיהם גם זרים רבים. בלי ספק היו רוב המתישבים, שזכו באדמת היהודים, מבני סוריה השכנה או ממצרים, כי בשתי הארצות הללו היה אז ישוב צפוף. סורים רבים נדדו אז למדינות הים, ובאיטליה גופה הורגשה השפעתם. היהדות לא התרוממה עוד בארץ מולדתה ביהודה. אף כעבור הגזרה היו בה היהודים מועט מובלע בין הגוים. ישוב יהודי צפוף נשאר רק בגליל התחתון, בנגב ובעבר הירדן המזרחי, הרחק ממרכז הקדושה והמרד, נשארו ישובי־יהודים בודדים עוד בתקופת הערבים. גם באדום היו יהודים, כגון

שנתרוקנה מבניה משכה אליה את השכנים מצפון (ארם), ממזרח (עמון ומואב) ומדרום (אדום). בימי גלות בבל חדרו ערביים מבני נביות להר שעיר ולאדום המערבית והגיעו עד הים התיכון, ומאז היו למתַוכים חשובים במסחר בין שני הימים. בני נביות קבלו אחר כך את השפה הארמית המתהלכת אז בארצות השכנות. בני אדום נדדו מפניהם לנגב יהודה.

ג.

תקופת הבית השני.

יהודה בתקופת שיבת ציון 538—450.

שיבת ציון (538—450) זוהי התוצאה של האמונה בקדושת הארץ. הישוב היהודי התרכז בימי עזרא ונחמיה רק ביהודה מסביב לירושלים: בדרום עד בית צור, בצפון עד בית־אל, במזרח עד הירדן, ממערב עד לוד. בשפלה ישבו האשדודים, עם מעורב מפלשתים ומשבטים שונים. בדרומה של ארץ יהודה ישבו האדומים. חברון עיר האבות היתה בידיהם עד ימי החשמונאים. ארץ אדום (אִידוּמֵיאָה ביונית) בתקופת המתיונים זוהי נגב יהודה. מצפון ישבו השומרונים או הכותיים. הם חפצו להשתתף בבנין בית המקדש ולהיות עם אחד עם היהודים, אבל עזרא ונחמיה, ששמרו על טהרת זרע הקדש, דחום בשתי ידים. ולא אותם בלבד, כי אם גם את היהודים אשר התחתנו בעמי הנכר. השומרונים בנו להם מקדש על הר גריזים וכפרו בקדושתו של המקדש שעל הר המוריה—הנגוד בין יהודה ואפרים בצורה חדשה.

העליה בימי הבית השני.

שיבת ציון שהחלה בימי זרובבל ונמשכה בימי נחמיה, לא פסקה כל ימות הבית השני, אבל לא היתה שוה בכמות ובאיכות בכל דור ודור. במלחמות שבין הפרסים והמצרים המורדים בהם, ובמלחמות אלכסנדר מוקדון ויורשיו סבלו היהודים מן החילות שעברו בארץ, אבל לא השתתפו בפועל במאורעות הגדולים האלה. כאשר נוסדו שתי ממלכות חזקות צוררות זו לזו, אחת במצרים ואחת בסוריה (311), חזרה ארץ־ישראל להיות שדה־קרב ללאומים, והיהודים היו כדור משחק בידי מלכי המזרח.

חילות החשמונאים מוכיחים, שמספר היהודים גדל במשך השנים שעברו מימות עזרא ונחמיה. גבולות יהודה לא התרחבו אמנם, אבל הישוב היהודי היה צפוף בתחום שלטונו של הכהן הגדול וגם בנגב בגלעד ובגליל ישבו יהודים רבים מובלעים בתחום הגוים.

בתקופת החשמונאים

מבני הגוים השכנים היו רבים קרובים ליהדות בגזע ובדעות. נצחונות החשמונאים הרבו גרים לישראל, אם ברצון או באונס. השומרונים, הקרובים ביותר ליהדות, דוקאו, אבל את ארצם לא הספיקו החשמונאים ליַהֵד, ותשאר ארץ הכותים גוף זר בלב ארץ ישראל, סכנה לעולי רגל לאחר שתש כחה המדיני של ירושלים. גם המקומות אשר תושביהם היו גוים מתיונים מזמן רב, בעשר הקריות הגדולות, אשר בבשן ובצפון הגלעד ובערי החוף זולת יבנה ויפו, נשאר רוב של עובדי

דוד הצליח להכניעם, אבל בימי הפרוד שעבדו את בני ישראל, וביחוד את עבר הירדן המזרחי. לחץ אשור על ארם ממזרח הציל את ישראל מלנפול בידי ארם אחרי מות אחאב.

ציור 54. טיפוסים ישראליים במאה הט׳ לפני הספירה.
שליחי יהוא מעלים מס לשלמנאסר II.

הארמים חדרו בשלום ובמלחמה גם לבבל. בתרבותם ובהמוניהם השפיעו במשך הדורות על יהודה ועל שארית ישראל, שקבלו את השפה הארמית. היא היתה בימי הפרסים השפה בין־הלאומית במזרח. גם נדחי ישראל במצרים דברו וכתבו ארמית (מכתבי יֵב במצרים העליונה). בסוף ימי הבית השני היה «ארמי» שם נרדף לנכרי בא״י.

אשור בא״י. חורבן שומרון 722.

מדינות עומדות ברשות עצמן יכלו להתקיים בא״י ובסוריה רק כל זמן שלא היו על גדות הנילוס או על יד הפרת והחדקל ממלכות אדירות שואפות לכבושים. בשעה שישראל וארם נלחמו זה בזה וכחם נחלש, קם עליהם אויב מסוכן ממזרח, המה האשורים. בשנת 722 לפה״ס שם מלך האשורים קץ למלכות ישראל וחלק מהעם הגלה לאשור. במקומם הביא מתישבים מאשור ומבבל וגם ערביים. הנכרים התאחדו במשך הזמן עם שרידי אפרים ויהיו לעם השומרונים. חלק מן האכרים והיוגבים שנשארו בהרי אפרים ובעבר הירדן המזרחי עבר במשך הזמן לארץ יהודה. למקדש שבירושלים היה כבר אז כח מושך.

מצרים ובבל בא״י 608—586.

במאה השביעית לפה״ס ירדה אשור מגדולתה עד שנפלה בידי בבל ומדי. מלכות בבל המחודשת מצד אחד ומצרים מצד השני שאפו לשלטון בא״י וסוריה. הבבלים הצליחו להכות את מצרים (605) ותהי גם ארץ ישראל למס למנצחים. מרידות היהודים במלכי בבל גרמו לחורבנות ולגלויות. גם אחרי חרבן ירושלים בשנת 586 נשארו אכרים ויוגבים רבים בארץ. כשנהרג גדליהו נציב הכשדים בארץ, גלו רבים מהם למצרים. בלי ספק נשארו יהודים ביהודה גם אחרי גדליהו, ורבים מהם נפוצו בארץ עמון, מואב ואדום.

א״י בימי גלות בבל.

מלכי בבל לא הביאו ליהודה עמים אחרים במקום הגולים, אבל הארץ הפוריה

מפותח. כליהם וקשוטיהם נאים ומשוכללים מאלה של הכנענים ובני ישראל. הם הביאו לא״י את חרושת הברזל, ובהם מתחילה תקופה חדשה בארץ, תקופת הברזל (במאה הי״ג). אין ספק שבמרוצת הדורות התיהדו גם פלשתים רבים בימי הבית הראשון ובימי החשמונאים.

דוד המלך 1000 לפה״ס, אחדות העם והארץ.

התכנית של יהושע הוצאה ברובה לפועל על ידי דוד המלך. הוא דחק את הפלשתים מן ההר אל שפלת החוף, והחליש את כחם עד שלא הוסיפו עוד להיות למוקש לבני ישראל, גם במזרח ובצפון הרחיב את גבול ישראל.

זוהי הפעם הראשונה בתולדות הארץ שעם אחד ומלך אחד מתושביה שלטו בה. בימי שלמה השתרע תחום העברי מלבוא חמת עד נחל מצרים. גם עמים זרים העלו לו מס. חלק מהם היו הגוים המובלעים בתוך גבול ישראל: «כל העם הנותר מן האמורי, החתי, הפריזי, החוי והיבוסי... בניהם אשר נותרו אחריהם בארץ אשר לא יכלו בני ישראל להחרימם ויעלם שלמה למס עובד» (מלכים—א׳ ט׳, כ׳—כ״א) ומהם גוים על גבול ארצם כאדום ומואב ושארית הפלשתים. בידי ישראל היה מוצא אל הים התיכון ואל ים סוף, יפו ועציון גבר. השלטון החזק של מלך אחד ועם אחד עזר להתפתחות תנועת המסחר ובטחון הדרכים בין ים לים. מכאן הידידות בין ישראל וצור. שרידי הגוים, אדוני הארץ מלפנים, התקרבו אל ישראל. בין עבדי המלך אנו מוצאים יבוסים, חתים, פלשתים ואדומים. הגבעונים משבט החוי ישבו בקרב ישראל עוד מימות יהושע. גם מגוים רחוקים שכרו דוד ושלמה אנשי צבא: את הכרתי והפלתי (פלשתים). הם והסוחרים הזרים אשר ישבו בארץ־ישראל, אלו הם הגרים והתושבים, שהתורה הזהירה פעמים אין מספר להתנהג עמהם כאת אזרחי הארץ. אין ספק, שרבים מבני הגוים האלו נבלעו בקרב ישראל, אבל הגוים שישבו יחד ישוב צפוף התקרבו אל ישראל רק בהכרח בשעת גדולתם, ופנו להם עורף בשעת דחקם.

אחאב וארם 852—880.

בכל הפרוד בין יהודה וישראל (932) נשארו האדומים כפופים למלכי יהודה והמואבים למלכי ישראל. בימי יהושפט ואחאב נזכר עוד הצי הישראלי בעציון גבר. אחרי תבוסת אחאב ומותו ברמות גלעד (852) בידי הארמים, פשע מואב בישראל, והאדומים פרקו עול יהודה מעליהם. המואבים הצליחו לא רק להשתחרר, כי אם גם לגרש את בני ישראל ממואב. «כתבת מישע» מלך מואב, שנמצאה בדיבון (1868) והעברה לפריס, מספרת על נצחונותיו על ישראל. בני ישראל הצליחו אמנם עוד הפעם להכניע את מואב בימי ירבעם השני, אבל לא לזמן רב. בני יהודה החזיקו עוד הפעם בימי אמציה (79—797) באדום ובחוף אילת, עד שבאו הארמים וינשלום (קרוב ל 730).

כחה של מלכות ישראל נחלשה על־ידי המלחמות בצפון־מזרח עם מלכי הארמים. הארמים היו עם שמי קרוב לעברים, ידוע כבר בימי האבות (לבן הארמי. ארמי אובד אבי). בסוף תקופת השופטים הצליחו לתפוס את מקום האמורי בסוריה,

תקופת השופטים.

חלוקת יהושע היתה ברובה רק תכנית של כבושים, שלא הוצאה במהרה לפועל. לשבטי ישראל קרה מה שיקרה לעתים קרובות בדברי־הימים לכובש מדברי העולה על ארץ נושבת. כחו של הכובש גדול רק בשעה שהוא מכונס ובמצב של תנודה, אבל רק יתישב בארץ יתפרד, ואז ירימו המנוצחים ראש. גם סכנת טמיעה נשקפת למנצח, אם אין לו תרבות גבוהה משלו. בני ישראל סבלו הרבה מסבת הפרוד, אבל לא נטמעו, כי היתה להם אמונה משותפת בה׳ שהוציאם מארץ מצרים. בשם האמונה והמסורת המשותפת קמו מפרק לפרק אנשים גדולים שהצליחו לאחד תחת דגלם חלק מהשבטים. דבורה וברק בן אבינעם הצילו בנצחונם על יד נחל קישון את הקשר בין שבטי המרכז, בני רחל, עם שבטי הגליל.

דבורה נצחה עם תרבותי; מצרת שבטי המדבר — בזמן ההוא מדין ועמלק — פדה גדעון את שבטי המרכז והצפון. אבימלך בנו נסה ליסד ממלכה ישראלית־כנענית בשכם עירו ולא הצליח. במלחמותיהם עם השכנים נתגבשו השבטים ויהיו לעם. לידי אחדות הגיעו רק על ידי אויב תרבותי משותף ומסוכן.

ציור 53. פלשתי.

הפלשתים.

הפלשתים נחשבים על חוג עמי־הים, שהיו שכיחים בכל ימי האלף השני על חופי מצרים וכנען בתור שודדים, סוחרים וגם בתור שכירי חיל פרעה. מוצאם מכפתור, הוא האי כרתים, אשר שלט לפני היונים־ההילינים בכל הים האגיי ובחופיו ופתח תרבות גבוהה, התרבות האגיאית. התישבותם בשפלת כנען חלה בדור קרוב ליציאת מצרים. הפלשתים היו מטיפוס אחר מאשר השמיים והחתים, דומים הרבה ליונים, כי הלא בני שבטם התערבו ביונים, אבל אריים לא היו, אולי קרובים לאֶטרוסקים ולסרדינים הקדמונים. משפתם הקדומה לא נשאר שריד, כי בזמן קצר שכחוה וידברו שפת כנען השמית, אבל את מנהגיהם ותכסיסי מלחמתם, הדומים בהרבה לאלה של גבורי האיליאס, שמרו זמן רב. לכל העמים האגיים היה גם טעם אסטתי וכשרון אמנותי

ב.

תקופת ישראל ויהודה.

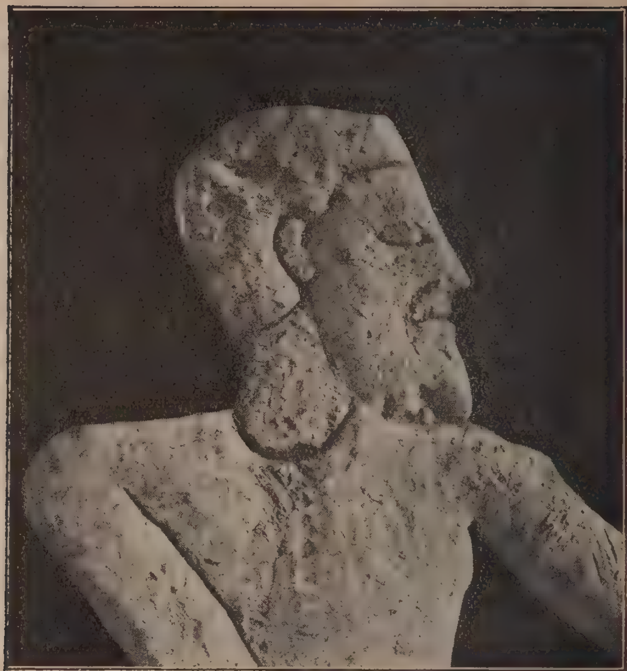
חליקת יהושע. במאה הי״ג חדרו שבטי ישראל לעבר הירדן המזרחי בדרכם לארץ כנען. מתוך הכרח נלחמו באמורי היושב בעבר המזרחי ויירשו את ארצו וגם חלקים מעמון ומואב, אשר «טהרו» על ידי כך שסיחון מלך האמורי כבשם תחלה מידי בעליהם, כי התורה אסרה לבני ישראל להתגרות בבני לוט.

שבטי עבר הירדן המזרחי. בארץ זו שמחוץ לתכנית הכבוש הראשונה התנחלו שבט ראובן מנחל ארנון עד נחל חשבון בערך, שבט גד ברובו של הגלעד, ביתר הגלעד ובבשן זכה חצי שבט המנשי. בני דן התפשטו בימי השופטים מדן עירם לתוך חבל הגולן הצפוני: «דן גור אריה יזנק מן הבשן» (דברים ל״ג, כ״ב). כמה בתי אבות משמעון עברו בימי חזקיהו את עמק הערבה ויכבשו ארץ מרעה מידי המעוגים (מעון=מעאן בערבית).

עמדה קשה היתה לשבטי עבר הירדן המזרחי ומספרם היה קטן נגד כל אויביהם מסביב, משבטי המדבר ומעמי הישוב: ארם מצפון ומקדם, עמון ממזרח, מואב מדרום. המלחמה אכלתם וישארו דלים במספר, ברכוש וברוח. מראובן נשארו רק מתי מספר אשר נתבטלו בגד. מישע מלך מואב מזכיר בכתבתו (באמצע המאה הט׳) את גד בתור שכניו ולא את ראובן. גד וחלק ממנשה נזכרים על פי רוב על שם ארצם גלעד. מצבו של גלעד היה נוח יותר מזה של ראובן בארץ עמון ומואב ומשל מנשה בבשן. ראשית כל נמצא הגלעד באמצע ואינו ארץ־ספר בצפונו ובדרומו, שנית קרוב הוא יותר להר אפרים, והחבור אתו קל מאשר בין מואב ויהודה והבשן והגליל. אין זה איפוא מקרה שהגלעד השתתף בחיי האומה המדיניים והתרבותיים במדה מרובה מאשר יתר עבר הירדן המזרחי. הוא נתן לישראל אישיות גדולה וחביבה, את אליהו התשבי הגלעדי.

שבטי העבר המערבי. בעבר המערבי קבל שמעון את חלקו בנגב על גבול המדבר. שבט שמעון התמעט עוד בהיותו במדבר, תפקידו וגורלו בארץ היה דומה לזה של ראובן. הוא שמש חציצה לאחיו יהודה בפני שבטי המדבר ונבלע אחר־כך בקרב יהודה ובשבטים אחרים: שמעון ולוי אחים, כלי חמס מכרותיהם... אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל (בראשית מ״ט ה׳–ז׳).

מצפון לשמעון זכה יהודה מים המלח עד ים התיכון, עד ירושלים ועד יריחו. מצפון ליהודה ישב בנימין ברמת ההר ובאשדות המזרח עד הירדן; ממערב לו בני דן. שבטי בני יוסף ירשו את כל ארץ שומרון והשרון; אפרים בדרום, חצי המנשה בצפון. עמק יזרעאל נפל בחלקו של יששכר «הרובץ בין המשפתים». אשדות המזרח של הגליל היו לנפתלי, אשדות הדרום ופנים הגליל התחתון נתנו לזבולון. אָשֵׁר ישב באשדות המערב של הגליל ועל חוף הים עד גבול צידון. את חבל מעינות הירדן כבשו בני דן על דעת עצמם.

ציור 52. טיפוס חתי־אמורי.
תבליט מתוך מקדש רעמסס באבידוס. הגלגלת קצרה, האף בקו אחד עם המצח.

המבוכה בארץ הגדילו החבירו, כנראה «עברים», שפשטו עליה מן המדבר. לעברים הללו אין קשר עם בני ישראל, ואולי גם לא עם כל קבוצת העברים מבני אברהם ולוט ובעלי בריתם, כי היו עוד עברים אחרים לפני אברהם ולאחריו. החבירו השתכרו בתור אנשי צבא למלכי בבל והחתים. גם בין החבירו שבא״י והחתים היה קשר ידוע, ואולי אין החביר: אלא המשך של תנועת ההיקסים. תקופה זו מסמנים בשם תקופת אל עמרנה. למרות המהומות שבארץ עוסקים הכנענים במסחר ומתווכים בין בבל ומצרים. מסחרם זה של הכנענים־הפיניקים השפיע הרבה על תרבותם וגם על שכניהם, ובתוכם גם על ישראל. ההשפעה הזרה היתה יותר בבלית־שמית מאשר מצרית. עם השלטון המצרי כתבו הכנענים בכתב ובלשון בבל גם באגרותיהם אל פרעה.

במאה הי״ג קמו למצרים מושלים וכובשים גדולים, אשר כבשו את א״י ואת סוריה והחזיקו בהן. אחר מהם היה רעמסס II, כנראה הפרעה האחרון ששעבד את בני ישראל. יורשו מנפתה מזכיר כבר בכתבת זכרון את ישראל בין תושבי א״י (1225). יש חושבים שחלק מישראל הקדים לחדור לארץ מן הדרום, ויש לכך גם איזו רמזים קלושים בספרות ישראל.

צבע העור שחום אבל בהיר מזה של המצרים, מצח נטוי, חוטם גדול עם גב צר ועקום, עינים גדולות, השערות שחורות ומרובות, הזקן אינו מגולח—בנגוד למצרים. טיפוס כזה מצוי עד היום בין היהודים (הטיפוס הספרדי), והציורים נראים לפעמים כציורי־לגלוג חדשים ליהודים. טיפוס זה אינו טהור, כי אם יציר תערובת.

ציור 51. שמיים באים מצרימה במאה הי״ט לפני הספירה הרגילה.
מתוך קבר בבני חַסַן במצרים התיכונה. הצבי זוהי חיה טיפוסית לא״י.

מקור ההיקסים (היקסוס), אשר כבשו את מצרים במאה הי״ח ושלטו גם בא״י, לא הוברר עדיין, כנראה היו שמיים מעורבים בעמים אחרים. בזמן קרוב אחריהם, ואולי באיזה קשר פנימי אתם, הופיעו החתים. שם זה כולל שבטים רבים ושונים מהרי הפונטוס עד דרומה של א״י. באמצע האלף השני היתה להם ממלכה אדירה באנטוליה. הטיפוס של החתים, הידוע לנו גם הוא מתוך ציורים, שונה בהחלט מהכנעני השמי, גלגלתם רחבה וגבוהה, הקדקד שטוח, כמעט בקו אחד עם העורף, החוטם גדול ובשרני, אגפי־הנחירים בולטים; גב החוטם לעתים קרובות בקו אחד עם המצח. קוי הפנים בדרך כלל מעוגלים, בלי זויות בולטות. הטיפוס מצוי בטהרתו עד היום אצל הארמנים, ויש הרבה יהודים דומים לאַרמֶנים (בין הבוכרים!).

אחרי גרוש ההיקסים החלו המצרים שוב לעלות על א״י ועל סוריה ובמשך המאות הט״ז—י״ג שלטו בהפסקות אחדות במשך דורות אחדים בארץ. רשמי תרבותם נכרו יותר מאשר רשמי גזעם.

תקופת תל אל עמרנה.

סוף המאה הט״ו היה עת ירידה מדינית במצרים, וחולשת השלטון הורגשה ביותר בא״י וסוריה. המלכים והנסיכים המרובים, שהיו מקודם כפופים לנציבי מצרים ולחיל המשמר שעל ידם, הסתכסכו איש ברעהו והארץ מלאה שוד וקרבות. את

גיאוגרפיים בארץ, שאינם מתבררים מתוך שרשים שמיים: ירדן, ירמוך, יבוק, ארנון (השוה ארנון בארץ האֶטרוסקים), גלבוע, גריזים, עיבל, בשן, לכיש, מידבא, ועוד.

בשם שמיים מכנים החוקרים לא רק את העברים והבבלים והאשורים והערבים, כי אם גם את השבטים הכנענים, כי שפתם היתה שמית קרובה מאד לעברית שלנו, אף על פי שבתורה נחשבו על בני חם. (כידוע אין השפה מעידה על המוצא, כגון השפות השונות שבפי היהודים). האמורים היו עם תרבותי גדול, אשר התפשט מצפונה של סוריה או אולי מהרי הטורוס לתוך בבל. חמורבי הגדול היה אמורי. הכנעניים לא היו שבט אחד, כי אם שם כולל לשבטים אחדים או גם לתערובת של שבטים שונים.

היחסים בין א״י ובין מצרים ובבל באלף הג׳ לפה״ס.

במחצית הראשונה של האלף השלישי היו כבר קשרים כלכליים ויחסים מדיניים בין א״י־סוריה מצרים ובבל. מלכי מצרים מן השושלות הראשונות היו עולים כבר לא״י הדרומית, ופֶּפִּי I (בשנת 2550 בערך) כבש את הארץ עד הכרמל. עוד בתקופה שלפני השושלות הידועות החזיקו המצרים בחצי־האי־סיני מפני המכרות שמצאו שם. כמאה שנה לפני פֶּפִּי עלה סרגון I מלך אכד על ארץ אמורו, היא סוריה, וכבשה עד חוף הים. בלי ספק הקדימו גלי ההשפעה השומרית־הבבלית להגיע לסוריה ולא״י לפני חיל הכובש הגדול.

תאור א״י ע״י מצרי מהמאה הכ׳ לפה״ס.

כבושי בבל ומצרים בסוריה ובא״י חלו בראשית תקופת הברונזה. על שם השבטים נושאי התרבות בארץ, קוראים אותה בשם תקופת הכנענים. מתוך כתבי המצרים אנו למדים, שארץ כנען עמדה בכל התקופה הזאת במדרגה גבוהה, הן בחיי הכלכלה והן בתרבות הרוחנית. מראשית האלף השני נשאר ספורו של הפליט המצרי סינוּחֶה, המתאר את ארץ כנען. התאור מתאים גם לדברי התורה וגם לתוצאות החפירות. בארץ ישבו עובדי אדמה חרוצים אשר ראו ברכה בעמלם, כי האדמה הוציאה למכביר חטה, שעורה, גפן, זית ותאנה. דבש וחלב היו מן המאכלים הרגילים, גם עדרי צאן ובקר, חיות השדה ועוף הבית היו מצויים לרוב. ובכן, ארץ זבת חלב ודבש גם בעיני מצרי ולא רק בעיני נודדים־במדבר. הארץ היתה מפוררת לרשויות רבות, ומן המדבר נשקפה תמיד סכנה לישוב מן הרועים הגבורים הרעבים ללחם וצמאים למים. בנדון זה אין הבדל בין ימות סינוחה במאה העשרים לפני הספירה ובין ימינו אלה במאה העשרים לאחריה. בין א״י ושכנותיה היתה תנועה תדירה, סוחרים ושליחי מלך מצרים היו עוברים לעתים קרובות בארץ. כבר בדורות שקדמו לסינוּחֶה היו המצרים מביאים עצים מהכרמל ומן הלבנון, גם בבל נטלה עצים בסוריה. גם שמן, יין וארג נמכר לחו״ל, ממצרים הובאו כלי חרס משובחים, קשוטים ותכשיטים ממתכת ומאבן יקרה.

ציורים של עמי כנען במצרים.

מתוך ציורים בקברי מצרים מכירים גם צורתם של תושבי ארץ כנען בראשית האלף השני, טיפוס שונה בהחלט מזה של המצרים: גלגלת ופנים ארוכות,

תבואה ברה (חטה ושעורה) מצויה עד היום בארץ. בלי כל ספק אכל האדם הקדמון תבואה זו עד אשר למד לזרוע. עובדי האדמה הצטפפו יחד בכפרים, בתוך מערות טבעיות וחצובות או גם בבתי־חומר עגולים עם יסוד של אבני־שדה מתחת וגג מענפים וטיט בצורת כפה ממעל. בתי חומר כאלה מצויים עד היום מצפון־מזרח לאחלב (חַלֶב). בא״י נמצאו שרידי בתים ניאוליטיים עגולים בסביבות ים כנרת (כרזים ועוד). את המקום לבנין הכפרים בחרו בזהירות רבה, קרבת מעין וקלות ההגנה היו תנאים הכרחיים לכל ישוב. גם לרוח המצויה הושם לב, שתחדור אל הכפר, ולזרם מי הגשמים שלא ישטפו את הבתים. הישובים היו מבוצרים מוקפים גדרות וסוללות. רוב הישובים שבארץ, הקימים כעת, וגם אלה שנחרבו ולא נתחדשו, נוסדו עוד בתקופת האבן. עד היום נאספו בא״י שרידים מ־120 תחנות בערך מתקופת האבן. כל אלה נמצאו על פני השטח; בחפירות פריהיסטוריות החלו רק בשנת תרפ״ה.

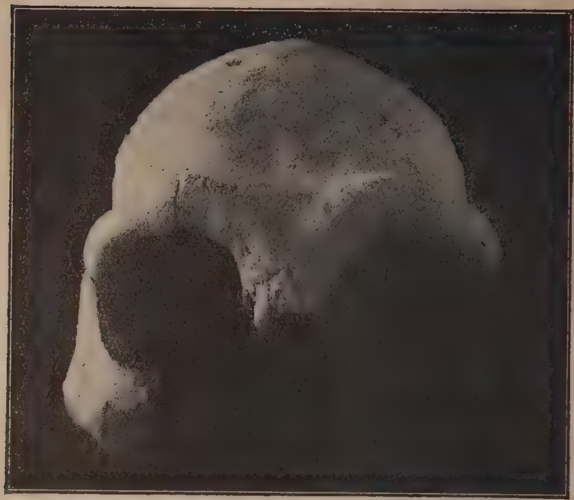
בניני ענקים בתקופת הברונזה.

באלף השלישי לפני הספירה הרגילה, בסוף תקופת האבן ובראשית תקופת הברונזה הוקמו בא״י בניני ענקים: מצבות, בתי מתים (דולְמֶן בלע״ז, שתי אבנים גדולות זקופות ואבן אחת מונחת עליהן), גלגלי אבנים (מכאן השמות גִלְגָל), שורות של אבנים (מצבות) לאורך הדרך וגם חומות ענק מאבנים גדולות בלי שום סתות ובלי חבור על ידי איזה מלט. הבנינים הללו היו אבני זכרון למתים או הקדשו לאלילים. בניני הענקים נפוצים ביותר בעבר הירדן המזרחי, אבל גם בעבר המערבי נשארו שרידים, אף על פי שמלכי יהודה החרדים לדבר ה׳ היו הורסים את המצבות וכל זכר לעבודת האלילים.

עמי א״י בתקופת הברונזה.

מספורי התורה אנו יודעים שתושבי א״י הקדמונים היו שונים מהכנענים ומהעברים ומיתר העמים הקימים בדור יציאת מצרים: החורים ישבו מלפנים בהר שעיר (ממערב לערבה), האדומים השמידום ויירשו את ארצם; בשפלת הנגב החזיקו העוים עד עזה, והכפתורים, קרוביהם או אבותיהם של הפלשתים, ירשו את מקומם. מצפון להם ישבו משני עברי הירדן הענקים או הרפאים, שנפרדו לשבטים שונים: במואב האימים (מַטילי אימה), בעמון הזמזומים (מזמזמים, מלחשים), בגלעד הזוזים, בבשן רפאים סתם. השבטים הללו אינם נכללים ברשימת בני נח, אי אפשר איפוא לציין לאיזו משפחת עמים התורה מיחסת אותם.

החקירה המדעית עוררה שאלות רבות בנוגע לתושבי א״י הקדמונים מנקודת המבט של האנטרופולוגיה (תורת גזעי האדם) והארכיאולוגיה והבלשנות, אבל עדיין אנו רחוקים מפתרונן. בתור מסקנות ברורות אפשר לציין: א) האדם הניאוליטי בא״י היה שונה בהחלט מהאדם הניאנדרטלי. במחצה השניה של הניאוליטיקום ישבו בארץ בלי ספק אנשים מהגזע הלבן. ב) בסוף תקופת האבן היו כבר בני כנען בארץ, מלבד בני הגזע הקדום האחר. ג) כבר באלף הרביעי היתה כאן תערובת של גזעים. על מציאותם של עמים לא־שמיים בארץ קרוב לתקופה ההיסטורית מעידים שמות

ציור 50 A. גלגלת האדם הגלילי הקדמון מפנים.

ציור 50 B. גלגלת האדם הגלילי הקדמון מן הצד.

האדם הניאוליטי עובד האדמה ורועה מקנה.

בשלשלת ההתפתחות בא"י אין חוליות חסרות כמו באירופה, כי לא חלו כאן שנויים גדולים באקלים במחצית השניה של הדילוביום. המעבר לתקופת האבן החדשה או הניאוליטית הוא אטי ובהדרגה. מתוך שהאדם השתמש אז בכלי אבן מלוטשה קוראים אותה גם תקופת האבן המלוטשת. בתקופה זו חלו גם המצאת הקדרות והאריגה. חרסיות מעידות על זמנן ועל מוצאן, כי מלאכת הכלים היתה שונה בתקופות שונות ואצל עמים שונים. בתקופה הניאוליטית החל האדם לגדל בהמות־בית גסות ודקות. אז נפרדו השבטים לעובדי אדמה ולרועי צאן וגמלים. החל הנגוד בין המדבר והישוב.

גרגירים ופרות ביער, חפר שרשים רכים ופקעות ראויות למאכל מן האדמה בעזרת מקל עץ או קרדום־צור שבידו, דרך אגב צד צפרים בקניהן, אסף דגים, רכיכות ושרצים על חוף הים, לא מאס אפילו בנבלה. מובן מאליו, שידע כבר להצית אש, כי זהו יתרון האדם מן החיה, אפילו במדרגה הנמוכה שבנמוכות.

דירה קבועה עדיין לא ידע—ופרנסתו לא הרשתה לו לדעתה—במקום שערבה שמשו בקש לו מסתור לישון. לכן אין שרידיו של אדם זה מצויים במערות, כי אם דוקא תחת כפת הרקיע על יד מעינות ועוד יותר במקום שאבן־הצור מצויה לרוב. התחנות שנגלו עד עתה מהזמן ההוא כמעט כלן מגרשי המלאכה של מסתתי אבן־הצור הן.

האדם הפלאיוליטי הופיע בראשונה בעבר הירדן המזרחי—רמות המישור היו נוחות בשבילו מן הדורי ההרים והבקעות — אחרי כן בבמות ההר בא״י המערבית, ומכאן ירד גם אל השפלה ואל חוף הים. התחנות הקדומות ביותר הידועות בעבר המערבי עד עתה הן בסביבות ירושלים: בעמק רפאים (מדרום לתחנת הרכבת), בהר הצופים, בבית סוחירה (בערבית בית סחור, ממזרח לבית לחם) ובהר הורדוס. מוצאים כאן «אגרופיות» בצורת שקד או משולש או גרזן, אשר שמשו להכאה ולהקשה, מגרדות ועוד מכשירים פשוטים אחרים. שרידי גופו של האדם הפלאיוליטי הקדום לא נגלו עד היום בא״י.

האדם הקדמון הצייד בפלאיוליטיקום המאוחר.

בגילים הפלאיוליטים המאוחרים (מוּסְטֶרְיָן, אוֹרִינְיַאסֶין ומַגְדַלֶנְיָן) גדל מספר המכשירים של האדם. חדודי חנית וחץ מעידים שידע כבר חנית וקשת. הוא עלה שלב אחד במדרגת ההתפתחות, ממלקט היה לצייד. ציד חיות גדולות, וביניהן גם טורפים מסוכנים, אינו מלאכה קלה ליחיד כלקט פרות, ובכן מוכיח הציד על ראשית ההתאגדות של משפחות. את הציד אין אוכלים מן היד אל הפה, נחוץ מקום נוח להכינו, והאדם כובש לו דירה בגרשו את החיה מן המערות. את שרידי מכשיריו ושיורי סעודתו של האדם הצייד הזה אנו מוצאים במערות המרובות שבארץ. הצור בתור חומר לתעשיה, והמערה בתור דירה, והיער והחיות אשר בו, והמעינות שהיו שכיחים יותר מאשר בימינו, והאקלים הנוח—עשו את א״י לגן עדן התחתון לאדם־הצייד.

שריד גופו של האדם הקדמון בגליל.

בשנת 1925 נגלה גם שריד גופו של האדם מגיל המוּסְטֶרְיָן במערה אשר בעמק נחל עמוד בקצה בקעת גינוסר. השריד הזה הוא חלק העליון של גלגלת מן הטיפוס הנֵיאַנְדֶרְטַלִי (על שם מקום בגרמניה שבו נמצאה גלגלת כזו בראשונה). העצמות עבות מאד—ולכן חלל המח קטן—המצח נמוך ומשופע, העצם שממעל לחורי העינים (במקום הגבות) בולטת. השריד הזה מספיק להשלמת צורתו של האדם הפלאיוליטי המאוחר הזה מתוך שלדי בני דורו שנגלו במקום אחר. לחייו של אדם זה היו גדולות וחזקות ונטויות לפניו יותר גם מאשר אצל השחורים בזמננו. — מכל הגזעים החיים היום דומה לו ביותר הגזע האוסטרלי הנמוך בהתפתחותו מכל האדם.

פרק שנים עשר.

סקירה על התפתחות הישוב בארץ.

א.

תקופת־האדם הקדמון והתקופה ההיסטורית שלפני יהושע.

את הגיאוגרפיה האנושית אי אפשר להבין מתוך הקשר עם יתר התופעות הגיאוגרפיות הטבעיות בלבד. צריך לדעת גם את התפתחותו של האדם בארץ, את המצבים הגיאוגרפיים בתקופות שעברו.

ארץ־ישראל זוהי בימת־מחזה, שנגלו עליה תופעות גיאוגרפיות שונות בצפיפות זו על יד זו, ומאורעות היסטוריים כבירים קרו בה תכופים זה אחרי זה במשך הדורות. היא יכולה לשמש משל להשפעת גומלים של גורמים טבעיים־גיאוגרפיים ואנושיים־היסטוריים. הגורם הגיאוגרפי העיקרי, אשר פעל במשך כל הדורות, הוא מצבה של א״י על פני הכדור. א״י שמשה גשר צר בין שתי יבשות גדולות ובין שני מרכזי תרבות עתיקה ועשירה, וביחד עם זה היתה תמיד ארץ־הספר של הישוב כלפי המדבר, ארץ־תאוה לשבטים נודדים רעבים וצמאים. מכאן התערובת, ולפעמים גם הערבוביה בגזעי האדם, בשפתו ובכל קניניו התרבותיים.

הגורם ההיסטורי היותר חשוב היא היותה ארץ קדושה לבני ישראל ואחרי כן בעיני כל בני הדתות אשר מקורן ביהדות.

האדם הקדמון המלקט בפלאיוליטיקום המוקדם.

ראשית הופעתו של האדם בא״י — על פי השרידים שנתגלו עד עתה — חלה באמצע הגיל המבולי, אחרי שעברו עידני הגשמים הגדולים וחזר האקלים החם. השטחים הגדולים שבפנים טבלת ערב־סוריה נהפכו לערבה ולציה, חרבו בה המעינות ונעלמו היערות, והאדם נמלט לארצות השכנות, וביניהן גם לא״י — זוהי העליה הראשונה מן המדבר. אפשר שגם מקודם התהלכו כבר אנשים בודדים בארץ, אבל ברור שהתיבשות הטבלה הסורית־הערבית גרמה להצטפפות הישוב בקצותיה, וביחוד בצפון המערב. מדרגתו התרבותית של הישוב ארץ־הישראלי הקדום הזה ניכרת מתוך השכלול והסגנון של כליו, הוא שייך לתקופת האבן המסותתה הקדומה (או פלאיוליטית הקדומה) לגיל השֶלֶאָן והאַשֵילֶאָן (על שם מקומות בצרפת). במדרגה זו עומדים עד היום השבטים המלַקְטים באוסטרליה ובפנים בוֹרְנֵיאו ובמקומות אחרים באזור הטרופי. כמוהם לא ידע עוד בן הארץ הקדמון שבקדמונים לצוד ציד גדול, כי אם לקט

שבפרחים. גדול דבורים על פי שיטה חדישה יש רק אצל היהודים והגרמנים.

היתושים הרבים, הנמצאים בכל מקום שיש בו מים נקוים ועומדים, מכת מדינה הם. מין אחד מהם, האֲנוֹפֶלֶס, מעביר את טפילי הקדחת. הרָשות הבריטית ומוסדות הרפואה ושמירת הבריאות של היהודים נלחמים מלחמת תנופה במַזיקים הללו. בין הזבובים השונים למיניהם יש מעבירי מחלות רבים. בשפלה ובשקע הם מצויים יותר מאשר בהר, כי הלילה הקריר אינו נוח להם. לא פחות מן 31 מינים של נמלים נמצאים בארץ, בשדות וגם בבתים. הפרפרים מרובים אצלנו, מהם גדולים ומהם קטנים, יומיים ולילִיים.

באביב ובקיץ מרובות הגחליליות («תולעת יוחנן» בשפות האירופיות). בתי האכרים ואהלי הבידואים מנוגעים, כמעט בלי יוצא מן הכלל, בטפילים שונים המרחשים על בשר האדם והבהמה.

סכנה חמורה ואיומה היא מכת הארבה למיניה. תאורי הארבה, העולה כעב הענן לחבל כל ירק, הידועים לנו מן התנ״ך, מתאימים בכל למכת הארבה האחרונה משנת תרע״ה. רשמי הארבה לא נמחקו במשך כמה שנים. הוא היה בעוזריהם של האנגלים להכניע את התורכים. הרעב המציק לארבה במדבר אינו הסבה היחידה לגלויו. את הארבה מלוים עופות רבים הבולעים אותו לתיאבון. הערביים ויהודי המזרח, ביחוד התימנים, אוכלים אותו חי, צלוי, מלוח וכבוש. תחבולה להפטר מסכנת הארבה לא נמצאה עד היום, אבל על ידי עבודה מסודרת אפשר להשמידו בבואו ולהקטין את האסון. הממשלה חקקה חוקים להשמדת הארבה בעזרת הצבור.

ממחוסרי חוליות נפוצות ביותר הרכיכות (חלזונות) למיניהן, השורצות במים וביבשה. יש מינים הישנים תרדמת הקיץ, ביחוד בחולות ובמדבר.

מבעלי־החי הנמוכים ראוי להזכר העקרב. כבר בימי הבית השני לא היה מצוי בעיר בנויה בתים טובים כירושלים. בימינו נשיכת העקרב אינה מסוכנת הודות לאמצעי הרפואה החדשים. מרובים גם הסרטנים בים, בימות ובנחלים. רק הנוצרים אוכלים אותם בא״י. קרוביו של הסרטן הם העכבישים הרגילים והארסיים. האחרונים אינם שכיחים.

חידקים שונים מועילים וגם מזיקִים, מעוררי מחלות, מתפתחים ומתרבים בארץ החמה יותר מאשר בארצות קרירות, לכן דורשת שמירת הבריאות זהירות יתרה. אחד המוסדות הראשונים של האוניברסיטה העברית בירושלים עוסק בחקירת החידקים ואופן המלחמה בהם.

החמה. הלטאה למיניה נפוצה בכל חלקי הארץ. במדבר נמצא מין צב, אשר ארכו מטר ומשקלו ק״ג אחדים. בשעת הדחק אוכלים אותו הבידואים.

הנחשים למיניהם מרובים בארץ, ויש ביניהם גדולים מאד, אבל הארסיים אינם מרובים כבימי המשנה. לפני עשרות בשנים היו נחשים אי־ארסיים מצויים כמעט בכל בית. לפי עדותו של הזואולוג אהרוני אין האחוז של הנחשים הארסיים בתחום הישוב אף אחד לאלף. יש סמנים מובהקים לארסיים, ואפשר להבחין ביניהם. בדרך כלל אלה הבורחים מפני האדם אינם ארסיים ואינם מזיקים, להיפך, הם מביאים כלם תועלת רבה, באכלם שרצים שונים, כגון עכברים. הפחד מפני הנחשים מופרז, ומגוזמים הם הספורים המתהלכים עליהם בין הערבים. במים אין נחשים ארסיים בכלל. חלקם של הנחשים הוא בין בעלי־החי ההולכים ונשמדים בא״י ובמדבריות הקרובים. על מכת נחשים מספרת לנו התורה ועוד מסע הצלב הראשון נִגף על יד צידון במכת נחשים. לאשרו של האדם יולדים הארסיים ולדות חיים מועטים והבלתי־ארסיים מטילים ביצים ומתרבים מהר. המינים הנזכרים בתנ״ך: אפעה, פתן, צפע, צפעוני ושפיפון כלם ארסיים, שמם העברי הוא חקוי לצפצופם המחריד.

הזיקית, המשנה לרגעים את צבע עורה, נמצאת בכל הארץ, אבל עמק הירדן החם מתאים לה ביותר. מאז החלה חקירת הארץ במאה הי״ט נצודו תנינים אחדים בנהר התנינים שמצפון לקיסרין. בשנים האחרונות קרו שוב מקרים אחדים שנעלמו אנשים או ילדים בבצות הנהר הזה. השלחופה מצויה בים וביבשה. הצפרדעים מרובות בבצות ובכל מקוה מים ובנחלי איתן וקולן נשמע למרחוק בלילות.

הדגים ידגו לרוב בימים ובנחלים. הדוגה תופסת כבר מקום חשוב בכלכלה. כשליש ממיני הדגים שבארץ מיוחדים רק לארץ ישראל. מבורך בדגים הוא ים כנרת, כארבעים מינים בו. אף־על־פי שבין הירדן ובין הנחלים המשתפכים לים המלח אין קשר, יש גם בהם מינים מיוחדים לירדן וליובליו. יש גם מינים החיים רק בירדן ובנילוס. את הקשרים צריך לבקש לא בהוה כי אם בעבר הגיאולוגי. שני מינים מוזרים יש: האחד משמיע קול, בשעה ששולים אותו מן המים, והשני זכרו מחזיק בקמטים שבפיו את הביצים שהטילה הנקבה. ציד הדיגים בעזרת פצצות עלול להשמיד גם את יחידי הסגולה המיוחדים רק לא״י, לכן נאסר בעונש חמור ע״י הממשלה.

משרצי העוף חשובה הדבורה, הנמצאת גם במצב בר וגם במשק האדם. הדבש שבתורה מכֻון גם לדבש דבורים וגם לדבש פֵרות. בימי התלמוד תפס גדול דבורים מקום חשוב בכלכלת האכר. אויבתה של הדבורה התרבותית היא הצרעה, המשמידה את הדבורה בבואה בהמון. זוהי מלחמת קיום קשה בשל הדבש

זו. השפנים המועטים אשר נצודו חיים על ידי החוקר העברי אהרוני מתו אחרי ימים אחדים בשבים. לשפן יש קרוב גזעי רחוק בקצה דרומה של אפריקה בתנאים אקלימיים ובארץ טרשים דומים לא״י.

העטלף נמצא בחרבות ובקברים החצובים בסלע בקרבת הישוב בכל הארץ. במערות שבמדבר אינו מצוי. בכל ערב בשעה שהדרור ויתר עופות היום נעלמים מתגלה ברחוב העטלף. הגדול שבעטלפים בא״י הוא השועל המעופף.

משפחות העופות מרובות ממשפחת היונקים והם נחלקים לארבעה סוגים: 1) קבועים בארץ כל ימות השנה; 2) נודדים בארץ; 3) נודדים לחו״ל אבל מקננים ודוגרים בארץ; 4) אורחים־פורחים המתעכבים בא״י זמן־מה. מהם יש צפרים הידועות רק מא״י. השכיח ביותר הוא הדרור הנמצא לרוב בארץ. הוא פורץ הביתה דרך החלונות הפתוחים ברוב ימות השנה, ולעיני האדם נוטל מעל השלחן פרורים וגם פרוסות לחם וסוכר. הדרור המואבי, המצטיין בקולו הערב, מיוחד רק לארץ מואב.—העורב מצוי בהרים, ושבעה מינים לו. היונים מצויות בכל מקום ומינים רבים להן. לחוף הים מצוי השחף. בבצות נמצא השקנאי. הקורא חי בהר ובעמק. השלו מתגלה בהמוניו בגנים ובשדות התבואה. גם עופות השיר רבים. החשובים שבהם: הזמיר הארץ־ישראלי, הנקרא בערבית בְּלבול, החוחי, הטרד, הזהבן, הנחליאלי. רבים מן העופות מצטינים בנוצותיהם עשירות־הגונים. היפה שבהם הוא יונק הדבש, הקטן מכלם. ברבוי צבעי נוצותיו הוא דומה לפרח מעופף.

מינים שונים לעופות הדורסים אשר בארץ. מהם קבועים ומהם נודדים. מפורסם הוא החיואי הדורס נחשים. קטן ממנו הוא הנץ. הנשר אוכל נבלות כאי וכצבוע ואינו אותו העוף אשר שמש סמל לרומאים ולעמים אחרים בזמננו. הגדול שבין עופות הטרף העושים מלאכתם רק בלילות, היא הלילית למיניה.

עופות הבית אינם מרובים החשוב ביניהם הוא התרנגול. לא רק הפלח מטפל בו, כי אם גם הבידואי ואתם הוא עובר ממקום למקום על גב הגמל או החמור. בזמן האחרון התחילו היהודים גם הם לטפל בגדול עופות ומביאים גזעים משובחים מחו״ל המטילים ביצים גדולות כל ימות השנה. עד כמה שיצליחו להתאקלם אין לדעת לפי שעה. האוז והברוז ימצאו בארץ רק במספר קטן, כי אין די מים עבורם. לעומת זה לא מעטים אוזי־הבר העוברים בהמונים ברום השמים. בתנ״ך לא נזכרו תרנגולים, אוזים וברוזים. היונה מלאה אז את מקומם במשק האכר, והיא עלתה גם על המזבח בתור קרבן העניים.

כתשעים משפחות של זוחלים ודוחיים מנו החוקרים בארץ. האקלים החם ומעוט הגשמים והעננות נוחים לקיומם, כי הם אוהבים להתחמם לאור

מיוחדת היתה לפנים לאתונות צחורות. השם חמור שהוא לגנאי באירופה, היה מכובד לפנים במזרח («יששכר חמור גרם»). נשיא העיר שכם בימי יעקב היה שמו «חמור». אבות החמור הביתי הערוד והפרא היו מצויים במזרח הארץ עד המלחמה האחרונה.

סוסי הבידואים נועדו רק לרכיבה ביחוד בקרב. הם מצטינים ביפים, בקלות רגליהם, בפקחותם ובנאמנותם ומוכשרים לשאת את רוכביהם גם על החול וגם על הטרשים. הבידואים רושמים את יחסי סוסיהם בספר, כי כבודם ותפארתם עליהם. לשלום סוסו ידאג ערבי מדברי יותר מאשר לשלום נשיו וילדיו. הסוס הובא לארץ כנען בימי ההיקסים (המאה הט״ז). בתוך מקנה בני ישראל לא נזכר. אצל הפלחים הערבים מצוי אך מעט, בעיקר לרכיבה. האכרים היהודים והגרמנים שבא״י משתמשים בו גם לעבודת השדה וגם למשא. הפרד, הבא מן הסוס והחמור, חזק כסוס וזהיר כחמור, ומסתפק במועט כמותו. משתמשים בו למשא ולמשוך את העגלות. בארץ אין מגדלים אותו. קונים אותו מחו״ל, מצידון וממקומות אחרים בסוריה.

החזיר טמא למושלמים, ולכן איננו מצוי בארץ, אלא במספר מצומצם אצל הנוצרים שבאו מחו״ל. לא כן חזיר היער, הוא שכיח עד היום גם בסבכי הירדן, גם בבצות החולה, ואפילו בערבות היבשות הדלות. הוא מסתגל לכל מיני מזון. בכרם הוא מזיק בדריסתו יותר מאשר באכילתו (גפן ממצרים תסיע... יכרסמנה חזיר מיער—תהלים פ׳, ט׳—י״ד).

הכרסמנים למיניהם רבים בארץ העשירה בשיחים. מלבד עכברי הבית, המצויים בכל העולם, יש משפחות רבות של עכברי השדה. לפעמים הם מתרבים באופן מבהיל ונעשים מכת־מדינה, באכלם את יבול השדה. מחלקת החקלאות הממשלתית נלחמת בהם ושולחת בהם את הדבר על ידי הפצת הבקצילים של המחלה. אורחים בלתי קרואים בשדה הם גם הירבוע והחלד. כעכברים עלולים גם הם לבוא המונים המונים. גשם שוטף ממושך מטביע את העכברים והחלדים בחוריהם. לחלד ולחפרפרים השונים יש השפעה מרובה על יצירת שכבת עפר תחוח ממעל, כי הם חופרים להם קן ומנהרה מתחת לארץ, מפוררים את הקרקע ומוציאים את העפר חוצה.

מלבד ארנבת הבית מצויות גם ארנבות־שדה. הנמנמן והמרמוטה ישנים שנת חורף ארוכה בהר, וקצרה בשפלה. בשקע הירדן החם מסתפקים בשנת לילה בלבד.

למשפחת שטוחי הפרסות שייך השפן, השוכן בסלעים בסביבות ים המלח ובמדבר סיני. קטן הוא השפן אבל קשה לצודו, כי מסתתר הוא בזריזות רבה בנקיקי הסלעים. עד היום אין בִּיבַר אחד בעולם, אשר יוכל להתפאר בחיה

עד ראשית המאה הכ׳ בעמק הערבה. הוא היה דומה למופלון אשר בהרי כריתים וסרדיניה. לכבשים בני התרבות אליה גדולה ושמנה, אשר משקלה יגיע עד 5 ק״ג. האליה משמשת אוצר שומן לכלכלת הגוף בימי היובש הרעים. העזים רובן שחורות ואזניהן ארוכות ומדלדלות. מזונן דל מזה של הכבשים. הן מבקשות מרעה גם במורדות זקופים, כי מטיבות הן לטפס ומצוינות הן באומץ לבן. העזים אוכלות את השתילים הרכים ומחריבות את העצים, לכן אסרו חז״ל לגדל בהמה דקה בא״י בקרבת הישוב. העזים עומדות לחליבה, ולכן מגדלים אותן עדרים עדרים בקרבת הערים הזקוקות לחלב, ומביאים אותן אל השכונות לחָלבן לעיני הקונים. חלב הכבשים נעים לחיך פחות מחלב העזים ומגדלים אותם בעיקר לשחיטה. בכל משתה ושמחה עורכים הערבים זבח מן הכבשים.

הבקר קטן ודל מחוסר מרעה רענן ברוב השנה ומפני העבודה הקשה. הוא התמעט במספרו וירד בכמותו מתוך החרבנות שעברו על הארץ ומפני בערותם של האכרים, אשר ירשו את מקום היהודים בארץ. האכר הערבי מיגע את בהמתו בחרישה ובדישה ומטפל רק מעט בצרכיה. פרות הבשן (גולניות) גדולות וחזקות מפרות אחרות שבא״י, אבל גם הן נופלות מפרות דמשק, בירות ומצרים, הרובצות בנאות דשא ושותות מים טובים כל ימות השנה. האכרים היהודים מגדלים פרות מגזע סורי, מצרי או הולנדי. חלבן רב וטוב מחלב הפרות המקומיות, אבל הרביה אצל הגזעים הזרים לקויה. בשר בקר נאכל ע״י היהודים והנוצרים בני חו״ל. הערבים אינם רגילים בו כי אם בבשר צאן. בבצות הגדולות שבחולה ועל יד חדרה מגדלים את המריא (ג׳אמוס בערבית), שור שחור גדול ומקרין, האוהב להתגלגל בבצות.

הגמל שבא״י הוא בעל דבשת אחת, מזונותיו מועטים ודלים ותועלתו מרובה מאוד. על גבולות המדבר מגדלים אותו הבידואים במספר רב ומוכרים את הזכרים לאכרים, שאינם עוסקים בגדולו, לכן אין רואים בא״י המערבית סיחי גמלים. בגמל משתמשים למשא ולעבודת השדה. לעתים קרובות אפשר לראות בשפלה גמל מושך במחרשה. בשרו מאכל־מטעמים לבידואים בימי חג ומועד, ואת חלב הנאקה ישתו, מעורו יעשו סנדלים ומשערו יטוו בגדים, ופרשו משמש להסקה. לכן חביב הוא מאוד על הערבי. ה«גמל שבמשפחה» הוראתו בערבית כמו «הארי שבחבורה» בלשוננו.

החמור חשוב ביותר בין בהמות המשא והמרכב בכפר ובעיר. הוא מחונן בכל הסגולות הדרושות לשבילי הרים. בזהירות רבה הוא עולה במשעולים התלולים אשר בהרים. במזון איננו בורר ביותר ומסתפק במועט. משתמשים בו גם לעבודת השדה, לחרישה ולדישה בתור עוזר לגמל או לשור. — חשיבות

עושה שמות גם בכרמים ובמקשאות. בלילה הוא משמיע את יללתו כתנוק בוכה ליד הכפרים והשכונות הקיצוניות שבערים, מזמין את חבריו להתחבר אליו ולבקש מזון, בפחדו ללכת יחידי. ביום הוא ישן בנקיקי הסלעים ובין החרבות («כשועלים בחרבות» – יחזקאל י״ג ד׳; «על הר ציון ששמם שועלים הלכו בו» – איכה ה׳ י״ח). הגדול שבאוכלי נבלות הוא הצבוע, המשרך את דרכו אחרי השירות בלכתן למדבר. הוא החיה הטפוסית של המדבר וסֵפר המדבר.

בין חיות השדה המתפרנסות על הצמחים רבים הצבאים למיניהם. מכאן «ארץ הצבי» גם בפי המצרים (ראה להלן ציור 51 עמוד 152). צבאי־היערות נשמדו כליל, כגון בכרמל, וגם המינים המדבריים נתמעטו מרוב הציד אשר יצודום הבידואים, המפילים אותם ביריה או צדים אותם בתחבולות שונות.

היעל שוכן עד היום ב«הרים הגבוהים» בסביבות ים המלח עדרים־עדרים, חמשה ששה בעדר ויותר. אם יצודו עפרים חיים יסתגלו ויתרגלו לאדם ולמזונותיו. גם הראם היה שייך למשפחת הצבי. גם האיָלים למיניהם נשארו מעט מהרבה.

קרובים למשפחת הצבאים הם הכבשים והעזים המרובים בין בהמות הבית. כבש הבר הוא הזֶמֶר שבתורה (בערבית כֶּבֶש, שי״ן ימינית) היה מצוי

ציור 49. כבשים בעלי אליה שמנה במושבה עברית.

ויש שמחליפים אותם זה בזה. שניהם היו מצויים בראשית המאה הכ׳ במספר קטן בשקע הירדן ומזרחה לו, ולעתים רחוקות נראו בהר המערבי בבואם לטרוף צאן ובקר. כעת נעלמו; מהנמר חיים אולי זוגות בודדים במדבר יהודה, אבל הם לא יקימו את מינם בארץ.

טורפים קטנים ממשפחת החתולים שכיחים בכל חלקי הארץ והם מסוכנים לעופות הבית. לסוג זה שייך השונרא, אבי חתול הבית, ושני מינים לו: האחד מוצאו ממצרים, מולדת חתול הבית, שהיה קדוש בעיני המצרים הקדמונים, והשני הוא חתול הבצות החי בגאון הירדן, שכנתו היא הנמיה החרוצה ממנו לטרוף טרף. חתול הבית לא נזכר בתנ״ך, אבל בימי המצור שלפני החורבן השני אכלו בירושלים גם חתולים. הוא קשור לחצר יותר מאשר לבית. אינו רגיל אצל בני אדם ואינו מקבל את מרותם כמו באירופה ובאמריקה. החתולים התרבו מאד מאז נשמדו כלבי הרחוב, שהיו מתחרים בהם בחטוט אחרי שיורי סעודת האדם, באשפתות.

הדוב הסורי, מלפנים חיה מסוכנת אורבת בדרכים («דב אורב הוא לי», איכה ג׳, י׳), איננו עוד בארץ, גם בחרמון ובלבנון נשמד בשנים האחרונות, ורק בארם נהרים ימצא. אוהב יערות הוא, וכאשר נכרתו היערות בא״י פנה לה עורף. גם הזאב מצוי מעט, ושני מינים לו בארץ. במזרח לירדן סכנה הוא לעדרים.

הכלב, קרובו של הזאב, מצוי בחצרות האכרים ועל יד אהלי הבידואים. לפני הכרזת החופש בתורכיה (1908) היו כלבי הרחוב מרובים בערים. כל שכונה וכלביה, אשר לא הרשו לכלבים זרים לחדור לתוך תחומם. כעת נשמדו כמעט כליל בערים, והשרידים שבכפרים הולכים וכלים. השלטון מבער אחרי כלבים שאין להם בעלים, מפני מחלת הכלבת המתפשטת על ידיהם. כלבי הרחוב דומים לכלבי העדרים, בינונים בגדלם וצבעם כתום־אפור או חום בהיר כצבעי הקרקע. הם היו מצויים גם בימי קדם («ישובו לערב יהמו ככלב ויסובבו עיר» — תהלים נ״ט, ז׳, ט״ו). אנגלים ויהודים הכניסו מן המערב כלבי בית וכלבים שומרים שונים.

שני מיני שועל חיים בא״י, וביחוד בדרומה. שניהם מחבלי כרמים כבימי בעל שיר־השירים, דורסים גם עופות ויונקים קטנים. באכלם את עכברי השדה מביאים הם גם תועלת לאכר חלף הנזק שהם גורמים לו.

קרוב למשפחת השועלים ומצוי הרבה יותר מהם הוא האי. סתם שועל שבמקרא ובמשנה אינו אלא האי המילל בלילות בצאתו לבקש אוכל. קולו אי — — אי — — — אי ממושך. פרנסתו בעיקר על נבלות, ולכן ישכון בקרבת הכפרים והמחנות, אבל גם בעופות חיים לא ימאס. כשועל הוא

פרק אחד־עשר

החי בארץ

אזורי האקלים השונים, רבוי מיני הצמחים ומצבה הגיאוגרפי של א״י בין שני חלקי התבל משכו אליה בעלי־חיים ממינים רבים שונים זה מזה. בארץ קטנה זו נפגשים מינים טפוסיים מן הַפאוּנָה (עולם החי) הפַלאיוֹאַרְקְטִית (הצפון של אסיה ואירופה) ההודית והאֶטיופית (חבשית ובכלל אפריקאית). ומלבד זה מפליאות את הזואולגים (חוקרי החי) עשרות חיות מיוחדות רק לארץ־ישראל: יונקים, עופות, זוחלים, דוחיים, דגים, שרצים ורמשים מסוגים שונים. תנאי הקרקע, המזון והאקלים בלבד אינם מספיקים לבאר תופעה זו; כי יש ביניהם מינים, כגון עופות מגביהי עוף, הנמצאים רק בגליל קטן בא״י בלבד, אף־על־פי שהם מסוגלים להתרחק ממקומם. קרוב לאמת, שרובן של החיות הללו הם שרידי מינים שהיו נפוצים מלפנים על פני ארץ רבה.

במשך התקופה ההיסטורית נדלדלה א״י במיני־חיות שונים. מהם היו אחדים מצויים עוד בעשרות השנים האחרונות, וכעת נשמדו בכלל או נעלמו מארצנו. האריה מלך החיות, אשר הפיל פחדו לפנים על האדם והבהמה («אריה שאג מי לא יירא»)—אינו מצוי בגבולות א״י, סוריה וארם נהרים, כי אם בפנים ערב ובהרי מדי ופרס. בשבעה שמות שונים (ארי, אריה, גור, כפיר, שחל, לביא, ליש) – בהתאמה לגיל ולִזן, נקרא בתנ״ך, וכמאה ושלשים פעם נזכר שם בתור סמל העוז והכח. הארי היה שכיח מלפנים בכל חלקי הארץ, וביחוד בגאון הירדן (שם נגלה שלד שלם – כעת בבית־נכאת במינכן) ובשרון, מקומות שהתאימו לו כג׳ונגלים בהודו וכסבכי יער שדרות ליד נהרות אפריקה («הנה כאריה יעלה מגאון הירדן» ירמיהו מ״ט, י״ט).

בימי התלמוד כבר נתמעטו האריות, ורק האגדה מרבה לטפל במלך החיות בתור משל לבני אדם תקיפים. ימיו האחרונים בא״י חלו בתקופת מסעי הצלב. ודי סירחן (עמק האריות), היורד מן החורן אל נאות ג׳וֹף, מזכיר לנו את מציאותו בימי קדם.

הנמר הנזכר בתנ״ך איננו הטיגריס אשר בהודו, אלא מין אחר, קטָן וחלש ממנו (פנתר או ליאופרד בלע״ז), דומה לנמר הברדלס הנזכר במשנה,

דרום הבשן והגולן וגם הרמות של החורן הן אדמת חטה מצוינת בטובה. הגרעינים קשים ומבריקים כזכוכית, הם מכילים בתוכם חומר עמילני הרבה, ולכן הם מסוגלים לאטריות, ולשם תעשית האטריות קונים אותם סוחרי חוץ־לארץ. סניף המסילה החג׳אזית לחיפה, שנגמר בשנת 1906, הביא את עבודת האדמה לידי התפתחות רבה, אבל לעת עתה משתדלים התושבים רק לעבד שטחים נרחבים מבלי לחשב על שיטות חדשות ועל השקאה מלאכותית שהיתה נהוגה בה מלפנים. לו היתה ארץ זו מעובדת כראוי היתה יכלה לפרנס את א״י וחלק מסוריה בתבואותיה. אילני סרק הבר ושיחים מטעי גפן, תאנה, זית ושקדים נמצאים בהר החורן אצל הדרוזים. צמחית הליג׳א דלה, רק ב«קע»ים יש מעט תבואה או ירקות.

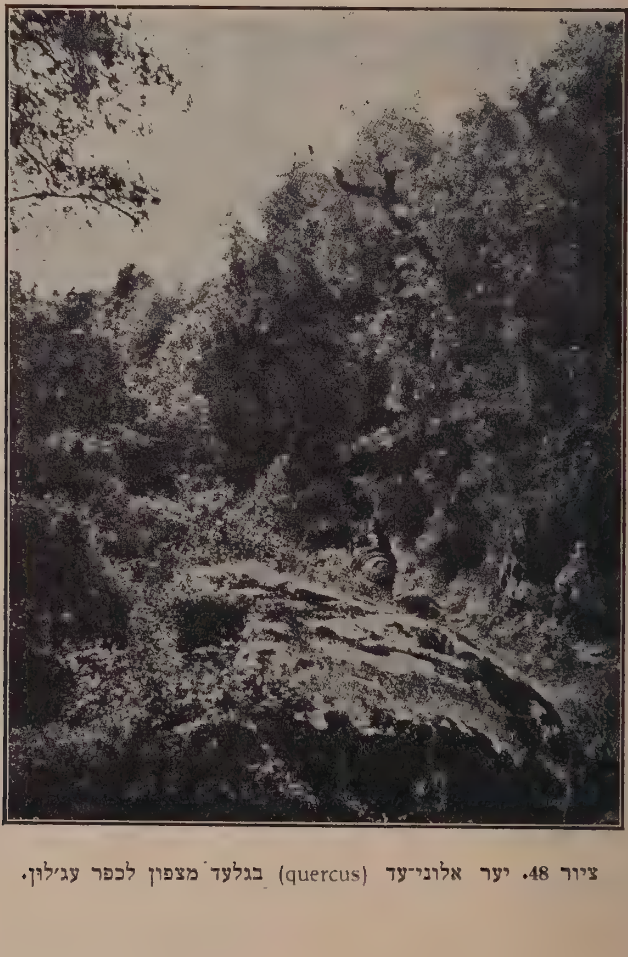
ביערות הגלעד אין העצים ממין אחד כי אם מעורבים: אלונים, ארנים, אלות ובטנים. יש שטחים נרחבים מכוסי יער־עד סבוך כל כך עד שקשה היה למדדם ולרשום מהם מפה. בנגוד לבשן מרובים פה גם כרמי גפן, זית ותאנה. סלט ומחוזה מפורסמים בענביהם הנמכרים יבשים בתור צמוקים. גם כרי תבואה נרחבים נמצאים בגלעד.

במואב נעדר היער והכרמל. גאיות הנחלים בחלקם התחתון מצטינים בדקלים ובשיחים טרופיים כפי שהזכרנו. מואב ארץ תבואות ואדמת מרעה היא (ראה לעיל ציור רמת מואב).

בכפרים המועטים שבהר שעיר הצפוני זורעים תבואות, מצוי גם הגפן, הזית והתאנה. ביער צומחים מיני האלון הקטנים ובטנים. בדרום הערער למיניו הוא השיח המצוי ביותר. בגאיות על יד נחלי איתן גדלים השיחים שהזכרנום בעמקי מואב על חופי ים המלח.

בעבר הירדן המערבי. לגלגל זה מתכון אסף המשורר (תהלים פ״ג, י״ד) בקללו את הרשעים «שִׁיתֵמוֹ כגלגל כקש לפני רוח». קללה כזו שכיחה עד היום בפי הערבים.

בצפונו של הגולן ושל הבשן מכוסה הקרקע בטרשים רבים. ביניהם עולים באביב עשבים ודשאים גבוהים המספיקים מרעה טוב לעדרי הבידואים. המרעה הזה שמן כמו בימים הקדמונים. פרות הבשן (הגולן נכלל מלפנים בשם הבשן) גם היום טובות ויפות מאלה שבעבר הירדן המערבי, אבל אלוני הבשן המפורסמים, שמהם עשו הצורים את משוטי אניותיהם, נגדעו לגמרי ואין להם שריד לא בצפונה ולא בדרומה של הארץ. בכלל קשה למצוא עץ בגולן ובבשן, מלבד עצים קדושים מועטים ועצי פרי בכפרים של הצ׳ירקסים. בנחלי איתן נמצא את הצמחים הידועים לנו מן הגליל.

ציור 48. יער אלוני־עד (quercus) בגלעד מצפון לכפר עג׳לון.

עמק הירדן, הושיב פקידות חקלאית שעבדה את העמקים הללו.

מדרום למיצר העמק היתה שורה של נאות מדבר: אלכסנדריום, פַּצָאֵלִיס, אַרְכֶלַאִיס, דוך, נערן והגדולה שבהם יריחו. יער התמרים וגנות הבושם שביריחו היו יחידים במינם בכל העולם העתיק, וכל מי שכתב אף בקצור על א״י לא נמנע מלהזכיר את הפלאים הללו. אחרי חרבן ביתר, כאשר עברה יריחו לידי הגויים, גלה כבודה. היהודים עקרו את שיחי הבושם ואלו שנשארו לא ידעו הרומים לטפל בהם ונאבדו עד היום הזה. שנים רבות היה הבושם היריחוני כעין מונופול בידי היהודים. כעת מצטינת יריחו בתפוחי־זהב, הנמכרים בשוקי ירושלים שבועות אחדים לפני הבשלם בסביבות יפו. בעין־גדי גדלים אילני סרק, מעט תבואה וירקות, אבל כרמי עין־גדי ודקלי חצצון תמר חלפו ואינם.

מצמחי הבר שבערבות יריחו ידועים בעולם מינים מוזרים אחדים, כגון: ענבי סדום, הנראים כתפוחים יפים ובפנים רק מעט אפר בתוכם, שושנת יריחו, צמח המתיבש, ואם יתנוהו אל המים אף אחרי שנים רבות, יחזור לתחיה.

בעמקים שממזרח לים המלח גדלים דקלי הבר. מענפיהם מביאים לולבים לירושלים. בחצי האי של ים המלח יש נוה מדבר פורה העוסק בזריעה, כאשר יעיד שם הכפר מזרעה. נאות מדבר חשובים יש גם מדרום לים המלח בגֹור־אל־פיפה בקרבת צוער העתיקה, עד היום יש פה חורשות תמרים המזכירות את צוער עיר התמרים, אבל התושבים אינם שמחים בעשרה של אדמתם, כי הקדחת מכלה אותם. מדרום לגֹור־אל־פיפה יש רק תחנות מים בשביל השיירות ואין עבודת אדמה בואכה עקבה, היא אילת העתיקה. רק לרגלי הרמה המזרחית על יד הנחלים היורדים ממנה היו מלפנים מקומות מיושבים. הצומח בערבה דומה באיכותו לזה שבשפלת הנגב אלא שהוא דל ממנו בכמותו, כי הגשמים יקרי־המציאות הם כמו בקהיר.

בעבר הירדן המזרחי לכל אחד ממחוזותיו הטבעיים צמחיה מיוחדת לו. על המינים המצויים בהר המערבי נוספים פה מינים חדשים הנפוצים בערבות אסיה המרכזית. על אשדות ההר המערבית וע״י פרשת המים הסמוכה להן מצויים עדיין צמחי אגן ים התיכון, כלומר העצים והשיחים שאינם משירים את עליהם, שהכרנו בא״י המערבית. הם הולכים ונעלמים בפנים הארץ ואת מקומם תופסים צמחי הערבה החד־שנתיים, הצצים וגדלים חיש ונובלים בבוא הקדים. השיחים קטנים וקשים מאלה שבמערב, מהם מחוסרי עלים, ועשב קשה כגון עשב החלפה. יש שיחים חד־שנתיים שהרוח עוקרתם אחרי שהתיבשו ובהתגלגלם על פני האדמה מתחברים ומתדבקים בקוציהם עד שנעשים כגלגל קל המתגלגל חיש כנשוב הרוח. הגלגל הזה מצוי מעט גם

הצפוני עד המיצר השומרוני (מדרום לבקעת בית שאן) ובין החלק הדרומי. בצפון מצליחות עדיין תבואות בלי השקאה, לככר הירדן אין עוד אופי מדברי. בדרום אין הצומח התרבותי מתפתח בלי השקאה.

בכל השקע יש שוב להבחין בין העמק במובן הרחב ובין הרצועה הצרה שעל יד הירדן או על יד נחלי איתן המשתפכים אליו. בכל מקום שאין המים התחתונים פועלים נפוצים רק הצמחים המסוגלים לשאת חורב ארוך, כמו: הקוצים למיניהם, שיחים קשים שונים ועצי שטה הגדלים במדבריות, צמחי מלח ובורית והחמדל שהזכרנו בנגב.

הירדן ופלגיו שוטפים בין שדרות רחבות של סבכי שיחים ועצים. זהו «גאון הירדן», המלוה אותו ממעינותיו עד קרוב לשפכו לים המלח. על יד הירדן העליון ופלגיו אפשר למצוא את ההרדוף, מיני אלונים, דפנה, הדס, צפצפה ואפילו התדהר. מדרום למיצר נמצא את הצפצפה הבבלית, את הערבה והאשל. צמחים בעלי גבעולים ארוכים מטפסים ועוברים מעץ לעץ ויוצרים סבכי יער כמו בארצות טרופיות, ובמרחק של מאות מטרים מהם מתחילה ערבת הככר הדלה.

בבקעת החולה, המלאה אגמי מים, גדלים צמחי בצה, ביחוד הגומא, שהזכרנוה כבר בבצות החוף. באמצעי הטכניקה החדשה אפשר ליבש את הבצות הללו וגם את הימה כלה ולרכוש שטחי אדמה פוריים מסוגלים למטע הכתנה ולקנה הסוכר. על מציאות קנה סוכר רב בעמק הירדן מעידות חורבות של טחנות הסוכר בימי הבינים. בהן היו סוחטים את המיץ מהקנים.

יפים הם נופים המעובדים בעזרת השקאה מלאכותית בשקע הירדן. עמק גינוסר, המושקה מנחלים רבים הבאים מהרי הגליל העליון והתחתון, הפליא מלפנים את עיני רואיו בפוריותו. חכמי התלמוד ויוסף בן מתתיהו בחבוריו מרבים לספר בשבחו. צמחים הזקוקים לאקלימים שונים נמצאו פה קרובים זה לזה, בבקעה ובאשדות ההר הקרובות. בקעה זו הולכת וחוזרת לכבודה הראשון בזכות העבודה העברית. דומה לבקעה זו היא בקעת בטיחה על יד שפך הירדן אל ים כנרת. היא מספיקה ירקות לשוקי דמשק שבועות אחדים לפני בשולם באגן דמשק. את השטחים שבקצה הכנרת הדרומי ועל יד מוצא הירדן החיו ישובים עבריים אחדים.

גם בקעת בית שאן, שהיתה מפורסמת מלפנים בפוריותה בגלל מימיה המרובים, עד שאמרו עליה שהיא פתחו של גן העדן, הולכת ונבנית. מלפנים היה פה זית ופשתן מצוין, כעת נעשו נסיונות בגדול צמר גפן והצליחו.

אדמת זריעה פוריה נמצאת גם בעמקי הנחלים היורדים משומרון הצפונית, ביחוד על יד נחל בוקיעה ונחל פַּרעָה. השולטן שהחזיק באדמת

כל מה שנרחיק ללכת צפונה נמצא יותר עמקים רחבים ופוריים, גם באשדות המזרח אין שממה כבמדבר יהוּדה.

יפה הוא מחוז שכם בואכה עין־גנים. שמן זית מרובה כל כך בהרי שומרון עד שיכולים להשתמש בו לתעשית הסבון. גם בתבואות מכלכלת הארץ את תושביה המרובים. הבקעות והעמקים הרחבים: בקעת סיה, בקעת מכמתת אשר (מחנה בערבית) מדרום לשכם, בקעת עין סוכר ממזרח לה, בקעת גַּרק ועמק דותן כלו — שדי לבן טוּבים הם.

הכרמל היה מיוער מלפנים. כעת מחציתו הדרומית בלאד־א־רוחה חשופה בלי עץ. בכרמל במובן המצומצם יש שיחי בר ועצים נטועים בידי אדם בעשרות השנים האחרונות. ביחוד בקצה הכרמל אצל חיפה יש חורשות ארנים יפות. מטעי עצים נמצאים רק בכפרים העבריים, בזכרון יעקב ובנותיה.

בגליל התחתון הרמות והעמקים שדות לבן מצוינים מימות עולם הֵם. מהיער שהיה נשארו רק שרידים מועטים, כגון מדרום מערב לנצרת ואצל בית אלונים (סֶגֶ׳רָה), אחרי שגם המלחמה האחרונה עשתה בהם שמות. המטעים לא תפשו פה את מקום היער כמו בשומרון. בתוך הנוף מתבלטים הכפרים העברים והנוצרים על־ידי המטעים הנמצאים על ידם, אם מעט או הרבה, אבל פרנסתם בעיקר על זריעת תבואות וקטניות. בידי הערבים נמצא פרדס רמונים גדול ויפה בכפר כנה על יד הדרך מנצרת לטבריה. בעמקים ובבקעות המפרידים בין הגליל העליון והתחתון נמצאים כרמי זית גדולים וטובים.

בגליל העליון נשמר היער יותר מאשר בכל א״י, ביחוד בהרים, אשר מעבר לגבול הממונות הבריטית. אף־על־פי שההר גבוה מזה שביהודה יש בו שדות לבן, כרמי זית וגפן ותאנה. קרבת הלבנון, מדת הגשמים המרובה והמעינות המרובים נִכרים לטובה בהשפעתם על הצומח. הצבע הירוק אינו נעלם אף בסוף הקיץ, מפני הגובה והקור בחורף חסרים פה עצים שונים המצויים בגליל התחתון, וחז״ל נתנו סימן לדבר: מכפר חנניה ולמעלה כל מה שאינו מגדל שִׁקמין — גליל העליון, ומכפר חנניה ולמטה כל מה שמגדל שקמין—גליל תחתון. השקמה נפוצה ביחוד בשפלה והיא עולה גם בהר נמוך, אבל לא בבינוני כהרי הגליל העליון. לעומת זאת נפוץ פה עד היום החרוב, הנזכר לעתים קרובות באגדה התלמודית, עצי תות, האורן והברוש.

מחוז צמחים מיוחד במינו בא״י, ואפילו בעולם כלו, הוא «שקע הירדן». בין צמחיו יש מלבד המינים המצויים בכל הארץ גם אורחים ממרחקים, מכוש ומהודו, בהתאמה לאקלים הדומה לארצות הללו. מלבד זה יש פה מינים שאינם במציאות בשום מקום אחר בעולם, כי אין מקום אחר אשר חומו גדול כזה ועונת גשמיו חלה בחורף. בתוך העמק צריך להבדיל בין החלק

כי־אם כל ההר שבא״י היה כלו עטוף ירק לגוניו השונים. בעירו של בועז לא חסרים גם כרי תבואה פוריים, אבל הם טפלים למטעים, והשם «בית־לחם» אינו הולם יותר את המקום, כי בית זית הוא.

ציור 47. חורשת ארנים קדושה, שריד יער בבית מחסיר מדרום מזרח לשער העמק (כַּב אל וָד). את החורשה המתנוססת בראש הר רואים מרחוק מן הכביש העולה מיפו.

בהרי ירושלים הצמחיה היא אולי הדלה ביותר שבהרי יהודה, מחברון עד בית אל, כדבריו של הרמב״ן: «כל המקודש מחברו חרב יותר מחברו, ירושלים יותר חרבה מן הכל וארץ יהודא יותר מן הגליל». אבל גם הרי ירושלים אינם חשופים בהחלט, «הסירה מטפסת בין הסלעים ושומרת על העפר התחוח שעל האדמה לבל ישטפוהו הגשמים הזועפים. גם החצב גדל על הגבעות בקבוצות ומבצבץ מבין הסלעים בגבעולי פרחים הגבוהים והרעננים בסוף הקיץ, כשהכל נבל, יבש ועטוף תרדמת החורב. פה ושם מפיצה הקורנית את בשמה החריף והנעים, היא שולחת עמוק בקרקע את שרשיה ואיננה יראה את הבצורת» (אביזהר).

ההרים השוממים הללו היו מכוסים בימי אבותינו כרמי זית וגפן (הר הזיתים) ומעטה ירק מסביב לחומות העיר. גנות ורדים ופרחים אחרים ופרדסים היו לעשירי ירושלים במקום שעומדות כעת השכונות הדלות והמכוערות של בני בניהם. העמק אשר מאחורי שכונת הבוכרים נקרא בערבית נחל האגוזים. נפות ירושלים, בית־לחם ורמלה עשירות בעצי תאנה.

לזריעה מאשר אדמת השפלה. בעמקים בין הגבעות הראשונות נמצא גם את נאות המדבר היפות ביותר. הישובים שפרחו מלפנים בנגב היו בארץ הגבעות בין חלוצה, רחובות, צפת (היא חרמה) ותמר אשר אצל מעלה עקרבים. מוצאים אנו בסביבות הערים החרֵבות הללו לא רק שדות תבואה מעובדים על־ידי הבידואים, כי אם גם מדרגות עתיקות בהרים, גתות ושרידי בתי הבד, המעידים על כרמי גפן וזית שהיו כאן מלפנים. יותר לצד דרום בעין קדש ובפארן גדלות חורשות תמרים יפות וגנות ירקות על יד המעינות. רק בחלק מצער מהשטח המעובד מלפנים משתמשים כעת לזריעה.

הר הנגב ברובו מדבר הוא או מרעה דל לעדרי הצאן והגמלים של הבידואים. עצי המדבר ושיחיו, שהזכרנו למעלה, גדלים בודדים גם במורדות הגבעות המופנים לצד הים והגשם. אשדות המזרח מדבר מוחלט הן. גם בדרום יהודה, בהר העולה חברונה, אין הצומח התרבותי מצוי אלא בנקודות בודדות בלבד, תחת שמלפנים היתה פה שורה ארוכה של ישובים עשירים. תבואות אינן תופשות בהר הנגב כרים נרחבים כמו בשפלה. בודדות הן החלקות המתאימות לזריעה גם על רמת פרשת המים וגם על המדרגות. העפר התחוח אינו עמוק ואין יכלת למחרשה לחדור לתוכה אלא במקומות מועטים בלבד. ההר שבתחום העיר חברון ארץ מטעים הוא: גפנים, תאנים, זיתים. הענבים מאחרים פה להתבשל מאשר בכל ארץ ישראל והם נמכרים בשוקי ירושלים ויפו בזמן שענבים אחרים כבר כלו מן הכרמים. הירקות מצליחים על יד המעינות. יפה ביחוד העיר חברון בעצמה, החלק השמן שנפל בגורלו של כלב בן יפונה. בסביבות חברון היו מלפנים חורשות גדולות של אילני סרק גבוהים ומצלים. אלוני ממרא נזכרים בתורה, ועוד במאה השביעית מזכיר נוסע נוצרי, שהר אחד היה כאן מכוסה יער ארנים ועציו נמכרו לירושלים. גם בימי הצלבנים היתה עדיין חברון מספיקה עצים לירושלים. כעת אפשר למצוא עוד במקומות אחדים שיחי אלונים יפים על הרי חברון, המרנינים את עיני העולים מהרי ירושלים החשופים. יפה הוא גם עמק עין אל אֻנקור מדרום־מערב לחברון. בשפע מימיו משקים כרמי זיתים, גפנים, רמונים, אגוזים וירקות.

עצי יער בודדים מצויים בכל הרי יהודה. על־פי רוב נצלו מפני הקדושה החופפת עליהם. עצים קדושים היו בארץ־ישראל גם בימי הכנענים, וגם בימי ישראל היו עצים ידועים בעלי מסורת עתיקה חביבים על העם: אשל אברהם בבאר־שבע, אלוני ממרא, אלון בכות, תומר דבורה. יפה היא סביבת בית־לחם וגִלֹה המיושבת כעת על־ידי נוצרים. הזית תופש כאן את המקום הראשון ואחריו הגפן. הגבעות המכוסות זיתים יפים נותנות לנו מושג מא״י בימי שלותה. אז לא היו חברון, בית לחם ואנקור נאות מדבר בודדות,

מרחובות ואילך לצפון: כרמי־גפן (ראשון־לציון), זית (לוד) ופרדסים של תפוחי זהב (ביפו ובפתח־תקוה; ראה להלן בפרק על הישוב את הציור פתח־תקוה ופרדסיה). בכפרים הערביים תופשת גם כאן הזריעה מקום רחב. בתור גדר לשדות ולכרמים ולפרדסים משמש פה הצבר, צמח גר בארץ, שהובא לכאן ממכסיקו והתאזרח בא״י ואין כפר בשפלה ובשרון בלעדיו. פֵּרותיו משמשים מזון זול בימי בשולם באמצע הקיץ. בכפרים הערבים מצפון לפתח־תקוה ובנותיה תופשים שוב התבואות והירקות את רוב השטח המעובד. מוהֲליד מפורסמה באבטיחיה. מיליונים מהם מוצאים מדי שנה בשנה למצרים ולסוריה. גם חדרה היהודית עוסקת בזריעת תבואות, באבטיחים, בשקדים, וכפי שהזכרנו מקודם גם באיקליפטוסים.

בשרון היו מלפנים יערות אלונים גדולים. השם «שרון» העתק «גליל־יער» בתרגום השבעים ובספרי יוסף בן מתתיהו. בימי מסעי הצלב היה עוד בצפון השרון יער גדול. שרידיו נשארו עוד על שטח של ק״מ אחדים על־יד הכפר העברי כרכור. במקום האלונים החסונים הרבים, שהיו מלפנים בא״י בשרון, בבשן, בכרמל ובגליל, מוצאים אנו כעת רק אלוני שיחים מסוגים שונים, שאינם משירים את עליהם הירוקים הקטנים והקוצניים כל ימות השנה, מלבד סוג אחד הנפוץ ביחוד בגלעד בכמות לא גדולה המשיר את עליו. אלוני־שיח כאלה נמצאים גם על חוף הכרמל. בפנים, בגאיות העמוקים הרטובים נשאר עוד מ«הדר הכרמל»: עצי אלון, אורן, ברוש, חרוב, שקמה ואבהר. בגרגירי האבהר משתמשים לצוד דגים, האוכלים אותם בתיאבון רב ומתים, וקל לאספם על פני המים. שפלת החוף הצרה שבקרבת חיפה מעובדת על ידי הערבים, היהודים והגרמנים.

עמק יזרעאל כר תבואה אחד הוא: חטה, שעורה, דורה ושומשומין. בבצותיו נטעו היהודים אילני סרק ובקרבת הכפרים גפנים, תאני חוה, ועצי פרי שונים. לפני דור אחד היה פה עוד מרעה רב לעדרי הבידואים «בני עמיר», ומכאן שמו הערבי «מרג׳ איבן עמיר». שפלת עכו הדרומית, עד כמה שאינה מכוסה חול ובצה, משמשת למזרע תבואות. היהודים קנוה ברובה והתחילו בסדור השקאה שיטתית.

בשפלת עכו הצפונית משתמשים במי בארות ובמים אשר בנחלים האיתנים הבאים מהרי הגליל להשקות גני ירקות ופרדסים. גם כרמי זית ושדות תבואה מצויים כאן. עם כל היכֹלת להשקות את המטעים אין מצפון לזכרון יעקב שטח פרדסים גדול עד צידון.

בעלותנו בהר נראה שצורת הצומח משתנה חיש. בנגב, בארץ אדום, השנוי הוא לטובה. בעמקים שבהר אין חול עמוק, ולכן מסוגלים הם יותר

גדעו בימי המלחמה חלק רב ממנו, אבל העצים משגשגים שוב מהגזע הגדוע. כעת נוטעים אותם גם בבצות קיסרין, ובמקומות אחרים. הסוף הגדל בבצות משמש לתעשית מחצלאות, שבה עוסקים בידואים כפרים ערביים מועטים.

השפלה, אשר בין החולות ובין רגל ההר, זהו החלק המעובד והעשיר כעת שבכל ארץ־ישראל. מלפנים בימי אבותינו היה ההר משובח ממנה. שפלת הנגב מכוסה ברובה הגדול חול מדברי. רק במקומות אחדים יש מרעה לצאן ולגמלים בימות הגשמים. השיחים מועטים. אחד מהם הוא הרותם המספיק פחם משובח (גחלי רתמים!). הבידואים מוכרים אותו בארץ-ישראל, ואפילו במצרים.

מהעצים נפוצים מיני השטה (מעצי השטה עשו ארונות לחנוטים במצרים) ו«אשל המן» הנקרא «טרפא» אצל הערבים. מהעץ הזה נוטף שרף ארצה, הנמס בחמה. עניי הבידואים ילקטו את הפרורים, ולכן השווהו למן מן השמים, אשר אכלו אבותינו במדבר ארבעים שנה.

מרובים פה האטד, הקוצים והברקנים למיניהם. בתנ"ך יש לא פחות משׁשׁה עשר שמות לצמחי הקוצים, ורובם נמצאו פה. במאה העשרים החלו שוב לזרוע על שטחים נרחבים בשפלת הנגב. בסביבות חנוֹת־יונה (חן יוניס) מתחילה אדמת התרבות. הכפר הזה הוא נוה מדבר נאה בארץ שוממה. זורעים בו אבטיחים למכביר, הנשלחים ברכבת למצרים, בגמלים לעזה, לחברון ולירושלים. יש בו גם מטעים שונים.

החבל הפורה הגדול הראשון בבואנו מדרום הוא חבל עזה. זורעים בו בתור תבואת חורף שעורה, המספיקה בשנים טובות כמות רבה לתעשית שכר משובח באנגליה. תבואת הקיץ היא ה«דורה», השוה בערכה כמעט לשעורה. בשנות השלטון הבריטי הראשונות החלו כאן, כמו בכל הארץ, לשתול גם טבק. בקרבת העיר עזה יש גנים יפים הגדלים בהשקאה מלאכותית, בגנים הללו מגדלים עדיין רמונים רבים. במקומות אחרים בשפלה ירש תפוח הזהב הטוב ממנו את מקומו. תפוחי־הזהב והגפנים שבחבל עזה מועטים ואינם מספיקים לצרכי המקום. מלפנים היו יינות עזה ואשקלון מפורסמים בעולם ונמכרו למרחקים, אפילו לגַלְיָה, היא צרפת, ארץ היינות בזמננו. אדמת פלך באר־שבע, בצפונה ובמערבה, הולכת ונכבשת לזריעה; הדרום והמזרח משמשים מרעה לעדרי הבידואים. מצפון לעזה מתרבה החטה, השומשמין וירקות שונים. מלפנים היו מפורסמים הבצלים שבסביבת אשקלון. מין משובח אחד נקרא עד היום בצרפתית על שם אשקלון, זכר למסעי הצלב. מן הכפרים העבריים שבשפלה זורעים תבואה רוחמה, באר־טוביה, גדרה ועקרון. יש בהם גם שקדים וגפנים. העצים מועטים בשפלה ונמצאים בסביבת הכפרים: שקמים, חרובים, תאנים, זיתים ותמרים. מטעי עצים ושיחים על שטח רב מצויים רק

פוסקים בקיץ, אבל אינו סובל את חום הנגב והשקע. רק עצים בודדים נמצאים כעת בארץ. «גנות אגוזים» אין (אל גנת אגוז ירדתי לראות באבי הנחל!—שה״ש ו׳ י״א). על־יד נחלי איתן בעמק הירדן גדל ההרדוף עם פרחיו הורדיים הגדולים, הנותנים ריח נעים וחזק. האגמון מגיע עד גובה של ארבעה מטרים. בעמק החולה ובבצות השרון ועל חוף הכרמל נמצא את הגומא (פפירוס ביונית), שממנו היו עושים ניר במצרים העתיקה. הוא כלה כבר במצרים ונשאר לפליטה בא״י.

כל אזור אקלימי בא״י מצטין בצמחים מיוחדים, מהם הגדלים רק בו ומהם הנפוצים בו ביותר ונמצאים גם באזורים אחרים. יש צמחים החיים בכל האזורים.

בחולות שעל שפת הים ובאלו שבפנים הנגב גדלים צמחי מלח ובורית, אפר צמחי הבורית היה משמש לתעשית הסבון. כדי לעכב את התפשטות החולות אל היבשה פנימה נוטעים היהודים עצי אורן. גם שבולת החולות מסוגלת לעצור בעד החולות המרובים, וכמוה החבלבלים בעלי גבעולים ארוכים המשרכים על פני האדמה (ראה ציור 9). חבצלת החולות, (Pancratium-mari-timum), המוציאה בסוף הקיץ את פרחיה הרחבים והמשכרים בריחם, והפרג הצהוב הפורח בקיץ, הם הפרחים הנפוצים ביותר באזור זה. החמדל, שהזכרנוהו קודם (היהודים קוראים לו בטעות גם «לענה»), גדל לרוב בנגב; דומה הוא לאבטיח קטן, אבל מר הוא עד למאד. משתמשים בו לרפואה ומוציאים ממנו לחוץ־לארץ דרך חוף עזה.

במקום שיש די מים בחורף אפשר למצוא בין החולות גם שיחים קטנים. יש שעל השיחים הללו יעלו המון חמטים לבנים בהמלטם מפני חומו של הקרקע, ואז יראו מרחוק כאלו התעטפו בפרחים לבנים. מחזה זה נראה בקיץ בדרך מחדרה אל הים. על יד הנחלים או בבצות שבין החולות גדלים צמחי אגם שונים, כגון הסוף והאגמון המתרומם עד ארבעה מטרים. לפעמים תמצא גם צפצפה או ערבה או אשל. בנגב אפשר למצוא דקלים על חוף הים ובעמקי הנחלים בקרבת המעינות. יפה היא ביחוד חורשת התמרים על חוף הים באל־עריש. גם בחיפה יש חורשה כזו, אלא שאינה מבשלת את פֵּרותיה כל צרכם. בכלל אין מצפון לעזה תמרים טובים כאלו המובאים מחו״ל. בעמק הירדן, אשר עצו הטפוסי לפי התנ״ך והתלמוד היה הדקל, יש רק דקלים בודדים בלי פֵּרות או עם פרות שאינם ראוים לשוק. בבצות השרון, מקור הקדחת מלפנים, נטעו היהודים עצי איקליפטוס («עץ היהודים» בערבית), היונקים מים רבים ומיבשים את האגמים. האיקליפטוס גדל מהר ומספיק עצים לצרכים שונים. אצל חדרה נמצא יער שלם. התורכים

שבארצות הצפון. יש צמחים אשר עליהם מתכסים בשער דק וצפוף, בשעוה או בשרף, כדי שלא תִתְנדף רטיבוּתם.

בשרשים ניכרת ההתסגלות לא פחות מאשר בחלקי העץ העליונים. עמוקים הם ורחבים, כי שטח רב דרוש לכלכלתם. לכן אין בא״י לא יער ולא גן עצים צפוף כבארצות שגשמיהן מצויים כל ימות השנה. אותם העצים החיים שם בצפיפות זקוקים פה לרֶוח רב בין עץ לעץ. מפורסמים בשרשיהם הרחבים הם מיני שטה ידועים הגדלים גם במדבר. אבותינו בנו את המשכן עצי שטים. האיקליפטוס, עץ חדש שהיהודים הביאוהו לא״י מאוסטרליה (הערבים יקראוהו בשם «עץ היהודים»), מעמיד את עליו בחודיהם כלפי הקרקע, כדי שלא תשלוט בהם החמה. ביער איקליפטוסים אין צל קריר מפני השמש הלוהטת. באפן אחר מסתגלים ליובש בא״י הצבר והאגבה, שניהם גרים־תושבים ממכסיקו. הגזע והענפים נהפכו אצלם לעלים גדולים מועטים רווים מים, המספיקים בימות החמה להבשיל את הפֵּרות.

רוב המינים של צמחי א״י הרב־שנתיים אינם משירים את עליהם, אבל יש מעוט המשירים את עליהם הרכים בראשית ימי החורף. לסוג זה שייכים עצי־תרבות ושיחים חשובים שהובאו מן החוץ בזמן קדום, כגון הגפן, התאנה, הרמון, השקד, התפוח, האגס ועוד. הגפן המשרכת על פני האדמה מכסה בעליה את קרקע גדולה ושומרת עליה מפני התנדפות הרטיבות מתוכה, וכן גם התאנה, אשר נופה הרחב והצפוף קרוב אל הקרקע. עלי הגפן והתאנה מכוסים שער המשמש הגנה נגד ההתנדפות ושומר גם את רטיבות הטל על העלה. יש צמחים חד־שנתיים הזקוקים למים רבים וגדלים בכל זאת בקיץ בלי השקאה מלאכותית. האבטיח, הדלעת והקישואים למיניהם גדלים בקיץ על קרקע רטוב מימות הגשמים ומכסים אותו בעליהם הרחבים שלא יתיבש.

החַמְדָּל (קולוקינטה בלע״ז) ממיני הקשואים זולל ומבזבז מים על אדמת מדבר ודוקא בקיץ. שרשיו המרובים מספיקים לו רטיבות ממרחק של עשרות מטרים, ולכן אין למצוא חמדלים רבים זה על־יד זה.

מהסתגלות אל היובש פטורים הצמחים שמקומם על־יד נחל איתן, על יד בצה או מקוה מים רבים. פה נמצאים מינים שונים, מהם הגדלים רק על־יד הבצות, ומהם שרק בתנאי אקלימנו זקוקים לקרבת המים, כי מוצאם מארצות גשומות בקיץ. צמחי תרבות הזקוקים לחום המצוי אצלנו רק בקיץ ולגשמים שבחורף יצליחו רק על־ידי השקאה. החשובים בין הצמחים הזקוקים להשקאה רבה ולחום הקיץ המה: תפוחי הזהב לסוגיהם, שהוכנסו מסין לא״י במאה הי״ח דרך פורטוגל (השם הערבי בּוֹרדוּגַן), הלימונים והאתרוגים אשר ערכם גדול בכלכלת הארץ. האגוז, עץ גדול ורחב ענפים, גדל בקרבת מים שאינם

מלבד החד־שנתיים נמצאים בין צמחי החורף והאביב דו־שנתיים. להם על פי רוב בצלים בעלי גלדים עבים טבועים במעבה האדמה או פקעות עם קליפה עבה, הנשארים בחיים כל ימות הקיץ אחרי שגזעם כמש ונבל, ובבוא עתם, אם בתחלת החורף או בסופו, יעלו גזע חדש, עלים ופרחים ויזרעו זרע להפיץ את מינם על פני הארץ. בעלי פקעות הם הכרכומים, הרקפות, הכלניות ופרחים אחרים הרוקמים את שטיח אביבנו הנהדר. מרובים הם הבצלנים למיניהם בכל א״י בהר, בשפלה ובעמק. החבצלות ופרחים אחרים נמנים על הבצלנים.

השיחים והעצים, עד כמה שאינם גדלים על אגמי מים ונחלים, משתדלים לצמצם את נפחם. בתוך מעטה קטן וצר מכניסים חומר עצי רב. שיחים ועצים גוצים מרובים בא״י מעצים גדולים. כגזע וכנוף כן גם העלים, גם להם אמצעי הגנה נגד היובש. קשים המה וקטנים ויש שנהפכו לקוצים או שנעדרו העלים לגמרי ורק גבעולים ירוקים מסגלים להם את הפחם מתוך החמצן־הפחמי שבאויר, כגון הרותם הידוע. העלים הקטנים והקוצים של צמחים רב־שנתיים מרובים אינם נושרים כל ימות השנה. טבעם כטבע המחטים בעצי המחט

ציור 46 אֵלה קדושה בשלה.

האֵלה (terebinthus) מצוינת בתכונות־עץ מסוגלת לשאת חורב ארוך. הגזע קצר ועב, הנוף כחצי כדור– לשם הפתחת הנפח והשטח – הענפים הצפופים סמוכים אל הקרקע ומגינים עליו מפני ההתנדפות.

פרק עשירי
ה צ ו מ ח

הצמחים קשורים בתנאי האקלים ובתכונות קרקע גדולם. א״י הברוכה באזורי אקלים ובסוגי קרקע שונים מצטינת גם בצמחיה עשירה במינים. כ־2200 מיני צמחים שונים בצרכיהם ובתכונותיהם גדלים על שטחה המצומצם של א״י. שום מדינה לא תוכל להדמות אליה בעושר איכותי כזה בעולם הצומח. עניות הארץ בכמות צמחיה אינה אלא תוצאת החורבנות. חז״ל הכירו כבר את רב־גוניותה של צמחית א״י ודרשו בהפרזה את הכתוב «ארץ אשר... לא תחסר כל בה» (דברים ח׳, ט), שאפשר לגדל בא״י כל מיני הצמחים שבעולם. ולא רק נביאי ישראל וחכמיו דברו בשבחו של עולם הצמחים שבא״י, אלא אפילו בני עמים אחרים מימות סינוּהֶה, אחד המצרים הקדמונים (במאה ה־XIX) עד ראשוני הסופרים הערבים. וגם כעת, אחרי שהערבים והתורכים שלטו לרעה בארץ, והחשיפו את אדמתה ונטלו ממנה את אדרת עציה ושיחיה, מפליאות הנקודות המעובדות בידי יהודים או נוצרים מאירופה, את עיני התירים והן מעידות, שאפשר להחזיר לארץ את הדר צמחיה.

רבוי הצורות בצמחית הבר שבא״י זוהי תוצאת אופני הסתגלות שונים של הצמחים אל האקלים ואל הקרקע. התכונה היסודית של האקלים הוא החורב הארוך בימות החמה. המלחמה ביובש הטביעה את חותמה על צורת הצמחים ועל אופן גדולם. ההסתגלות הפשוטה ביותר היא החשת הגדול, כדי לגמור בירחים המועטים, שבהם רטיבות וחום מצויים יחד, את כל פעולות החיים הדרושות לקיום המין. בזמן קצר הרבה מזה שבארצות הצפון נובט הצמח, מעלה גבעולים, עלים ופרחים, חונט ומבשיל את פירותיו ואת זרעוניו לפני בוא החורב הגוזר כליה עליו. החורף הממוזג שבא״י פועל שצמחים רבים גומרים את כל מחזור גדולם ימים רבים לפני בוא עונת היובש, ומזריעים זרע, המחכה לרטיבות של החורף, כדי לחדש את חיי מינו על פני האדמה. לכלכלת התושבים חשובים מסוג זה מיני הדשאים, ובתוכם גם מיני הדגן. רבים מפרחי האביב נהנים מזיו החמה רק שבועות מספר עד הקדים הראשון.

שכבות אבני געש כהות, יותר מן הגליל. הטל מרובה כל־כך, עד שלפעמים הגגות רטובים בבוקר כמו אחרי מטר, ויש שהם מטפטפים מים. הטל המרטיב את האדמה ואת צמחי הקיץ גורם חשוב הוא לפוריות הקרקע, לכן קבעוהו בברכות ממש כגשם: ברכת הטל בראשון לפסח ו«מוריד הטל» בתפלת העמידה בכל יום ברוב הנוסחאות.

האקלים בא״י לא נשתנה מזמן שבת אבותינו בה. נתמעטו רק המעינות והופחתה הרטיבות בימות החמה, כי כל זמן שאבותינו ישבו בארץ ועבדוה היה העפר התחוח מרובה גם בהר, ואז היו המים מחלחלים בעומק לאט לאט ולא היו זורמים בזעף אל הנחל. המעינות ניזונים כל ימות הקיץ מרטיבות הקרקע. הצמחים נהנו מצד אחד מרטיבות הקרקע, מצד אחד גם הם שמרו עליה שלא תתנדף. בכל אופן היה האויר נוח לאדם בארץ מעובדת כגן ה׳ מאשר בארץ חרבה ברובה. בארץ מיושבת ובנויה היו הבצות מועטות, כי השתמשו במים להשקאה ולא נתנו להם להקוות וליצור אגמים, לכן לא היתה גם הקדחת מצויה כמו בימינו. מחלה זו וגם מחלות אחרות, שרגילים ליחס את מוצאן לאקלימה של ארץ־ישראל, אינן אלא תוצאות העזובה ורשלונו של האדם. א״י, וביחוד ההר שבה, מסוגלת מטבעה לגדל גבורים כחיליו של בר־כוכבא. אקלימה של א״י אינו מתיש את כחם של הבריות כבארצות הטרופיות, ואינה מכלה אותו במחלת הקיום כבארצות רטובות וקרות, אלא מכריח את האדם להסתגל לחום ולקור, ליובש ולרטיבות, המתחלפים מיום ליום ומשעה לשעה וממקום למקום.

את הבורות החצובים ואת החללים שבפנים האדמה מים, המכלכלים בקיץ את המעינות. בחודש מרס שוב מספר של ימים בהירים, שבהם אפשר לחרוש ולזרוע לתבואות הקיץ, ובסוף מרס ואפריל משתוקק העולם למלקוש. גם בשלשת ירחי המטר הרב יש ימים בהירים, כי הלא ימי הגשמים מועטים בכלל בארץ. הצלחת היבול תלויה ביחוד ביורה ובמלקוש, אם יבואו במועדם ובמדה הרצויה, לפיכך מבטיחה לנו התורה שאם נשמור את חוקיה יתנו שמינו את גשמיהם בעתם: יורה ומלקוש. בדרום ובמזרח על גבולות ארצנו גדולה הסכנה של שנת בצורת מפני העדר היורה או המלקוש או שניהם יחד. בשביל זה זורעים במחוז באר שבע שעורה יותר מחטה, כי השעורה אינה דורשת זמן רב לבשולה ומסתפקת בעונת גשמים קצרה. בבשן הבצורת שכיחה פעם בשלש או בארבע שנים, והאכרים יודעים להתחשב עם המצב הזה, כי שנות הברכה משפיעות להם בר די והותר אף לשנות רזון. חודש בלי גשמים בהחלט אין בא״י, פעם בשנים אחדות ירד גשם בירחי הקיץ, אבל ברכה אין בו.

היובש הגדול המורגש בארצנו ברוב חדשי השנה בא לא רק מפני העדר הגשמים בימות החמה ומפני ההתנדפות הגדולה, כי אם גם מפני חומר הקרקע הסידי הסופג לתוכו מי גשמים כספוג ונותן להם לחלחל לעומק, ומשם יורדים בחללים שבפנים האדמה אל הים מבלי להביא תועלת לקרקע, מלבד המעינות המועטים המחזירים לפני האדמה מקצת המים שחלחלו לתוכה.

ההתנדפות גדולה מפני החום. משערים שההתנדפות עולה בירושלים כפלים על מדת הגשמים הממוצעת, כלומר, שאם נשאיר ברכה פתוחה, שאינה מאבדת טפה ע״י החלחול, אז יתנדפו ממנה מים בכמות גדולה פי שנים מהכמות שתרד לתוכה במשך השנה ישר ממעל בלי תוספת מן הצדדים. מפני יובש האויר מועטים העננים והערפל בא״י. ברוב ימי השנה השמים בהירים, ובעשרות ימים בקיץ לא יראה אף ענן קל במשך כל היום וכל הלילה על אפקנו. בחשבון ממוצע יוצא שרק 30% משמי ירושלים הם מעוננים במשך השנה. שמים בהירים כאלו שבא״י אין לאטליה וליון, אשר משוררי אירופה הרבו בתהלתם.

את יובש הקרקע והאויר בקיץ ממזג במקצת הטל היורד בשפע רב ברוב הלילות. הטל נוצר מרטיבות האויר המתאדה ויורדת על הקרקע, כעין אותה הרטיבות שתראה על פני בקבוק קר אם נכניסהו לחדר חם. כל מה שהקרקע יתקרר מהר ירבה הטל עליו. לכן עשיר הוא הטל בהר גבוה ובאדמת טרשים מאשר בשפלה (טל חרמון!), על קרקע כהה יותר מאשר על בהיר, כי האדמה הכהה מעבירה חום יותר מבהירה. לכן טלול הגולן, הבנוי

הנסיון מהו «הנותן שלג כצמר כפור כאפר יפזר: משליך קרחו כפתים» (תהלים קמ״ז, ט״ז, י״ז). בתור חזיון חוזר רק פעם בשנים אחדות ימי השלג ימי שמחה ושעשועים הם לילדי ארץ־ישראל. גם הגדולים מתענגים על יפי המחזה של עיר הקודש והרי יהודה לעין הלובן המכסיף.

הברד אינו שכיח בא״י והוא בא בזמן שהתבואה אפילה, לכן אינו מזיק הרבה. אין צרך בא״י להבטיח את יבול השדה באחריות מפני הברד כבאירופה התיכונית. יש שהוא מזיק לאילנות פורחים.

מדת המשקעים בא״י אינה מועטה בדרך כלל. מלבד השקע והנגב רבה היא מדת הגשמים בא״י מאשר באוקראינה וברומניה, אבל שונים הם סדרי הגשמים בארצנו מאלה שבארצות אירופה התיכונית והמזרחית וגדול אצלנו החום ורבה ההתנדפות. שם יורדים גשמים בכל השנה ואצלנו רק בששת ירחי החורף, הנקראים מפני זה בתלמוד «ימות הגשמים» בנגוד ל«ימות החמה». גם בימות הגשמים אין חלוקת הגשמים שוה במשך כל הזמן. שבעים אחוז מגשמי השנה יורדים ברבע השנה דצמבר — פברואר, והשאר בנובמבר, מרס ואפריל. גשמי אוקטובר ומאי נכנסים רק מעט בחשבון השנתי.

עונת הגשמים מקדימה לבוא בשפלה מאשר בהר, בצפון מאשר בנגב. לעומת זאת היא מאחרת בהר לפסוק. החודש הגשום ביותר בגליל הוא דצמבר, בשמרון וביהודה ינואר. החדשים הללו עשירים גם במדת הגשמים וגם במספר ימי הגשמים. מספר הימים הממוצע שבהם יורדים גשמים הם: בירושלים 56, בחברון 58 (חברון גבוהה מירושלים!) בחיפה 62, בעזה 41 (שליש פחות!) באל־עריש 21 (רק שליש מחיפה), בטבריה 54. ימי הגשם חלים במשך של חצי שנה, פעם פחות ופעם יותר קצת. יש ימים שהגשמים מטפטפים רק טפות טפות במשך רגעים. ימים כאלו שכיחים באביב. בחורף ירדו לפעמים כמבול על הארץ בלי הפסק, ואז יוכל להשפיע יום אחד כעשרה אחוזים מגשמי שנה ממוצעת, ואפילו יותר מזה. ההבדל בין גשמי שנה לשנה גדול בא״י מאשר בארצות הישוב היהודי באירופה ובאמריקה הצפונית. היו שנים גשומות שנתנו כפלים ממדת שנה בינונית והיו כאלו שלא הביאו אפילו החצי משנה בינונית.

יש הבדל גם באורך עונת הגשמים. כל מה שנתרחק בדרום יגדל ההבדל בין שנה לשנה. בחיפה ההבדל בין שנה שימות־גשמיה מרובים ובין שנה שהם מועטים הוא ב־65 יום, בעזה 95 יום.

סדר הגשמים בשנה בינונית הוא כזה: בתחלה יורד היורה בסוף אוקטובר, או בתחלת נובמבר, אח״כ יבואו ימי־חמה יפים, שבהם אפשר לחרוש ולזרוע, אח״כ בסוף נובמבר עד פברואר בא המטר העקרי, הממלא

בהר ל־600 מ״מ בערך; בנצרת 620, בירושלים 630־660, בחברון 650. מעבר לגבולנו הצפוני בלבנון באל־קְרָיֶה, בגובה של 1015 מטר, יש לא פחות מ־1500 מ״מ.

בעמק הירדן התיכון בטבריה מדת הגשמים מגיעה ל־460 מ״מ בשנה בינונית, במנחמיה קצת פחות מזה. מעבר הירדן המזרחי אין לנו ידיעות ברורות, אפילו בדמשק, העיר הגדולה לערביים, לא נחקר עדיין האקלים.

לוח ג. מספר ימי־הגשמים ומדת הגשם במשך ירחי החמה בס״מ.

שם המקום	אוקט׳	נובמב׳	דצמבר	ינואר	פבר׳	מרט	אפריל	מאי	יוני	יולי	אוגוסט	ספטמ׳	השנה
בירות:	*5	10	13	15	15	9	7	3	1	0	1	2	81
	6	14	17	18	18	9	7	1	1			1	92
חיפה	3	9	13	13	10	8	3	2					61
	2	9	16	16	9	5	3	1					61
יפו	3	8	9	12	9	6	3						50
	2	8	10	13	9	6	1						49
עזה	3	7	8	9	6	5	1	1					40
	2	8	10	11	5	4	1	1					42
נצרת	2	8	12	12	12	10	5	2					63
	2	8	16	15	10	8	2	1					62
ירושלים	2	7	9	13	10	10	5	2					58
	1	6	14	16	12	9	4	1					63
חברון	3	7	10	13	10	10	4	2					59
	1	5	15	17	12	9	4	1					64
טבריה	2	6	10	11	10	9	4	1					53
	1	6	11	12	7	6	2	1					46
וינה	8	7	7	7	5	7	8	8	10	10	8	7	92
(לשם השואה)	6	3	4	4	5	5	6	7	8	8	6	4	66

* מספר ימי הגשם נדפס בספרות נטויות.

שלג יורד כמעט בכל שנה בהר בעבר הירדן המזרחי עד הרי העברים, אבל רק בתור תופעת ימים מועטים. על ראשיהם העליונים של החרמון והחורן נשאר השלג זמן רב. בחרמון יתעלם השלג בחגוי הסלעים לפעמים עד סוף הקיץ, ויש שיכסוהו בני אדם וישמרו עליו בכונה כדי להורידו בקיץ אל הערים הקרובות לצנן בו את המשקאות. קרו גם מקרים, ששירות בעבר הירדן המזרחי אבדו את דרכן ויאבדו בסופות שלגים. גם בעבר הירדן המערבי אין השלג יקר־המציאות ואין לך בירושלים ילד בן עשר שלא ידע מן

התופעה החשובה ביותר באקלימה של א״י הוא העדר הגשמים בקיץ. הסבה היא לחץ האויר הגדול השורר ברוחב הגיאוגרפי של א״י בחדשי הקיץ ביחס לסביבה. אזוֹר הלחץ הגדול, המרחף בקביעות על פני המדבריות ומונע מהן גשמים, עובר בקיץ ביחד עם השמש לצד צפון ומשתרע גם על ארצנו. הלחץ הגדול הזה בא, כידוע, מפני הרוחות הזורמות בגובה של ק״מ אחדים מקרבת קו המשוה לצד הצירים. ברחבי המדבריות הרוחות מצטפפות ויורדות, כי אזור הארץ צר כאן מאשר במקום מוצאן של הרוחות. גשמים באים רק בעקבות האויר העולה, בשעה שהלחץ קטן; רוחות נופלות מביאות יובש. רוחות מן המערב ומדרום המערב מביאות לנו בחורף את הגשמים. רוח הים החמימה, בבואה אל היבשה הקרה, משאירה עליה את רטיבותה. מתוך שעלית הרוח בהר גורמת להצטננותה, לכן מרובים הגשמים בהר מאשר בשפלת החוף, בכל קרבות השפֵלה לים, מקור הגשמים. להפך בעמק, במקום שהרוחות יורדות ומתחממות, מועטים הגשמים. בימי מטר עז בירושלים אפשר לראות באופק במזרח רצועת שמים בהירה, כי מעל לשקע השמים בהירים. מעבר לרצועה זו שוב עננים. הרוח בעלותה בעבר הירדן המזרחי, הגבוה מהעבר המערבי, היא מצטננת וממטירה. גם שכבות הרוח העליונות שלא נתקלו ולא נרשלו בהרי העבר המערבי פוגשות באשֵׁדות ההר ומריקות עליהן את רטיבותן. כל מה שנתרחק מבליטות עבר הירדן המזרחי יתמעטו הגשמים, אבל אין ברחבי א״י וסוריה עד נהר פרת ארץ שגשמיה אינם מספיקים להצמיח דשא באביב אם מעט או הרבה, ולכן מוצאים הבידואים מעבר לגבולנו המזרחי מרעה לעדרי גמליהם וצאנם כאחינו בני ראובן וגד מלפנים.

מדת הגשמים הולכת ופוחתת מצפון לדרום, בכל אחת מארבע רצועות האורך שבא״י, מה שנוכל להכיר ביחוד בשפלת החוף, כי בהר ובשקע גם הגובה מעל הים משפיע על מדת הגשמים. כל מה שהארץ גבוהה יותר גשמיה מרובים. בהר יתכן שנקודה בדרום תהיה גשומה יותר מאחרת שבצפון, אם היא גבוהה ממנה. בעמק הירדן פוחתת מדת הגשמים בדרום, לא רק מפני ההתקרבות לאזור המדבר בדרום, כי אם גם מפני ירידת העמק.

מדת הגשמים הממוצעת במשך השנה היא: בבירות 800 מ״מ לשנה, בחיפה 610, ביפו 500 מ״מ, בעזה 420, באל־עריש 300, באלכסנדריה של מצרים 210, במדבר סיני ובמצרים מדרום לדלתא יש שאין טפת גשם במשך שלש שנים. לעתים רחוקות יקרה במדבר שגשם זעף ימלא את כל האפיקים מים מעל לגדותיהם במשך שעה קטנה. הבדל גדול כזה במדת הגשמים שבין בירות לקהיר לא נמצא במקום אחר במרחק של מעלות רוחב אחדות, מלבד באזור המעבר אל המדבר כזה שבא״י וסוריה. בא״י המערבית מגיעה מדת הגשמים

הירדן המזרחי, המקבל רוחות עולות מן השקע או שהן באות ישר מן הים מבלי שנתקלו בהרי המערב. המשוררים הערביים מהללים את הבשן בתור ארץ הרוחות הקרירים.

בסוף ימות הגשמים, וכן גם בסוף ימות החמה, בשעה שחום הים והיבשה הגיעו לשווי־משקל, מתמעטות רוחות הים. להיפך, רוחות מן המדבר ממזרח או מדרום עלולות להופיע, וזהו הקדים הנזכר בתנ"ך, החם והיבש המוביש את הצמחים ואת המעינות: «יבוא קדים רוח ה' ממדבר עולה ויבוש מקורו ויחרב מעינו...» (הושע י"ג, ט"ו). הקדים נושא בכנפיו אבק דק החודר אף לבתים סגורים. האבק הזה מקדיר את פני הרקיע ושני המאורות הגדולים נראים בימי רוח קדים עזה צהובים. במשך ימים מועטים נהפך ירק השדה המרנין עינים ולב לכתום־בהיר. העשבים בא"י אינם נובלים במותם, כי אם מתיבשים ומשתמרים בתור חציר טבעי ולשדם המזין את הבהמות נשאר יבש בקרבם. הקדים בבואו באביב ממית מיתה חטופה גם את התולעים וגלמי־שרצים מחבלי כרמים, גנים ופרדסים. שנה שאביבה רטוב והקדים נעדר לגמרי אינה נוחה לאילנות ולגפנים. הקדים החזק אי־נעים לאנשים חלשים ועצבנים. הם מתיגעים מהר בעבודתם ושנתם תדד מעיניהם בלילות. לאשרנו אין ימים כאלה שכיחים בא"י כבמצרים. מה שמסופר בספרי מסעות על «החמסין» (קדים בערבית מצרית, בא"י שַרְקִיֶּה, כלומר מזרחית) מתאים לארצות הנילוס ולא לא"י. בקיץ יש לפעמים ימים בלי רוח. גם המה קשים, אבל לא כימי קדים. בחורף מנשבים גם רוחות מן המזרח, ביחוד בלילה, המביאים קור וקפאון להר ולפעמים גם לשפלה וגורמים נזק רב לתפוחי זהב ולתאני חוה.

הרוחות מצויות בא"י בכלל ומועטים הימים בלי רוח במשך השנה, אבל סערות וסופות, רעמים וברקים אינם שכיחים, בנגוד לארצות הטרופיות ולארצות הגשומות של האקלים הממוזג. הסערות, המונעות לפעמים את הספינות מלהשליך עוגן לפני כיפי יפו, אינן חזקות בדרך כלל, ובנמל טוב לא היו מורגשות, אבל בא"י אין אף נמל מתוקן אחד, יש רק חופים פתוחים שאינם מסוגלים לתנועת אניות גדולות.

הסערות החזקות המתחוללות לפעמים בשקע הירדן, הן רוחות הנופלות פתאום מן ההר אל העמק המחומם. סערות כאלו מסוכנות לאניות בים כנרת ובים המלח. גם בבקעת עיון תפיל סערה לפעמים אנשים ובהמות ארצה. קרו גם מקרי אסון בנפש אדם. מקרים שהרוח תהפוך בית על תושביו אינם מצוים אף בשפלה ובככר הירדן, אף־על־פי שבתיהם בנויים מחומר וטיט וענפי עצים. לעומת זאת יקרה אף בהר, שבית אבנים נופל מרוב הגשמים או ממשא השלגים.

מתחת לשטח פני הים, 22,5°; ביריחו (250–) 24 מעלות בערך. מעבר הירדן המזרחי אין לנו ידיעות ברורות.

החם שבחדשי שנת החמה הוא אוגוסטוס, למרות שמעמד החמה הגבוה ביותר והיום הארוך ביותר חלים ב־21 ליוני. מכאן אנו רואים שחום הים והיבשה אינו תלוי רק בחום המושפע באותו יום ובאותו חודש ע״י השמש. סבת האחור בעלית החום הוא הים המאחר להתחמם. בדמשק, במקום שהשפעת הים מורגשת רק מעט, החודש החם ביותר הוא היולי כבאירופה התיכונית או כבפנים אמריקה. חום אוגוסטוס הממוצע ביפו הוא 26,5 מעלות צלזיוס, בחיפה 27,2, בירושלים 23,3 מעלות, בטבריה 31° וביריחו 32,5, אולי עוד יותר.

החודש הקר בכל הארץ הוא ינואר. ביפו $11^1/_3$°, בירושלים רק 7,5°. ההבדל בחום בין חוף הים ובין ההר (יפו – ירושלים) גדול בחורף מאשר בקיץ, בחורף מורגשת השפעת הים רק בקרבתו. ההבדל בין ירושלים ובין יריחו, כלומר בין ההר והשקע, גדול בכל ימות השנה. בתקופת טבת, בשעה שבירושלים המעוננת דרוש להסיק בחדרים מפני הצנה, מתענגים אנשי יריחו על האויר הזך והחמים, ובשעות הצהרים יכולים להתרחץ בים המלח או בירדן ולהתחמם לאור השמש. להיפך בקיץ, בשעה שביריחו החום מעיק ביום ובלילה, מנשבת בירושלים בצהרים רוח ים קרירה, ובלילה צריך הישן להתכסות בשמיכה חמה. על־יד ים המלח קטן החום במקצת מאשר ביריחו, כי הים מתיש את כחו.

ההבדל בין חום היום והלילה גדול בכלל כשאין השמים מעוננים הרבה, כי העננים עוצרים ביום את קרני השמש מלחדור אל הארץ ובלילה הם כמעטה לאדמה שלא יתפזר חומה לחלל העולם. ולכן גדול ההבדל בחום בין היום ובין הלילה באביב ובקיץ, שאין בהם עננים, מאשר בחורף המעונן. באביב גדולה סכנת ההצטננות מאשר בחורף.

מהלך החום במשך היום קשור ברוחות. לכן לא שעת הצהרים, בעמוד השמש במרומי הרקיע, היא השעה החמה ביותר, כי אם דוקא השעות שלפני הצהרים עד שתגיע רוח הים. רוח זו עולה בירחי הקיץ כמעט בכל יום ומצננת את האויר הרחק עד החורן ועד רמות המדבר. אויר היבשה, המתחמם חיש בעלות השמש, מתרחב ועולה לשכבות העליונות וע״י זה נעשות שכבותיו התחתונות קלושות, ואז חודר לתוכן אויר הים הקריר אשר לחצו כבד מלחץ האויר שביבשה. רוח הים בפגשה בהרים מוכרחת לעלות, ועל־ידי עליה זו היא מתקררת, כי חוק לרוחות, שהעולה מתקררת והיורדת מתחממת. רוח הים ברדתה למעמקי השקע אינה עלולה לצנן הרבה את אוירו. לא כן בעבר

בחורף, בתקופת טבת (21 לדצמבר) גדול כח אור־השמש בירושלים פי ארבעה מאשר בורשא. ביחוד גדול ההבדל בקוי השמש הסֶגוליים והאוּלְטְרַסֶגוליים, שפעולתם היא בעיקר כִימִית, לכן מתפתחים אצלנו הצמחים במהירות גדולה מאשר בצפון. הקרנים הסגוליות ממיתות חידקים מזיקים שונים והרופאים משתמשים בהן בתור מרפא למחלות העור והריאה: «שמש צדקה ומרפא בכנפיה».

יובש האויר בא״י פועל שרק מעט מקרני השמש נבלע ומתפזר לתוך חלל העולם והאור מגיע לעינינו בכל הדרו. מכאן תכלת הרקיע הזכה בימים ובלילות, והאורות הנפלאים בשעת דמדומי בוקר וערב, המעוררים בלב האדם רגשי הערצה ואהבה ליוצר האור, ועיניו לא תשבענה אור, אף אם אלף שנים יחיה בארץ.

יש הבדלים באור באזורי הגובה מעל פני הים השונים שבארץ וכן גם באזורי הרוחב הגיאוגרפי, כי אין יובש האויר שוה בכל מקום. אבל אין ההבדל באור נִיתן בנקל למדידה ואינו נִכר על התפתחות החיים. לא כן החום, היסוד האקלימי החשוב שבכלם, הוא נִתן בנקל למדידות, לכן ידיעותינו עליו רחבות ומסודרות, אבל רק בנוגע לא״י המערבית. בעבר הירדן המזרחי נעשו רק מדידות בודדות וארעיות. החום הממוצע של א״י בשנה הוא 20° מעלות צלזיוס, בשעה שבפולניה יגיע רק ל־8 בערך.

לוח ב׳. החום הממוצע בחדשים הקצוניים ובשנה.

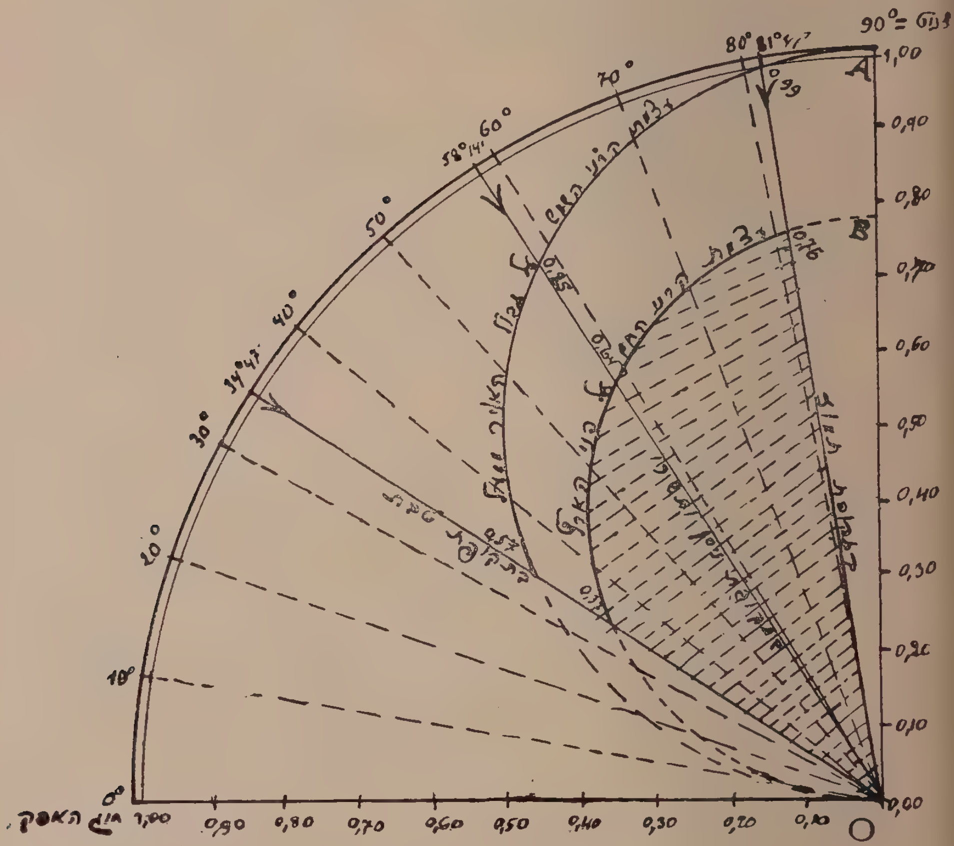
על חוף הים				בהר המערבי				בשקע הירדן			
המקום	ינואר	אוגו׳	השנה	המקום	ינואר	אוגו׳	השנה	המקום	ינואר	אוגו׳	השנה
בירות	13,5°C	27,5	20,5	קְסַרַה 1015 מ׳	4,2	24,1	15	טבריה	13,2	31	23
חיפה	12,2	27,2	20,3	נצרת	9,7	24,3	18,7	יריחו *	14,5	32,5	24,5
יפו	11,3	26,6	19,5	ירושלים	7,5	23,3	16,2				
עזה	11,7	26,5	19,7	חברון	7	22,8	15,7				
אל־עריש	12,4	25,8	19,2								

* ע״פ הערכה ממדידות בשתי שנים בלתי שלמות.

החום השנתי בארצנו אינו הולך וגדל מצפון לדרום, כי־אם, להיפך, החום שעל גבולנו בדרום קטן במקצת מאשר בצפון: בירות חמה מאל־עריש וחיפה חמה מעזה. הסבה לא הובררה עדין כל צרכה.

החום השנתי יורד כל מה שנתרומם בהר, והוא עולה בּרדתנו אל השפלה או אל עמק הירדן. בנצרת, הגבוהה 490 מטר, החום השנתי 18,5° צלזיוס; בירושלים בגובה של 760 קרוב ל־16°; בטבריה, בעומק 200 מ׳

האזורים שמנינו במבנה הארץ מתבלטים גם בתור אזורים אקלימיים. התופעה המפליאה ביותר את מבקרי א״י הוא אורה הנהדר. עצמת האור תלויה בנטית קרני השמש ובזַכּוּת האויר. א״י וארץ אדום שוכנות בין המקבילים 29° 30′ – 33° 30′, כלומר עשרים מעלות מדרום למדינות פולניה. ירושלים, היושבת כמעט באמצעותה של א״י במובן הרחב, רואה את שמשה בכל יום בצהרים עשרים מעלות גבוהה מאשר וַרשא. בתקופת תמוז (21 ליוני) מתקרבת שמשה של ירושלים עד $8^1/_4$ מעלות לרום השמים. כל מה שתתרומם השמש ברקיע יגדל תקפה באור ובחום. ההבדל בין א״י ואירופה התיכונית מורגש ביותר

ציור 45. גובה השמש בירושלים.

עצמת קרני השמש בגבול האויר ממעל, ועצמת קרני החום על פני הארץ.

קטעי הרדיוס שבפנים הקשתות OA ו־OB נותנים לנו את האחוז W ממעל לאויר ועל פני הארץ. אם גובה השמש ביום ידוע נתון, אפשר למצוא בציור זה את עצמת הקרנים על פני הארץ ועל גבול האטמוספירה, אם נעביר את קטע הרדיוס על קו OA.

פרק תשיעי

האקלים

התופעות האקלימיות, כלומר אור השמש וחומו על־פני הארץ, לחץ האויר והרוחות, רטיבות האויר, ההעננות והמשקעים (גשם, שלג, ברד וטל), כלן קשורות ברוחב הגיאוגרפי, במצב המקום לגבי היבשה והים, בגובה המוחלט ובטבע הקרקע. היחס שבין גורמי האקלים ותופעותיו מתבלט בא״י יותר מאשר באחת מארצות הגולה, כי ארצנו יושבת על חוף ים ארוך, בפאתה של הגדולה שביבשות, בתחום המעבר שבין שני אזורים אקלימיים חשובים, בין האזור הגשום הצפוני ובין אזור המדבריות של אפריקה ואסיה. מכאן רב הוא ההבדל באקלימנו בין צפון הארץ ובין דרומה, בין חוף הים שבמערב ובין המדבר שבמזרח. מבנה הארץ, העשיר בחלופי צורה וגובה, גורם לחלופים באקלים.

לוח א׳. גובה השמש בצהרים ועצמת ההקרנה בארבע תקופות השנה בירושלים ובוַרשא.

יום התקופה	ירושלים הרוחב הגיאוגרפי הצפוני 31°, 46′, 30″			ורשא הרוחב הגיאוגרפי הצפוני 52°, 13′, 6″		
	גובה השמש מעל לאופק בצהרים	עצמת הקרנים		גובה השמש מעל לאופק בצהרים	עצמת הקרנים	
		על הגבול העליון של האויר	של החום על פני הארץ		על הגבול העליון של האויר	של החום על פני הארץ
21/VI תקופת תמוז	81°, 40′, 30″ המכסימום השנתי	0,99 * =Wsinα	0,76	61°, 13′, 54″	0,88	0,66
21/III תקופת ניסן 23/IX תקופת תשרי	58°, 13′, 30″ הממוצע השנתי	0,85	0,64	37°, 46′, 54″	0,61	0,41
21/XII תקופת טבת	34°, 13′, 30″ המינימום השנתי	0,57	0,37	14°, 19′, 54″	0,25	0,095

* יחידת המדה של עצמת קרני השמש, היא העצמה שעל גבול האויר העליון כשהשמש עומדת בזֶניט. העָצמה שעל גבול האויר של מקום ידוע שוה לWsinα ; α זוהי זוית שבין קרני השמש ומישור האופק של אותו המקום.

מן הטבלה יש לראות שההבדל בין ירושלים וורשא גדול על פני הארץ מאשר ממעל לאטמוספירה, הוא גדול בחורף מאשר בקיץ. עובדה זו מתבלטת גם באור וגם בחום.

כלפי מרכז הג׳פר היא פונה לדרום־מזרח, מתרחקת מהר שעיר והולכת בהקבלה להרי ערב המערבית. הדרך המערבית שבמואב נמשכת בשעיר על פרשת המים כמו ביהודה. במקום שפרשת המים מתפלגת פורשות גם הדרכים: האחת יורדת לנחל יתים, השניה אל עמק הערבה.

ערכה של סלע לתנועת המסחר הוא בזה שהיא בנויה על יד אחד המעברות החשובים מן הערבה אל ההר. במקום זה על הנוסע הבא מן הדרום לבחור, אם לעלות בהר או לרדת בערבה לים המלח. הבא מן הצפון בדרך ההר אינו יכול להמשיך את דרכו על פרשת המים ומוכרח לרדת לעמק הערבה או לנחל יתים.

הנחלים היורדים מן ההר לצד מערב מרובים. יש ביניהם גם כאלו אשר מימיהם לא יכזבו בכל אפיקם בהר. בערבה הם מחלחלים ומתיבשים בקרקע. לתוך הסֻבחָה משתפך נחל פֵּיפֶה המְרַוֶּה את נאות פיפה המצוינות בפוריותן. על יד פונון עובר נחל פֵּדן. אצל חרבות סלע שוטף הנחל היוצא ממעינות משה; הוא מתיבש בקיץ. ראוי להזכר הנחל חַוָּאר, היוצא מן ההר בקרבת פרשת המים שבין ים המלח לים־סוף. עמקו מתפלג לשנים: האחד פונה צפונה והשני נוטה דרוֹמה, כאלו רצה לזכות שני ימים במימיו, שאינם מצוים. הנחלים בעברם באבני היסוד ובאבני החול יוצרים באשדות המערב גאיות תלולים וצרים, מה שאפשר לראות ביחוד על יד סלע, המפורסמת בגאיותיה החשוכים, גאיות־צלמות.

קשות: אבן הפורפיר האדומה הכהה, הגרעינית המורכבת גבישים קשים מגוונים, בהירים וכהים, האבן הירוקה וגניסים אפורים. בשכבות הללו טמונים גידי מתכות. מלפנים היו חוצבים נחשת במקומות אחדים, וביחוד אצל פונון (אחת התחנות של אבותינו במסעיהם ממצרים). לעומת החדגוניות של יתר שכבות ארצנו, הלובן החִוֵר שברוב הארץ והכהות השחרחרת של הבשן, יש פה עושר רב בגונים. קסמה של סלע וסביבתה הוא לא רק בבניני ענק החצובים באבן החול, בגאיות העמוקים והתלולים, כי אם גם ברבוי הגונים שבאודם הרווי. לכן עשיר הר שעיר גם במעינות. את עין הנוסע, העולה מרמת מואב החשופה מפליא ירק השיחים הרענן, המצוי בהר שעיר עד חצי הדרך מנחל זרד לעקבה. תרכבת הקרקע וגובה ההר הם הסבה לתופעה זו. על הר שעיר הצפוני נאמרה ברכת יצחק לעשו הוא אדום: «משמני הארץ יהיה מושבך ומטל השמים ממעל» (בראשית כ״ז, ל״ט). מִפני קרבת מדבר ערב ושבטיו השודדים לא ארכו פה ימי השלוה ועבודת התרבות, לכן לא הראה הר שעיר את כחו כגלעד וכבשן.

לצורת הקרקע מתאימים נטית פרשת המים וכוון הנחלים. פרשת המים הראשית, כלומר זו שבין הנחלים היורדים אל המדבר ובין הנופלים אל השקע, פונה על יד גבול הר שעיר לצד מערב ומתאחדת עם פרשת המים המערבית של מואב. רשת הפלגים של נחל זרד אינה סימטרית. מצד ימין יש לו פלגים קטנים וקצרים, משמאל הם יותר ארוכים וגדולים, אבל אף אחד מהם אינו דומה בארכו לפלגי הארנון. מצפון לבצרה נמצא את אבן הפנה של פרשת המים בין נחלי האורך הפונים אל הזרד, ובין נחלי הרוחב הפונים אל הערבה ובין הנחלים הפונים אל בקעת גַ׳פַר. בקעה זו, אשר גדלה ועמקה מתחת לרמה שמסביבה עדיין לא נחקרו היטב, מרכזה מכוון כלפי אמצע הדרך מנחל זרד לעקבה. אל מרכז הבקעה פונים הנחלים מארבע רוחות העולם באופן אֶל־מרכזי (קונצנטרי). במקום שקו ההיקף של הבקעה מתעקם לדרום־מזרח ומתרחק משקע הערבה מתחילה רמה נרחבה שאינה נכנסת בגבולנו, כי מעולם לא היה פה ישוב. היא נפרדת מהר שעיר הדרומי על ידי נחל יַתִים, היורד לים סוף. נחל האורך הזה עמוק ומושך אליו נחלים מן ההר ממערב, ולכן ההר מבותר ואין רצועת רמה נוחה לדרכים על פרשת המים. באשדות המערב חסרה המדרגה שהזכרנו בשעיר הצפוני. ממקום שמתחיל נחל יַתִים יש לפנינו שוב לאורך הארץ שתי פרשיות מים, שתי בליטות ושקערורית עמוקה באמצע.

הדרכים הסתגלו לתנאי הקרקע. המסלה החג׳אזית פונה מדרום לנחל זרד במקצת מערבה והולכת לרגלו המזרחית של הר שעיר. ממעון, היושבת

המקומות הללו הולכת ישר מצפון לדרום ויורדת בכל עמקי הנחלים. דרך החוגגים, המקשרת את דמשק עם ערב, התרחקה בכונה מן הישובים הללו, כדי שלא תצטרך לרדת ולעלות בעמקים המרובים. ק״מ אחדים ממערב לפרשת המים, במקום שגם נחלי הפאה הספיקו להתעמק הרבה, אין דרך בעלת ערך כל שהיא לתנועה, מלבד שבילי הרועים. הדרך המערבית שבמואב פונה בגלעד למזרח מפני הדורי ההר המרובים והיא מתאחדת עם דרך החוגגים. החבור בין מואב ויהודה קשה, כי ים המלח מפסיק באמצע והאשדות תלולות מזה ומזה בנגוד לגלעד מזה ולשומרון מזה, לכן לא החזיקו אבותינו מעמד בנחלת ראובן זמן רב כבגלעד. ועוד תכונה אחת טיפוסית היא במואב בנגוד גמור לגלעד, וזהו העדר היער והעץ בכלל. כמו בבשן הדרומי מועטים הטרשים במישור מואב והאדמה עידית היא לתבואות ולמרעה. הודות לגבהה מעל ליהודה מקבלת מואב די גשמים, לפעמים גם יותר מיהודה הקרובה ממנה אל הים, ויש לפעמים שנת בצורת ביהודה ושובע במואב כבימי אלימלך ונעמי.

ג.

הר שעיר.

חבל אדום אשר ממזרח לשקע, הוא הר שעיר, שונה תכלית שנוי גם ממואב אשר מצפונו וגם מהרי הנגב אשר ממולו במערב. נחל זרד הוא לא רק גבול עמים קדום, כי אם גם גבול טבעי; מואב היא ארץ רמות, אדום המזרחית או שעיר זוהי ארץ הרים. במואב רק אשדות המערב נראות כהר, בשעיר יש ירידה של מאות מטרים גם למזרח אל המדבר. רצועת המישור שממעל צרה מאשר במואב. בשעיר נמצא לרוב ארכו ממערב להר מדרגה כעין זו שהכרנו באשדות ההר השופעות של שפלת החוף.

המעלֶה הנִכר בבליטה המערבית במואב הדרומית, הולך ונמשך בהר שעיר עד פרשת המים שבין ים המלח וים סוף. הנקודה העליונה (1650 מ׳) נמצאת מצפון לסלע־אדום (היא פֶּטְרַה ביונית). רק מעט נמוך ממנו הוא ההר אשר ממזרח לחורבות דַנָה הסמוכה לבצרה האדומית. באשדות המערב מתנוסס הור ההר של אהרן (לפי המסורה הערבית) ומגיע ל־1396 מ׳.

הר שעיר גבוה כחמש מאות מטר ממואב ומהר הנגב שממולו, לכן הוא מקבל שפע רוחות וגשמים מן הים. חומר הקרקע שונה מיתר ארץ ישראל. אבן החול, הידועה מעמקי הנחלים בגלעד ובמואב, מכסה פה שטחים נרחבים באשדות המערב. השם אדום מתאים לצבע ההרים. הגיר הלבן והרך נפוץ רק מאשדות המזרחיות ואילך. אשדות המערב בנויות אבני יסוד גבישיות

בקרבת הארנון בדרומו מגיע הר סיחון (קרעת שיחן), הר געש קדום, עד 1058 מעל לפני הים התיכון, וכמאתים מ׳ מעל לתחתיתו. שטחי לבה קטנים נמצאים גם מצפון לנחל זרד התיכון ובמקומות אחדים במחציתה הצפונית של ארץ מואב שרידי הגעשיות הם גם המעינות החמים המפורסמים של בערה על יד נחל זרקה־מעון ובצֶרֶת השַחַר (קלירוהי ביונית) על יד ים המלח. במקום שהמים החמים מצטננים הם משקיעים את החמרים המוצקים שבהם. ככה נוצרו במקומות אחדים מדרגות גיר ממין מיוחד הנקרא «סינטר». מציאות המדרגות מעידה גם על מעינות חמים קדומים שפסקו או שהצטננו במשך הזמן.

ציור 44. מעין חם בצֶרֶת השחר.
ממעל בעמק מדרגה בולטת, הגיר הלבן בגושים ובפקעות שעל יד המעין זהו סִינְטֶר.

הישובים נבנו על פרשת המים המערבית כמו בגלעד הדרומי, והשורה שבגלעד הדרומי הולכת ונמשכת גם במואב: יגבהה, אלעלה, חשבון, מידבא, דיבון, רבת מואב, וקיר מואב (קצת למערב). הדרך המחברת את

ציור 43. רמת מואב ממערב למידבא.
מעל לרמה מתרוממות גבעות מועטות. השטח מעובד ברובו הגדול.

הצפונית שנפלה בחלקו של ראובן. לשתי רצועות אלה שמות מיוחדים, אל־כורה מצפון לארנון, א־גֶ׳בל מצפון לנחל זרקה־מעון. עורק המים המרכזי של כל ארץ מואב, כעין קוטב הארץ (כירדן לכל א״י), הוא נחל ארנון. הקרקע שופע ויורד אליו מצפון ומדרום ממקומות קרובים אל היבוק ומקרוב לנחל זרד. הארנון יוצא מן הבליטה המזרחית, במרחק של 90 ק״מ בקו ישר משפכו אל ים המלח. עמקו רחב בתחלה ואינו עמוק, אבל בעברו במישור הוא מתעמק ונעשה תלול, ובהכנסו לתוך הבליטה המערבית הוא כבר גיא צר עם קירות זקופים כמעט. פלגו הגדול מימין הוא נחל וַלֶה, הנקרא בחלקו התחתון נחל הידָן. ראשו מדרום לרבת בני עמון ואינו מתאחד עם הארנון אלא קילומטרים אחדים לפני ים המלח. מצד שמאל מקבל הארנון את נחל מוּחַרֶץ, היוצא מהר דת־רס (1240 מ׳) וזורם בתחלה מזרחה ואח״כ פונה צפונה. בארנון ובשני פלגיו המים אינם פוסקים בקיץ בכל חלקם התחתון ובמקצת גם בתיכון. מן הנחלים שמדרום לארנון חשובים נחל כֶּרַךְ (קיר מואב), היוצא מקרבת עיר זו ומשתפך אל הים במפרץ הלשון. בעמקי נחל עֲסַל ונחל נמרין (מדרום לקיר מואב) יש מדרגות סחף דילודיאליות מצוינות ברחבן.

את הנקודות העליונות שבמואב נמצא בדרום על פרשת המים שבין הארנון ובין נחל זרד. ראשי הרים אחדים מגיעים פה ממעל ל־1200 מ׳,

חוזר לצפון ויוצר בימות הגשמים בצות נרחבות. מוצא היבוק מן המעינות רחוק משפכו אל הירדן בקו אוירי רק 32 ק״מ. קשתו בלי פתוליו הרבים ארוכה 100 ק״מ.

מדרום לרבת בני עמון רצועת ההר המערבית הולכת וצרה ואת מקומה תופס מישור רחב. מהר נבו ואילך דרומה מורגש האופי ההררי רק באשדות השופעות ונופלות אל ים המלח. הר נבו (806 מ׳). הנשקף מרחוק, ונחל משה (ודי עיון מוסא) הנחל הראשון מצפון, המשתפך אל ים המלח, ראוים להחשב לגבול הטבעי שבין מואב והגלעד.

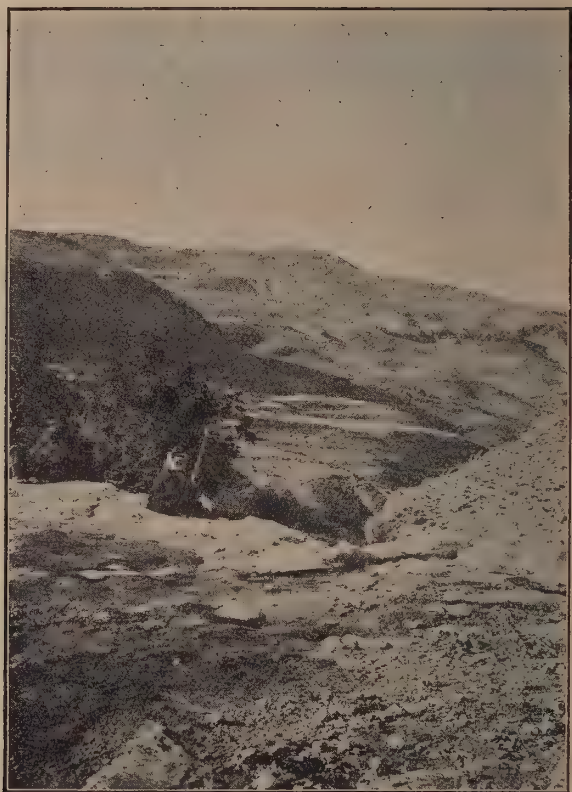
על פרשת המים שעל הבליטה המערבית בגלעד הדרומי יש שורה של ישובים קימים ותרבים ודרך ישרה המאחדת אותם. ברצועת המישור שבין שתי הבליטות יורדים נחלים גדולים לצד דרום, הם פלגיהם של נחל זרקה־מעון ונחל וָלֶה או הֵידָן. גליל מימי הארנון מגיע איפוא לתוך הגלעד הדרומי, המשמש כעבר בין גלעד למואב. דרך החוגגים ומסלת הברזל, העוברות לרגל הבליטה המזרחית, מתקרבות על גבול גלעד ומואב אל עמק הירדן יותר מאשר בכל עבר הירדן המזרחי. פרשת המים הראשית נמצאת במזרח בהרי מַשְׁקַל ועדיין לא נרשמה במפות. בהרי הגלעד, ביחוד בתיכון, שכיח עד היום הזה יער עצים ושיחים (ראה להלן בפרק על הצומח את הציור יער אלונים). בקרבת היבוק ויובליו דומה ההר המיוער לרמות סקוטלנד או לגרמניה התיכונית, לפי עדותם של התירים מארצות הללו. שפע המים מפליא את עיני המבקר הבא מיהודה ומזכיר נוף אירופי.

ב.

ארץ מואב.

בגלעד מצאנו רב־גוניות בצורות הקרקע; בארץ מואב משתרע המישור לארכה ולרחבה. שלש רצועות האורך אמנם נכרות, אבל המישור שבין שתי הבליטות, המזרחית והמערבית, הוא רוב שטחה ועיקרה של מואב. הדורי הרים נמצאים רק באשדות המערב, הנופלות לים המלח. במרחק של 10־12 ק״מ יש כאן ירידה של 1500 מ׳. השפוע מן הבליטה המערבית אל המישור מורגש מעט וכן גם העליה אל הבליטה המזרחית, עוד פחות מורגשת הירידה למזרח אל המדבר. ארץ מואב צרה מן הגלעד; גם הבליטה המערבית וגם המזרחית קרובות יותר אל השקע מאשר שם. נחלי הפאה אשר מדרום לנחל ארנון כלם קצרים ואין מקום ביניהם למחוזות טבעיים כאלו שהכרנו בגלעד. מצפון לארנון זורמים שני נחלים ארוכים, נחל זרקה־מעון ונחל וָלֶה, וביניהם שתי רצועות־ארץ רחבות נפרדות מהבקעה הדרומית, זוהי ארץ מואב

לגַדָה או יבקא על יד מסלת הברזל החג׳אזית הוא פונה צפונה, ומכאן ואילך חל עליו שמו יבוק (נהר א־זרקה, הנהר הכחול בערבית) וקלות מימיו אינו פוסק כל ימות השנה. בקרבת קו הצהרים ה־36° היבוק פונה למערב. עמק הנהר רחב על־פי־רוב בחלקו העליון והתיכון, ומרובים בו כרי תבואה, כרמים וגנים. התעלות העתיקות עדין קימות עד היום והן משמשות להשקאת הגנים. מימי היבוק אינם מרובים בקיץ, רק בחורף אחרי הגשמים הוא מתמלא, ולפעמים יעלה גם על גדותיו, ואז אי־אפשר לעבור בו אלא במקומות מועטים. המעברה החשובה ביותר נמצאת ממערב לשפך נחל גרש על הדרך לעיר גרש. על יד שפך נחל גרש ליבוק ובמקום שהיבוק נכנס אל שקע הירדן נובעים מעינות חמים בעמק. בתוך השקע זורם היבוק לדרום מערב, אבל בסופו הוא

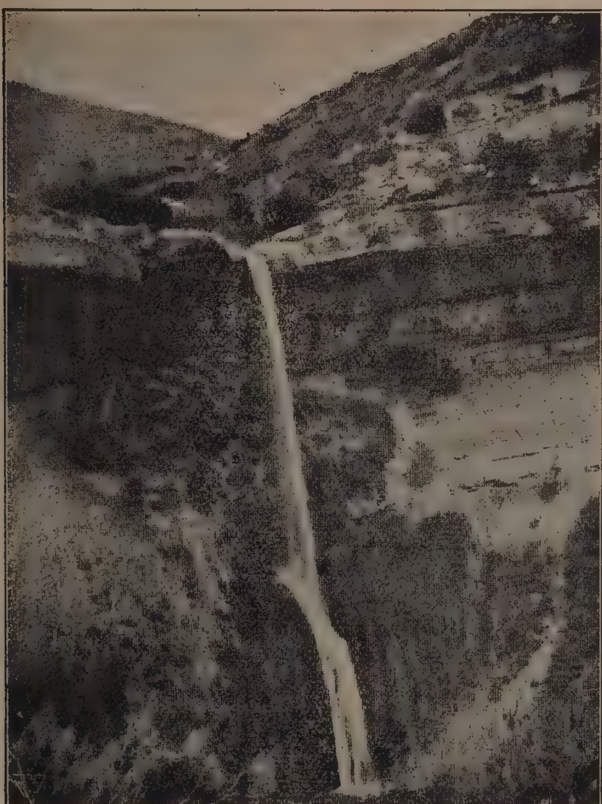

ציור 42. לרגלי הר נבו בעמק נחל משה.

הר נבו זוהי הגבעה מצד ימין במקום שהשפוע מתחיל. את האופי הרמתי של מואב אפשר להכיר מהטבלה שממעל בנגוד לגלעד ההררי.

הרבה פוספור. בקעה יפה אהרת היא הַם־אל־בֶּלְקָה מצפון לרבת בני עמון.

הגדול בין נחלי הגלעד בכלל הוא היבוק. הוא שוטף באמצע הארץ כארנון במואב, אבל בנגוד לארנון ולירמוך אין הארץ שופעת ויורדת אליו מימין ומשמאל, כי אם להפך, הנחל עובר ברצועת הארץ הגבוהה ביותר. בלי ספק קדם נחל יבוק להתבלטות הקרקע. כל מה שעלה הקרקע הוסיף היבוק לחתור בו, אבל פלגיו הקודמים פנו לו עורף. קודם ששקע עמק הירדן היה היבוק זורם לים התיכון. כעת אין ליבוק רשת נחלים רחבה וגליל מים גדול, הוא אינו מקשר את הארץ. ראש נחל יבוק הוא אצל יגבהה (1086 מ׳). מפלגיו העליונים חשוב ביותר נחל עמון המרוה את רבת בני עמון במימיו שאינם פוסקים כל ימות השנה. הנחל הזה זורם בתחלה לצפון מזרח, מדרום

ציור 41. אשד מים בנחל סֶליחי המשתפך אל נחל רְמֵימִין, יובל שמאלי של היבוק. דוגמה יפה לעמק תלוי (ראה לעיל עמוד 103).

ההרים אשר בין נחל יבש גלעד (על שם העיר יבש גלעד; בערבית ודי יביס) ונחל רגב. אס־א־דרג׳ הוא פרשת המים בין שני נחלי האורך, וַרָן השואף אל הירמוך ונחל גֶרֶש השוטף אל היבוק, ובין שני נחלי הפאה, נחל הבתרון (כפרינג׳י בערבית) ונחל רגב. מדרום לרגב העיר והנחל נמצאת בשכבות גיר מכרת ברזל עתיקה, הנקראת מערת וַרְדָה (השושנים). קבוצת ההרים הגבוהה שמדרום ליבוק הם הרי גלעד (ג׳לעד) במובן המצומצם. בהם מתרומם הר הושע (ג׳בל אושע) מצפון לסלט עד קרוב ל־1100 מ׳. הר הושע עומד על פרשת המים שבין נחל האורך רומֵימִין, הזורם אל היבוק, ובין נחל נמרים אשר בו עוברת הדרך מסלט ליריחו.

בגלעד התיכון אין רמות מישור אפילו על יד נחלי האורך. ההרים והגבעות נמשכים הרחק במזרח עד המדבר ומכריחים את דרכי התנועה הראשיים, את המסלה ואת דרך החוגגים, להתרחק מהם לצד המדבר. רצועת מישור מתגלית שוב בקרבת קו הרוחב 32° ושם דרך החוגגים והמסלה מתקרבות שוב אל שקע הירדן. בקרבת נחלי האורך בגלעד מצויות בקעות יפות. הגדולה והעמוקה שבהן היא בוּקֵיעָה, המכוסה אדמת סחף פוריה שנגרפה על ידי הפלגים מן ההרים הקרובים. ממערב לבוקיעה יש שכבות המכילות

ציור 40. בהרי גלעד, ממערב לתל אֶ־דַהאב.
עמק היבוק. המים המועטים שבו מכוסים אגמון וסוף.

הגלעד הצפוני עד מעלת ′32°30 דומה לבשן הדרומי לא רק במישוריו, כי אם גם בהרכבת אדמתו, כי שטחי לבה נרחבים מובלעים בסביבה של אבני גיר עד ארבל, היא ארביד הערבית. האופי ההררי מתבלט רק בחבל הארץ אשר בתוך קשת הירמוך, משפך נחל שֶׁלַּלֶה עד גדר. בשביל אפיו המיוחד יש לו שם מיוחד בפי התושבים «כֻּפַּרַת». באשדות התלולות של כפרת ובתוך עמקי הנחלים היורדים אל הירמוך מצוי יער על המישורים; בדרום עד תבנה היער נעדר. מדרום לכפרת אפשר להבחין בגלעד הצפוני את שלשת אזורי האורך כמו בבשן. מפרשת המים המערבית יורדים הנחלים מערבה בכוון ישר אל עמק הירדן. על יד פרשיות המים שבין הנחלים הללו, המקבילים זה אל זה, נשתמרו רצועות ארוכות של רמות מישור ועליהן דרכים וישובים חשובים. על פרשת המים שבין הירמוך ושכנו נחל ערב הקרוב אליו מדרום עוברת תעלת המים שכלכלה מלפנים במים את הכרך גדר (מְקֵיס), «תעלת פרעה» בפי הערבים. נחל עַרַב, שקצהו העליון נמצא ממערב לארבל, הוא הגדול שבין הנחלים אשר בין הירמוך והיבוק. עמקו רחב ופורה. גם אזור המישור באמצע של הגלעד הצפוני חטיבה מיוחדת היא, אבל רחבו אינו אפילו החצי ממישור הבשן. באזור המישור עוברת דרך האורך ועל ידה שורת ישובים חדשים. הבליטה המערבית והמישור שממזרח זוהי ארץ פוריה כבשן. לא כן הבליטה המזרחית של הגלעד הצפוני, הוא ג׳בל א־זוּמַאל (הר העדרים). אדמתו אי־פוריה, רכה ולבנה כל כך שהערבים יכנוה בשם אדמת הגבינה. «הר העדרים» מורכב מגבעות המתרוממות רק כ־50 מטר מעל לסביבתן. בהן רועים הערבים את עדריהם באביב. ישוב אין שם ולא היה מעולם, אף־על־פי שממזרח משתרע הר החורן הפורה. גרמו לכך חוסר מעינות ופלגי מים.

מדרום למעלות הרוחב ′30 °32 בערך פוסקים המישורים גם בין נחלי הפאה וגם משני עברי נחלי האורך. הגלעד התיכון מימין ומשמאל ליבוק זוהי בליטת קרקע של מאות מטרים מעל לגלעד הצפוני והדרומי. השפוע אל הירמוך תלול בגלעד התיכון ונוח בצפונו; בקילומטרים הראשונים מפרשת המים הוא תלול ואח״כ הוא הולך ופוחת. הגובה והגשמים פועלים, שהארץ מפוררת כהר שומרון שבאותו הרוחב הגיאוגרפי, אבל הגלעד גבוה מהר שומרון, לכן מגיעים אליו הרוחות והגשמים מים התיכון. כבשומרון מרובים פה העמקים הרחבים והבקעות שבהרים. נחלי פאה ארוכים מקבילים זה אל זה מחלקים את מערבו של הר הגלעד לטורים נפרדים, וכל טור זכה לשם בפי התושבים. נקודת ההר העליונה הוא הר אֻם־א־דַּרַג׳ (אם המדרגות, קרוב ל־1300 מ׳). בהרי עַגְ׳לוּן. במובן מצומצם קוראים ג׳בל עג׳לון את

עברה התנועה לצפון, לדרך אחלב, אבל בימינו החלה שוב תנועת אוטומובלים לבבל להשתמש בדרך דמשק. הדרך החג׳זית העתיקה היוצאת מדמשק לערב עוברת בקרבת מסלת הברזל החדשה. היא נמצאת בבשן בתוך ישוב ולא על גבול המדבר כבגלעד ובמואב.

פרק שמיני.

ארץ ישראל המזרחית II

א.

הגלעד.

הארץ אשר בין הירמוך ונחל זרד נחלקת לפי מבנה הקרקע וצורות הנוף לשני חלקים: ארץ הגלעד מנהר ירמוך עד הר נבו ונחל משה, וארץ מואב מכאן ואילך עד נחל זרד. החלוקה ההיסטורית אינה מתאימה לחלוקה הטבעית בשלמותה ואנו קוראים את הארצות בשמן העברי העתיק המתאים לרוב שטחן. החלוקה הרגילה כעת בפי התושבים היא לפי שני הנחלים הגדולים, היבוק והארנון: עג׳לון מהירמוך עד היבוק, בֶּלְקָה עד נחל ארנון, ארץ כֶּרַךְ עד נחל זרד. חלוקה זו אינה מתאימה לא לתנאים הטבעיים החשובים ביותר ולא לתולדות הארץ.

א) בגלעד ובמואב נכיר את הקשר שבין הרכבת השכבות וצורות הקרקע יותר מאשר ביתר חלקי ארץ ישראל. רמות מישור נמצא בקצות הגלעד בצפונו ובדרומו ובארץ מואב ממעל לאשדות המערביות בקשר עם אבני גיר מגיל הסֶנון, רכות ולבנות, מעורבות בצור, המתגלה בשכבות דקות או בקורצות. אופי הררי שולט ברובו של הגלעד, בעיקר בין הקוים המקבילים 32° ו־$32^1/_2$°, בקשר עם שכבות צֶנומניות, שהן גיר קשה, אפור ואדמדם. אבני־חול אדומות וקשות רובצות באשדות מתחת לשכבות הגיר הקשה. שכבת אבן החול גורמת, כשהיא קרובה לפני הארץ, למעינות ולרטיבות הקרקע ולמרבד צמחים רעננים ממעל. הגאיות שבאבן החול תלולות מאד כגון שפך הארנון (לעיל ציור 34). מנחל יבוק התחתון ואילך בדרום טשטשו נחלים רבים את שכבות הגיר הקשה העליונות וחשפו את אבן החול שמתחתיהן. עד אילת (עקבה) ניכרת השפעתה של אבן החול על צורת הנוף באשדות. בעבר הירדן המזרחי אין הפסקים ברמה כמו בעבר המערבי, אבל רצועת הארץ אשר מול ההפסק של עמק יזרעאל שופעת ויורדת אל הירמוך משני עבריו והיא הנמוכה שבכל ארץ־ישראל המזרחית, ולכן עוברות פה דרכים חשובות אל הבשן ואל דמשק ולנהר פרת.

בשנית
(בַזֶלֶת)

גיר
סֶנוֹני

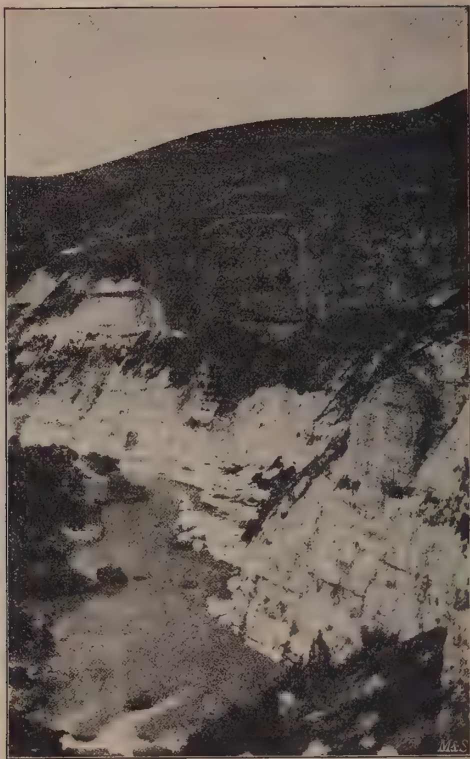

ציור 39. מפל הרקד מדרום לגשר.
הנחל עובר כאן משכבות הבשנות לשכבות גיר; גיאו עמוק עד 240 מ׳.

את דרכם, אבל הזמן הדרוש לכך אין לשער את ארכו. העובדה, שיש עוד נחלים רבים שלא העמיקו לחתור באפיקם, מוכיחה שהתפרצות הלבה היתה בזמן מאוחר בתולדות הקרקע. הלבה הכריחה את המים להתחיל לחתור מחדש וליצור לה דרכים חדשות.

במפלי המים ובזרם הירמוך ויובליו החזק עצור כח רב היכול ליצור זרם חשמלי להארה ולצרכי התנועה והתעשיה. עד היום משתמשות בכחות המים הללו רק טחנות ערביות קטנות, המפיקות מהם רק תועלת מועטה. כאדמה השוממה מצפים גם המים לגאולה.

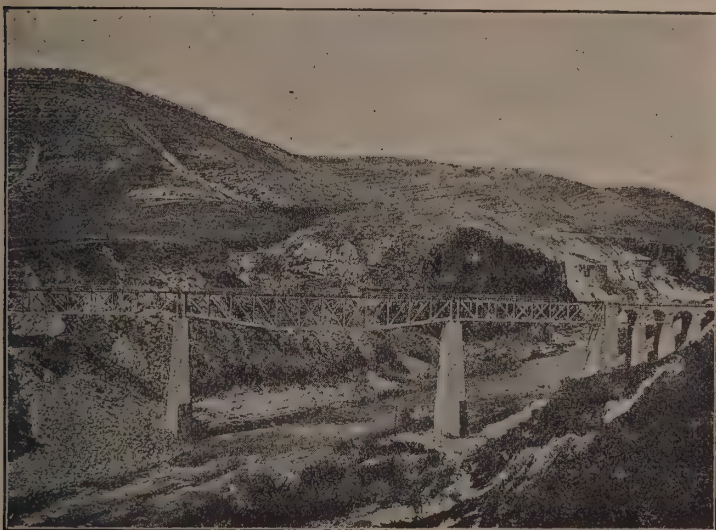
מא״י המערבית עוברים לחבל הלבה בשלשה גשרים: גשר מוג׳מיע על יד שפך הירמוך, גשר בנות יעקב מדרום לים סומכי וגשר גַג׳יר אצל מעינות הירדן ממערב לדן. כל שלש הדרכים שואפות לדמשק. הדרך הצפונית באה מצור ואחרי עברה את הגשר היא הולכת לרגלי החרמון; השניה, זוהי «דרך הים» (ישעיהו ח׳ כ״ג), עוברת את עיר הצ׳רקסים קוּנֵטְרָה בארץ הבשן הצפוני; השלישית הולכת בגולן הדרומי ובכל הבשן באלכסון ובאה לדמשק בעמק שבין וערת א־זכיה והר מניע. מדמשק יש דרך עתיקה לבגדד, היא היתה משמשת מלפנים לתנועת הסוחרים והצבאות. בימי הבינים

ציור 38. הגדה השמאלית של הירמוך על יד חמת גדר.
הגדה תלולה הרבה יותר בגיר הרך מאשר בשכבות הבשניות. תופעה זו גם בציור הקודם.

את עמקיהם לעמק הירמוך. גבוהים הם ממנו, לכן יורדים אליו בשפוע התלול. מכאן מפלי המים במקום המעבר מן הלבה הקשה אל הגיר הרך. בקו קשתי אחד מסביב למרכז הנחלים של מזיריב נמצאים כל המפלים הללו, זהו קו־המפלים. כיחס היובלים הגדולים לירמוך ככה הוא יחסם של היובלים השניים אל היובלים הראשיים. יש יובלים שניים שלא הספיקו לחתור עמוק כיובלים הראשונים ושופעים אליהם בשפוע תלול. יש שמגיעים עד מקום שפכם ועמקיהם עדיין גבוהים מן הנחל אשר אליו ישתפכו. עמקים כאלו נקראים «עמקים תלויים» (ראה להלן ציור 41). ולא רק על יד המעבר משכבה קשה לרכה, כי אם גם בלבה בעצמה יש מפלי מים במקום שנחל קטן עובר ממדרגה למדרגה ולא הספיק עדיין לחתור עמוק לתוך המדרגה העליונה. אין ספק, שהנחלים יכלו את עבודתם ברוב הימים וישחקו את השכבות הקשות שבאפיקיהם ויישירו

של 313 מטר. ברוב דרכו הוא מתחת לשטח פני הים, נגרו חזק, עמקו צר לרוב, יש מקומות שהוא מתפתל כירדן מול בית־שאן. מפני זה לא עברה בו מעולם דרך חשובה, עד שבאה מסלת הברזל וכבשה אותו באמצעי הטכניקה החדשה. מכפר צמח עד מְזֵירִיבּ הרכבת מוכרחת לעבור כתריסר פעם את הנהר מגדה לגדה עד שתעלה במישור; ארבעה עשר גשרים גדולים במסלה זו מלבד גשרים קטנים מעל לפלגי הירמוך, ושבע מנהרות חצובות בהר. המנהרה הראשונה ממערב לשפך הרֻקד והאחרונה לפני מזיריב.

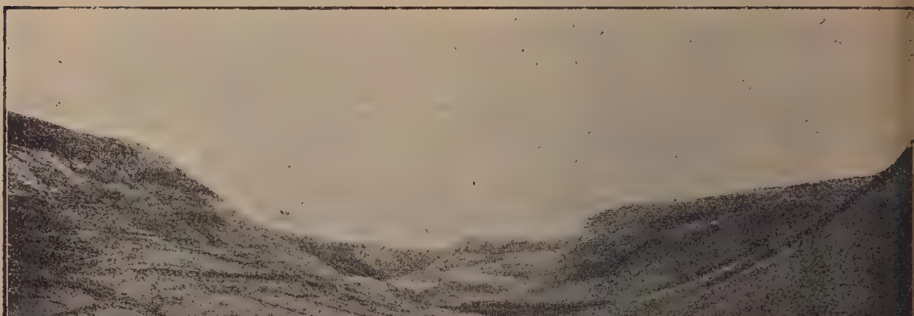

ציור 37. הירמוך באחריתו בקצה הרמה, ממערב לחמת־גדר.
מצד ימין של המביט אפשר לראות איך מלאה הלבה שקערוריות בקרקע, כי יש כאן גיר לא רק מתחת ללבה, כי אם גם על ידה. המסילה עוברת מן הגדה הימינית אל השמאלית, כי צר לה שם המקום על המדרגה מימין.

הירמוך הגדול, הזורם בתוקף רב, חתר מכבר את כל שכבות הלבה והוא שוטף בגיר הרך. מחלונות הרכבת אפשר להבחין בין שכבות הלבה הכהה ממעל ובין הגיר הלבן מתחת. החומר הלוהט הנוזל מלא גם את השקערוריות שבקרקע, ולכן אינו מאוזן מתחת כשכבות הגיר המקבילות תמיד זו אל זו. מה שהספיק כבר לגמור הנהר הגדול בכח של כל מימי הבשן לא הספיקו לפעול הפלגים הבודדים. גם הם חתרו באבן הבשנית, נחל נחל כפי נגרו (זרמו ושפע מימיו), גם הם הגיעו בקצה עמקם התחתון עד שכבות הגיר, אבל בחלק העליון הם זורמים עוד בשכבות בשניות ולא הספיקו להתאים

הרשה לעשר הקריות להקים לא רק בתי מרחצאות גדולים כבארצות ברוכות במעינות ובבארות, כי אם גם לבזבז מים למשחקים, לבנות ברכות לשם משחקי ציים. הדברים האלו יראו לנו כאגדה בארץ, אשר בה נשפך דם בעשקי בורות מים ומעינות.

נחלי החורן והבשן פונים אל מרכז אחד, הנמצא ממערב למזיריב. שם מתחבר ודי ד־הב (נחל הזהב), הבא מהחורן התיכון עם הזידי ועם נחל בְטֶם, היורד בדרומו של החורן, בין ההר ובין גבעות זומאל. אליהם מתחבר נחל האיתן בַּגֶ׳ה, הבא מברכת מזיריב, השֶׁלֲלֶה, נחל איתן הבא מן הגלעד הצפוני, ונחל אחריר. האחריר מאסף את כל הנחלים מהחורן הדרומי והתיכון ומתחבר קרוב לפני שפכו את נחל האורך עַלָּן היורד מתל־אל־חרה. משלשת אלה נוצר הירמוך. בדרכו מקבל הירמוך נחלים ומעינות מימין ומשמאל. הגדול שבנחלים הוא נחל רָקד. רבי־ענין הם המעינות החמים אשר בחמת של גדר (אל־חמי) בקרבת השקע.

ציור 36. הירמוך בראשיתו אחרי התחברות שלשת הפלגים.

בפנים העמק משמאל (של המביט) מפל נחל זיזון. בתוך העמק הקדום הרחב חותר ומעמיק הירמוך בשכבות גיר סנוני רך ולבן. ממעל למדרגה הרחבה ניכרים שרידי מדרגה אחרת.

גובה אפיקו של הירמוך במקום אחוד הנחלים הוא 55 מטר מעל לפני הים; שפכו אל הירדן עמוק 256 מ׳. מתחת לפני הים יש לו איפוא ירידה

ולגמלים באביב. גם נאות יפות אחדות נמצאות בו. במאות הראשונות לסה״נ ישב כאן שבט ערבי בעל תרבות, שהשאיר אחריו כתבות רבות.

בין חבל הליג׳ה ובין החרמון יש עוד ארבע בליטות געשיות, המתנשאות מעל לסביבתן. הבליטה הראשונה ממזרח הוא הר עַבַּיֶה הגבוה באופן ממוצע כ־50 מטר מעל לסביבתו. הר עביה נצב מול הדרכים הבאות מדמשק ומכריח אותן לנטות לימין או לשמאל (ראה את מסלת הברזל). חשוב מהר עביה הוא הר מַנִיעְ מצפון לו. הוא מתרומם 400—500 מטר מעל לסביבתו ומגיע לגובה מוחלט של 1100 מטר. הר מניע דומה לצלמון (חורן) בדמות קטנה, כי הוא מתרומם תלול מעל לתחתיתו. וביחוד מעל לעמק נהר פרפר. כחומה הוא מפריד בין הבשן ובין אגן דמשק. ממערב להר מניע נמצא חבל קטן דומה לליג׳ה ושמו הערבי וערת־אֶ־זַכִּיֶה. הלבה הגיחה מסדק לרגלי החרמון אצל מגדל שמש וזרמה עד הנה במרחק של 30 ק״מ. כליג׳ה גם וערת־א־זכיה מדבר לבה קרושה היא ללא עץ וללא שיח. כאי בודד בתוך אדמת הבצות של אגמי דמשק נמצא מעבר לגבולנו ג׳בֶל אַסוַד (ההר השחור) מעבר לנהר פרפר. גם הוא כקיר מבדיל בין אדמת דמשק הרכה והפוריה ובין אדמת הטרשים של ג׳דור, הוא המחוז הצפוני של הבשן.

רשת הנחלים אשר בחבל הלבה אחדותית היא, מלבד נחלים מועטים הפונים מזרחה אל המדבר וצפונה אל אגמי דמשק, כלם שיכים לגליל מימי הירדן. נחלי הפאה המשתפכים ישר אל הירדן קטנים ומועטים. רבים וחשובים מהם נחלי הארך, יובלי הירמוך, הוא הנהר המאסף את מימי החורן והבשן וחלק מהגולן ומורידם אל הירדן. הגלעד שולח לירמוך רק נחלים קצרים מועטים, לכן אפשר לציין את הירמוך בתור נחל הבשן, כשם שארנון נחל מואב הוא. גליל הירמוך מתחיל באשדות הר החרמון השולח לו את נחל מוּגַּנִיֶה היורד בתחלה מזרחה ואחר־כך דרומה, ונקרא אחר שהתאחד עם נחלים רבים אחרים בשם נחל אֶחרֵיר. בחלקו העליון מימיו מצויים כל ימות השנה, בחלקו התיכון הם מתיבשים בקיץ, בתחתון, מבצות דילי ואילך, הוא שוב נחל איתן עד שפכו. בדרכו הוא מקבל נחלים מקצה הליג׳ה ומהר החורן הצפוני. נחלי החורן איתנים בכל דרכם בהר, במישור הם מתנדפים בקיץ.

בימי שלותה וגדולתה של ארץ זו, היו מקוים את המים בצאתם מן ההר, ומעבירים אותם בתעלות למרחקים להשקות את האדמה. הארוכה שבתעלות הללו, «תעלת פרעה» יכנוה הערבים, יוצאת מדילי ועוברת על פני אדרעי ומגיעה עד גדר, היא מְקֻיס של עכשו. גם את מי הנחלים הפונים למזרח אספו והעבירו עד נאות רְחֵיבֶה אשר במדבר סוריה. היו גם במקומות רבים ברכות גדולות שאספו בחורף את מימי הנחלים לצרכי המקום. משק המים המסודר

הרחבה עומד תל צוּפָּה, גבוה 1500 מטר עם לוע רחב ובו מבצר סלכה העתיקה. ההר הגבוה בכל הארץ תֶל־א׳־גֶ׳נָה (1839 מ׳) אינו הר־געש, כי אם גוש לבה קשה אשר לא טושטש ולא הושפל כקרקע שמסביב. מפני גבהו הרב לא ימס השלג עליו עד סוף חודש מרס ובקיץ לא יבול עליו הדשא. בבשן אינם רואים מרחוק את הר גֶ׳נה, כי אם את הקונוס היפה כּלֵיב (לב בערבית), הגבוה 1819 מטר.

בקצה הצפון של החורן נמצאות שתי גבעות־געש בצורת ערמות בר הנקראות בשם גַּרָרָה. אחת הגבעות השכנות דומה בעיני הערבים לגמל וקוראים לה גֶ׳מל. לרגלי שתי ה«ערמות» נבעה הלבה שכסתה את הטרכונה או הליג׳ה. טרכונה ביונית הוראתה ארץ מחוספת, ליג׳ה בערבית מפלט. השם היוני מתאים לצורת הקרקע, הערבי מוכיח על תכונתו בתור מפלט לנרדפים או לשודדים. בשם פיוטי יכנוה הערבים גם קלעת אַלַה, היינו מבצר־אל. בנגוד להר החורן, המכוסה אדמה תחוחה או אבנים מפוררות ומעל למישוריו מתרוממות גבעות־געש. הטרכונה ים שחור של לבה קרושה היא׳ שנשתמר עד היום עם גליו וזרמיו, מישור מחוספס רחב־ידים ללא שיח ולא עשב; רק בליטות קטנות מתרוממות מעל למישור. בסדקים בודדים שבתוך הלבה נצטברה אדמה פוריה, המספיקה לכלכל משפחות מועטות. «קע» יקראו התושבים לבקיעים הללו. זרם הליג׳ה היה כפי הנראה חם וקלוש, לכן התפשט ולא נעצר במקום אחד. קצה הזרם מתרומם בהבלטה רבה מעל לסביבה בגובה של 8־10 מטרים. הוא נקרא לוֹחְף בפי התושבים. לאורך הלוחף המזרחי והמערבי עוברים נחלים. בפנים הליג׳ה על שטח של 700 ק״מ אין אף נחל אחד ואין עמק היורד מחוץ לתחומה, אין מבוא לארץ זו ואין מוצא ממנה, לַבירינט היא. רק התושבים מכירים איש איש בסביבתו הקטנה את הדרכים. בורות המים מועטים. מפני זה לא יכול אברהים פחה מושל מצרים עם חילו הרב, המנוסה במלחמות במדבריות ערב, לכבוש את הליג׳ה (1834), וגם הצרפתים לא חדרו כעת שמה. המבצר הטבעי הזה נכבש פעם בפקודת הורדוס על ידי זמרא שר צבא יהודי בבלי. בזה סר מעולי רגלים מבבל פחד השודדים. בימי הרומאים נבנה כביש לאורך הטרכונה. בקצה היה זֵר של ישֻׁבים, שהתפרנסו על עבודת האדמה, ועל המסחר עם שבטי המדבר ועם בבל העשירה. בהתגבר המדבר על הישוב, כאשר נכבשה א״י לפני הערבים, היתה ארץ זו מבצר לשודדים. בתחתית הר החורן והטרכונה במזרח יש מקומות פוריים על יד מעינות ופלגים היורדים מן ההר.

ממזרח לחורן משתרע המישור של מדבר חררים, הנקרא בערבית חַרַה, שם המשמש רק למדבר של טרשים געשיים. במדבר חררים יש מרעה לצאן

רְג׳ם (רגמות). מרחוק נראה את הרְג׳מים כחורבות עתיקות. ארץ הטרשים משתרעת מקצה וערת א־זַכִּיֶה עד הכפר נָוֶה. היא מצמיחה דשא בחורף ובאביבי שבטים נודדים יעלו אז לרעות בה את צאנם. שונה ממנו לגמרי הוא הבשן המזרחי והדרומי, ארץ החטה המבורכת. אדמת הלבה רכה פה כל כך עד שאפילו בימות החמה פרסות הבהמה טובעות בתוכה. לפוריותה אין שעור. למרות העבוד הפשוט והנצול הממושך היא נותנת בשנים גשומות עשרות שערים. חטת הבשן המשובחת נמכרת לא רק בא״י ובסוריה, כי אם גם בחו״ל מרובים הקופצים עליה. בבשן הדרומי יש מחוזות שהאבנים כל כך יקרות המציאות בהם, עד שהתושבים בונים את בתיהם לבנים מיובשות בשמש, כאנשי השרון והשפלה. מלבד עצי פרי המעטים שבכפרים אין כמעט עץ ושיח בכל רחבי הבשן, אבל לא תנאי הטבע, כלומר הקרקע והאקלים, גרמו לכך, כי אם האדם ובהמתו המחריבים כל שיח שיצמח מאליו. העצים הקדושים האדירים, אשר שרדו במקומות שונים, מעידים גם פה על היער מלפנים ועל אפשרותו בעתיד.

החלק הגבוה מכל חבל הבשן ומכל א״י בכלל, אם נוציא מן החשבון את החרמון, הוא הר החורן. את השם חורן, הנזכר בתנ״ך, מבארים בתור הר החורים, כי מרובות וגדולות הן המערות שבאשדות ההר הזה. כפרים רבים ישבו מלפנים במערות. גם בשם צלמון נקרא הר החורן בתהלים. היקפו של הר החורן הוא קו ביצי, אשר קוטב ארכו פונה מדרום־דרום־מזרח (כלומר קצת יותר לצד דרום מאשר דרום־מזרח) לצפון־צפון־מערב. ארכו 80 ק״מ. מדת קוטב הרוחב היא כחצי מדת האורך. החורן נוצר ע״י הצטברותן של שכבות לבה זו למעלה מזו. שתי מדרגות גדולות אפשר להבחין בחורן. העליונה בצפון־מערבו של ההר גבוהה מהתחתונה 300 מטר. ממזרח ומדרום משמשת המדרגה התחתונה הדום לעליונה. בצפון ובמערב אשדותיה של העליונה נופלות תלולות בשפוע אחד אל הטרכונה ואל מישור הבשן. המדרגה התחתונה גבוהה ותלולה יותר באשדות המזרח מאשר במערב, מפני שהבשן אשר בתחתית ההר גבוה 800 מטר מעל לים, בשעה שבמדבר חררים, תחתית החורן ממזרח, גבוה רק 600 מטר. מלבד זה גרמו הגשמים, המטשטשים את האשדות ומשקיעים את הסחף לרגליהן, להפחתת התלוליות במערב; במזרח הגשמים מועטים ולכן לא טושטש שפוע המדרגה. כחומה זקופה יראה החורן מרחוק במזרח, כהר תלול ממערב. אשדות הצפון תלולות מאלה שבדרום. המדרגות הן רמות מישור, ועליהן תלים קטנים וגם גבעות־געש כמו בבשן ובגולן. במדרגה התחתונה במזרח נמצאים שני קונוסים יפים הנקראים הוּיֶת חיביקה ולרגליהם כפר בתוך מערות. על המדרגה הדרומית

ממזרח לגולן משתרע מישור הבשן, הנקרא בערבית א־נוקרה. השם הערבי הזה הולם יפה את צורת הארץ, כי «נוקרה» מציין את החפירה שבאהל, שיבעירו בה את האש, והבשן הוא כעין חפירה בין החורן ממזרח והגולן ממערב. אורך מישור הבשן כ־100 ק"מ, רחבו—45, שטחו כ־4000 ק"מ. הגובה הממוצע 650 מטר מעל לים התיכון, היינו קרוב ל־860 מעל לים כנרת. למישור יש נטיה ממזרח למערב ומצפון לדרום, מה שאפשר להכיר על פי כוון הנחלים. ברחבי המישור מתנשאות גבעות־געש בודדות, גבוהות מעל לסביבתן 100־200 מטר. יש גם תלים טבעים קטנים. את ראשי הגבעות מקשט בנין, מקדש או קבר. על הגדולות שבהן יסדו בני הארץ כפרים; מהם קימים עד היום ומהם חרבים.

כעין חלוץ עובר לפני הר החרמון מערבה, הן שבע הגבעות תְלול שיח' חוסין (800 מ'). המסודרות בשורה אחת מדרום־מזרח לצפון־מערב. גבוהה מהן היא קבוצת תְלול שער (1131 מטר)

ציור 35. תל חדיד (תל ברזל).

המבט מן האוירון מצפון המערב. גבעת געש ממערב לסוידה עם לוע יפה. על הר גם רגמות ולועים קטנים. הגדרות מסביב לחלקות הרבות מעידות שהגבעה מעובדת.

כמו בגולן אפשר להבחין גם במישור שני חלקים שונים זה מזה. צפון־המערב הוא חבל טרשים עם תלי געש קטנים מרובים, הנקראים בפי הערבים

לרֶקד מערבה ניכרות התכונות המיוחדות של הבליטה המערבית. רק בדרום, במקום שהרֶקד פונה לדרום מערב, מעין־דַכָּר ואילך, אפשר לחשוב גם את השטח שממזרח לרוקד לחבל הגולן. גולן קראו לארץ בימות הבית השני על שם גולן עיר המקלט למנשה. גם השם גבלן שבתלמוד מכוון לארץ זו.

אורך הגולן מגיע ל־60 ק״מ, רחבו פחות מ־30, גבהו מעל לים התיכון מגיע עד 1300 מ׳, שהם 1500 מ׳ מעל לים כנרת. פרשת המים שבין נחל האורך רֶקד ונחלי הפאה קרובה לרֶקד יותר מאשר לשקע. על יד פרשת המים נמשכת שורה ארוכה של גבעות געש, אשר לועיהן נשתמרו עד היום. אחד הראשונים בשורה מצפון הוא תל־אל־שֵׁיחַה (קרוב ל־1300 מטר), היינו גבעת השיכות. החרמון הוא הר השיך, וזו היא עזר כנגדו, כביכול. בלוע הר־געש כבוי נקוו מימי ברכת פילי הקרובה לבניאס (ראה לעיל ציור 22). היפה שבתלי הגעש והמתבלטת ביותר מעל לסביבתו הוא תל אבו נידא (אבי־הטל). היקף לועו מגיע לארבעה ק״מ וחצי, עמקו 200 מ׳ ובתחתית הלוע שוב גבע קטן, גבע במעי הגבעה. קרקע הלוע פורה מאד והצ׳רקסים יעבדוהו בחריצות ידיהם. מאסף בגדוד הגבעות הגעשיות בדרום הוא תל אל פרס, קונוס בודד ותלול, גבוה 240 מ׳ מעל לסביבתו.

קרבת השקע פועלת, שלכל נחלי הפאה יש נגר חזק, וכיון שמימיהם מצויים כל ימות השנה חתרו להם רשת עמקים תלולים ופררו את הרמה ונתנו לה מצד מערב אופי הררי בולט. אבל גם שטחי רמת המישור ממעל ניכרים מרחוק ע״י הקוים המאוזנים שבקצה האופק.

בגולן יש להבחין שני חלקים שונים זה מזה. הצפוני גבוה והטרשים מרובים בו, הדרומי נמוך ואדמתו תחוחה ורכה ופוריה כמו במישור. בהתאמה לגליל אפשר גם לקרוא: הגולן העליון והתחתון. חבל הטרשים שבגולן אינו מדבר, כי הארץ גבוהה וגשמיה מרובים ונחליה אינם נכזבים. הדשא הרענן אינו תופעת ירחי האביב בלבד, גם בקיץ יש בו מרעה שמן, לכן יבקשו כאן הרועים הערבים הנודדים מפלט לעדריהם, כאשר יכלו העשב והמים במישור הבשן. הגולן הדרומי זהו חלק מאדמת החטה המפורסמת של הבשן. הר הגולן זוהי הארץ של אלוני הבשן החסונים ופרות הבשן השמנות מאז. היער שבגולן חרב מזמן רב. בתחלה כרתוהו אנשי צידון לבנין אניות, אחריהם באו הסורים והרומאים. הערבים השתמשו בעצים להסקה ולתעשית פחמים לשוק, ואת יתר הפליטה בעץ גדעו הצ׳רקסים לבנין בתיהם ולעגלותיהם. התנאים האקלימיים והקרקעיים נוחים כאן ליער מאשר ביתר עבר הירדן המזרחי, על זה מעידים עצים קדושים בודדים, אשר בהם לא יגע גרזן הכורת. על יד הנחלים האיתנים גדלים שיחים ועצים מן המינים המצויים בגליל ובעמק הירדן.

האבנים הבשניות וכל אבני הלבה דומות בהרכבתן הכימית לאבני היסוד. ההבדל העיקרי ביניהן הוא פיסי: הלבה הצטננה על פני האדמה, ולכן גבישיה אינם מפותחים, בשעה שאבני היסוד נקרשו במעבה האדמה לאט וגבישיהן הספיקו להתגלם במשך זמן ארוך. התנאים שבהם הגיחה הלבה על פני הארץ היו שונים. יש שהגיעה על פני הארץ לוהטת ונוזלת כדונג נמס, ויש שהתקררה לאט בדרכה במעבה האדמה והגיעה על פני הארץ צמוקה וסמיכה. הלבה הסמיכה הצטברה שכבות שכבות זו על גבי זו עד לגובה של «הרים». המים חתרו להם בשכבות הלבה אפיקים ועמקים.

במקום אחר הציפה לבה קלושה ונוזלת את המישור והתפשטה במרחק רב, והמישור נשאר שטוח ומחוספס על ידי גלי הלבה הקטנים. הלבה נבעה בא״י המזרחית לא מנקודה אחת ולא מנקודות בודדות מועטות, ולא מלועות של הרי־געש, כי אם מסדקים ארוכים, ולכן אין בהרי־הגעש שבא״י אף אחד שיתנשא מעל לסביבתו כוֶזוּבִיוֹ או כאֶטְנה, ואף־על־פי־כן שטח הארץ המכוסה לבה מרובה בא״י מאשר באטליה ביחס לשטח הארץ. «הרי־הגעש» הכבויים שבא״י רק גבעות קטנות הן גבוהות 150 מ׳ או 200 מ׳ מעל לרמה. פעולתם לא נמשכה זמן רב כפעולות הרי־הגעש הגדולים, כי אם, אחרי שנסתמו הסדקים נשארו עוד אילו מקומות פתוחים, שמהם הגיחה הלבה עוד זמן־מה. את גבעות הגעש נמצא ברובן מסודרות בשורות ישרות, כי על הסדק הקדום הן עומדות. הלבה שבהן גוש אחד היא, כי בפעם אחת נוצרו, ולא כהרי־הגעש הגדולים שהתפרצו פעמים רבות וכל התפרצות הוסיפה שכבה על שכבותיה, שהספיקו כבר להתפורר על ידי הכחות החיצוניים. היו אמנם בא״י מקרים שהלבה התפרצה שנית, אבל לא מתוך הלועות והסדקים הראשונים, כי אם מתוך סדקים חדשים. הלבה הלוהטת עלתה אז על שכבות לבה קדומות קרות, שנתפוררו כבר במשך הזמן וכסו באבנים ובעפר תחוח. לכן נמצא לפעמים בין שתי שכבות לבה חצץ ואדמה רכה. האדמה התחוחה, הנוצרת מן הלבה, מכילה בתוכה תחמוצת הברזל, לכן היא חומה־כהה, וקל להבחין בינה ובין האדמה הגירית הבהירה. היא מצוינת בפוריותה, ובגללה היה הבשן ארץ החטה לארץ ישראל ולסוריה.

חבל הלבה נחלק באופן טבעי לשלש ארצות: א) הגולן, מעמק הירדן עד נחל האורך רֻקד—זוהי הבליטה המערבית. ב) הבשן במובן המצומצם (בערבית אֶ־נוּקְרָה), זהו המישור המשתרע עד רגלי הר החורן והליג׳ה. ג) הר החורן והליג׳ה (טרכונה ביונית ובלשון התלמוד).

החלוקה המדינית והעם רגילים להרחיב את הגולן עד נהר עַלָּן המקביל לרֻקד; אבל אם נשים לב לתנאי הטבע, אז נראה שרק מעבר

מתחת הצמיחה מלפנים את יערות הבשן, המפורסמים בספרותנו העתיקה, ובזכות זו נמצאים שרידי יער עד היום הזה בגלעד התיכון ובהר גבל, הוא הר שעיר הצפוני.

את מבנה א״י המזרחית נכיר ע״י התבוננות ברשת מימיה. במרחק של 15 ק״מ בערך מן השקע מוצאים אנו פרשת מים, וממנה פונים נחלים רבים למערב ועוברים בגאיות תלולים וצרים אל השקע. נחלי־הפאה נקרא להם, כי כל דרכם בפאת הרמה. קצרים וקטנים בערך הם הפלגים הפונים מפרשת מים זו למזרח. מעירים הם את תשומת לבנו, שמפרשת המים הקרקע שופע ויורד למזרח. פרשת המים נמצאת איפוא על גבי בליטה ארוכה המלוה את כל פאת הארץ ממערבה. ממזרח לבליטה זו מצוים מישורים רחבים, ובהם נחלים לאורך הארץ. מהם זורמים מצפון לדרום ומהם להיפך. הנחלים הללו—בשם נחלי־האורך נקרא להם—מקבלים יובלים בעיקר ממזרח, מפרשת המים הראשית שעל גבול המדבר. ממזרח לפרשת מים זו יורדים נחלים אל המדבר. ברובם יובלי נחל־סִרְחָן הם. יש לנו איפוא על גבול הארץ גם ממזרח בליטה ארוכה, הבליטה המזרחית נקרא לה, בנגוד לבליטה המערבית שהזכרנו מקודם. רק נחלים אחדים, אשר ראשם בפרשת המים המזרחית, מבקיעים להם דרך בבליטה המערבית ומגיעים עד השקע, אחרי שאספו לתוכם את נחלי האורך ויובליהם. נחלי הרוחב נקרא להם, כי עוברים הם לרחבה של כל הארץ. בארם־דמשק פונים נחלי הרוחב היוצאים מהחרמון מזרחה אל אגמי דמשק, ובכן כִוון הפוך ביחס לנחלי א״י המזרחית. בהר שעיר אין שתי בליטות מקבילות ואין שתי פרשיות מים. רואים אנו איפוא, שא״י במובן המצומצם שונה מארצות הגובלות אליה במבנה הקרקע ובמהלך נחליה.

מתוך סקירה זו אנו למדים, שיש להבחין בא״י המזרחית שלשה חלקים טבעיים מצפון לדרום: א) החלק הצפוני, הוא חבל הלבה או הבשן במובן הרחב עד נהר ירמוך. ב) החלק התיכון, היא ארץ הגלעד ומואב עד נחל זרד. ג) החלק הדרומי, הוא הר שעיר, שאינו נכנס לא״י במובן המצומצם. בחלק הצפוני והתיכון נבחין שלש רצועות האורך: הבליטה המערבית, המישור והבליטה המזרחית. כל אחד מהחלקים הללו נפרד למחוזות טבעיים ידועים בשמותיהם, המקובלים זה דורות רבים אצל התושבים.

ב.

הבשן.

חבל הלבה, או הבשן במובן הרחב, הוא הגדול והחשוב בכל עבר הירדן המזרחי. הישוב משתרע בו הרחק במזרח, בשעה שגבול הישוב בחבל אדמת הגיר הוא צר.

פרק שביעי.
ארץ ישראל המזרחית I.
א.
סקירה כללית.

ממזרח לשקע הירדן עד המדבר, אשר בו לא ישב אדם מעולם, משתרעת א״י המזרחית או עבר הירדן המזרחי. אורך הארץ מרגל החרמון עד מפרץ אילת (עקבה) 400 ק״מ. רחבה בקו המקביל 30° 32°, העובר על פני הר החורן 125 ק״מ בערך; ביתר הארץ רק 40־50 ק״מ; בהר שעיר עוד פחות מזה.

עבר הירדן המזרחי גבוה בכל מקום מהעבר המערבי אשר ממולו, ומזה תוצאות טובות לאקלימה ולפוריותה של הארץ, כי היא מקבלת רוחות מן הים, מבלי שנתקלו והתרשלו והשאירו את רטיבותן בהרי המערב. בנגוד לא״י המערבית, ארץ ההרים והבקעות, רוב שטחה של א״י המזרחית הן רמות מישור נרחבות. אשדותיה השופעות אל השקע תלולות וגבוהות בלי אותן המדרגות שהכרנו במערב. הנחלים, ובתוכם נחלי איתן רבים, בתרו את האשדות ויצרו להן אופי הררי, אבל בעלותנו ב«הרים» הללו לא נמצא מורד אל העבר השני, כי אם רמות מישור וגבעות נמוכות. גם בחומר הקרקע שונה ארץ ישראל המזרחית מן המערבית. כל צפון הארץ עד נהר הירמוך מכוסה שכבות לבה שנקרשה והיתה לאבנים שחורות, קשות וכבדות מאבני הגיר, אבני הבשן או בשניות קראנו להן (בַּזַלט בלע״ז) על שם ארץ הבשן. הבשניות אינן סופגות ואינן מעבירות מים כגיר. מנהר הירמוך עד נחל זרד הארץ בנויה אמנם ברובה הגדול אבני גיר כא״י המערבית, אבל מתחת לשכבות הגיר נמצאות, ביחוד בקרבת השקע, אבני חול שאינן סופגות מים, לכן הקרקע רטוב מתחת והמעינות והנחלים מצוים בארץ. הר שעיר מדרום לנחל זרד בנוי במערבו אבני יסוד קשות וגבישיות ממיני הגרעינית, הגניס והפורפיר, שגם הן אינן סופגות מים. תוצאת הרכבה זו של שכבות הרמה המזרחית היא, שעם מעוט הגשמים מצויים בה נחלי איתן מרובים, ארוכים ועשירים במים מנחלי א״י המערבית השואפים אל הים התיכון. רטיבות הקרקע

מתחת לראשי ההרים המתרוממים משני עבריה, אינו משתנה, כי כל מה שתתרומם הבקעה גם ההר מתרומם, ממש כמו בלבנון. הגובה היחסי (או העומק היחסי) של הערבה ושל קרקע ים המלח ושל בקעת הלבנון כמעט שוה. אדמת הערבה דומה בהרכבתה לככר הירדן בחלקו הנמוך מים־סוף וקצת למעלה מזה, כי עד הנה הגיעה מלפנים ימת הירדן. סחף הנחלים ואבנים שירדו מן ההר מכסים את פני השטח בחלק הגבוה מפני הים. על יד פרשת המים בגובה של יותר מ 200 מ׳ נמצאות שכבות גיר כמו בהר הנגב. מפרשת המים שופע הקרקע צפונה בשפוע נוח. הנחלים משתפכים כאן אל נחל גֶ׳רפי היורד אל ים המלח. רק רשת־מים אחת יש כאן; לא כן בדרום לפרשת המים, שם אין נחל המגיע עד הים, כי אם אגנות סגורים. בהם נקוים המים ברדתם מן ההר בימי הגשם המועטים לבצות ומִתנדפים מהר. רק בקצה הערבה יש נחלים המגיעים עד הים. מפרץ ים־סוף השתרע בימי אבותינו יותר רחוק לצפון מאשר בזמננו. עיר החוף עציון גבר היתה במרחק ק״מ אחדים מהים שבזמננו. לא עציון גבר כי־אם אילת העתיקה מתאימה לעקבה החדשה.

לכל ארכה של הערבה יש הבדל רב בין העבר המזרחי והמערבי. המערבי יבש ושמם יותר מן המזרחי, כי מאשדות המזרח יורדים נחלי איתן אחדים ויש גם מעינות לרגלי ההר. הישוב שהיה כאן מלפנים וגם מחנות הבידואים כעת בחרו ברגל ההר המזרחי, ביחוד בחלקו הצפוני. בערבה עוברת דרך, אשר היתה חשובה מלפנים, כי חברה את ים התיכון לים סוף ולאוקינוס ההודי. העיר החרבה סלע במדבר אשר באשדות ההר המזרחי עדה נאמנה היא לחשיבותה של דרך זו. בימי הערבים נשמו הדרכים בערבה ובכל ארץ אדום. רק שבטים נודדים מועטים עוברים בה לפעמים. תנועת המסחר קטנה מאד, לעתים רחוקות מעבירים פה בהמה דקה וגמלים לשוקי מצרים.

המעצור העקרי לתנועה הוא לא הקרקע, כי־אם האקלים הקשה ויד האדם הרעב והצמא, השולטת לרעה בעוברי דרכים.

ממנו כ־520 מטר (125 מ׳ מעל לים התיכון). בדרום מערבו של ים המלח של עכשו ישבו מלפנים הערים סדום ועמורה, אדמה וצבוים, ששקעו והוצפו על ידי הים. הר סדום בדרום מערבו של ים המלח, בנוי כלו גבישי מלח נקיים ושקופים. מכאן באה המלח הסדומית.

החוף המזרחי תלול וגבוה מהמערבי. חצי־האי הקטן, הנקרא «הלשון», בנוי שכבות מרגל לבנות רכות ומתפוררות בנקל. הגלים מקישים בלי הרף בחוף התלול של הלשון ופוסלים בשכבותיו צורות מצורות שונות: במקום אחד תמצא בחוף את חומת עכו המגיעה עד הים, מקום אחר מזכיר כפות של אולמים שנהרסו למחצה, עמודי ענקים, אובליסקים נוטים ליפול, וכאלה וכאלה רבים. והכל לבן כקרטון ובולט מעל לים הכחול הכהה. הלשון גבוהה עד 45 מ׳. על יד המפרץ הקטן שבין הלשון והר מואב יש בקעה קטנה ומזרעה שמה, מסוגלת לעבודת האדמה, לכן יש כאן ישוב קבוע וגם חוף לסירות, המוציאות תבואות מהר מואב ומביאות אליו סחורות מא״י המערבית.

הנחלים נכנסים מאשדות הרי העברים אל הים מתוך גאיות גבוהים ותלולים ונראים כשערי סלעים. נהדר הוא שפך הארנון, הגיא אשר בו עובר הארנון בקצהו התחתון בנוי אבני חול אדומות, והוא זקוף כחומת הבתים. הארנון שוטף כמו במבוי צר בין שורת בתים המאפילים את עין השמש.

מדרום לים המלח משתרעים אגמי מלח, היא «הסבּחה» בערבית. בקצה הסבחה יש נאות מדבר, המצטינות בפוריותן בגלל המעינות הבאים מהר גְבָל (החלק הצפוני של הר שעיר). כאן גדלים ירקות, תבואות ופֵרות טובים כמו בזמן שצוער עיר התמרים עמדה על תלה. חבל ארץ זה קשה לישוב מפני החום ואגמי המים, אשר בהם ישרצו יתושים עד אין מספר, המפיצים את הקדחת בהופעותיה השונות.

במרחק של 10 ק״מ מהים הקרקע עולה בשפוע אחד לגובה של 150 מטר בערך ואנו עוברים לערבות אדום היא «הערבה» סתם.

ב.

הערבה.

אורך הערבה בלי הסבחה הוא 160 ק״מ, רחבה 8־10 ק״מ. גבהה מגיע עד 240 מטר מעל לים סוף, כלומר ב 630 מעל לים המלח. לגובה זה מתרומם הגב אשר עליו עוברת פרשת המים הראשית, המחלקת את הערבה לשני חלקים לא שוים. הגדול שבהם הוא החלק הצפוני השופע אל ים המלח. עד 50 ק״מ מדרום לים המלח הערבה נמוכה מפני ים סוף. מכאן ואילך היא גבוהה מפני הים, אבל הגובה היחסי, כלומר עומק הערבה

ציור 33. קצה הלשון מצפון מערב.
גובה החוף והשונית שלפניו כ־25 מ׳. השכבות רכות ומתפרכות בלי קושי. ניכרת חתירת המים בשכבות התחתונות, הגורמת למפלת השכבות העליונות. הצורות משתנות כאן מהר. הצלום משנת 1925.

ציור 34. שפוך הארנון.
הגדות בנויות מאבני חול אדומות (כלבנים שרופות). האבנים הללו עלולות להתבקע בנקל בכוון אנכי, מה שרואים גם בקוים האנכים בפנים הגיא, לכן הגדות תלולות כקיר. רואים גם קצת מהדלתא הקטנה של הנהר עם האגמון שעליו. בתוך מישור־סחף זה משנה הנהר את מהלכו כמעט בכל שנה. הצלום מאביב 1925.

הוא הגדול, עמוק עד 400 מטר מהחת למים בין עין גדי ושפך הארנון, והדרומי עמוק רק מטרים אחדים.

מימי ים המלח מכילים בתוכם בשכבותיהם העליונות כ־25% חמרים מוצקים, היינו פי 7 ממימי ים התיכון. האחוז של החמרים המוצקים קטן על יד החופים, וביחוד בקרבת מעינות ונחלים; באמצע הים הוא גדול. הוא הולך וגדל בעומק ומגיע עד 33% מלמטה ממאה מ׳. משלחת מטעם הממשלה הבריטית מצאה שאפשר להוציא מים המלח אשלג וחמרים כימיים חשובים אחרים. מלבד מלח הבשול יש בו גם מלח־מגנסיה המר, מעט ברום ויוד וחומר נפטי שמן.

המתרחץ בים המלח מתכסה בצאתו בגבישי מלח דקים, והוא כבשר המלוח וכאלו משוח בשומן וטעון מפני זה רחיצה שניה במים מתוקים. מפני החמרים המוצקים הרבים מי ים המלח כבדים וגופו של אדם אינו שוקע בהם, אבל בכל זאת יטבע, כשישאר זמן רב בים, כי לא יצליח מרוב עיפות להחזיק את ראשו מעל לפני המים. מובן שרחיצה ארוכה במי מלח מיגעת. יש מקומות בים המלח שבהם נראה במרחק של 2–3 ק״מ מהחוף קו ארוך של קצף, שאינו נפסק אף ברוח חזקה. קו הקצף הידוע ביותר הוא זה אשר ממול לרס־אל־פֶשְׁחָה.

חופי ים־המלח תלולים ואינם מסוגלים לישוב אנושי. עין גדי, המפורסמת מלפנים בכרמיה, גבוהה מעל לים כ־100 מטר ושוכת איפוא לאשדות ההר ולא לחוף הים. מצדה הקרובה גם היא אל ים המלח גבוהה

ציור 32. מצדה (מַסַדָה ביונית אצל יוסף פלביוס) מן הים.

בים נראים טלאי קצף לבן. בין הים וההר מישור חוף רחב כ־1,8 ק״מ. ההר תלול מכל עבריו ואי אפשר לטפס עליו אלא מצפון מערב בלבד. שם הוא מחובר על־ידי גב צר עם הגבעות שממערב.

הירדן. על ידי עלית פני המים התפשט הים גם במקצת ברחב ובאורך. שפת הים הוצפה עד שאין אף מקום לשביל צר בין הים וההר באורך רב, ומהנמנע לסובב את הים ברגל, מה שהיו עושים עוד בשנת תר״כ (1860). מלפנים היה אפשר לעבור בקיץ ברגל מדרום לראש מוֹלִינֶה (על שמו של חוקר שמת מרוב התלאות בחקירת ים המלח) שעל חצי האי «ליסאן» (הלשון) לעבר המערבי.

צפון

דרום

ציור 31. חוף ים המלח מצפון לעין גדי.

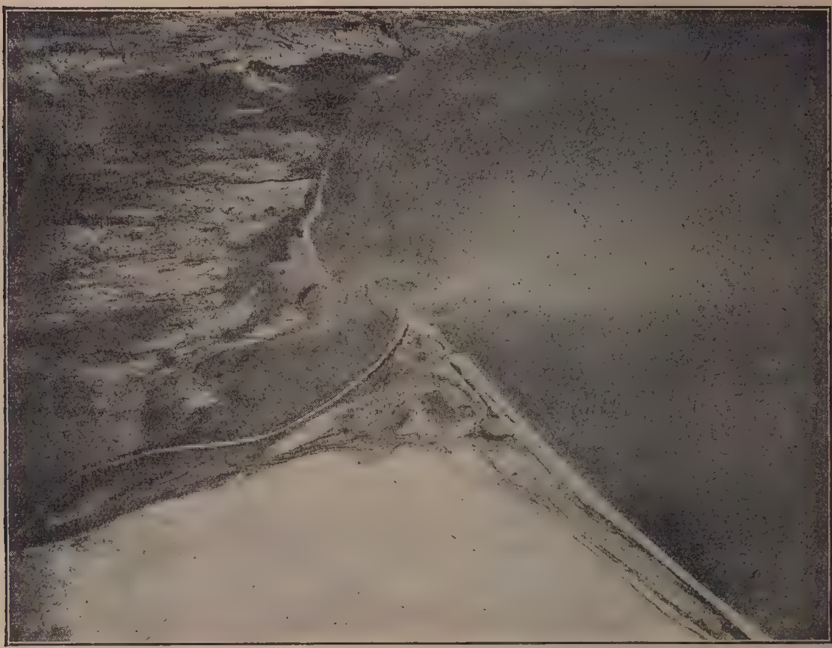
המבט מן הדרום. סדר השכבות כמו בעין דוך: צֶנומן מלמטה, עליו טוּרוֹן וממעל סֶנון. בקצה הגאיות ניכרים משקעיּּים המלח הקדום בצבעם המבהיק ובהתפוררותם לגבעות ולתלים מרובים. על יד שפכו של כל נחל הושקע הסחף, הניכר גם מתחת לפני המים! — השפך הראשון מדרום. בצפון מישור־סחף קטן על יד שפך נחל דְרַגֶ׳ה. אורך הקטע כ־17 ק״מ, גובה האשדות עד 500 מ׳ מעל לים.

עדים מתים לעלית הים הם גם העצים והשיחים שגדלו מלפנים על יד שפך הנחלים במים מתוקים וכעת הם נמצאים במים מלוחים, פגרים חנוטים במלח.

אורך הים הוא 76 קילומטרים ורחבו הגדול ביותר 15·2 קילומטרים, שטחו 920 ק״מ. הים נחלק לשני חלקים ע״י הלשון (הליסאן). החלק הצפוני,

כביצה, מפוזרות בחול או במרגל הרך. מוצא הגפרית מהמעינות החמים שנבעו פה מלפנים ונכזבו במשך הזמן. המעינות החמים היו מלפנים שכיחים יותר מאשר בזמננו. הם התמעטו או נכזבו לגמרי, כשם שהרי געש נכבים.

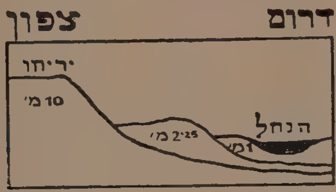
מזרח

מערב

ציור 30. שפך הירדן. המחזה מאוירון מצפון המערב.
בעמק הירדן קל כאן להבחין את שלש המדרגות המתאימות לאלה שבנחל קלת. הנהר מתפתל רק בעמקו התחתון (זור). מעבר לנהר מזרחה ניכר אפיק עזוב שהתפתל יותר מהאפיק של עכשו. ממערב לשפך יש אגם ארוך נפרד מהימה על ידי רצועת יבשה צרה. סחף הירדן שמתחת למים מתבלט בים על יד השפך. מימי הירדן ניכרים בים קילומטרים אחדים מן השפך.

על יד שפך הירדן יש בצות ואגמי מלח המתמלאים בימות הגשמים ומתיבשים בסוף ימות החמה. הירדן יוצר גם דלתא בצורת שתי לשונות־יבשה המתקדמות אל הים. הארוכה שבהן היא המערבית. בסוף הקיץ אפשר להגיע בקושי אל אגף הדלתא המערבית עד הים. אבל קל יותר להתבונן לשפך הירדן בסירה מצד הים. בקרבת הלשון המערבית היה עוד לפני עשרות שנים אי־קטן. כעת כסוהו המים, כי הים עלה במשך חמשים שנה האחרונות בשני מטרים, מלבד ההבדל של 0·75 מטר בין האביב וסוף ימות החמה. אי קטן אחר, רוג׳ם אל בַחְר, היה קרוב לחוף, כ־3·5 ק״מ ממערב לשפך

ציור 28. חתך לרוחב נחל קֶלת (פרת) על יד יריחו (עפ״י בלנקהורן).

המדרגה העליונה נוצרה על ידי משקעי ימת הירדן. כאשר התיבשה הימה יצר לו הנחל עמק רחב (הקר היורד מיריחו). כאשר התמעט נגרו של הנחל השקיע הרבה סחף ויצר את המדרגה השניה. במדרגה זו חתר לו עמק צר מהראשון, כאשר גדל נגרו. לסוף התמעט הנגר והנחל השקיע שוב סחף—זוהי המדרגה השלישית. בתוך מדרגה זו נמצא כעת אפיקו. עמקי הנחלים האחרים התפתחו באופן דומה לזה.

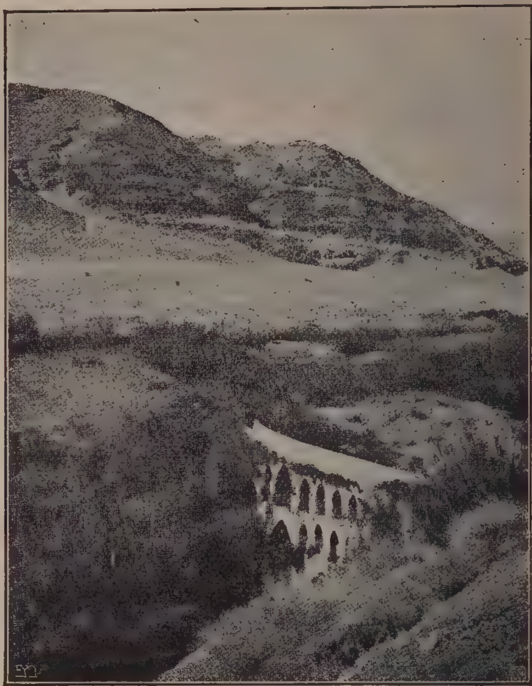
התמרים עד היום הזה. עד 15 ק״מ מצפון לים המלח הארץ מלחה, לא מים המלח של עכשו, כי אם מהתקופה שהים הגיע עד שם. הגשמים המועטים עדיין לא הספיקו להוציא את המלח ולהורידו אל הירדן ולים המלח של עכשו, מה שכבר נעשה בחלקים העליונים שהקדימו להתיבש. הצמחים הסתגלו פה למלח וגם הם מלוחים כאדמה אשר ממנה יינקו. המלח כל כך מרובה בקרקע עד שהוא «צומח» אחרי הגשם, כלומר עולה עם המים המתנדפים על פני הקרקע ונשאר עליה עד שהיא נראית לפעמים כמסוידת או מכוסה בכפור דק. גם גפרית נמצאת בסביבת ים המלח בפקעות כגודל אגוז עד

ציור 29. גבעות המרגל מצפון־מערב לים המלח.

את גובה הגבעות אפשר להעריך ביחס לאנשים שבתמונה. בפגימה בין הגבעות משמאל נראים פני ים המלח. מעבר לים מתרוממים הרי העברים. מפני המרחק הפגימות אינן נראות והרמה נראית כמישור.

כפי שראינו חודר השקע גם בין גושי ההרים אשר באשדות הר שומרון. לרגלי ההר נובעים מעינות משכבות שנפסקו. על ידם נוסדו מלפנים ערים וישובים שהתפרנסו על נטיעות. הככר רחב ביותר מצפון ליריחו. פה יש מעינות אחדים ונחלי איתן יוצאים מן ההר: נחל עֲוּגַ'ה, עין דוך, מעין אלישע ונחל קלת. גם ממולו בעבר הירדן המזרחי בערבות מואב נמצא ככר ברחב, עשיר במים, היורדים מן ההר בנחלים ובמעינות הנובעים לרגלי ההר: נחל נִמְרִים, נחל חשבון ומעינות משה היורדים מהר נבו.

ציור 27. על יד עין דוך. המחזה מדרום המזרח.

שלש המדרגות אשר בשכבות ההר התלול מתאימות לשלשה הגילים סנון, טורון וצֶנומן. שכבות הצנומן מכוסות ברובן באבנים שנתגלגלו מן ההר. מצד שמאל ניכר שפך של נחל, אשר השקיע כאן סחף בעידן המבולי. על גשר הקשתות עוברת תעלת מים מעין דוך.

מלבד עמק גינוסר לא היה בימים קדמונים בשקע הירדן מחוז עשיר כיריחו ובנותיה מעבר מזה וכערבות מואב מעבר השני. גנות בשמים מפורסמות בכל העולם וחורשות תמרים נהדרות וארמונות מלכים והיכלי עשירים התנוססו בקרבת מדבר וארץ מלחה. אחרי פולמוס בר־כוכבא נחרבו גנות הבשמים, כי הרומאים לא ידעו לטפל בהן, גם התמרים נעלמו מעיר

ציור 25. המעברה שעל יד דָמִיָה (אדם העיר) מדרום לשפך היבוק.
המחזה ממערב.

ציור 26. הירדן מוּל בית חגלה.
בנגוד לתמונה הקודמת, המראה גדות נוחות לעליה ולירידה, רואים כאן גדות תלולות כקיר בתוך המרגל הרך.

המשתנות מדי שנה בשנה, כי החומר רך מאוד והמים והרוח יפסלוהו בנקל, פעם לפירמידה, פעם לספינקס ופעם לארמון חרב. אם השכבות התחתונות רכות מן העליונות תטשטש הרוח את השכבות התחתונות מסביב והעליונות תבלטנה עליהן. מכאן השלחנות, הספינקסים והפטריות הענקיות (ראה להלן ציור 29 ו־33).

על יד נחל חרוד מתרחב ככר הירדן לצד מערב ושולח כעין מפרץ לעמק־יזרעאל, זוהי בקעת בית שאן, המצטינת בשפע מימיה, הבאים מנחל חרוד וממעינות רבים. בזכות ההשקאה המלאכותית יכלה להתפתח כאן עיר עשירה, שחזרה ונבנתה אחרי כל חורבן וחורבן. פה יכלו הגוים להחזיק מעמד זמן רב אפילו אחרי מלוך מלך בישראל, וגם בימי הבית השני היה פה ישוב של נכרים. לאדמה הפוריה שבסביבת בית שאן, השיכת לנכסי השולטן, נשאו היהודים את עיניהם בשנים הראשונות אחרי הכרזת הבית הלאומי העברי. תקותם נכזבה, כי האדמה נחלקה לבידואים ולפלחים, אשר אבותיהם נדדו לארץ ישראל ממצרים ומסודן בימי אברהים פחה לפני שני דורות.

בית שאן חשובה גם בתור מרכז לדרכים ההולכות אל הגליל, כעת עוברת על ידה מֵסלת הברזל לכפר צמח ומשם לגולן, לבשן, לחורן ולדמשק. המסלה עולה לעבר הירדן המזרחי בעמק הירמוך. בבית שאן עוברת גם הדרך ההולכת מן הגליל ליריחו ולירושלם. והיא הדרך שבה הלכו עולי הרגל מהגליל בזמן שבית המקדש היה קים, בחפצם לסובב את ארץ הכותים הצוררים.

מדרום לנחל מַליח עמק הירדן הולך וצר עד שההפסק בין הרי שומרון הצפוניים ובין הגלעד אינו רחב מארבעה קלומטרים. הנהר קרוב לאשדות הרי שומרון. בּחלקו זה מקבל הירדן כמה פלגי מים עשירים ממזרח: נחל יבש־גלעד, נחל הבתרון (כַּפְרִינְגִ׳י), נחל רגב. כלם מניעים את גלגלי טחנות־הקמח הפשוטות של הערבים.

אצל שפך היבוק הככר רחב שוב כמו מדרום לים כנרת, והוא הולך ומתרחב עוד יותר. הירדן בצאתו ממיצר העמק נמוך 350 מ׳ מתחת לים התיכון. מענינת היא דרך היבוק בככר הירדן. בצאתו מן ההר הוא פונה לדרום מערב, אבל קרוב לירדן הוא חוזר לצפון ק״מ אחדים. «שפך נדחה» כזה, נמצא גם בנחלים המשתפכים אל ים התיכון. אין זה, כי אם שהסחף הרב אשר הירדן משקיע בעברו מעל לגדותיו ונוסף עליו סחף היבוק סותמים ליבוק את הדרך ומכריחים אותו לפנות צפונה לבקש לו מקום פגימה שיחדור בו אל הירדן. נחל ג׳וֹזֶלה, היורד מהרי שומרון אל היבוק, זורם באורך רב בהקבלה אל הירדן ורק אחרי 9 ק״מ הוא משתפך אליו. כמוהו הוא שכנו הדרומי נחל מֶלַחַה. הדרך משכם אל הגלעד נמשכת בתחלה בתוך עמק היבוק, אבל אינה עולה בתוכו עד במת ההר, כי צר לה גיא היבוק, ולכן היא נוטה הצדה.

ובתוך העמק השני הזה נמשך האפיק. הנהר עולה לפעמים על גדותיו או משנה את מקומו בתוך העמק. צריך איפוא לרדת בתוך השקע שתי מדרגות עד שמגיעים אל הנהר גופו. הערבים קוראים את הככר, הוא העמק העליון והרחב, בשם גֹור, ואת התחתון זור. ה«זור» מכוסה בסחף (טין, חצץ ואבנים) אשר פלטו הנהר בעלותו מדי שנה בשנה מעל לגדותיו. בתוך הזור חתר לו הנהר אפיק עמוק, הנוטה לצדדים, מתפתל ומסתלסל, כאלו לא נחפז הנהר להגיע אל ים המלח. הנֶגֶר חזק כבנהר הררי, ושטפו פזיז והפתולים (מֶאַנְדְרִים בלע״ז) מרובים כבנהר הזוחל בשפלה. על שתי גדות הנהר גדל יער סבוך— יער שדרות קוראים ליער כזה—הוא גאון הירדן שבנביאים. לכן יראה הירדן למביט מן ההר כרצועה ירוקה כהה בתוך הערבה החשופה, האפורה־הבהירה. על יד הירדן התחתון, וביחוד בקרבת ים המלח, אפשר להבחין בין מדרגת הגֹור והזור עוד מדרגה בינונית, גבוהה רק מטרים אחדים. מתחתית ההר עד מי הירדן או עד ים המלח יש שם איפוא שלש מדרגות.

מלפנים היה ככר הירדן כלו ימה גדולה אחת – «ימת הירדן» – מים כנרת עד לים המלח. גם לימת הירדן לא היה קשר עם הים הגדול. הירדן לא השתפך מעולם לים־סוף, כי פרשת המים שבין ים המלח וים־סוף גבוהה 240 מעל לים־סוף, הינו 393 + 240 מעל לים המלח. לגובה כזה לא הגיעו המים בים הירדן מעולם, אבל הוא הגיע לגובה הכנרת כעת או עוד יותר מזה. הגשמים המרובים בעידן המבול וההתנדפות הפחותה מאשר בזמננו גרמו לכך שמקוה המים עלה בגבהו והתפשט למרחק שכזה. שכבות המרגל הדקות אשר בככר הירדן נשקעו על קרקע ימת הירדן מהחמרים המוצקים שהביאו אתם המים שזרמו אז בשפע מן ההרים. כאשר גדל החום בארץ ונתמעטו הגשמים וגדלה ההתנדפות נצטמצמה «ימת הירדן» ונפרדה לשתי ימות רחוקות זו מזו יותר ממאה קילומטרים. כל מה שהצטמצמו הימות ופחת שטחן פחתה גם התנדפותן עד שהתהוה שווי־משקל בין המים הנכנסים ובין הנחסרים על ידי ההתנדפות, והימות הגיעו לידי עמידה. לולא השכבות שהשקיע ים הירדן בבקיע היה עמקו של ככר הירדן עוד גדול מאשר הוא כעת. כל מה שהצטמצם ים המלח הוכרח הנהר להאריך את דרכו ולהעמיק לרדת, בכדי שיגיע אל הים. המדרגות בעמק הירדן מסמנות כעין תחנות בהתיבשות הככר. ברדתו טשטש הירדן את אפיקו וחתר לו עמק צר. בדרך מיריחו לים המלח אפשר עד היום להכיר את שפת הים האחרונה שלפני זו שבתקופה ההיסטורית ע״י שורה ארוכה של חצץ ימי (חצץ שטוח). המדרגות אינן שלמות כמובן, גם בהן שלטו הגשמים והרוח. פעולת הכחות ההורסים נכרת ביחוד בקצה המדרגות. המדרגה התחתונה נפרדה בקצה לגבעות משונות.

נשכח עדיין מלב התושבים. יש כאן קרעים ובקעים בקרום האדמה שלא התאחו מזמן ששקע עמק הירדן.

הירדן יוצא מים כנרת בין שתי החוות העבריות דגניה וכנרת. מימיו מזוקקים אחרי שהסתננו בים, כי רק המים הנוזלים מהר יכולים לשאת אתם חמרים מוצקים, מים הנקוים ועומדים משקיעים כל גוף כבד מהם. חומר השכבות, שבהן חתר הנהר את אפיקו, שונה מאלו שהכרנו עד עתה בשפלה ובהר. על יד תחנת הרכבת כפר־צמח אפשר להסתכל בחוף הים התלול כקיר. החומר שלמטה הוא מרגל גיפסי או סידי רך ולבן, מעורב בחצץ דק ובחול. השכבות דקות משכבות הגיר שבשפלת החוף, לפעמים עבין רק מילימטרים. השכבות הללו מצויות גם בדרום בככר הירדן ובסביבות ים המלח. ממעל רובצת עליהן שכבת אדמה תחוחה כהה אשר עביה הולך ופוחת כל מה שנתקרב לים המלח. קל להבחין בין משקעי ימת הירדן עם שכבותיהם הדקות — כל שכבה יצירת שנה היא — ובין השכבות העליונות של נהר הירדן העבות.

במרגל הגיפסי יש בכמה מקומות, כגון אצל מנחמיה, גיפס ראוי למלאכה, אבל אין כאן אבני בנין. רק פעם מלאו שכבות ככר הירדן תפקיד חשוב בתולדות ישראל, כי בהן יצק שלמה את ים הנחשת ויתר כלי הנחשת של המקדש, כמו שכתוב: «בככר הירדן יצקם המלך במעבה האדמה בין סכות ובין צרעתן» (מלכים א׳ ז׳, מ״ו). רק בעמק הירדן מצא אדמה רכה בעובי רב עד כדי לעשות את הדפוסים הנחוצים לכלים גדולים, כי בהר שכבת האדמה רכה ומעורבת באבנים רבים.

רוחב השקע מדרום לים כנרת עד שפך נהר חרוד (ג׳לוד) הוא בערך 7 ק״מ. באמצע הדרך נטפל אל הירדן הירמוך, הגדול שבנהרות עבר הירדן המזרחי. הוא מאסף את מימי החורן והבשן ורוב הגולן ומורידם אל הירדן. כמות מימיו שוה לזו של הירדן בצאתו מים כנרת. גובה הקרקע במקום השפך הוא 258 — מ׳; חמשים מטר ירד הירדן מים כנרת עד הנה, אבל עוד רב ממנו הוא נֶגֶר מימי הירמוך, הרועשים בשאון על גבי הכפים הבשניים, אשר באפיקו שבבקיע. הכֵּיפים הללו הם שרידי הלבה שזרמו מלפנים בעמק הירמוך אל הבקיע. עד שפך הירמוך ובמקצת עוד מדרום לו זורם הירדן קרוב לאשדות ההר המערביות עד שאין מקום נוח לדרך. מטעם זה עוברת מסלת הברזל את הירדן בגשר מדרום לשפך הירמוך ומוכרחת לגשור גשר גם על הירמוך, כדי להגיע לכפר צמח. ממערב לירדן יש רק דרך לעגלות. בהמשכו בדרום זורם הירדן באמצע הככר. קילומטרים אחדים לפני שפך נהר חרוד רואים תופעה חדשה בככר הירדן, אשר תלוה את הנהר עד שפכו לים המלח. ב«עמק הירדן» במובן הרחב יצר לו הירדן עמק שני צר ועמוק,

לגבי ההר הקרוב, כי נוצרה מסחף ארבעת הנחלים המשתפכים כאן אל הימה, הגדולים שבהם הם נחל עמוד ונחל חמם (נחל היונים) היורד מכפר חטיא. חלק מאדמת גינוסר נגאל ונעבד בידי יהודים אשר יסדו את החוה מגדל.

מלבד שתי הבקעות הללו אין שטח רחב על חוף ים כנרת. ההרים שופעים תלולים אל הימה מגובה של 500 מ׳, בכל זאת יש די מקום לדרך נוחה ואפילו לישובים. מלפנים היה ים כנרת מוקף זר כפרים ועירות יפים כחופי ימת ג׳יניבה בזמננו. גדולה מכלם היתה תמיד טבריה (על שמה נקרא הים גם ים טבריה בימי התלמוד, והערבים עד היום קוראים לו בַּחְר אֶ־טַבַּרִיָּה). העיר מפורסמת במעינותיה החמים המכילים בתוכם גפרית, מלח וחמרים מוצקים אחרים, המועילים לרפוי מחלות שונות. המעינות החמים זהו השריד האחרון לפעולה הגעשית החזקה מלפנים, שהתחוללה בקשר עם יצירת הבקיע ושהציפה בלבה את אשדות המזרח של הגליל התחתון ואת כל הבשן. מלבד מעינות הרפואה החמים יש פה עוד זכר אחר לגעשיות והם זעזועי האדמה הבאים לעתים לא רחוקות. היו גם מקרי רעש חזק כמו בשנת תקצ״ז, שלא

ציור 24. טבריה.

המחזה מצפון־מזרח. אשדות ההר תלולות. מימין בקצה האופק ממעל הר התבור ואחריו גבעת המורה.

התלול נבנה גשר בנות יעקב; מכאן ואילך לדרום מהנמנע לעבור בירדן עם בהמת משא עד קרוב לשפכו לים כנרת. בכל אורך הנהר שבין ים סומכי וים כנרת אף פלג אחד אינו משתפך מן ההר אל הירדן. השפוע של הקרקע מטה את הנחלים לשתי הימות הקרובות באופן קוֹנְצֶנְטְרִי (כרדיוסים אל מרכז העגול). לפני השתפכו אל ים כנרת יוצר הירדן שוב בצות ורקק. שטחם אינו גדול כשטח בקעת חולה, אבל גם הם מעידים שים כנרת הולך ונסתם מסחף הירדן ומהפלגים הקטנים המשתפכים כאן אל הים.

ציור 23. שפך הירדן לים כנרת.
המחזה מצפון־מערב. מעבר לירדן בקעת בְּטֵיחָה ובה נחלים ואגמים.

הדרך הסובבת את ים כנרת מתרחקת בצפון מן החוף בכדי להמנע מהבצות ים כנרת ארוך 21 ק"מ ורחב כ־11 ק"מ ועמוק 48 מטר. הירדן לא הספיק לסתום שטח רב בים עמוק זה, כי הוא מביא לים כנרת רק סחף מועט מדרכו הקצרה. השפלה הפוריה הקטנה שעל חוף כנרת בצפון־מזרח, הנקראת אל-בְּטֵיחָה, מספיקה ירקות לשוקי דמשק שבועות אחדים לפני הבשלם ברמה. במערבו של ים כנרת שפלת גינוסר (גם הים נקרא לפעמים בתלמוד ים גינוסר או גיניסר). פנינה נחמדה זו נפלה בחלקו של נפתלי «האילה השלוחה» (עמק גינוסר, לפי חז"ל, ממהר לבשל את פרותיו כאשר תמהר האילה לרוץ). לא רק האגדה הפיוטית, כי אם גם דברי הימים הרבו לספר נפלאות על פוריותה של שפלת גינוסר בשבת אבותינו בה. גם בקעת גינוסר «אדמה חדשה» היא

ציור 22. ברכת פיַלי (בְרֵכַת רַאן) בלועו של הר געש כבוי.

שוטף בבקעת חולה הרחבה, ונכנס אחרי קילומטרים אחדים לבצות ולאגמי מים, מתפרד ומתפלג בתוכם לזרועות. אדמת הבצות מכילה בתוכה פגרי צמחים ובעלי־חי נרקבים, לכן היא פוריה מאד כשהיא יבשה. בהשקאה מלאכותית אפשר לקצור כאן יבולים שונים פעמַים או אפילו שלש פעמים בשנה. הבצות והאגמים נמשכים בדרום עד ים חולה או ים סומכי. לרקק, כלומר לאזור המעבר מהבצות לים, אין גבול מסוים, הוא מתרחב בימות הגשמים ומצטמצם בימות החמה. האורך הממוצע של הים כששה ק"מ, רחבו יותר קצת מ־5, עמקו 2־5 מטרים, גובה פני מימיו מעל לים התיכון שני מטרים. ים חולה נקוה ע"י זרמי הלבה, שחסמו את הדרך לירדן. הירדן הולך וממלא את הים הזה בסחף שהוא משקיע בו. אין ספק שהים התפשט מלפנים הרבה יותר צפונה וגם מערבה ומזרחה, כי גם פה יש קרקע־ים שנתיבש. על הקרקע הפורה הזה יושבת יסוד המעלה. היא נפגעת מקדחת מפני הבצות הקרובות.

בצאתו מים סומכי עובר הירדן כשני קילומטרים באדמת הבקעה, אבל מדרום לכפר העברי משמר הירדן חתר לו גיא צר ותלול בקרקע הבשני (בזלטי) ושוטף במהירות גדולה מאד, כי ים כנרת, הרחוק רק 16 ק"מ מים חולה, נמוך ממנו 210 מטרים. עד משמר הירדן יורד הנהר רק 15 מטר, נשארו לו איפוא עוד 195 מ' על דרך של 14 קילומטרים. זהו נֶגֶר חזק כמו בנחלי האלפים. אולם, נחל־אלפים רוֹעש הוא הירדן, וים אלפיני נחמד הוא ים כנרת, אף על פי שהם נמוכים מן ים התיכון. זוהי תופעה יחידה במינה על פני כל כדור הארץ. במשמר הירדן בקצה העליון של הגיא

איתן זורם בעמקו מהמעינות, אשר אצל חצביה בגובה של 520 מ׳. מכאן ואילך שמו נהר חצבני. החצבני זורם בגיא עמוק בין ג׳בל אֶ־צַּהְר והחרמון ויורד אל בקעת עיון אשר בגבול א״י. בקעת עיון זהו מישור נחמד בין הרים כ־13 ק״מ ארכו ו־5 ק״מ רחבו. בנוי הוא ברובו אדמת לבה פוריה וברוך הוא בשפעת מעינות. יש פה שדות תבואה, כרמי גפן וזית וגני פרי והמרעה שמן אף בקיץ. בבקעה זו עברה מלפנים הדרך לחמת, העיר הגדולה והמפורסמת בימי התנ״ך, לכן צינו את גבול א״י הצפוני ב«לבוא חמת» — «ויעלו ויתרו את הארץ ממדבר צין עד רחב לבוא חמת» (במדבר י״ג, כ״א). הכפר העברי הצפוני שבא״י מטולה יושב בקצה בקעת עיון הדרומית. בקרבת מטולה עובר הפלג דֶרְדֶרָה היורד משכבות לבה אל שכבות הגיר במפל יפה. ק״מ אחדים מדרום הוא משתפך אל נחל חצבני. כמות המים העוברים באפיק החצבני במקום רדתו מבקעת עיון היא מ־2־6 מטרים מעוקבים בשניה אחת. החצבני עשיר בדגים ככל רשת פלגי הירדן, הוא הארוך בין נחלי מקורות הירדן, אבל גדול ממנו במימיו הוא נהר דן (נהר אל לֶדַן) המגיח מגבעה בשנית, אשר עליה עמדה מלפנים העיר דן. מכאן אמרו חז״ל: «למה נקרא שמו ירדן? מפני שהוא יורד מדן». עשיר במים מנחל דן הוא מעין בניאס היוצא ממערה גדולה שבשכבות הגיר אשר לרגל החרמון. נהר בניאס שקול בכמות מימיו כנגד החצבני ונהר דן יחד, לכן צדק בעל המאמר בתלמוד: הירדן יוצא ממערת פמייס. חבל נהר דן ונהר בניאס מצטין ביפיו וברבוי גוני הירק של הצמחים הרבים והשונים, אשר לא יבלו גם בחורב הקיץ. השם בניאס נשתבש בפי הערבים מפניאס היונית (בתלמוד פמייס), כי פה העריצו הגויים המתיונים את האליל פַּן. בתקופת הכנענים היו המקום הנהדר הזה והמערה, אֵם הנהר הגדול, קדושים ל«בעל גד». פיליפוס בנו של הורדוס בנה פה עיר וקרא לה קיסריה פיליפי, לכבוד הקיסר ולשמו. המקום חשוב לא רק בגלל שפע מימיו ופוריותו, כי אם גם מפני המעבר הנוח בין הרי הגולן ובין הר החרמון. הצלבנים בנו פה מבצר חזק להגן על הארץ מפני הערבים מדמשק. חורבותיו נמצאות עד היום מעל למערה. לנהר בניאס משתפך פלג אחד היורד ממזרח מן הכפר הדרוזי מגדל שמש אשר בתחתית הר־חרמון. הנחל הזה עובר קרוב לברֵכת פִיָלִי, שנוצרה בתוך לוע של גבעת געש כבויה. אורך הברכה כ־630 מ׳, רחבה 480 ועמקה 5־6 מטר. אין שום קשר נִכר בין הברכה שבלוע ובין הירדן.

שלשת נחלי המקורות של הירדן מתאחדים בגובה של 43 מ׳ מעל לים התיכון ו־535 מטר מעל לים המלח. נמצא, שהירידה מן המעין הראשון עד מקום האחוד שוה לירידה שמכאן ועד השפך. הנהר המאוחד

השנה. לכן נקרא גם ג׳בל תֶלג׳ (הר השלג); שניר קראו לו מלפנים האמורים; שריון כנוהו הצידונים.

ציור 21. ראש החרמון בתחלת ימות החמה.
המחזה מדרום המערב. הראש העליון קַצְר־אֶל־עַנְתַר. באמצע. מרחוק בערפל—הרי מול־הלבנון.

החרמון בנוי שכבות גיר לבן, אבל לרגליו בדרום מזרח וברוב המערב נמצאת אדמת לבה. אשדותיו תלולות. קל לעלות בו רק מצפון, מחַצְבַּיָה ומרַשַׁיַה ודרך נהר פרפר ממזרח (ברבר). בדרך זו היו מביאים בקיץ שלג לדמשק לקרר את המשקאות. ראש החרמון אינו בנוי צוקים חדים כרוב הרי האלפים הגבוהים באירופה או הקורדילירים באמריקה, כי אם גם הוא שטוח ומעוגל ככל הרי הגיר שבא״י וסוריה. שלש בליטות בצפון קרובות זו לזו הן הנשאות שבכל ההר. על הגבוהה שבהן נמצאות חורבות מקדש עתיק קַצְר אֶל עַנְתַר, כי שם העריצו הגויים השונים שישבו בארץ ישראל לפנים את אלהיהם.

הר החרמון הנשגב הזה מכלכל את הירדן במים כל ימות השנה ואינו נותן לו להכזב בסוף הקיץ הלוהט, אף אם עמק הירדן נמוך מן פני כל היבשה וחומו כחום הסחרה. הקצה העליון של עמק הירדן נמצא מעבר לגבול הארץ לרגל החרמון הצפונית, בשקערורית אשר בינו ובין מול הלבנון. בתחלה נחל אכזב הוא ונקרא נחל־תים (ודי א־תים). קלוח מים

פרק ששי

מבנה הארץ (המשך)

שקע הירדן והערבה.

החריץ העמוק, המחלק את הארץ לארכה לשני חלקים; נקרא שקע הירדן או בקיע הירדן. שקע על שם שהוא נמוך ברובו משטח ים התיכון; בקיע מפני שהוא מבקע את קרום האדמה בעומק רב ובאורך רב. בקיע הירדן זהו חלק מבקיע הסורי־האפריקאי. קצהו בצפונה של סוריה, והוא עובר בבקעת הלבנון ובכל ככר הירדן, בים המלח, בעמק הערבה, בים־סוף ובשורת הימות שבאפריקה המזרחית וגומר בימת ניאסה הארוכה. שקע הירדן קצר ביחס לאורך הבקיע הסורי־האפריקאי, אבל מצוין הוא בעמקו מכל השקעים שעל פני היבשה. הגבול בין בקעת סוריה ובין עמק הירדן הוא הגב ג׳בל א־צַהר, הגבוה 1152 מ׳. מרגליו של גב זה מדרום משתרעת בקעת עיון הַנכנסת בגבול הטבעי וההיסטורי של ארץ ישראל.

הימות הפנימיות מחלקות את שקע הירדן, הארוך כ־420 ק״מ (עד מפרץ אילת), לחלקים טבעיים: א) מבקעת עיון עד ים סומכי או חולה, ועד בכלל; ב) מים חולה עד ים כנרת; ג) ים כנרת וסביבותיו; ד) ככר הירדן עד מדרום לבקעת בית שאן; ה) מכאן עד שפך הירדן; ו) ים המלח וסביבותיו; ז) בקעת הערבה.

מוצא הירדן ומקורות מימיו קשורים בחרמון. החרמון אבי הירדן הוא. הר זה הוא המשכו הדרומי של מול הלבנון (אמנה), אבל נפרד הוא ממנו על ידי שקערורית לרוחב ההר אשר בה עוברות הדרכים מדמשק לבקעת הלבנון. החרמון משתרע מדרום לצפון בקוי הרוחב של צור ושל צידון. גבולו ממזרח הוא הבשן ואגן דמשק; ממערב ג׳בל א־צַהר ובקעת עיון; מדרום רמת הגולן. הגבולות הללו הם טבעיים מסוימים. מכל עבר נראה את החרמון הגבוה 2760 מ׳ מעל לים מתנוסס בהדרו מעל לסביבתו. יש בלבנון הרים גבוהים ממנו, אבל אין אף אחד שיתבלט כמוהו. לא לחנם קראו לו הערבים הר השֵיך (הזקן, השליט). כפת שלג תכסה את ראשו רוב

לסולם צור נמצאים אחדים השופעים בתחלה לצפון ואחרי־כן פונים למערב, כאלו ירדו כל הנחלים השכנים בתחלה אל הנהר הגדול קסמיה ונמלכו אחרי זה בדעתם בדרך לפנות ישר אל הים. הסבה היא בזה, שגב המדרגה נטוי במקצת מזרחה לפנים ההר, כמו שהכרנו כבר בהר הנגב. הנחל או הנהר עובר לרגל המדרגה העליונה על־יד המעבר למדרגה שתחתיה. באחת הפגימות שבגב המדרגה התחתונה הוא מוצא את דרכו אל הים ופונה מערבה. הקרקע שופע משני העברים אל עמק הקסמיה התחתון, לכן פונים נחלי הלבנון הדרומי לצד דרום ונחלי הגליל העליון לצד צפון.

ציור 20. סולם צור מדרום (רָס אֶ־נקורה).

הראש הבא בים זהו סלע־קרטון בהיר. ממעל דרך המלך. בבנין שבדרך ממעל יושב משמר_הגבול.

הרי הגליל העליון בנויים גיר. אבני הבשן מצויות רק במקומות מועטים, כגון בגוש חלב (מכאן השם).

הכפר בִּרְעַם, הידוע מחורבות בית כנסת מימי המשנה שבו. גם הכפר פקיעין (בערבית בּוּקֵיעַה), הידוע באכריו היהודים, היושבים בו מזמן קדום, נמצא בבקעה. שמו הערבי של הכפר מעיד על מצבו הגיאוגרפי. וגם מצפון למרון המפורסמת (קבר רשב״י מחבר הזהר לפי המסורה) נמצאת בקעה הנמשכת עד גוש חלב. הישוב קשור לבקעות ולמישורים הללו. רצועה של רמות מישור על יד פרשת המים, כזו שביהודה, ועמקי נחלים רחבים, כאלה שבשומרון, אין בגליל העליון, ולכן קשה בו התנועה. אשדות המזרח והמערב מצטינות במדרגותיהן. במזרח יש מדרגות אחדות צרות ותלולות. רק במקומות מועטים הן מתרחבות כבקעות. על המדרגה שבאשדות המזרח עוברת דרך מצפת למְטוּלָה ולבניאס. על יד בקעה קטנה שעל המדרגה ישבה קדש נפתלי, עיר המקלט אשר בגליל. את השפוע התלול ממדרגה למדרגה נראה יפה בהר כנען בדרך מצפת לראש פנה. שדות ר״פ נמצאים על גב המדרגה. בדרך מראש־פנה לטבריה נכיר עוד מדרגה אחת שמתבלטת היטב.

באשדות המערב יש מדרגה אחת היורדת ממערב לקו ההולך מכפר יסיף עד גמלא, מלבד המדרגה התחתונה של המעבר מן ההר לשפלה או לשפת הים (אצל סולם צור). מאחת הנקודות העליונות שבאשדות המערב, מחרבת בֶּלָט, יוצאות שתי שלוחות הרים גבוהות מעל לסביבה. הדרומית שבהן, הר מוּשַׁקַח, מגיעה בסלעיה הלבנים עד הים. קצה ההר החודר אל הים נקרא אֶ־נַקוּרַה. הדרך ההולכת מעכו לצור מוכרחת לעלות פה על ההר, כי אין מקום על שפת הים אף לשביל. במרחק של ק״מ אחדים שוב מתקרבת שלוחת הרים צרה עד שפת הים ונגמרת בְּרָס אל אביאַץ׳ (הראש הלבן, ל ב ל ב.ן?). הדרך בין שתי השלוחות הללו נקראת סולם צור. מתוך שאשדות ההר מצפון לסולם צור ואילך הן תלולות, לכן העמקים היוצאים מהם אל הים צרים ותלולים. הישובים, עד כמה שאינם על שפת הים, נמצאים בגובה רב, כי בתוך העמקים אין מקום לכפרים.

אשדות הצפון של הגליל העליון מתחילות מהר גמלא. המורד בקצה האשדות תלול מאד ויורד אל הגיא של נהר קסמיה. באשדות הצפון עוברת דרך רוחב מצור לבניאס ולדמשק. ביחס ליתר הדרכים שבהר היא די נוחה. בנהר קסמיה המעברות מועטות, כי קשה מאד לרדת לתוך הגיא, וגם לארכו אין שביל נמשך על גדותיו באורך רב מפני שתחתית הגיא צרה. נהר קסמיה זורם בראשונה מצפון לדרום ועל גבולה של א״י הוא פונה למערב בזוית ישרה. שנוי פתאומי זה קשור במבנה הקרקע. הנהר קסמיה אינו יחיד במהלכו המשונה הזה, גם שכניו בצפון זורמים בתחלה מצפון לדרום והופכים אחרי־כן את פניהם כלפי מערב. בין נחלי הגליל העליון שמצפון

מעלים ומורדות בכל הארץ לארכה ולרחבה. הגליל התחתון נחשב בין חלקי ההר הנמוכים, העליון גבוה מכל ההר שבא״י המערבית, הן באופן ממוצע והן בהחלט. החלק הגבוה שבגליל העליון הוא הדרום הסמוך לקו הגבול הטבעי, פה על פרשת המים שבין שיחור לבנת ובין הנחלים שמצפון לעכו נמצאת שורה של הרים גבוהים הבולטים מעל לסביבתם. מעל לכפר רמה, הגבוה רק כ־450 מטר, מתרומם הר הֵידֶר עד גובה של 1050 מ. העליון שבהרי א״י המערבית (1199 מ) הוא הר גֶ׳רְמַק (בטעות הרגלו לקראו הר עצמון), היושב על קו הרוחב 33° (הר בעל חצור 32°). בסביבתו נמצאים עוד הרים אחדים המתרוממים ממעל לאלף מטר.

ציור 19. הר גֶ׳רְמַק.

המחזה ממרון, מדרום המזרח, הג׳רמק הוא ההר שמימין.

קבוצת הר ג׳רמק היא פנה בפרשת המים. ממנה יורדים נחל קֶרֶן ונחלים אחרים ישר לים התיכון, נחלים אחדים שואפים אל שיחור לבנת, נחל הינדאש משתפך אל ים חוּלֶה ונחל עמוד יורד לים כנרת. מהר ג׳רמק לצפון מתחילה פרשת המים שבין נחל סֶלוּקִיֶה, הפונה להר קַסְמִיֶה, ובין הנחלים ההולכים מערבה אל הים. על יד פרשת מים זו מתרוממת שורת הרים גבוהים הפוסקת בהר גמלא (800 מ). עד שם מגיעה גם שורת הרים גבוהים אחרת מקבילה לקו החוף, המתחילה אצל כפר יסיף ממזרח לעכו. בין ההרים הגבוהים נמצאות בקעות קטנות, נמוכות 100—200 מטר מסביבתן. הירידה אליהן אינה תלולה כמו בבקעות הגדולות שהכרנו בגליל התחתון. אחת הבקעות הנרחבות ביותר שבגליל העליון היא בקעת חצִירה (מרג׳ חצִירה) מצפון להר ג׳רמק ובה

הקרקע וגם במבנה. הן בנויות משכבות בשניות, בנגוד למדרגה העליונה שכלה גיר. גבול החומר הגעשי הוא קו ישר, אשר קצהו האחד הוא על יד כפר חטיא והשני בעמק נחל חרוד. בקו ישר זה עוברת הדרך מכפר חטיא להר התבור. את ההבדל בין שני סוגי האבנים מכירים גם במקום ששתיהן מכוסות אדמה תחוחה, כי מאבנים הבשניות השחורות מתהוה אדמה חומה־כהה. בתור דוגמה יוכל לשמש המעבר מכפר־תבור (מֶסְחַה) להר התבור. ממזרח לנחל, אשר לרגל הר התבור, אדמה בשנית וממערב לו אדמת גיר.

אשדות המזרח בגליל התחתון נחלקות כמו אלה של שומרון לשלש שלוחות השופעות מצפון־מערב לדרום־מזרח. רכסי השלוחות ופרשיות המים עוברות בצד צפון והשפוע לצפון תלול וקצר מזה שלצד דרום. ממש ההפך ממה שראינו באשדות המזרח של הרי שומרון הצפונית. אבל יש בזה סימֶטְרִיָה: השפוע הנוח לצד עמק יזרעאל. בין שלוחה לשלוחה עובר נחל כמו בשומרון ולו יובלים קצרים מימין וארוכים משמאל — רשת אסימטרית. העולה מטבריה לכפר תבור יצטרך בתחלה לעלות כ־500 מטר עד שיגיע לפוריה. מכאן ירד במורד נוח כשלש מאות מטר עד שיגיע ליבנאל, ויעלה שוב לגובה כזה של פוריה עד שיגיע לשרון (שרונה). ומכאן שוב שפוע נוח עד כפר תבור, מכאן לעין דור יעלה במעלה תלול וירד לכפר יחזקאל (טבעון) במורד נוח. כמו באשדות המזרח בשומרון נמצאים גם פה עמקים ובקעות רחבים ופוריים. ביחוד יפה היא בקעת (סהל) אחמה על יד נחל פֶג׳אַס. הפג׳אס ושני שכניו הדרומיים אינם נכנסים אל הירדן בעמק רחב כנחל בוקיעה ופרַעַה בשומרון, כי אם בשערים צרים ותלולים. פאת השלוחות רחבה לא כלשון החדה של הר סרטבה. גם מהם מחזה נאה לרחוק, כי הם גבוהים מעל לסביבתם כ־500 מטר. אחד המבצרים, שבנו הצלבנים בקצה השלוחה הדרומית, נקרא «בֶל־וּוֹאַר» בצרפתית, כלומר «מחזה יפה»; והערבים קראו לו «כוכב הרוח». השם היהודי הקדום הוא כוכבא. העמקים שבין הגושים אינם משמשים דרכים נוחות מעמק הירדן לפנים ההר מפני הכניסה הצרה והתלולה שהכרנו. כל אחד משלשת הגושים מחוז טבעי נבדל הוא (מלך לשרון!). החבור הקל ביותר ביניהם היא הדרך מן התבור לכפר חטיא. על יד כפר חטיא היא נפגשת בדרכים העולות מטבריה לעמק זבולון ולנצרת. בפרשת דרכים זו נחתך גורלה של א״י בשנת 1187. פה נצח צלח א־דין את הצלבנים וגרשם מן ההר לגמרם, ורק נקודות מועטות שעל חוף הים החזיקו עוד כמאה שנה.

הגליל העליון נפרד ונבדל מן התחתון יותר מאשר יהודה משומרון. מכל רוחות העולם תלולה וקשה היא העליה למבצר הרים זה, ובפנים שוב

לתוך אוצר שפתם של עמים אחדים בתור שם עצם (מחנה הצבא) מבלי שידעו היום את מקור המלה.

המדרגה העליונה שבהרי הגליל התחתון נפרדת לשלשה טורים על ידי שתי בקעות ארוכות, עמוקות מתחת להרים שבסביבתן. הטור הראשון מדרום הם הרי נצרת, המשתרעים מעמק יזרעאל עד בקעת בית רמון, או בקעת תְּרַעַן, ועד נחל רמון (רְמָנֶה) היוצא ממנה. העליה מעמק יזרעאל להרי נצרת קשה, כי האשדות תלולות; מצפון היא נוחה. פרשת המים בין הקישון ובין יובלו הימיני הגדול, נחל מֶלֶך, קרובה לעמק יזרעאל. נצרת העיר הראשית בהרי הגליל התחתון, יושבת על יד פרשת מים זו. בהרי נצרת היו יערות נרחבים עוד לפני דור אחד. כעת נשארו ממנו שרידים רק במערב.

מנצרת ההר שופע ויורד אל בקעת תרען. מבקעה זו התרחק הישוב כמו מעמק יזרעאל מפני הבצות. מעל לבקעה בצפון מתרומם הטור הצר הנקרא הר תרען. הוא שופע ויורד לבקעת בית נטופה. בקעה זו ארוכה כ־16 ק"מ ורחבה 3,5 ק"מ. במדת שטחה היא השניה אחרי עמק יזרעאל. היא נקראה גם «עמק זבולון» ו«בקעת שיחין». השם הערבי «סַהְל אֶל בַּטּוֹף» נגזר מבית נטופה, והשם היוני הרומי «אסוכיס» משיחין. הבקעה מתמלאה מים ובצות בימות הגשמים, אבל באביב אפשר לעבדה. אדמתה תחוחה והיא פוריה מאד. מלפנים היו מסביב לבקעת בית־נטופה ישובים יהודים רבים. המבצר יודפת שמר על הדרך המובילה מן הבקעה אל ההר בצפון. בקעת בית נטופה נכנסת לגליל מימיו של נחל רמון, יובלו של נחל מֶלֶך. יש לה איפוא חבור קל עם בקעת תרען. שתי הבקעות גבוהות כ־150 מ׳ מעל לעמק יזרעאל.

טור ההרים השלישי משתרע בין עמק זבולון ובין בקעת בית הכרם ונקרא בשם הרי שַׂגּוֹר. זהו הטור הגדול והמסובך במבנהו מכל הרי הגליל התחתון. על יד סכנין יש בו בקעה נרחבה, אבל היא אינה נמוכה הרבה מתחת לסביבה כשתי הבקעות שמנינו מקדם. מימי הרי שַׂגּוֹר יורדים לצפון־מערב, אל נהר שיחור־לבנת ולא לעמק זבולון, כי פרשת המים קרובה לעמק הזה והמורד אליו קצר ותלול.

המעבר ממדרגת ההר העליונה אל האשדות המערביות מורגש בגליל התחתון פחות מאשר ביהודה ובשומרון. עמקים רחבים ונוחים לעליה מובילים מן השפלה לתוך ההר ולבקעות שבו. בתוך שתי הבקעות של בית נטופה ושל בית רמון עוברות הדרכים בצדי ההר מפני הבצות המצויות באמצע הבקעה בימות הגשמים. בבקעת תרען (בית רמון) עובר הכביש מטבריה לנצרת, ונמשך מכאן בפאת עמק יזרעאל הצפונית עד חיפה.

אשדות המזרח של הגליל התחתון חטיבה מיוחדת הן גם בנוגע לחומר

דן ואשר, והלויים ביניהם. תחום ישובם נקרא «גליל הגוים». עד היום אין בא״י – מלבד ירושלים – שטח שתושביו נבדלים לכתות דתיות כל כך מרובות ושונות זו מזו כגליל. כל כת דתית היא גם אומה לעצמה, הממשיכה את קיומה מדורי דורות בפנתה הבודדת. טבע הארץ מסיע להם בהתבדלותם ובהתבודדותם.

ביהודה ובשומרון מצאנו רצועה מרכזית, המשמשת כעין שדרת חבור לכל ההר, ובה דרכים לאורך הארץ. בגליל שדרה זו מרוסקת. הבקעות והעמקים מטים את התנועה לצד העמק או אל השפלה ומרחיקים אותה מן ההר. מפני רבוי ההדורים, המתבלטים מעל לשקערורית, עושה הגליל רושם הררי יותר מכל חלקי א״י. הגליל עשיר גם בשפע מימיו, במעינות ובנחלים. ביהודה מונים שלשה מעינות איתנים על כל 100 ק״מ מרובעים, בשומרון חמשה, בגליל לא פחות מעשרה. ביהודה יש לאשדות המזרח של ההר, מלבד המדרגה העליונה שבהן, אופי מדברי. על יד הים במערב יש בה אזור חולות רחב. גם שומרון נתונה בין שתי רצועות בלתי פוריות ממזרח וממערב. בגליל אשדות המזרח ועמק הירדן נכנסות בתחום הישוב, ועל חוף הים יש חולות רק בדרומה של שפלת עכו. ולא רק בפוריותו מצוין הגליל, כי אם גם ביפיו. יש בו כבר מריח הלבנון, המפואר בפי נביאינו ומשוררינו. גבול טבעי מחלק את הגליל לשנים: הגליל התחתון והעליון. גבול זה הוא העמק שעל יד הדרך העולה מִעכו לבית הכרם (מֶג׳דֶל כְּרוּם). בקעת בית הכרם המשתרעת מכאן עד ממזרח לרמה, הדרך לכפר חנניה ונחל עמוד היורד לים כנרת. הגליל התחתון דומה בגבהו להרי אפרים הצפוניים; הגליל העליון מתרומם כ־700 מטר מעל לתחתון. ההבדל בגובה בין שני חלקי הגליל מתבלט לעין המביט ביחוד מדרום, מפני שהמעלה הוא במדרגה תלולה אחת. בין שני הגלילים יש הבדלים גם בחומר הקרקע ובצורותיו ובצמחים שעליו. חז״ל נתנו סימן לגבול זה בצמחים טפוסיים: «מכפר חנניה ולמעלן כל שאינו מגדל שקמין גליל העליון, ומכפר חנניה ולמטן כל שהוא מגדל שקמין גליל תחתון. (משנה שביעית ט׳, ב׳).

כחלוץ לפני הגליל התחתון עומד הר התבור בפנת עמק יזרעאל. כפתו מעוגלת ויפה, גבוהה 560 מטר מעל לים התיכון, 770 מעל לים כנרת, 480 מ׳ בערך מעל לסביבתו. הוא בנוי כלו מאבני גיר (צנומניות–טורוניות). בהר התבור היה יער עוד לפני המלחמה, כעת נשארו רק שרידים מועטים מיערותיו, זעיר שם זעיר שם. התבור נזכר פעמים אחדות בתנ״ך. חביב הוא לעם ואגדות שונות מטפלות בו. הנוצרים בנו עליו מנזרים ובתי תפלה. בימי הבינים שמש סמל לכתות נוצריות ידועות כהר ציון לנו, לכן נכנס

פרושה גם על חלק מהרי הגליל התחתון. מתוך שזרמו חלש אינו מספיק להוריק בחרף את כל המים מתוך הבקעה. באביב, טרם שהתנדפה רטיבותו, נוח עמק יזרעאל לחרישה ולזריעה. בחום הקיץ מתבקעת אדמת הבצות בקיעים ארוכים ורחבים. הבקיעים הללו, המרשים לחום הלוהט לחדור לעומק, מועילים הרבה לפוריותה של הארץ. החום הלוהט, החותר לרגבי הקרקע גם מתחת, ממית את המזיקים הנראים והמיקרובים, כפי שהוכיחו החוקרים במצרים. פוריותו של עמק יזרעאל היתה מפורסמת בימים קדמונים, וגם כיום לא נעדרה, רק הבשן עולה עליו.

מפני הבצות בימות הגשמים וחוסר מים לשתיה בימות החמה, התרחק הישוב הערבי מפנים הבקעה ובחר במעלה הגבעות שבסביבה. גם הדרכים מבכרות את האדמה הקשה שבקרבת ההר על הטובענית שבעמק. מסלת הברזל, הבנויה בעזרת מכשירי הטכניקה החדשה, עוברת בבקעה לארכה. הישוב העברי מיבש בצות ומכלה את המחלות מן העמק, מעביר מים טובים לשתיה ולהשקאה, ואינו חושש לבנות את כפריו במרכז העמק. החפירות האחרונות הוכיחו, שגם בימי אבותינו היה כאן ישוב צפוף.

עמק יזרעאל, בתור הפסק בין ההרים ובתור החבור הקל ביותר עם שקע הירדן ועם עברו המזרחי, תופש מקום חשוב בתולדות התנועה בארץ ישראל בימי השלום ובמלחמה. מימות עולם עברו פה ארחות סוחרים ממצרים לארם (דמשק, חמת וצובה) ולבבל. תפקיד זה ממלאה כעת הרכבת. ולא ירחק עוד היום שתעבור כאן הרכבת ממצרים לבגדד, יורשתה של בבל. גדול הוא מפעלה של הקרן הקימת לישראל אשר גאלה עמק זה.

ב.
הרי הגליל התחתון.

גבולות הגליל בדרום הם נחל חרוד, פאת עמק יזרעאל הצפונית, ונחל קישון מחרושת הגוים ואילך; במזרח—הירדן, במערב—הים, בצפון—גבול א״י בכלל. בתוך תחום זה יש לגליל צורת טְרַפֶּזָה, אשר בסיסה הגדול במזרח ארוך בערך 90 ק״מ, הקטן במערב 72 ק״מ, וגבהו, כלומר רוחב הארץ, 45 ק״מ. נמצא ששטח הגליל מגיע ל־3650 ק״מ מרובעים בערך.

אחת התכונות היסודיות של א״י היא התפוררותה למחוזות טבעיים רבים, נבדלים ושונים זה מזה, לולא זאת לא היו מתקימים בימי יהושע בארץ קטנה זו כתריסר עמים ועשרות ממלכות. תכונת ההתפוררות הטבעית מתבלטת בגליל ביתר שאת. בימי השופטים, ואפילו בימי המלכים, ישבו גוים במחוזות נפרדים בגליל על יד ארבעת שבטי ישראל הצפוניים, נפתלי, זבולון,

הוא, על פי מסורה ערבית, הגבעה מְחרַקָה (514 מ׳). הכרמל נתקדש על ידי נביאי ה׳ וחסידיו שמצאו מסתר במערות הכרמל בימי הרדיפות. כמו במדבר יהודה השתמשו נזירי הנוצרים גם במערות הכרמל, הקדוש גם להם. וגם למושלמים קדוש «הר אליהו» ואגדות מתהלכות ביניהם על נֶבִּי־אַלָּה זה שהרג את נביאי השקר.

פרק חמישי.

מבנה הארץ (המשך).

הגליל.

א.

עמק יזרעאל.

מצפון, מזרח להר הכרמל במובנו הרחב משתרעת הבקעה הגדולה שבכל ארץ ישראל הנקראת «עמק יזרעאל». לבקעה זו צורת משֻלש. הזוית האחת על יד חרשת הגוים, במקום שנחל קישון עובר במיצר שבין הכרמל וגבעות הגליל התחתון, הזוית השניה ממזרח לעין גנים, והשלישית בהר תבור. בסיס המשולש נמשך לרגל הכרמל באורך של 38 ק״מ. שתי הצלעות כמעט שוות וארכן כ־25 ק״מ. הגובה הממוצע מעל לפני הים מגיע ל־60—75 מטר, הינו בערך 480 מטר מתחת לנקודות העליונות שבהרים הסובבים את הבקעה. הצלע המזרחית שולחת שלשה מפרצים לתוך ההר. האחד אצל עין גנים, בין הר הגלבוע ובין הרי שומרון, השני בקצהו הצפוני על יד התבור, והשלישי, הגדול שבהם, באמצע בין הר הגלבע וגבעת המורה לאורך נחל חרוד (גַ׳לוּד בערבית), היורד אל הירדן מפרשת המים, הגבוהה כאן רק 78 מטר.

עמק נחל חרוד העליון הוא עמק יזרעאל במובנו המצומצם והקדום. העיר יזרעאל (כעת זֶרְעִין) ישבה במבוא לעמק זה. מכאן התפשט השם על כל הבקעה, אף־על־פי שאין השם עמק מתאים למישור משֻלש גדול מוקף הרים. היא נקראת גם בקעת מגדו (זכריה י״ב, י״א; דבה״י ב׳ ל״ה, כ״ב), אבל השם הזה לא נפוץ בספרות ואינו מקובל בפי העם. הערבים קוראים לעמק יזרעאל מֶרג׳ אִבְּן־עַמִּיר על שם שבט בידואי שרעה פה את עדריו עד שנות ה־80 למאה שעברה. אדמת עמק יזרעאל בנויה מסחף הנחלים הרבים היורדים לתוכו מן ההרים ומחמרים געשיים שנתמקמקו ונהפכו לעפר תחוח פורה. יש מקומות שאדמתם היא געשית נקיה, וזוהי העידית שבעמק. כבעמק דותן הקטן גם בעמק יזרעאל הגדול מרובות הבצות בחורף. הישוב היהודי הכובש את העמק, הולך ומיבש את הבצות ומְהפכן לאדמת עידית. בקישון אין בסוף הקיץ קלוח מים זורמים לפני שפלת עכו, רשתו של הקישון

ציור 18. קצה הכרמל הצפוני המערבי, אשר «בים יבוא».

המחזה מדרום המערבי. בראש ההר בגבה 170 מ׳ מעל לפני הים מנזר הכרמל ובו מגדל־אור. במורד ההר גדלים שיחים רב־שנתיים (מַקִיָה), לרגליו רצועת־חוף צרה (200—500 מ׳). אגן־הים זהו מפרץ עכו, מרחוק נראות גבעות הגליל התחתון.

«אֶל־חַשְׁם», כלומר החוטם. על «חטמו» של הכרמל הנשקף על פני הים יושב הכפר העברי הגדול והיפה שבשומרון זכרון־יעקב עם כרמיו ושדותיו. מרובים הם הנחלים היורדים מן הכרמל מערבה ומרובים הגאיות בפאת ההר. בנחלים אחדים קלוח המים הזורמים אינו פוסק כל ימות השנה באפיקם בגיא, אבל אף אחד מהם אינו מעביר את מימיו דרך השפלה אל הים; הם מחלחלים בעומק או מתנדפים.

הגלבוע והכרמל אינם נוחים לדרכים. מועטים הם העמקים שיוכל האדם להשתמש בהם לתנועתו. בגלבוע יש דרך אחת עתיקה לרוחב ההר, מעין־גנים לבית שאן. בכרמל יש שתי דרכים, היוצאות מכרכור אשר בצפון השרון ועוברות את בילאד א־רוחה. האחת יורדת מן ההר אצל מגידו והולכת לעמק יזרעאל, לגליל התחתון ולעבר הים המזרחי; השניה נכנסת אל עמק יזרעאל אצל יקנעם ללכת לשפלת עכו. על יד מוצא הדרכים הללו מן ההר נשפך דם רב במלחמות שהיו כאן במשך חמשת אלפי שנות היסטוריה של א״י.

הכרמל, ההר הנשא מעל לסביבתו והנראה למרחוק הדור ביערותיו, עורר בלב התושבים מימות עולם רגש התפעלות ויראת הכבוד. קדוש היה בעיניהם. תורתנו מבטלת את קדושת ההרים הרמים, אבל הכרמל נתחבב בישראל על ידי מעשה אליהו הנביא, שקדש פה שם שמים. מקום המעשה

הכביש ומסילת הברזל מתל כרם לשכם. תל כרם (טול־כַּרם) יושבת בקצה השפלה על שער העמק הזה. להולך ברגל ולרוכב מיפו לשכם דרך זו רחוקה היא, לכן יבכרו עליה את הדרך הדרומית שהזכרנו מקודם. קצה הצפון של הר שומרון עד גבול הר הכרמל והגלבע שולחים את מימיהם לנהר מֶפג׳יר (או נחל חדרה). נחל סלהב, הנזכר לעיל, הוא אחד מפלגיו של נהר מֶפְג׳יר.

את הסֶלְהַב אפשר לקבוע בתור גבול הדרום של הר הגלבע והכרמל במובנם הרחב. הגובה העליון של שני ההרים הוא 550 מטר. גם בצורתו דומה הגלבוע הקטן לכרמל הגדול: מבנה שניהם אינו סימֶטרי, פרשת המים קרובה לאשדות הצפוניות־המזרחיות הקצרות והתלולות. לאורך פרשת המים משתרעת רצועת מישור עליונה כביהודה. כל מה שפרשת המים מתקרבת אל קצה ההר, אורך הנחלים פוחת, אבל מתוך שפרשת המים אינה יורדת אל חוף הים או אל העמק בהדרגה, כי אם בקפיצה, לכן עמקי הנחלים, כל מה שהם יותר קצרים הם יותר תלולים וצרים, ועליהם לרדת בדרך קצרה מגובה רב. בגלבוע, וביחוד בכרמל הצפוני, מצויים שוב גאיות כאלו שביהודה וגם המערות מרובות. הגלבוע והכרמל דומים בצורתם ושונים בחומר שכבותיהם. בגלבוע הגיר הוא מאותו הסוג הנומוליטי שהכרנו כבר בהר גריזים ובהר עיבל. כשהוא נמס במים אינו משאיר אחריו עפר תחוח רב. גבעות הגלבוע חשופות בהר עיבל מפני חוסר עפר תחוח. הן מזכירות לנו את קללת דוד: «הרי בגלבע אל טל ואל מטר עליכם ושדי תרומות, כי שם נגעל מגן גבורים מגן שאול בלי משיח בשמן» (שמ״ב א׳, כ״א). בגלבוע אין אף נחל אחד אשר קלוח מימיו אינו פוסק, כי שכבותיו סופגות את המים. אבל בתחתית ההר יש מעינות מים טובים, על ידם יסדו חלוצי העליה האחרונה (אחרי תר״פ) ישובים עבריים. בנגוד לגלבוע הדל בעפר תחוח ובצמחים, נאה הוא מרבד הצמחים בכרמל הודות לאדמתו הפוריה. שכבותיו דומות לאלו שביהודה. גם אבני הבשן הגעשיות (בַּזַלְט) נמצאות בכרמל במקומות אחדים. כשהן מתפוררות ומתמקמקות הן נהפכות לעפר תחוח אדום, כהה יותר מהעפר המתהוה מגיר האדמדם המגויד. בכרמל הדרומי העמקים רחבים ושטחי המישור שעל פרשת המים מסוגלים למזרע, אבל עצים אין בו כמעט. הכרמל הדרומי נכלל בשם הערבי בילאד־א־רוחה.

הכרמל במובן ההיסטורי המצומצם, ג׳בל כַּרְמַל בפי הערבים, זה הוא רק החלק שמכפר אִקְזִים ואילך לצפון. מלפנים הוא היה מיוער בעצים ושיחים רבים. מ«הדר הכרמל» הזה נשאר לנו רק מעט לפלטה בעמקי הנחלים מלבד החורשות שנטעו הגרמנים והיהודים.

הכרמל שולח דרומה לתוך השפלה שלוחה קצרה הנקראת בפי הערבים

אפג׳ים אשדות המזרח נפרדות למדרגות רחבות. הדרך משכם לבית־שאן, הנמשכת בקו ישר, עוברת לרגלי המדרגה העליונה. אשדות המזרח בהרי שומרון הצפוניים, מלבד שהן נפרדות למדרגות כמו ביהודה ובאותו הכוון כמו ביהודה, יש בהן עוד שלש שלוחות, היורדות מפרשת המים אל עמק הירדן בכוון דרומי מזרחי. שלש השלוחות שלשה גושי הרים הם. שלשתם אינם סימטריים. לצד צפון־מזרח יש להם מורד ארוך ונוח, לצד דרום מערב הם נופלים תלולים. צלעי העמקים של ארבעת הנחלים, אפג׳ים, פרעה, בוקיעה ונחל מלח, העוברים בתחתית השלוחות, תלולות מצד שמאל ונוחות מימין. עמקי נחל פרעה ובוקיעה (בקעה בעברית) רחבים ופוריים. גם עמק נחל אפג׳ים מתרחב לפני הכנסו אל בקיע הירדן. השלוחות חודרות בקצותיהן אל ככר הירדן כלשון־יבשה חדה החודרת אל הים. שתים מהן מתבלטות ביותר ונראות למרחוק: הר סַרְטָבָה ורס־אֶם־אַל חרובֶה. הר סרטבה (330 מ׳) גבוה כ־740 מטר מעל הירדן, השוטף כאן בעמק עמוק במרחק של ק״מ אחדים. על ראשו היתה אחת התחנות של המשואות שהיו משיאין, כדי לבשר את קדוש החדש. עמק נחל פרעה, הרחב והנוח לתנועה, פתח דרך קלה משכם אל הגלעד.

גם המעבר בירדן והעליה אל ההר המזרחי נוחים פה, לכן קשורים הגלעד והר אפרים זה בזה יותר מאשר יהודה במואב והגליל בגולן. הקשר בין שני חצאי שבט המנשה לא נתק, הגלעד לקח חלק בחיי האומה יותר מכל עבר הירדן המזרחי, זוהי פֵּירֵיאָה של יוסף פלביוס ועבר הירדן של המשנה.

באשדות המערב אפשר להבחין בדרום שתי מדרגות, אבל בצפון מתבלט רק המעבר מן ההר אל השרון בתור שפוע תלול. בדרך כלל ממוזגות כאן המדרגה העליונה והאשדות. בעמקים הרחבים האדמה פוריה מאד. במורדות הגבעות מצויים כרמי גפן וזית, גני תאנים ואפרסקים, חבושים ופירות אחרים יותר מאשר ביהודה. גם שיחי סרק, שאינם משירים את עליהם, שכיחים בצד חזית הרוח והגשם.

שלשה נהרות מאספים את הנחלים היורדים מהר אפרים. בדרום עד קרוב לפני שכם משתרע גליל נהר הירקון. נחל קנה ונחל דיר בלוט הם הגדולים שביובליו הבאים משומרון, על יד נחל קנה ועל יד אחד מיובליו עוברת דרך הגמלות והחמרות (גמלת—אורחת גמלים) יפו — פתח־תקוה — גלגל (ג׳ילג׳יליה)—שכם. שכם וסביבותיה שולחות את מימיהן אל נחל שכם היורד לנהר אבו־זבורה. בנחל שכם יש קלוח מים ברוב השנה באורך של 25 ק״מ, אבל עד השפלה אינו מגיע בקיץ, רק בחלקו התחתון באורך של 10–13 ק״מ לפני שפכו אל הים זורמים המים אפילו בקיץ. בעמק שכם עוברים

אינה חוזרת אחרי פרשת המים כביהודה, כי חסרות לה רצועות המישור הארוכות שביהודה. פעמים רבות היא עולה ויורדת בפתולים בתוך עמקי אורך. היא יורדת גם לבקעות ולעמקי רוחב מרובים בלי קושי, כי רחבים הם העמקים ומורדותיהם נוחים. עמק האורך הראשון בגבול אפרים הוא נחל ג׳יב מצפון להר בעל חצור. ממזרח לדרך הראשית נמצאות שתי בקעות גדולות, יפות ופוריות, האחת אצל תורמסיה, הידועה בתלמוד לשבח בפוריותה, השניה בין לבונה ובין שילה. חשובים מהן בפוריותם הם עמק מכמתת־אשר ושני העמקים המתחברים אליו בקצהו הצפוני, בקעת עין סוכר ממזרח ועמק נחל שכם ממערב. עמק מכמתת אשר (בערבית סהל אל מחנה) משתרע באורך של 9 ק״מ מדרום לשכם. המשכו של עמק זה בצפון הוא ראש העמק של נחל פרעה, הצר בראשיתו והולך ומתרחב ופונה אח״כ מזרחה אל השקע. חשיבותה של שכם, העיר הראשית בהר אפרים מימות עולם, היא מצבה המיוחד במרכז הבקעות הפוריות ועל יד הדרך הנוחה מכל הדרכים העוברות את ההר ויורדות אל עמק הירדן. מדרום לשכם מתרומם הר גריזים (868 מ׳ מעל לים ו־300 מ׳ מעל לסביבתו), הוא הר הברכה הקדוש לשומרונים. ממולו, מצפון, הר עיבל (938 מ׳) הר הקללה, ההר העליון מכל הרי אפרים. משניהם המחזה נהדר עד הים ועד החרמון. שני ההרים הללו בנוים מחומר נומוליטי אי־פורה ושונה מקרקע הסביבה. העיר שכם יושבת בעמק כ־550 מ׳ מעל לים. זהו גם הגובה של פרשת המים, אבל מכאן היא עולה מהר על ראש הר עיבל ונוטה אח״כ לצד מערב. ביחד עם פרשת המים פונה גם דרך האורך למערב.

שתי בקעות נרחבות נמוכות הרבה מסביבתן נמצאות בחלקו הצפוני של הר אפרים. האחת מהן היא בקעת גַּרַק (גּרק) מצפון־מערב לתבץ העתיקה. מאין מוצא אל הים על פני הקרקע ממעל, הבקעה מתמלאת מים בימות הגשמים. בראשית ימות החמה היא מתיבשת, ואז אפשר לחרוש את אדמתה התחוחה, שנוצרה מן הטין שבמים היורדים מן ההר מדי שנה בשנה. גדולה ממנה היא הבקעה «עמק דותן». נחל סְלְהַב מוציא את מימיה אל ים התיכון, לכן מועטות כאן הבצות. עמק דותן, הידוע מתולדות יוסף, דומה בצורתו לעמק יזרעאל הגדול ממנו. במעבר קצר אשר בין יבלעם ובין עין־גנים יורדים מעמק דותן לעמק יזרעאל הנמוך ממנו בערך 150 מטר.

אשדות המזרח מתקרבות אל הירדן יותר מאשר ביהודה. מבנה האשדות בדרום עד נחל איפג׳ים דומה למדבר בית און, כלומר שרק מדרגה אחת, המתאימה למדרגה התחתונה שביהודה, מתבלטת במורד הגבוה והתלול. ממזרח לשילה יש ירידה של 1050 מ׳ במרחק של 7 ק״מ בקו־אוירי. מצפון לנחל

באפרים, להיפך, עמקיה רחבים ויורדים בשפוע נוח· ולכן נוחים הם לתנועה מסחרית ולאויב המתפרץ, ולהשפעה דתית ותרבותית· אין זה מקרה, ששומרון, עבדה עוד את עגלי הזהב ואת הבעלים, בשעה שבירושלים התקרבה תורת משה כבר לנצחונה המכריע. המגע התדיר עם עמים בעלי תרבות גבוהה, עם ארם מצפון ומקדם ועם הצורים והצידונים מים, פעל זאת· וגם אין זה מקרה בלבד, שבית יוסף נפל 136 שנה לפני בית יהודה. שומרון קלה מטבעה להכבש מיהודה. באותן השנים האחרונות שיהודה המשיכה את קיומה המדיני הטביעה הנבואה את חותמה על עמנו, קניני האומה הישראלית נעשו ל«יהדות». ספר יהושע מספר על מלחמות הכבוש ביהודה ובגליל, אבל לא על שומרון, כי היא נפלה בידי השבטים בנקל. מלחמות ממושכות כביהודה לא היו בשומרון מעולם, ולכן לא נחרבה כליל כיהודה.

ביהודה מצאנו על יד פרשת המים רצועת מישורים לכל ארכה ועליה אדמה פוריה וישובים חשובים. בשומרון מצויים על יד פרשת המים הראשית עמקים רחבים ובקעות מעוטרות גבעות. ביהודה מרגישים את הדורי ההר כמעט רק באשדות, על פרשת המים וסמוך לה אין ההר מתבלט; בשומרון האשדות אינן תלולות, אבל במדרגה העליונה נמצאים המון הרים בינונים. ביהודה מדרגת ההר העליונה חטיבה אחת היא ורב הנגוד בינה ובין האשדות, בשומרון גם החלק העליון מפורר והנגוד בינו ובין האשדות אינו מורגש כמעט. גם הנגוד המוחלט שבין המערב והמזרח, המורגש בירושלים ובסביבתה ובכל יהודה, אינו מתבלט כל כך בהר אפרים. הודות לעמקים הרחבים, העוברים לרחבה של המדרגה העליונה, חודרים גשמים גם לאשדות המזרח במדה מספקת לזרעים, לכן אין להן אופי מדברי כביהודה.

בעמקי האורך והרוחב ובבקעות ועל המורדות הנוחים נצטברה בהר אפרים אדמה תחוחה פוריה למכביר. הטרשים החשופים אינם מרובים בהם על כרי התבואה, על הכרמים והגנים. המעינות המרובים והעשירים במים מאשר ביהודה מפרים את הארץ, השבח «ארץ זבת חלב ודבש» ראוי לשומרון גם היום.

מהרי אפרים מסתעפות בצפון שתי שלוחות, הר הכרמל והר הגלבע, שניהם כחצאי איים הם היוצאים מן ההר לתוך השפלה ולשקע הירדן. בהר אפרים במובן המצומצם יש להבחין בין הדרום, הגבוה כמעט כהר יהודה, ובין הצפון—מהר עיבל ואילך—היורד ושופע אל עמק יזרעאל.

מצפון להר בעל חצור פרשת המים הראשית פונה לצד מזרח, ובכל הר אפרים הדרומי היא קרובה אל הבקיע מאשר בהרי יהודה. ביחד עם פרשת המים גם גבול הישוב הקבוע פונה מזרחה. דרך האורך הראשית לשכם

עליהם אויב חזק: «ואיש ישראל ראו כי צר לו כי נגש העם ויתחבאו העם במערות ובחוחים ובסלעים ובצרחים ובבורות» (שמ״א י״ג, ו׳). דוד ואנשיו ישבו במערות במדבר יהודה בברחם מפני שאול. בימי הרדיפות וגזרות השמד היו המערות המקלט האחרון ליהדות, בהן נכנסו נוצרי ברית ה׳ לתפלה וללמוד התורה. בלי הגאיות התלולים והצרים ובלי המערות מן הנמנע הוא לתאר לנו את התקוממות המכבים, את מעשי הקנאים וגבורותיו של בר כוכבא, שעמד כשלש שנים נגד רומא האדירה. העם יצר לו אגדות על מערות שונות שבא״י. ספר הזהר, שנתקדש באומה, חֻבר לפי האגדה במערה. גם בימי הצלבנים היה למערות תפקיד חשוב בהגנת הערבים על עמדתם בארץ. הצלבנים כשלא יכלו לחדור אל המערות היו מציתים אש בפתחיהן, כדי להחניק בעשן את המתחבאים. המערות היו גם מסתר למבקשי ה׳, למתבודדים מתרחקים מן הישוב לתקון נפשם. החסידים או האסיים שבזמן הבית השני השתמשו במערות, ובעקבותיהם יצאו אחר־כך הנזירים הנוצרים. במדבר יהודה התלקטו במאה הרביעית והחמישית מכל קצוי מלכות רומא החוטאת אנשים לאלפים, שבחלו בתאוות העולם הזה ובכל התועבות של העמים העתיקים הנמקים בעונם, התבודדו והסתגפו במערות ובמחִלות טבעיות או מתוקנות בידי אדם. פה הונח היסוד לחיי הנזירות, שתפסו מקום חשוב בחיי האומות הנוצריות בימי הבינים ובתקופה החדשה. עד היום הזה נמצאים בגאיות היורדים לים המלח ולככר הירדן התחתון תאי־נזירים חצובים בצלע ההר בקרבת המעינות. המנזרים בנחל קדרון ובנחל קלת ואצל מעין אלישע ביריחו הם שרידים אחרונים לישובי הנזירים במדבר יהודה, שהתקימו כל ימי הערבים והתורכים. כעת מושיב ההגמון היְוני בתאים שבצלע הגיא של נחל קלת רק נזירים אשר עברו עֲברה וקבלו עליהם תשובה.

במערות הטבעיות וגם במלאכותיות יש תמיד עפר תחוח בעובי רב על גבי קרקע הסלע. עפר זה נוצר מן הפרורים הנופלים מן התקרה ממעל ועוד יותר משרידי אשפה וזבל של האדם ובהמתו. המערות והקרקע שלהן טרם נחקרו בא״י. בהן טמון בלי ספק חומר רב לידיעות עברה של הארץ, העתיד להגלות לחופרים.

ד.

הר אפרים.

גבול מסוים וקצוּב אין בין הרי יהודה ואפרים׳ אבל רב הוא ההבדל ביניהם בכל אחת מרצועות האורך שמנינו לעיל. אחת התכונות החשובות המצינות את הר יהודה זהו קשי־הדרכים מכל רוחות העולם מלבד מצפון.

בכל אשדות המזרח הדרך מירושלים ליריחו היא האחת אשר בה יכולות עגלות לעבור. דרך זו עוברת בתחלה בנחל חוץ ולסוף ברדתה ממעלה אדומים הולכת היא ממעל לעמק נחל קלת.

מדבר יהודה אינו ישימון. יש בו מרעה לצאן, ביחוד באביב. ישובים קימים או חרבים נמצאים באשדות המזרח רק במדרגה הראשונה שאחרי פרשת המים: תקוע, הר הורדוס, בית תעמיר, אבו דיס, בית עניה, ענתות, עזמות, גבע, מכמש, דיר דיון, סלע רמון, ועפרה. כלם בקו אחד כמעט ישר. מעבר למדרגה זו היו רק נאות מדבר על יד מעינות, כגון עין גדי המפורסמת או מבצרים כמְצָדה. המערות המרובות בכל מדבר יהודה שמשו מעולם דירה ארעית לרועים או לאנשים הבורחים מן הישוב ברצונם או מאונס.

כל ארץ ישראל עשירה במערות, אבל יש גלילות המצוינים בהן ביותר. ביניהם נמנה גם מדבר יהודה. המערות קובעוּת מקום חשוב לעצמן בכתיבת א״י ובתולדות העמים שישבו בה. בשם מערה קוראים כל חלל ריק בשכבות הקרקע, אשר האדם יכול להכנס לתוכו. החללים הללו נוצרו על ידי המים המחלחלים לתוך שכבות הגיר. המים ממסים, כידוע, את הגיר, אבל לא כל גיר במדה שוה. כאשר יפגשו המים במעבה האדמה בחומר הנמס בנקל ימסוהו וישאר אחריו חלל ריק. יש שחלל כזה יתמלא מים המחלחלים מתוכו לאט לאט לשכבות קשות שמתחת. אלו הם אוצרות המים למעינות בימות החמה. רבות הן המערות הסגורות שבפנים האדמה, אשר לא ראתה אותן עין אנוש (ראה ציור 7 לעיל בפרק על הגיאולוגיה). רק את הקרובות לפני האדמה נוכל לראות או להכירן בהד צעדינו על השכבה החלולה. את החללים הריקים מגלים לנו הנחלים המעמיקים את אפיקיהם, לכן מרובות הן המערות בצלעי העמקים. ראויות להזכר שתי מערות במרחק של 5 – 6 שעות הליכה מירושלים האחת מערת חֲרֵיטון מדרום להר הורדוס והשניה מערת גַ׳יֶה בנחל סְוֵנִיט מצפון לעין פרת. שתיהן בצלע גיא עמוק ומסתעפות הרחק במעבה השכבות. הנכנס יוכל לתעות בנקל ולאבד את דרכו.

האדם הרחיב ושכלל מערות רבות לצרכיו, בתור דירה לעצמו ולבהמתו, בתור מחסן לתבואתו ולחפציו או בתור קבר למתיו. גם אחרי שחדלו תושבי הארץ לגור במערות היו להם מנוס בעת צרה ואויב. «החורים» ויתר תושבי הארץ הקדמונים הסתתרו בהם מפני הכנענים והכובשים האחרים שמלפני יהושע. ובבוא עת פקודה לכנענים השתמשו גם הם במחבואים הללו מפני בני ישראל. רק הצרעה הקטנה יכלה לגרשם משם: «וגם את הצרעה ישלח ה׳ אלהיך בם עד אבד הנשארים והנסתרים מפניך» (דברים ז׳, כ׳). גם אבותינו, אחרי שהשתרשו בארץ וידעוה היטב, השתמשו במערות ככנענים לפנים. אם עלה

ומפני זה מרובים הנחלים המגיעים לים המלח מהנחלים המשתפכים אל הים התיכון מנחל מצרים עד עכו.

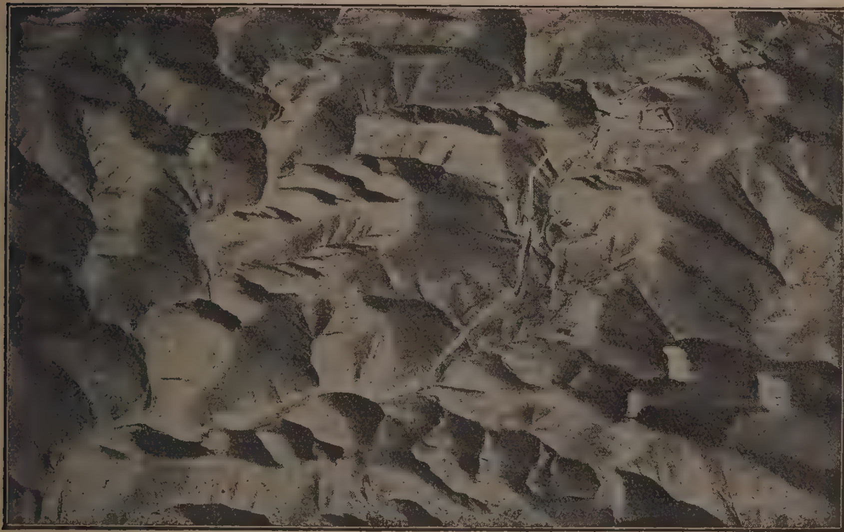
נחלים אחדים ראויים להזכר: נחל מוּהַוַאת, הבא מקרבת מעלה עקרבים ומשתפך אל הים מצפון להר סדום. בשכבות העליונות שבעמקו נמצא חמר (אספלט) נקי, משערים, שגם נפט נמצא פה בעומק שכנו מצפון הוא הנחל מוּבַּגְּנַק, הקצר שבנחלים היורדים מפרשת המים הראשית. יש בו קלוח מים כל ימות השנה במרחק לא רב מן השפך, אבל עד הים אין המים מגיעים. בזמן שהיה אפשר עוד לעבור ברגל את ים המלח מראש מוֹלִינָה (אשר על חצי האי «ליסאן») היו הולכים בשביל שבנחל הזה לשפלת באר שבע או להר חברון. מדרום למצדה עובר נחל סֶבֶּה, אשר בעמקו נוטף חֵמָר מצלע הגיא הגבוה 90 מטר. על יד עין־גדי עובר נחל עֲרֶג׳ה ובו דרך לחברון. מעין גדי, היא חצצון תמר, לתקוע ולעמק ברכה עולים מים המלח בנחל חֲצַצָה. בו נמצא «מעלה הציץ», (דה״י ב׳ כ׳, ס״ז), הידוע בנצחונו של יהושפט על עמון ומואב ובני אדום.

המפורסם בין נחלי מדבר יהודה הוא הקדרון, היורד מירושלים ועובר על יד המנזר מר סבא ועל יד בוקיעה ומשתפך אל הים מדרום לראש פשכה. בנחל עוברת דרך עתיקה. מצפון מזרח לירושלים עובר נחל פרת. בחלקים מסוימים באפיקו אין המים כלים כל ימות השנה. בתחלה הם נובעים בעין פרת (עין פרה בערבית), אח״כ נעלמים מתחת לארץ במרחק של ק״מ אחדים. בעין פַּוַּאר המים מתגלים במעין לרגעים אחדים ואחר־כך פוסקים ונעלמים וחוזרים שוב כעבור רגעים אחדים. בקיץ ההפסקות ארוכות מאשר בימות הגשמים. המשכו התחתון של נחל פרת נקרא בערבית ודי קֶלְת. יש חושבים שזהו עמק עכור, הידוע ממעשה עכן. בנחל קלת זורמים מים מרובים, המספיקים להניע גלגלי טחנת קמח קטנה אפילו בימות החמה. במימיו משתמשים במקצת להשקאה ביריחו, אבל הרוב מחלחל במרגל הרך של ככר הירדן והאפיק יבש בחלקו התחתון. בנחל פרת זה טמן ירמיהו את אזור הפשתים על פי ה׳ (ירמיהו ג׳). נחל קלת מפורסם בתלוליותו הנוראה. בתוך הגיא ובמערותיו נמצאים מנזרים יונים.

בקיץ תרפ״ו הונחו צנורות להעלות מים מעין פרת לירושלים, כי המים מעין ערוב ומברכות שלמה והמעינות שעל ידו אינם מספיקים לכרך בשנות בצרת. מפני שעין פרת נמוך מירושלים כארבע מאות מטר, שואבים את המים במוטורים חזקים לבְרֵכה שמצפון מזרח לעיר, ומשם הם יורדים העירה.

בנחל סְוינִיט, פלגו של נחל קלת, עלו אבותינו מיריחו לכבוש את העי. בין גבע ומכמש נמצאים בגיאו התלול סנה ובוצץ, הסלעים הידועים ממלחמת יהונתן במצב הפלשתים (שמ״א, י״ד, ד׳).

דרום מערב

צפון מזרח

ציור 17. מעלה אדומים.

באמצע הדרך מיריחו לירושלים. הפסול הדק של ההרים המבותרים הרבה על ידי הנחלים, הנא טפוסי למדבר. מימין ממעל המלון והמבצר החרב של מעלה אדומים.

הישובים הקרובים להם: מדבר מעון, מ׳ זיף, מ׳ עין גדי, מ׳ ירואל, מ׳ תקוע ועוד. בחלקו של בנימין נמצא מדבר בית און. רגל ההר מגיעה עד ים המלח והאשדות תלולות כאן מאשר בכל א״י. בדרומו של הר חברון נמצאות מארבע עד חמש מדרגות, בהרי ירושלים שלש, ובהרי בנימין רק שתים. המדרגה הראשונה בהרי בנימין רחבה ויש בה מישורים פוריים, כגון ממזרח לענתות ולגבע. התחתונה גבוהה ותלולה מהעליונות בכל האשדות המזרחיות, בנגוד לאשדות המערב, שבהן העליונה היא הגבוהה והתלולה. המדרגות שבמדבר יהודה צרות, רק בדרום מזרח לירושלים בין הר מוּנְטַר והר פֶּשְׁכָה משתרע מישור רחב יפה, שנקרא בערבית בוּקֵיעַה (בקעה). הוא עושה רושם נעים על התיר העולה מתוך הסלעים החשופים שבנחל קדרון ומוצא לפניו כר רחב אשר בו ילך למישרים. אשדות המזרח ביהודה מבותרות ע״י גאיות תלולים, שנוצרו ע״י הנחלים המרובים, היורדים מפרשת המים הראשית או מאחת המדרגות לים המלח. יש כאן גאיות צרים תלולים וגבוהים הדומים לקֶנְיוֹנים אשר באמריקה. ההבדל הוא רק בארכם ובעמקם. נהדרים הם הקניונים של נחל קֶלת, של נחל סֻוֵניט ושל הקדרון לפני מנזר מר סבא. מפני תלוליתן של האשדות וקוצר הדרך אין הנחלים הרבים יכולים להתאחד זה עם זה, כמו במערב באשדות ובשפלה.

אַפְרַנְג׳, אשר בו עוברת דרך מעזה לחברון, ועמק האלה, המשמש מעבר מן הגבעות אל ההר בדרך העולה מאשקלון, מאשדוד ומגת (?) לירושלים בנחל שורק, אשר חלקו התחתון נקרא בערבית נהר רובין, עוברת הדרך הקצרה מירושלים ליבנה, היא עיר החוף הקרובה אליה מכל הערים שעל חוף הים. דרך זו קשה לאדם ולבהמה מהדרכים הארוכות, אבל במלחמה היו משתמשים בה האויבים לפעמים, כשהעפילו לעלות ירושלימה, כגון הפלשתים בימי דוד, שעלו עד עמק רפאים (שמ״ב, ה׳ י״ח). מבצר ביתר, שהתפרסם במלחמת בר־כוכבא, שמר על מבוא לירושלים בדרך זו. מסלת הברזל בחרה בנחל שורק והתגברה באמצעי הטכניקה החדשה על המעצורים שבו, כי הוא היחיד המוביל במעלה אחד מן השפלה עד פרשת המים שבירושלים. מעלים ומורדות, כאלו שיש על הכביש המשמש לעגלות ולמכוניות, קשים לרכבת ההולכת על פסים חלקים.

דרך המלך החדשה עולה מרמלה עד קרוב לקרית יערים (אבו גוש) בנחל עלי (יובל הירקון) לגובה של ירושלים (763 מ׳), אבל היא מוכרחת לעבור עוד שני עמקים עמוקים עד שתגיע לירושלים. בתחלה היא יורדת 150 מטר עד לקרית ענבים, עולה בפתולים על יד קַסְטַל שוב לגבהה הקודם ויורדת עוד הפעם אצל מוצא כ־200 מטר (560 מעל הים), על מנת לעלות באחרונה בצלע ההר לאורך נחל נפתוח (ליפתה) לירושלם. הדרכים העתיקות מיפו לירושלים עברו מצפון לכביש שבזמננו. לוד היתה נקודת מוצאן. הן עברו בעמק אילון ועלו במעלה קשה אחד עד המדרגה העליונה. בקרבת גבעון נפגשו, ומכאן פנתה הדרך האחת ישר לדרום בעמק האורך של בית חנינה ועלתה אחר־כך מן העמק שבקרבת קברי הסנהדרין לירושלים, והשניה פנתה בתחלה למזרח אל דרך ירושלים־שכם והגיעה לירושלים מהר הצופים. בכביש החדש יש אמנם מעלים ומורדות מרֻובים מאשר בדרך הרומית, העולה בודי סֶלמן, ומאשר בדרך הכנענית והישראלית העולה במעלה בית חורון, אבל כל העליות שבכבישנו אינן טעונות התאמצות מרובה כעליה האחת בדרכים העתיקות. לכן נוחה הדרך החדשה לתנועת העגלות. ירושלים משכה אליה את הדרכים מן השפלה עוד מימים קדמונים, לא רק מפני חשיבותה של העיר, כי אם גם מפני מעברה הקל לערבות יריחו ולעבר הירדן המזרחי. מדרום לירושלים מפסיק ים המלח בין שני עברי השקע, ומצפון עד שכם כל המעברות אל עמק הירדן קשים מאלו שבדרך מירושלים ליריחו. ירושלים היתה איפוא עיר חשובה בתור מרכז דרכים גם מקודם ששכן ה׳ את שמו בה.

אשדות המזרח של הר יהודה נכללות בתנ״ך בשם מדבר יהודה. במדבר הזה הבחינו אבותינו חלקים בלתי מסוימים בגבולותיהם, שנקראו על שם

בקצה המדרגה העליונה ממעל למורד, והתחתון היושב בתחתיתו, היו נקודות אסטרטגיות חשובות במלחמות יהושע בכנענים, של שאול בפלשתים, של החשמונאים בסורים ושל הקנאים המתקוממים ברומים, וגם במלחמה האחרונה בין התורכים והבריטים היתה פה עמדת צבא חשובה והיו קרבנות עצומים.

צפון

דרום

ציור 16. בעמק אילון.

הגבעות הנמוכות ממין ומשמאל לדרך הן דוגמאות אופיות של ארץ הגבעות.

באשדות המערב ביהודה אין אף נחל איתן אחד. אפילו בימות הגשמים לא ימצא באפיק קלוח מים זורמים באורך רב ימים אחדים, כי הגיר סופג לתוכו את המים והם זורמים מתחת לארץ אל הים. רשת הנחלים היא די צפופה בהר. בדרכם אל הים הם מתאחדים ומתחברים זה עם זה, ועל ידי כך מספרם מתמעט, אבל הם גדֵלים, הן ברחבם והן בכמות הסחף שבהם. כל נחלי ההר הולכים אל נחלים אחדים שבשפלה ומשתפכים אל הים. אפשר לחלק את ההר לגלילות־נחלים מועטים. קצה הדרום שולח את מימיו אל נחל גרר (ודי שריעה), המשתפך לנחל עזה, הוא חלקו התחתון של נחל באר־שבע. נחל חֲסִי מקבל רק נחלים מועטים, היורדים מאשדות ההר. לעומת זאת רחבה היא רשת פלגיו של נחל סְכריר. בין פלגיו ראויים להזכר: הנחל

זכריה, ומשם ואילך הם זורמים בצנורותיהם בדרך הקצרה ביותר לברכות שלמה ולירושלים. גם מצפון לירושלים מצויים עמקי אורך קצרים ורחבים בקרבת פרשת המים. הדרך מירושלים לבית חנינה ולגבעון, שהיתה חשובה מלפנים, עוברת גם כן בנחל אורך. גם בהרי בית־אל נמצא נחל אורך על יד הדרך לשכם.

מרצועת המישורים שעל יד פרשת המים מסתעפות שלוחות רחבות מערבה. זו שמדרום לנחל שורק ולמסלת הברזל העוברת בו נקראת בערבית עַרקוּב. פה אפשר להגיע עד קצה המדרגה העליונה (דיר אל הַוַא 637 מ׳) מבלי לרדת מגב ההר אף פעם. המורד מכאן אל נחל שורק תלול, ירידה של 400 מטר במרחק של 3־4 ק״מ. גם מצפון לנחל שורק עד בית חורון העליון יוצאות שלוחות רחבות מן המדרגה העליונה למערב. בקרבת רמאלה, אצל בית און (ביתוניה) ובארות נקוו ברכות קטנות על יד פרשת המים על גבי שטחי מישור.

מן הקו המקביל של חברון עד הקו של ירושלים מורכבות אשֵדות המערב משלש מדרגות — המורד מהרצועה העליונה בכלל השלש, — מצפון ומדרום לקוים הללו יש רק שתי מדרגות בלבד, כלומר בין ההר העליון ובין השפלה יש רק שורת גבעות אחת (ראה את החתך הגיאולוגי לעיל עמוד 47).

קו הצהרים ״35 עובר באורך רב בתחתית מדרגת ההר העליונה. על הקו הזה, מתֶרקומיה עד דיר האבן, עוברים נחלי אורך קטנים, אשר שמשו מלפנים מעברות לעליה בהר. מבנה המדרגות מתאים איפוא למדרגות שבהר הנגב. מדרגת ההר התחתונה אשר ממערב לשפלת פלשת נכללה מלפנים בשם השפלה; כדי להבחין בינה ובין שפלת החוף נקרא לה שפלת־ההר. רצועת גבעות זו היתה זמן רב סלע המחלוקת בין בני ישראל, השוכנים בהר, ובין הפלשתים אשר בשפלת החוף. שדה הקטל במלחמת דוד וגלית היה בעמק האלה (בערבות ודי־א־סַנט) העמק הזה מחובר מעמקיהם של שני נחלי אורך, העוברים בתחתית מדרגת ההר העליונה, והוא פותח את הדרך לתוך ההר פנימה. מהרטוב ואילך לצפון יש רק מדרגת גבעות אחת בין ההר ובין שפלת החוף. השפוע התלול מן ההר אל הגבעות היה מלפנים גבול לאומים ומקומות מפורסמים במלחמות, אשר היו בארץ, נמצאים כאן. בימי שמשון היה כאן הגבול בין הישוב הישראלי והפלשתי. צרעה מולדתו של שמשון, אשתאל, תמנה ויתר המקומות של ראשית פעולתו נמצאים בגבעות סמוכות אל ההר. מצפון לכביש ירושלים־יפו משתרעת לרגלי ההר העליון באורך של ששה קולומיטרים הבקעה היפה «עמק אילון» הסמוכה ללַטְרון. בה עוברות דרכים אחדות מן ההר אל השפלה. השער לעמק אילון היתה אֶמַאוּס. צבא שהחזיק באמאוס שלט בכמה דרכים העולות ירושלימה. מכאן ערכו הגדול של הנצחון אשר נחל פה יהודה המכבי. הכפרים בית־חורון העליון, היושב

מאז ועד היום שניה לירושלים בהרי יהודה. בית־צור אשר מצפון לחלחול יושבת במקום שרצועת המישור הצרה אינה משאירה יותר די מקום לשתי דרכים נוחות מדרום לצפון, לכן היה פה מבצר חשוב בימי המכבים קודם שנגאלה חברון מידי האדומים.

מצפון לבית־צור הרצועה המרכזית אחת היא, ואין פרשת־מים לאורך הארץ אלא אחת בלבד, והיא הראשית; ובכל זאת ילוו את פרשת המים ואת הדרך שבקרבתו עמקי אורך רחבים, היורדים אחרי כן מזרחה או מערבה. יפה ומפורסם הוא עמק־ברכה הרחב כבקעה (דברי הימים ב׳ כ׳ כ״ו). ברכה הוא לירושלים, כי מעין־ערוב, שבקצהו המזרחי, היא מקבלת מים טובים לשתיה. בנחלי האורך אשר ברצועת ההר המרכזית קל היה להעביר את תעלת המים לירושלים, היושבת על פרשת המים במקומה הנמוך ביותר שביהודה — מלבד המעלה משפלת באר־שבע. התעלה העתיקה היתה מגיעה בסבובים ארוכים עד ברכת שלמה, כעת מעלים את המים במשאבה עד הברכה שעל יד הדרך בבית

דרום

מערב

צפון

ציור 15. «ברכות שלמה».

באמצע התמונה הדרך מחברון לירושלים. פרשת המים עוברת על הגבעות ממערב לדרך. הגבעות כלן כפות שטוחות מעוגלות. בקצה התמונה בדרום־מערב עמק־אורך מעובד עם מדרגות.

בהר יהודה אפשר להבחין שלשה חלקים: הר חברון עד בית צור, הר ירושלים עד רמה, והר בית־אל. חלוקה זו היא טבעית, מפני שהר ירושלים נמוך מהרי חברון ומהרי בית־אל 100—200 מטר. אל «גיא חזיון» ירושלים יורד גם הבא מצפון וגם הבא מדרום, בנגוד לדברי אגדה שא״י גבוהה מכל הארצות וירושלים גבוהה מכל א״י.

הר חברון מתרומם במדרגות אחדות מעל לשפלת באר־שבע ומגיע על יד חלחול (מצפון לחברון) לגובה העליון שבכל יהודה ואפרים (1027 מ׳). מדרגת ההר העליונה מתחלקת על ידי שקערורית ארוכה שבאמצע לשתי רצועות, מזרחית ומערבית. בשקערורית זו יורדים נחל חברון ונחל בטנה (ודי בוטם) אל נחל באר שבע. פרשת המים הראשית, היינו זו שבין ים המלח ובין הים התיכון, עוברת על הרצועה המזרחית. מנקודתה הנמוכה ביותר בין ערד ובין ראש זְוֵירה היא מתרוממת מהַר לגובה של 900 מ׳ ופונה למערב. על ידה שורה של ישובי־רועים ועובדי אדמה קימים וחרבים על גבעות נוחות או על מישורים קטנים: ענים, מעון, כרמל (של אביגיל) זיף וכפר ברוכא או ינום. בקרבת פרשת המים עוברת גם דרך לאורך ההר, כי המעלות והמורדות על יד פרשת המים אינם מרובים ואינם קשים, ולכן קל לעבור כאן מאשר במקום אחר. חשובה מפרשת המים הראשית ומהרצועה אשר משני עבריה היא פרשת המים השניה שבין נחל חברון היורד דרומה ובין הנחלים היורדים מערבה אל הים התיכון. היא נמוכה מפרשת המים הראשית, באופן ממוצע כ־50 מ׳ (רק 850 מ׳), ועל ידי כך יכולות הרוחות המביאות את הגשמים לחדור בלי מעצור למזרח. גם הדרך העוברת על פרשת מים זו חשובה מהדרך המזרחית; היא מחברת את באר שבע לחברון. על ידה נמצאים הכפרים דביר (דַהַרִיָה), דומה ואדורים, מושבי אכרים וכורמים. שתי רצועות ההר הללו והדרכים שעליהן מתאחדות לאחת על יד חלחול. מכאן והלאה רק דרך אורך אחת על במתי ההר, ועל ידיה הישובים החשובים ביותר: בית לחם וגלה, ירושלם, גבעה בבנימין, רמה, רמאלה, ובארות.

שתי הרצועות אינן מתאחדות אמנם אחוד גמור עד חלחול, אבל בחברון העמק כבר רחב ושטוח כל כך עד שהדרכים יכולות להתאחד. הגבעות שממזרח לעיר שיכות לרצועה המזרחית. על אחת מהן מחוץ לעיר נמצאת החורבה «אהל אברהם». הגבעות והגבים שממערב שיכים לרצועה המערבית («אלון ממרא» והמנזר הרוסי). העמק שביניהן פורה מאד ומזכיר בענביו הגדולים את אשכול הענבים, אשר כרתו המרגלים בסביבה זו. גם מדרום לחברון העמק אינו צר. עד היום נמצאים בו ישובים קבועים.

בגלל מצבה על פרשת דרכים ובגלל עמקה הרחב והפורה היתה חברון

ג.

הר יהודה.

מצפון להר הנגב משתרעת שפלת באר שבע, כעין מפרץ של שפלת החוף הגדולה בין ההרים. הרצועה המחברת אותה לשפלת החוף רחבה על יד באר־שבע רק ק"מ אחדים. גבעות גבוהות עד 450 מ' מעל הים קרובות אל העיר בדרום ובצפון. ממזרח לבאר שבע השפלה מתרחבת שוב, ביחוד לצד צפון מזרח משני עברי נחל חברון (ודי אל חליל) ונחל קריות (ודי קְרְיַתֵין). קרקע השפלה זה הוא לֶיס פורה (טיט שנוצר מאבק הערבה) חום־אדום. בגיא המלח אפשר למצוא ליס עד 80 ק"מ מן הים התיכון. כשפלת החוף גם שפלת באר שבע אינה מישור, כי אם יש בה גם גבעות ולא רק מחול־סיד ימי בלבד כי אם גם מגיר ההרים הקשה.

ממזרח לשפלת באר שבע גובה ההר 500 מטר מעל לים התיכון, שהם 900 מ' מעל לים המלח. פרשת המים עוברת על גבים רחבים השופעים לצד השפלה ונופלים תלולים אל ים המלח. פרשת המים קרובה כאן לים המלח יותר מאשר בכל הארץ. המרחק הוא רק חמישית ממרחקה מהים התיכון. מובן מאליו, שירידה של 900 מטר במורד קצר קשה מאד, בין שנלך דרך ערד ובין שנרד במורד עקרבים אשר מצפון לנחל פיקרה.

חבל באר שבע העשיר בזכרונות מימי האבות היה חרב מזמן הכבוש הערבי עד ראשית המאה הזאת לספירה הרגילה, רק שוכני אהלים רעו בו את עדרי צאנם וגמליהם. לאחר שהושיבה בו הממשלה התורכית חיל משמר ושר מחוז לשקוד על בטחון החיים והרכוש, החלה שוב עבודת האדמה להתפתח בו ושטחים נרחבים זרועים שעורה מרהיבים את עיני התירים באביב. כאן אנו רואים בעליל, איך האדם יכול לדחוק את רגלי המִדבר ולהרחיב את תחום ישובו. שאיפה זו תתגשם ביחוד כאשר יחלו להשתמש בנסיונות המדע החקלאי ובאמצעי הטכניקה המשוכללת, אבל כבר במצב של עכשו אין לכלול את שפלת באר שבע בתוך מדבריות הנגב, כי־אם ביהודה.

מצפון לשפלת באר שבע עד עמק יזרעאל משתרע אזור ההר באורך של 140 ק"מ בלי הפסק, חלקו הדרומי של אזור זה הוא הר יהודה, הצפוני הוא הר אפרים או שומרון. הגבול בין שני החלקים הוא הר בעל חצור (1011 מ') הקרוב לקו המקביל 32°; נחל עֻוְגָ'ה באשדות המזרח, ונחל דיר בָּלוּט, היורד אל מי הירקון, במערב. גבול זה אינו מסוים, הוא ממוצע בתשומת לב לתנאים הטבעים ולגבולות ההיסטוריים בתקופות שונות. הר יהודה גדול בשטחו וחשוב בעברו מהר אפרים, אבל הר אפרים פורה ועשיר ממנו.

האחרונה היו אנשי הצבא מוזהרים שלא לחנות בנחל בארץ הנגב. במשך השנים המועטות מאז שנבנתה מסלת הברזל למצרים נהרסו כבר גשרים בנגב על ידי המים ששטפו מן ההר.

פרשת המים הראשית, העוברת על המדרגה העליונה, מתפתלת, פונה פעם לצד עמק הערבה ופעם לצד השפלה, היא עולה ויורדת. במרכז הנגב במרחק שוה בין ים המלח ובין ים סוף וים התיכון מתרוממים הרי פארן (ג׳בל מַקְרָה), הנקודה העליונה שבכל הנגב הוא לוצאן (1205 מ׳). על ההרים הללו עוברת פרשת המים שבין ים התיכון ובין ים המלח, אבל לא זו שבין ים המלח ובין ים סוף, היא רחוקה מכאן ונמצאת בהרים אשר ממזרח למפרץ אילת (עקבה בערבית), שם ראשו של נחל גֶ׳רַאפִי, יובל של נחל הערבה (ודי ג׳יב).

מרכז חשוב אחר במדרגת ההר העליונה הוא ההר החלק «העולה שעירה» (660 מ׳). עליו עוברת פרשת המים בין הנחל הגדול פִּיקְרֶה, המשתפך אל ים המלח בקצהו הדרומי המערבי, ובין ודי אל אביאַק (הנחל הלבן), ובין נחל עזה, הנחל הלבן הפונה למערב ונחל פיקרה היורד למזרח שניהם עוברים בגאיות תלולים ועמוקים, לכן יש חושבים אותם לגבול הטבעי של א״י בנגב, ויש סמוכים לדעה זו בפרשת כבושי יהושע (י״ב, ז׳), שנזכר בה ההר החלק בתור גבול הדרום, אבל מצד אחר ברור שנחל מצרים, גבול א״י בתקופת הזהר, הוא ודי אל עריש, ולא יובלו ודי אל אביאַק. לרגלי ההר החלק עברה מלפנים דרך מסחרית ועל ידה נבנתה עיר מסחרית, אשר חרבותיה נקראים עַבְדֶה בפי הערבים. שרידי מדרגות של שדות וכרמים, צנורות ותעלות, יקבים ובתי הבד מעידים על עבודת שדה וכרם בחבל זה מלפנים.

מדרגת ההר העליונה שופעת בשפוע תלול מהרי פארן בדרום למדבר צין ובשפוע נוח וארוך לשפלת באר שבע. העליה מדרום קשה מאד ומעולם לא חדרו מכאן שבטים נודדים אל הארץ. בני ישראל העפילו ממחניהם, אשר היה מסביב לקדש והגיע בודאי עד מעינות קוּסֵימֶה, לעלות בהר ולא יכולו. העמלקי יושב ההר הדפם לתוך מדבר צין. עוד יותר תלולות הן אשדות המזרח, כאן אין דרך לא רק להמונים, כי־אם גם ליחידים. יש גם באשדות הללו מדרגות, אלא שהן צרות ותלולות ומכוסות ערמות של טרשים ואבנים. ואמנם אין שום סבה לאדם ולבהמתו, ואפילו לחית השדה, לעבור במדבר זה, כי אין בו לא מים ולא דשא. רק בדרום בקרבת מפרץ אילת ובצפון בקרבת ים המלח ובאמצע בנחל ג׳ראפי יש יכלת לרדת מהר הנגב לעמק הערבה. אבותינו ירדו במעבר ההר שבדרום ועברו בעמק הערבה וחדרו לעבר הירדן המזרחי מדרום לנחל זרד.

ציור 14. במדבר קדש.

הטבלאות המאוזנות בראשי ההרים מוכיחות שזוהי רמת-מישור שבותרה על ידי נחלים. הצלום נעשה בחורף, ובכל זאת מה דלה הצמחיה.

מוזר הוא הדבר, שהנגב סובל מנזקי שטפונות יותר מגלילות אחרים בא״י. הגשמים אינם שכיחים כאן, אבל יש אשר ירדו בזעף במשך כמה שעות, והאפיקים יתמלאו מים עוד טרם שיספיק האדם להניס את מקנהו ולהציל את אהלו. קרו גם מקרי אסון בנפש בני האדם שטבעו בנחלי אכזב. במלחמה

ב.
הר הנגב.

גבולות הר הנגב הם: במזרח עמק הערבה, בדרום קצה הרי פארן במדבר צין, במערב השפלה, בצפון שפלת באר שבע ונחל המלח או גיא המלח. בנגוד לשפלת הנגב, הנכנסת במחציתה הדרומית המערבית לתחום המדיני של מצרים, עומד הר הנגב כמעט כולו תחת שלטון א״י. הר הנגב שבתנ״ך מורה גם על האשדות הדרומיות של הרי חברון. אנו נכלול בסקירתנו זו גם את הפנה הדרומית המזרחית של א״י בגבולותיה המדיניים שבזמננו.

בשלש מדרגות עולים באשדות המערביות אל במתי הר הנגב, כלומר אל המדרגה העליונה שבו. שתי המדרגות התחתונות יחד פחותות בגבהן ובתלוליותן מהמדרגה העליונה. שתים התחתונות מדרגות־גבעות הן, כשני הדומים לרגל ההר. מלבד המורד לצד השפלה המתחיל בפאת גבה של המדרגה שופע ויורד הגב הזה במקצת גם לצד ההר. תוצאת נטיה זו היא שהמים זורמים ממזרח וממערב אל תחתית ההר ונוצרו שם עמקי אורך. (השוה את החתוך הגיאולוגיה לעיל ציור 13 עמוד 47). בעמקים הללו נוחה התנועה לאדם מאשר בהר ובגבעות, ולכן עוברות הדרכים בעמקי האורך. בשפוע המדרגות נפסקו השכבות, ומתוכן נובעים בכמה מקומות מעינות מים. על יד המעינות חונים בידואים עם עדריהם. מלפנים היו כאן ישובים קבועים, כפרים וגם ערי מסחר, אשר עליהן מעידות חרבות גדולות ויפות. את המעבר מן השפלה אל מדרגת הגבעות הראשונה מסמנות חרבות הישובים: חפיר אל עוג׳ה, רחובות (של יצחק אבינו) וחלוצה (היא בֶּרֶד). בתחתית המדרגה השניה נבנו קוסֵימֶה, צפת (חרמה) ועַסְלוּג׳. העמקים הרחבים שבין הגבעות האלו הן החלקות המתאימות ביותר למזרע שבכל חבל הנגב, כי אין בהן לא מחולות השפלה ולא מטרשי ההר. רק בקרבת רחובות חודר החול לתוך מישור שבין הגבעות. סמוך לשפלה אפשר למצוא בעמקים מים בעומק של עשרות מטרים לכל היותר. הנחלים בתרו בעידן הגשמים, שהיה מלפנים, את גב המדרגה הקדום לאלפי חלקים קטנים, ויצרו עמקים וגאיות. ממעל נשארו עוד מישורים קטנים, ואפשר לצרפם יחד ולהשלימם בדמיוננו לגב מישור גדול. גב הגבעות מכוסה אבני גיר וצור ואינו מסוגל לעבודת האדמה, רק מרעה דל יש עליו באביב.

הנחלים, יוצרי העמקים והגאיות, נחלי אכזב הם בימינו, וכן היו בכל התקופה ההיסטורית. מלפנים, בגיל המבול, זרמו בהם מים רבים. גם בזמננו יזכו לפעמים האפיקים בנגב לזרם מים כביר שוטף ועובר על גדותיו.

המזרח יש על פי רוב גם הבדל בחומר השכבות. לפעמים יש הבדל כזה גם בין מדרגה למדרגה שבאשדות.

ביהודה המדרגה העליונה בנויה על־פי רוב אבני גיר (מגיל הצֶנוֹמַן) קשות, אפורות עם להבות וגידים אדומים. באשדות, ביחוד במזרחיות, נמצאות אבנים (מגיל הסֶנון) בהירות רכות, לפעמים גם קרטון רך. בתוך שכבות הגיר הרך והמרגל מצויות פקעות צור כהות או גם שכבות צור דקות, הנכרות למרחוק בצבען הכהה. בשומרון נמצא, להפך, את השכבות הבהירות במדרגה העליונה ואת האפורות והאדמדמות באשדות. בגליל התחתון נמצא באשדות המערב ובמדרגה העליונה גיר, ובאשדות המזרח אבני הבשן, שחורות וקשות.

באבני הגיר מחלחלים המים בעומק רב, ומכאן מעוט המעינות בהר, בכל רבוי הגשמים בחורף. הסיד נמס ברובו במים ומועטה היא השיורת בצורת עפר תחוח הנשארת מסלעי הגיר שנתפוררו ונתמקמקו ע״י פעולות החום, הרוח, המים והצמחים. לכן דל ההר בעפר תחוח מימות עולם והטרשים מרובים בו. אבל לא כל הטרשים הם בלתי פוריים. מתחת לטרשים, הנקראים נרי, רובצות שכבות עפר תחוח או חצץ. אדמת נרי אינה מתאימה לעשבים ולדשאים, אלא למטעים בעלי שרשים חזקים, הנוקבים ויורדים בין הסדקים אל השכבה שמתחת מוצאים בה מים אף בקיץ, כי קרום הנרי אשר ממעל מגין על הקרקע שלא תתנדף רטיבותה. הנרי מצוי על גבי שכבות הגיר הסֶנוני הרך ע״פ הרוב במורדות נוחים. הוא נוצר מסיד שנמס במים אחרי שכבר נתהוה העפר התחוח. דוגמה טפוסית של נרי יש לראות בהרטוב (ראה לעיל ציור 5).

מלבד גובה הקרקע ונטיתו משפיע גם האקלים על צורת הארץ. במערב יצרו הגשמים המרובים גבעות והרים מעוגלים יפה עם כפות שטוחות על גבם. המים הרחיבו ועדין מרחיבים את העמקים, לכן אין גאיות תלולים שכיחים באשדות המערב, לא כן באשדות המזרח ובנגב, שם נמצא גם בשכבות רכות הרים תלולים ועמקים צרים. לא ככפות תראינה לעינינו הגבעות כי אם כפירמידות מקוטעות, לא הקו העגול שולט כאן בגוף, כי אם הקו הישר (ראה לעיל ציור 6 ולהלן את הציורים מספרים אשר יבואו).

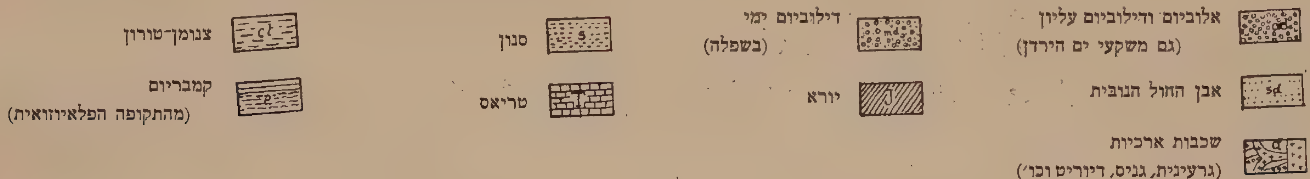
הצמחים שונים בסוגיהם ובצפיפות גדלם לפי חומר הקרקע וכמות הגשמים, והם משפיעים שוב על מחזה הנוף. כל אזור ואזור מצוין איפוא בצורותיו ובצבעיו המיוחדים רק לו. שעה קלה של הליכה לרחבה של א״י תביאנו לנוף חדש, אבל גם לאורך הארץ מרובים החלופים מפני ההבדלים בגובה ובאקלים. מרובים הם המחוזות הטבעיים שבארצנו, ועלינו להתבונן בכל אחד מהם בתור חטיבה מיוחדת.

ציור 13. חתך גיאולוגי לרחב ארץ יהודה ומואב.

על פי בלנקהורן עם מלואים.

קנה המפה 1:800,000. הגובה מוגזם ביחס לאורך 1:10.

הקוים המפסיקים את השכבות מלמעלה למטה מסמנים את השברים ואת המדרגות. ההתעקמויות לא סומנו בקוים מיוחדים.

המדרגות והפרידון לשורות הרים וגבעות. עמקי הנחלים רחבים ושטוחים בראשיתם והולכים ומתעמקים וצרים כל מה שמתקרבים אל קצה ההר. הדרכים עוברות בעמקי הנחלים, כי בעמק השפוע נוח מאשר בצלע ההר. בכל זאת גם בדרך המלך נרגיש היטב את המורד התלול ממדרגה למדרגה. הכניסה מן השפלה או מבקיע הירדן לאחד מעמקי הנחלים תראה לנו כשער־סלעים. על פרשת המים שבין שני נחלים מקבילים, היורדים אל הים התיכון או אל עמק הירדן, נוכל ללכת מבלי שנצטרך לרדת הרבה עד שנגיע לקצה רצועת ההר העליונה או לקצה אחת המדרגות שבאשדות, ואז נעמוד פתאום לפני המורד התלול.

כדי להבין מהותן של המדרגות שבאשדות ההר בארץ ישראל יש לעבור פעם לרוחב הארץ מן השפלה עד הבקיע ולהתבונן במעלות ההר ובמורדותיו. ממזרח לרמלה או ללוד תתחיל העליה הראשונה ונכנס לתוך ארץ גבעות גבוהות מגבעות השפלה גם חומר האבנים אחר, קשה הוא יותר. בהרטוב או בשער־העמק או בבית חורון התחתון נגיע אל מדרגת ההר העליונה המתרוממת לפנינו כחומה. הגבעות שעברנו בהן עד הנה, היו רק כ«הדום» להר הגבוה. לא רק בשער העמק, כי אם גם בהרטוב ובמקומות אחרים נראה בכניסתנו אל ההר שער־סלעים.

ארוכה וקשה תהיה דרכנו ברגל עד שנגיע לרצועה העליונה של ההר כגון לקרית יערים ואבו־גוש או לבית חורון העליון. פה לא נמצא יותר, הרים גבוהים ועמקים תלולים, כי אם דוקא גבים ארוכים וגבעות עם מורדות נוחים, ושטחי מישור יפים כעמק רפאים מדרום לירושלים.

יפה הוא מראה המדרגות המזרחיות מהר הזיתים או מהר הצופים שבירושלים, על המדרגה שלרגלי הרצועה העליונה נראה שורת כפרים כמעט ישרה: אבו־דיס, בית־עניה, ענתות, עזמות, גבע, מכמש. על המפה נכיר את המשכיה של מדרגה זאת גם בצפון וגם בדרום מעבר לשורת כפרים זו יש מורד של מאות מטרים. בלכתנו ליריחו נרגיש את המורד הזה היטב בדרך המפותלת שבין בית־עניה לעין־שמש (עין חוֹץ בערבית). גם את המדרגה האחרונה שלפני הבקיע נראה יפה מהר הזיתים בצורה של שורת גבעות חשופות ותלולות. בדרך הישנה ליריחו (לא לנביא מוסא) נרד ממדרגה זו במעלה אדומים. בערבות הירדן נראה את ההרים מתרוממים תלולים משני העברים כאלו נגזרה רצועת השקע מתוך הרמה. שערי העמקים הנשקפים אל ככר הירדן תלולים וצרים מהשערים המובילים מארץ הגבעות אל ההר העליון במערב.

יפות מהמדרגות שבקו לוד־יריחו הן אלו שעל הדרך קסטינה־בית גוברין־כפר ברוכא־עין גדי. לא פחות משלש שלש מדרגות נמצאות באשדות ההר מזה ומזה, בין אשדות המערב, ובין רצועת ההר העליונה ובין אשדות

פרק רביעי
מבנה הארץ (המשך).
ההר בא״י המערבית.
א.
סקירה כללית.

אזור ההר בא״י המערבית משתרע באורך של 320 ק״מ, מהרי פארן, השופעים ויורדים אל מדבר־צין, עד הרי הגליל העליון, היורדים לעמק הנהר קסמיה. רוחב ההר, כלומר המרחק שבין שפלת החוף ובין שקע הירדן, פוחת והולך מדרום לצפון. בקצה הדרומי של הגבול הוא כ־90 ק״מ; על יד הגבול הצפוני רק 35 ק״מ; ביהודה ובשומרון 50—60 ק״מ.

אזור ההר נפסק במקום אחד לכל רחבו על ידי עמק יזרעאל, ועמק נחל חרוד (גָ'לוד בערבית), ובמקום אחר לרוב רחבו ע״י שפלת באר־שבע. ממזרח לשפלה זו רק רצועת הרים צרה ונמוכה מחברת את הרי חברון להרי הנגב. נמצא שההר נפרד לשלשה חלקים ראשיים: הר הנגב או הר אדום עד שפלת באר־שבע, ההר התיכוני הוא הר יהודה ואפרים עד עמק יזרעאל, וההר הצפוני הוא הר הגליל. בכל אחד מהחלקים האלה נבחין מחוזות טבעיים שונים. על יד פרשת המים הראשית, המבדילה בין המים היורדים אל הים התיכון ובין המים היורדים אל בקיע הירדן, נמצאות הבליטות העליונות שבהר. גבהן המוחלט מעל לפני הים אמנם גדול, אבל לא הגובה ביחס לסביבתן. הבליטות שברצועת ההר העליונה אינן אלא גבים ארוכים וּשטוחים, גבעות נוחות או רמות מישור. אין בארץ הרים מתנשאים בגובה רב מעל לסביבתם מלבד החרמון העומד על הסְפָר. רצועת הרים רחבה משתרעת משני עברי פרשת המים. אשֵדות ההרים, כלומר החלקים השופעים ויורדים משני עברי הרצועה העליונה, אינן שוות. לצד השקע, הנמוך עד 400 מטר מתחת לפני מי הים, האשדות תלולות וקצרות; מצד ים התיכון תחתית ההר גבוהה עד 100 מטר מעל לים והאשדות ארוכות ופחות תלולות. האשדות אינן שפוע אחד, כי אם מדרגות מדרגות. המדרגה אינה מישׁוֹר, אף־על־פי שמרחוק אנו רואים אותה נמשכת בקו ישר. הנחלים היורדים מפרשת המים בתרו את

5. מצפון מזרח לחיפה מתחילה שפלת עכו הדרומית. עמק נחל קישון, העובר בשער חרושת הגוים בין הרי נצרת והכרמל, מחבר אותה עם עמק יזרעאל. רחבה של שפלת עכו בדרום כעשרה ק״מ והיא הולכת וצרה לצפון.

על חוף הים משתרע אזור חולות וממזרח להן אגמים ובצות משני עברי נהר שיחור־לבנת, הקולט לתוכו את הנחלים הבאים מן הגליל התחתון. מן הנהר הזה, שנקרא בֶּלוס בפי היונים, לקחו הצידונים, כפי שמסופר בספרי קדמונים, את החול לתעשית הזכוכית. ואמנם בדיקה חימית הוכיחה, שחול זה מסוגל לתעשית זכוֹכית יותר מן החול אשר בשפלת עכו הצפונית, כי עשיר הוא בצורנים ודל בתחמוצת הברזל.

הבצות נתרבו כאן כמו בשרון מפני העזובה הרבה. לפנים היתה כאן רשת מסודרת של תעלות, שבהן השקו גנים ופרדסים, כעת אין המים ברכה לארץ כי אם קללה לה. הדרך היותר נוחה בשפלת עכו היא זו שעל שפת הים, מסלת הברזל עוברת ממזרח לחולות. בין חיפה ועכו אין בשפלה אף ישוב אחד עד רגל הגבעות במזרח, מפני החולות והבצות המרובות. עמק עכו נקנה כעת (תרפ״ו) ברובו על ידי יהודים וכבר נגשו לסדר השקאה מלאכותית במימי הנחלים והמעינות. סוללים גם דרכים.

שפלת עכו הצפונית צרה מן הדרומית. על חוף הים אין חולות, לא חדשות ולא נוקשות. הנחלים זורמים ישר אל הים, ואינם יוצרים בצות כמו בחוף הכרמל מעתלית ולצפון. יש ביניהם נחלי איתן כמו מי געתון (נהר מֶפְשׁוּח בערבית) וודי אל קַרְן. גם כאן בוחר הישוב בגבעות הקרובות אשר ממזרח לשפלה. על חוף הים ישבה העיר העתיקה כזיב (כעת הכפר א־זיב). על יד הדרך הסלולה העוברת במרחק של 2—3 ק״מ מן הים, נובעים מעינות אחדים. בימי המשנה ישבו גוים על חוף הים. לכן נחשבה הרצועה שממערב לדרך ההולכת מעכו לכזיב לארץ טמאה: המהלך מעכו לכזיב מימין הדרך טהורה (וחיבת במעשרות), משמאל הדרך טמאה (ופטורה ממעשרות).

סולם צור מפסיק באורך של 10 ק״מ בין שפלת עכו ושפלת צור. את הדרך סללו על ההר העולה כאן תלול מן הים. שפלת צור רחבה רק 1—2 ק״מ. היא מתרחבת יותר רק ממזרח לצור ועל יד שפך נהר קסמיה. בנחלים הקצרים הבאים מן ההר אין מים בקיץ, אבל יש מעינות לרגל ההר ובעמקים המרובים. שפלת צור נמצאת מעבר לגבולנו המדיני. סולם־צור הוא אמנם גבול טבעי, אבל רק לשפלת החוף ולא להר אשר ממזרח.

פליק, החצוב בשכבות הקשות של שורת הגבעות המערבית. הישוב העברי החדש מיער את החולות ומוביש את הבצות.

רשת נחלי השרון צפופה מזו שבשפלה. גם הם נוטים ימינה מן הדרך הישרה אל הים, מלבד הירקון, הפונה שמאלה (דרומה) אל המעבר הגדול אשר בשורת הגבעות מצפון ליפו. הירקון הוא הגדול בין נחלי עבר הירדן המערבי. גליל מימיו משתרע הרחק למזרח בהרי בנימין ואפרים, אבל קלוח מים זורם באפיקיו בכל ימות השנה בקביעות רק מן המעינות הכבירים שעל יד מבצר אנטיפטריס, הוא ראש העין, ולמטה. בזרמו החזק ישתמשו בקרוב ליצירת כח חשמלי. לפי שעה מנצלות את כח המים רק טחנות קמח פשוטות אחדות. מימיו משקים חלק מפרדסי פ״ת. הנחלים האחרים קטנים הם. נהר אבו־זַבּוּרָה, נחל חדרה ונהר התנינים אינם מתיבשים אמנם בקיץ בחלקם התחתון, אבל יש שהנחלים בעצמם סותמים בימות החמה את שפכם בחול ובטין. אפשר לעבור ברגל על שפת הים על הסכר הטבעי הזה עד שיהרסוהו הגשמים המרובים בחורף. בשרון היה מלפנים יער גדול — מה שחסר מעולם בשפלת פלשת. גם שדות התבואה והמרעה היו מפורסמים: «הדר הכרמל והשרון» (ישעיהו ל״ה, י״ב). עוד בימי מסעי הצלב נשמר מעט מהיער בצפונו של השרון. את השריד היפה האחרון — יער אלונים — הכריתה המלחמה בשנות תרע״ה — תרע״ח.

4. חוף הכרמל מתחיל מעבר לנהר התנינים. את השם הזה נתנו לנהר החוקרים האירופאים, מפני תניני הנילוס המועטים השורצים במימיו. הבצות מרובות על יד הנהר. הן נקוות מהמים היורדים מקצה הכרמל הדרומי. כאן גבול טבעי לשרון. מלבד גבול זה מחיבת אותנו גם צרותו של אזור השפלה אשר לרגל הכרמל להפרידו מן השרון. מצפון לנהר התנינים רוחב השפלה רק כשלשה ק״מ, והרצועה הולכת וצרה עד שעל יד קצה הכרמל בצפון לא תשאר אלא שפת ים של רבע ק״מ. גב הגבעות מגיע פה עד הים, וגליו מכים בסלעים הקשים. מהם נוצרו הכֵּיפים והאיים הקטנים, בהם נפרצו מפרצים פעוטים. גבעות החוף עוצרות בחלקו הדרומי של חוף הכרמל את הנחלים בדרכם אל הים. הם מוכרחים לשטוף לאורך החוף ויוצרים, כמובן, בצות. מצטין בבצותיו הנהר דיפְלֶה הקטן אשר ממערב לזכרון יעקב ולשְׁפַיָה. מצפון לעתלית קו החוף פונה קצת למזרח. הבליטות שעל חוף הים פוסקות, ומטִירָה ואילך נחלי האכזב הקטנים יורדים בקו ישר אל הים, כי אין מעצור לפניהם.

המפרצים הפעוטים הכשירו את התפתחותם של שני נמלים, את דאר בתקופה העתיקה ואת מגדיאל, היא עתלית — נמל העולים לרגל בתקופת הצלבנים.

זביניהם פתח־תקוה ובנותיה בדרום, כרכור ובנימינה בצפון. הערבים יושבים בכפרים עתיקים בנויים ברובם לרגלי ההר או על גבעות השרון. היהודים בנו את מושבותיהם במישור, והרבה פגעה בהם הקדחת עד שיבשו את הבצות הסמוכות.

מעבר למרזבה מערבה נמצאות שתי שורות של גבעות וגבנונים ארוכים, ובתוכם רק הפסקים מועטים. השורה המערבית קרובה אל הים, לכן אזור החול שבשרון צר מזה שבשפלת פלשת. החול חודר הרחק אל שפלת השרון רק דרך הפגימות שבחולות הנוקשות, כגון בין חדרה ובנימינה. לעומת זאת מרובות הבצות בשרון מאשר בשפלת פלשת. הגשמים מרובים בשרון ובהר שמאחוריו, ושורת החולות הנוקשות מעכבת את המים והם נקוים לאגמים ולבצות. הבצות הללו מכריחות את הישוב ואת דרכי התנועה להתרחק מן החוף. חדרה היהודית לא נזהרה ונתישבה על גב שבין הבצות, ושלמה בעד שגיאתה במיטב בניה, שנפלו חללים, קרבנות לקדחת, עד שהוביש יער האקליפטוסים את הבצות הקרובות. בצות השרון נתרבו מפני העזובה בארץ. מלפנים השתמשו במים להשקאה והיו גם תעלות להוציא את עודף המים אל הים. המפורסמת שבתעלות הללו נקראת כעת נהר

ציור 12. בדרומו של השרון באביב.

המחזה ממזרח. מרחוק מעבר לשדרות העצים נראים הגבים והגבעות, אשר ממערב ל«מרזבה» הרחבה.

גם עקרון, הצפונית שבין ערי חמשת הסרנים אשר לפלשתים, נשענה בכלכלתה על מישור גדול שעל יד נחל שורק, הנקרא כעת בחלקו התחתון נהר רובין. ליבנה היה בעמק נחל שורק מצב גיאוגרפי ותפקיד כלכלי דומה לזה של אשדוד בעמק נהר סכריר. גזר, היושבת לרגל ההר בין מישור עקרון ומישור לוד (שפלת־לוד בתלמוד), דמתה לגת. היא הגנה על הדרכים אל ההר. כעת יושבות בפאת המישור הזה עקרון בדרום־מזרח וגדרה בדרום־מערב, וגם לחולדה יש בה חלק קטן ממערב למסלת הברזל, היוצאת מנחל שורק ופונה צפונה לרגל ההר.

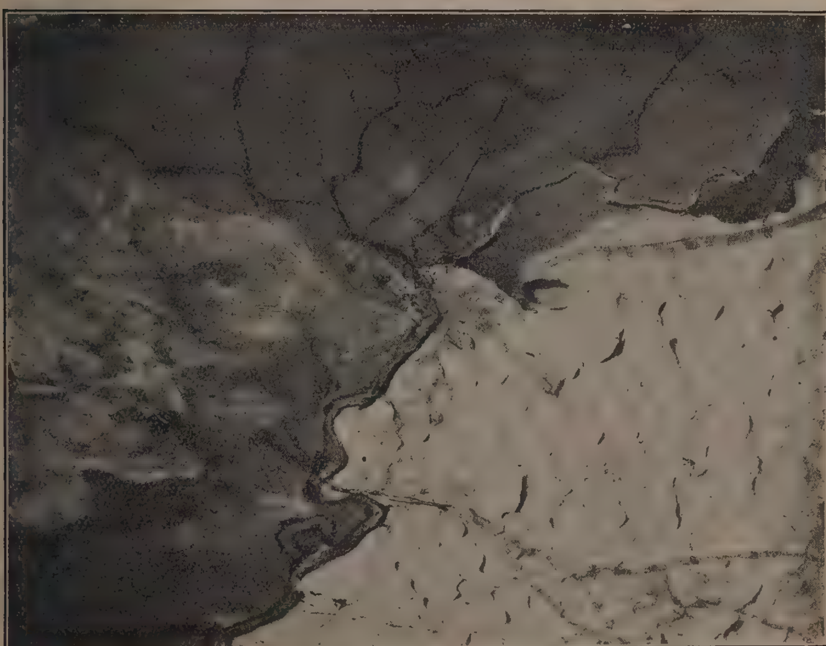
הנחלים הרבים המבתרים את השפלה נחלי אכזב הם בכל אורך אפיקם, מלבד נהר סכריר ונהר רובין, אשר בחלקם התחתון לא יכזבו מימיהם אף בסוף הקיץ. דרכם של הנחלים בראשיתם בכוון ישר כלפי חוף הים, אבל בסופם הם פונים לצדדים, על־פי־רוב לצד ימין, עד שיפגעו בפגימה בשורת החולות ובבליטות האחרות ויעברו אל הים. רוב מי הגשמים והמעינות, היורדים מן ההר, זורמים אל הים מתחת לארץ. בכל השפלה אפשר למצוא מים מתחת לארץ, וכל מה שנתקרב אל הים נצטרך לחפור פחות עד שנגיע אליהם. על שפת הים מי הבארות מלוחים במקצת, אבל עדיין ראויים לשתית אדם. על־פי־רוב יספיק לחפור דרום־מערב אחדים כדי למצוא מים כאלה.

יפה הוא מחזה השפלה באביב. מאחת הגבעות הנשאות תראה לנו כמרבד מזרחי רב־גונים, כל כר וכר לפי תבואותיו ואופן עבודו. מבין הירוק, המכריע בצבעים, מתבלט החום האדמדם של תלמי הניר שנחרש למזרע הקיץ. השפלה פוריה ויפה עד היום, אבל מלפנים, ביחוד בסוף ימי הבית השני עד מרד בר־כוכבא, כשהיה פה ישוב יהודי צפוף, הצטינה בפוריותה עד להפליא.

3. השרון מתחיל מצפון לקו גזר־רמלה־יפו. שונה הוא השרון במבנהו ובצורות הקרקע משפלת פלשת. רוחב השרון מצפון ליפו כ־15 ק״מ, אצל קיסרין רק 12 ק״מ. לכל אורך השרון, מרמלה עד תחנת שוני אשר אצל בנימינה, משתרעת לרגלי ההר רצועת מישור, כעין מרזֵבה, רחבה ק״מ אחדים. היא מפסיקה בין בליטות השרון ובין ההר. וכאן ההבדל היסודי שבין השרון ובין שפלת פלשת. בזו האחרונה גבעות השפלה מרותקות לרגל ההר ואין ביניהן הפסק אלא במישורים שבשפלה בלבד, לכן אין כאן דרכים נוחות לרגל ההר. לא כן בשרון, במרזֵבה אשר במזרחו נמשכים עמקי אורך ועל ידם דרכים, ובתוכן גם המשכה של דרך ארץ פלשתים ומסילת הברזל. ביבנה פונות הדרכים לצד צפון־מזרח, ומלוד ואילך כוונן ישר בהקבלה לרגל ההר. על יד המישור הארוך שבמרזבה נבנו כפרים גדולים ועשירים,

החשובות שבשפלה. על יד שני פלגים של נהר סְכְּרֵיר בקרבת הכפר עַרַק אֶל מֶנְשִׁיֶה משתרע מישור גדול אחר, ומסביב לו שורה של כפרים, כי מאז ומעולם בחרו תושבי א״י לשבת על גבעות ועל רמות מאשר במישור. בשני המישורים הללו עוברת הדרך העתיקה מעזה לבית גוברין, ומשם לחברון ולירושלים. רק גב אחד מפסיק בין מישור עַרַק אל מֶנְשִׁיֶה ובין מישור קַסְטִינֶה (הכפר הערבי), המשתרע על יד שני פלגים צפונים של נהר סכריר, ממזרח. בין שני המישורים על אחת מגבעות ההר האחרונות בנוי הכפר תל א־צַפִּיֶה (גת ?). במערבו של המישור, במקום שהפלגים מתחברים לנהר סְכְּרֵיר, נמצא הכפר הגדול אשדוד, עיר הפלשתים המפורסמת מלפנים. גת (אם היתה כאן) שמשה שער־חבור בין המישורים הפורים ובין ההר, בשפלה פוריה זו היו שרשיו של העם הגדול אשר שעבד שנים רבות את עם ישראל יושב ההר.

מזרח

צפון

דרום

מערב

ציור 11. נהר רובין, הוא נחל שורק בחלקו התחתון.

החולות מטות את נחל שורק, הבא ממזרח, לצד צפון. בהפסק שבין החולות הוא פונה לצד צפון־מערב. מצפון־מזרח משתפך אליו נחל עיון היורד מעין הקורא בראל״צ. בזוית שבין נחל עיון ונהר רובין שדות וכרמים.

המקבילות להן עוברים נחלים קטנים המשתפכים אל הנחלים הגדולים, היורדים אל הים לרוחב השפלה. הנחלים הקטנים הללו, המקבילים לקו החוף, צינו את הדרך העתיקה לעזה, גם מסלת הברזל עוברת בעמקיהם. פה כבש הטבע את הדרך לאדם, כי ממזרח קשים ההדורים לעובר אורח, וממערב יעצרוהו החולות.

מכל שטח השפלה תופס המישור רק חלקים קטנים בערך. בליטות נמוכות, בצורת גבעות מעוגלות ונוחות וגבים רחבים וארוכים, מתרוממות בה עד רגלי ההר התלול המתנשא במזרח.

מזרח

מערב

ציור 10. בשפלה באביב.

ממזרח מתרוממת מדרגת הגבעות התחתונה — שפלת ההר.

המישורים שבין בליטות הקרקע הם חלקי השפלה הפוריים והיפים ביותר. בדרום הם מכוסים ליס, לצד צפון חומר זה הולך ופוחת ומקומו נוטל הטיט (Lehm) אשר נוצר על ידי התפוררותם והתמקמקותם של הטרשים. החשובים שבמישורים נמצאים במקום התחברותם של עמקי נחלים גדולים. המישור הראשון בבואנו מדרום משתרע על יד בְּרוֹר חיל (בערבית בּוּרֵיר) במקום שׁוּדִי אל חַסִי מתחבר עם פלגים אחדים. במישור הפורה הזה ועל הגבעות השכנות היתה מלפנים ממלכת לכיש, הידועה בתור אחת הממלכות

אֶ־טאירה הקרובים אל החוף. מהר הנגב יוצאים אמנם נחלי אכזב אחדים, אבל הם נבלעים בחולות לרגל ההר, ומעולם קלוח מימיהם אינו פורץ לו דרך אל הים. נחל מצרים ונחל עזה מתמלאים אמנם מים בימות הגשמים לעתים קצרות, אבל בימות החמה גם הם מתיבשים. במימיו המרובים אחרי ימי־גשם מעמיק נחל עזה את עמקו התלול. הוא היה תמיד מעצור לחיָלות העולים ממצרים לא״י, וגם במלחמה האחרונה עכב זמן רב את החזית הבריטים בהסתערם על א״י ודם רב נשפך על גדותיו. גם פלגיו של נחל עזה חתרו להם עמקים עמוקים באדמת הנגב התחוחה.

ככל ארץ אשר נחליה מועטים גם שפלת הנגב מחוסרת דרכים. רק דרך חשובה אחת עוברת בה, היא דרך מצרים או דרך ארץ פלשתים, הנזכרת בתורה, ההולכת מעזה לחנות יונה, לרפיח, לאל עַריש, לקַנְטַרַה ולמצרים. גם אותה יכסה לפעמים החול. קודם שהעמידו עליה עמודי הטלגרף קל היה לנטות ממנה ולתעות, כאשר קרה בשנת 1799 לגדוד החָלוץ של בּוֹנוֹפַּרְטֶה, והמפקד הגדול בעצמו תעה וכמעט נפל ביד האויב. רק דרך אחת עוברת בפנים השפלה בחולות המדבר מחנות יונה למדבר צין. השירות המועטות והבידואים הנודדים בוחרים לעבור בהר מאשר בחולות השפלה, כי בהר המרעה והמים מצוים יותר. על יד דרך ארץ פלשתים היו מימות עולם בארות מים במספר קטן, המשמשות תחנות לשירות. בצפון הארץ מוצאים מים בעמקי הנחלים בעומק לא רב, אבל יש שחופרים לשוא. כבימי אברהם ויצחק גורמות הבארות, הדלות עד היום, לעשק ולשטנה בין הבידואים הצמאים למים. בימי המלחמה חפרו מהנדסי־החילות בארות בשפלת הנגב במקומות שונים, ביחוד לרגלי ההר.

2. שפלת פלשת צרה משפלת הנגב. כל מה שכוונו של קו החוף מתקרב יותר לכוונו של קו הצהרים, השפלה הולכת ומצטמצמת. אצל עזה רחבת כמעט 25 ק״מ, ברמלה רק 17. משטח השפלה צריך להפחית את חולות החוף, אשר רחבן פעם עד שבעה ק״מ ופעם פחות משנים, כגון אצל עזה ואשקלון. הנחלים הגדולים פלסו להם את דרכם אל הים במקום שהחולה צרה. הערים הזקוקות לחוף הים ולחבור קל עם השפלה נוסדו על יד אותן הפגימות שבאזור החולות. מצד אחר הנחלים בעצמם וישובי האדם גורמים להתמעטות החול, הנחל גורפו אתו אל הים, והישוב האנושי במטעיו, בדרכיו ובבניניו מקשה את החול או לוחצו אל האדמה התחוחה שמתחתיו. אדמת תל־אביב היתה כלה מכוסה חול לפני הבנות העיר; את עבורו של כרך קיסרין העתיקה אפשר עד היום להכיר ע״י מעוט החול שבתוכו ביחס לסביבה.

ממזרח לחולות בולטת שורת גבעות — המשך של קוז אֶ־טאירה. שורה זו נפסקת במקוֹמות אחדים. בעמק האורך שבין החולות ובין הגבעות

הקשות שבהר בים יסודן. הטרשים בהר אינם בודדים כבשפלה; בכל מקום נמצאם, ואפילו בגלילות הפוריים ביותר שבהר לא יכסה העפר התחוח את כל הטרשים; מתוך המרבד הירוק באביב בולטים סלעים, אם מעט או הרבה. האדמה התחוחה אינה עמוקה בהר, והיא מעורבת באבנים רבות, לכן צריך לסקל את השדות. תושבי ההר יכולים לבנות את יסודות בתיהם על הסלע.

בכל מקום שנשקיף בשפלה מעל לאחת הגבעות נראה את ההרים במזרח במדרגה בולטת מעל לשפלה; ויש שנראה מעל למדרגה הראשונה גם שניה ושלישית. רק פעמים מתקרבים ההרים אל הים ומפסיקים את אזור השפלה, פעם בכרמל, אשר «בים יבוא», ופעם על יד סולם צור. יש לנו איפוא שלשה חלקים ראשיים באזור השפלה: שפלת צור מנהר קסמיה עד סולם צור, שפלת עכו עד הכרמל, שפלת שומרון ויהודה והנגב מהכרמל עד נחל מצרים. השפלה, שמדרום לקצה הכרמל הצפוני נחלקת לארבעה חלקים טבעיים: 1) שפלת הנגב מנחל מצרים עד נהר עזה; 2) שפלת פלשת או «השפלה» סתם עד יפו ורמלה – ולא עד בכלל, 3) השרון עד קצה הכרמל הדרומי, 4) חוף הכרמל. ולפי ששפלת עכו הצפונית שונה מן הדרומית ונצטרך להבחין ביניהן, יצאו לנו עוד שלשה חלקים: 5) שפלת עכו הדרומית עד העיר עכו, 6) שפלת עכו הצפונית עד סולם צור, 7) שפלת צור הנמשכת מרַס אל אביאַץ׳ עד צרפת (בערבית צַרַפֶּנְד), אשר מצפון לנהר קסמיה.

1. שפלת הנגב משתרעת ברוחב של 40 ק״מ לפנים היבשה. בחלקה הדרומי־המערבי, כלומר עד רפיח שעל שפת הים ועד חלוצה אשר לרגלי ההר, מתחברות חולות הים לחולות המדבר ומכסות את רוב הארץ. מעל לחול הנודד נראות כה וכה חולות נוקשות או גבעות מחומר גירי, ועליהן שיחים וקוצים שונים. ואולם גם מישורים ראויים למרעה או אפילו למזרע נמצא בקרבת ההר. המישורים האלו מכוסים אדמת לֵיס (Loess), הוא חומר שנוצר מאבק, אשר הרוח הביאו מן ההר. לרגל ההר ימצאו גם מעינות מים מועטים ועל ידם חורשות תמרים. מצפון לרפיח משתרעת שורת גבעות מקבילות את החוף הנקראות קוז אֶ־טַאירֶה גבוהות עד 140 מ׳. הן עוצרות בעד תנודת חולות הים לתוך השפלה המכוסה ליס פורה. המרעה שמן ושדות התבואה פוריים עד להפליא בשנים גשומות או בעזרת השקאה. זוהי הארץ שבה זרע יצחק אבינו ומצא מאה שערים. החורבות שבשפלת הנגב מעידות על ישוב בזמן שלפני כבוש המושלימי. כעת מתחיל הישוב הקבוע שבנגב בחנות יונה (חַן יוּנִס). הנחלים נחלי אכזב כלם, וגם אלו מועטים. מנחל מצרים עד נחל עזה אין בכל החוף באורך של 65 ק״מ אף נחל אחד היורד מן השפלה, ורק מצפון לחנות יונה יורדים אל הים שני נחלים קטנים מגבעות קוז־

בליטותיה העוצרות בעד תנועת החול. חולות א״י מוגבלות איפוא בתנודותיהן. מן חולות נודדות נשקפת סכנה לשדות ולכרמים, ואפילו לבנינים הקרובים. חֵלק מכרמי ראשון לציון נמצא באזור מסוכן כזה. האדם יכול לעצור בעד תנועת החולות ע״י נטיעות עצים ושיחים ממינים ידועים, החובקים בשרשיהם המרובים והעמוקים את החול ועוצרים בעד התפשטותו. הגזע והנוף משמשים תריס בפני החול הנשא ברוח. במשך הזמן תוכל החולה להתלכד ותהפך לאדמת תרבות, אשר תצלח למטע הגפנים. בנחלת יהודה הסמוכה לראשון לציון התחילו כבר ביעור החולות.

מה שהאדם פועל במשך זמן קצר על פי שטה קבועה, נעשה לפעמים ע״י הטבע במשך זמן ארוך, כשהתנאים נוחים לכך. ממזרח לחולות החדשות יש חולות עתיקות שנתקשו ונתלכדו על ידי הגשמים והצמחים שעלו עליהן. חולה עלולה להתקשות ולהתלכד, ביחוד אם ימצא לה מחסה מן הרוח, כגון מאחורי חולה חדשה. במקומות רבים משתרעות מעבר לחולות שורות שורות של גבעות או בליטות קרקע ארוכות מקבילות זו לזו. אלו הן על פי רוב חולות עתיקות נוקשות. בתור דוגמה תוכל לשמש לנו חדרה. חולות נוקשות גורמות להקוות המים בבצות השרון ובשפלת עכו הדרומית.

ג.
השפלה.

מעבר לאזור החולות עד רגל ההר משתרעת השפלה. המעבר אל ההר הוא בכל מקום פתאומי. ניכר הוא המעבר לא רק ע״י התרוממות הקרקע ותלוליותו אלא גם על ידי שנוי בחומר שכבותיו. אדמת השפלה תחוחה עד עומק של 10 מטר ויותר. בקרבת שפת הים האדמה מעורבת בחצץ יַמִי ובחול. כל מה שנתקרב אל ההר יתמעטו החול והחצץ ותרבינה אבנים גדולות וקטנות שנסחפו ממעל. במקומות מועטים בשפלה בולטים הטרשים מעל לאדמה התחוחה, ביחוד על שפת הים, בעמקי הנחלים ובראשי הגבעות. את מוצאם של טרשי השפלה נכיר בנקל. מורכבים הם מחול ומסיד עם תרעובת של שבלולים שבורים ומעוכים. החול והשבלולים יעידו כי בים נוצרו, אפילו כשהם נמצאים עשרות מטרים מעל לפני הים של עכשו. הים היה אז גבוה מאשר בזמננו, או היבשה היתה נמוכה מאשר היא כעת. אבני השפלה רכות ומלאות נקבוביות, קל לסתתן, אבל לא ללטשן. מעולם לא יעשו בהן קשוטים לבנין, כי עלולות הן להשתבר. לא כן בהר, שם האבנים מלאות, סמיכות, כבדות וקשות. גם בהר יזדמן לנו למצוא באבנים שבלולים, אבל לא בכמות כזו שבשפלה וגם לא מאותם המינים. דבר זה מעיד, שגם אבני הגיר והצור

הוא אזור החולות לכל אורך החוף. החול הנוצר על שפת הים לא ישאר במקומו, אך יתיבש כחום היום ורוח תעלה מן הים ותשאהו בכנפיה אל היבשה פנימה, למקום שאין הגלים מגיעים. כל שיח וכל אבן גדולה עלולים לעכב את גרגירי החול בדרכם, וגרגיר לגרגיר מצטרף לערמת חול גדולה. ערמה זו מעכבת שוב גרגירים לרבבות ולמיליונים, וככה מצטברות גבעות חול ארוכות הנקראות חולות (חולה ביחיד). החולות תלולות לצד היבשה ויורדות בשפוע אטי לצד הים. כי במדה שתתרומם החולה כן יכבד לגרגירי החול להעפיל בכנפי הרוח עד רומה של הגבעה, ולכן ישארו במורד הפונה אל הים ויפחיתו את תלוליותו. החולות אינן איפוא סימטריות, ובזה חולשתן, ולכן לא נועדו לחיים ארוכים וגם עד רום השמים לא תעלינה. בערך כ־20 מטר, זוהי מדת גדולן בא״י. הרוח אשר יצרה את החולה היא ההורסת ומעתיקה אותה ממקומה על יד מעצור טבעי או מלאכותי אחר תבנה לה הרוח גבעת חול חדשה. תנועת החולות אינה תנועה מהירה, כי אם אטית ומתמידה כל זמן שהתנאים מתאימים לה את תנודת החולה נכיר בעצים אשר גזעם שקוע בחול ורק נופם מתנשא מעליו, ויש שנגלה בתוך החול מצבה, קבר או בית. שפלת החוף בא״י שופעת ועולה לגובה של עשרות מטרים במרחק של ק״מ מועטים מהים, אבל היא אינה מישור נטוי ומרובות

ציור 9. יעור החולות בנחלת־יהודה ע״י ראשון־לציון ע״י הקהק״ל.

מפרשים קטנות מחסה מפני גלי הים. עלית הקרקע בזמן מאוחר—לא במובן היסטורי כי אם במובן גיאולוגי—גרמה לכיפים הללו שיבלטו מעל למי הים. הנמלים הקדמונים נוסדו בקרבת הכיפים, כי אניות גדולות לא היו בימים ההם. מפורסמת היא יפו בכיפיה, אבל גם יבנה, קיסרין (ראה להלן את תמונת קיסרין), דאר ועתלית מצוינות בהן. מול שפך נהר התנינים ממערב לזכרון יעקב נמצאת שורה של איים פעוטים. הגדול שבהם זכה לשם אי־היונים בפי הערבים. האי שעליו נבנתה «צור המעטירה», היושבת «בלב ימים», חֻבר ע״י אלכסנדר מוקדון בשנת 332 ליבשה בסוללה, בשומו מצור על העיר. צור של עכשו בנויה איפוא על חצי אי קטן (ראה להלן את תמונת צור).

שפת הים, כלומר רצועת החוף המוצפת בימי סערה על ידי גלי הים, רחבה לכל היותר עשרות מטרים. מעל לשפת הים עולה הקרקע על־פי רוב בלי הדרגה כמה מטרים. החוף תלול איפוא ברובו, ביחוד בצפון. בכמה מקומות עומדות שוניות וגבעות על שפת הים. יפו העתיקה בנויה על גבעת סלעים גבוהה כ־25 מטרים; אשקלון מתנשאה 20 מ. מעל לים. המבצר «מגדל שרשן», שעל ידו נבנתה קיסרין, עומד על סלע גדול ותלול על שפת הים. בחוף הגבוה והתלול נוח להתבצר, ולכן בחרו בו העמים הקדמונים למושב. בנקודות מעטות מגיע החוף התלול עד הים ממש מבלי להשאיר רוח לשפה. גלי הים משברים את השכבות ומרחיקים את הקיר התלול מהמים. פעולה זו נראית במקומות שונים, כגון על יד חוף חדרה. משברי הים מחללים את השכבות התחתונות של השונית, והעליונות, באין משען מתחתיהן, נופלות מאליהן.

שפת הים מכוסה חול, חצץ ימי, שבלולים שלמים ושברירי שבלולים. לפעמים נמצאות גם אבנים גדולות שנעתקו מן הכיפים ע״י הגלים. בקרבת שפך הנהרות והנחלים נמצא גם חצץ־נחלים וטין שנסחפו ממרחק מן היבשה. חצץ הנחלים התגלגל הרבה בדרך הרחוקה והתעגל, לפיכך צורתו כדורית או גלילית. לא כן חצץ הים, אשר הגלים יגררוהו בעלותם ובשובם, ולכן הוא עגול שטוח. תנועת הגלים גורמת ליצירת החול על שפת הים, כי הגלים שוחקים את האבנים זו בזו ובקרקע הים. כל מה שקרקע הים פחות משופע ירבה החול על שפתו, כי אין בכחו של הגל החוזר במדרון לסחפו ולהחזירו הימה. לעלית הגל על היבשה גורם כח הרוח המנשבת מן הים, לחזרתו גורם רק שפוע הקרקע. כל מה שהקרקע משופע יותר יגדל כח הגל בשובו. לפיכך פולט הים על חוף בעל שפוע נוח עצים, פגרי דגים, חיות וגופים אחרים הצפים על פני המים.

שפת הים מתגלית איפוא לפנינו בתור טחנת חול גדולה, ותוצרתה

כדי להעריך כראוי את נטית קו החוף מכוונו של קו הצהרים נתבונן לארכן הגיאוגרפי של נקודות מצוינות אחדות על שפת הים ובפנים היבשה שבא״י ובשכנותיה. אל־עריש יושבת בקו הצהרים של פמאגוסטה, עיר החוף שבקפריסין; עזה קרובה לקו העובר על פני עין־קדש, היא קדש ברנע במדבר צין, מקום רחוק מהים כ־80 ק״מ; יפו מכוונת כלפי באר־שבע, הרחוקה 45 ק״מ מן הים; חיפה יושבת בארכו הגיאוגרפי של הכפר הר טוב, הרחוק מהים כ־33 ק״מ; שפך הקסמיה מכוון כלפי ירושלים; בירות כמעט בקו הצהרים של הירדן אשר מול יריחו.

לכל אורך החוף מגבול הנגב עד ראש הכרמל אין מפרצים, רק בין דאר ועתלית נמצאות פגימות מועטות בקו החוף הישר. הגדולה שבהן, זו שעל יד עתלית, רחבה כחמש מאות מטר, היא תוכל איפוא להחשב כמפרץ קטן.

מצפון לראש הכרמל עד עכו חודר הים לתוך היבשה באורך של 13 וברוחב של 4 ק״מ ופורץ בה מִפרץ בצורת קשת דרוכה. מעכו עד «סולם צור» המתחיל ברס אֶנ־נַקורה וגומר בְרַס אל אביאץ (לבלבן), החוף נמשך בקו ישר. משם ואילך מצויות עקמומיות קטנות בקו החוף על יד צור וצידון.

איים ראויים לשמם ולישוב של בני אדם אין על יד החוף, רק שוניות וכיפים בולטים במקומות שונים מעל למים ומשמשים לסירות ולאניות־

ציור 8. כיפי יפו.

אינם שוים. ממערב לבקיע אזור ההרים רחב רק עשרות ק״מ, ממזרח לבקיע משתרעת רצועת הרים צרה ואחריה רמה רחבת ידים, השופעת אל הנהר הגדול נהר פרת. לרִגלי ההר במערב עד הים התיכון משתרעת שפלת החוף. מן ההר המערבי יורדים נחלים קצרים אל הים התיכון ואל הבקיע. לארכו של הבקיע זורמים נהרות גדולים הנקוים במקומות אחדים לימות (ימים פנימיים), מהן מפולשות ומהן סגורות. הקרקע של א״י וסוריה בנוי ברובו מחמרי גיר, בשפלה הוא רך, מעורב בחול ובשבלולים, בהר הוא סמיך וקשה, לבן או מגויד אדמדם. אבני סיד, גיר וקרטון טבען לספוג לתוכן מים המחלחלים לעומק רב, וזה גורם ליובש על פני הקרקע ולמעוט המעינות, אפילו בארצות שגשמיהן מרובים ומצויים כל ימות השנה. הגיר נמס במים המחלחלים בתוכו, ומכאן המון חורים ומערות בקרקע א״י וסוריה. מעבר לבקיע מזרחה יש שטחים נרחבים מכוסים לבה, שהציפה בזמן המבול את שכבות הגיר. אבן הלבה — אבן הבשן או בשנית נקרא לה (בַּזַלְט)—שחורה וכבדה, בנגוד לאבני הגיר והסיד הבהירות והקלות. גם העפר התחוח המתהוה מבשנית כהה מעפר של אבני גיר. בצפונה של סוריה ובארץ אדום מצויות גם אבני יסוד, כגון גרעינית וגנֵיס, המורכבות מגבישים (קריסטלים) צורניים ואחרים. הן נקְראות אבני יסוד, כי נמצאות הן בשכבות העמוקות ביותר ואין תחתיהן אבנים אחרות. השכבות שבהרי ארץ ישראל כמעט בכל מקום מאוזנות, לכן בעלותנו על הר נמצא עליו תמיד מישור, או «במה», אם קטן או גדול. צוקי הרים וחודים כאלו שבהרי קמטים לא נמצא בא״י. הקו הישר, המאונך והמאוזן, שולט בצורות הקרקע של א״י. ישר הוא קו שפת הים, ישר קו רכסי ההרים, אם נביט עליהם מרחוק, ישר גם הבקיע למשקיף מן האוירון. גיאיות ובתרי הרים תלולים, זקופים כמעט, מצויים בכל אחד מגלילות א״י וסוריה.

ב.
שפלת החוף.

1.
שפת הים.

קו החוף מנחל מצרים עד נהר קסמיה ארוך יותר מ־300 ק״מ. צורת הקו הזה בשלמותו היא קשת מתוחה בקצה הדרומית ופשוטה בצפונית. מנחל מצרים עד עזה כוון החוף הוא צפוני־מזרחי; הזוית בין קו החוף ובין קו הצהרים היא כמעט כ־45 מעלות. מכאן ואילך עד ראש הכרמל זוית זו הולכת ופוחתת. מעתלית עד לפני חיפה קו הצהרים וקו החוף חופפים כמעט. מראש הכרמל ולצפון קו החוף נוטה שוב מזרחה ומתרחק מקו הצהרים.

פרק שלישי.

מבנה הארץ.

א.

סקירה כללית.

כל הארץ אשר בגבול האבות חטיבה מיוחדת היא באפיה הגיאוגרפי בתוך ארצות אסיה הקדמית. גלילותיה המרובים מצוינים בתכונות יסודיות משותפות, אבל יש גם סגולות מיוחדות לכל אחד מהם, הקובעות לו שם בפי העם ומקום מיוחד בכתיבת הארץ ובתולדות העם. ימים ושבועות נעבור לארכן ולרחבן של שפלות פולניה, אוקרינה ורוסיה ולא נחזה חלופים ותמורות כאלו שבא״י הקטנה בדרך יום יומים ברגל: שפלות על חוף הים, גבעות, הרים, וביניהם בקיע ארוך ועמוק. מה רבות הן דרגות המעבר מן החרמון הרם, אשר בחגויו יתעלם השלג אף בימות הקיץ, עד עמק הירדן, העמוק מכל פני היבשה והחם כסודָן; מפרדסים נותני ריח עדן באביב ומשדות תבואה מרהיבי עין נעבור בשעה קלה למדבר חול, אשר לא יזרע ולא יצמח, או לטרשים הנראים כחרבות עולם. כל מה שאפשר לראות בא״י ימצא גם בארצות מחוץ לה: ימים והרים נאים ונהדרים משלנו, אבל את כל סוגי היופי הטבעי שבא״י לא יזדמנו יחד בקרבת מקום כזו, והעבר הגדול, אשר עקבותיו על כל צעד ושעל, והעתיד המקווה זה אלפי שנים, אשר אותותיו כבר נִכרים בארץ, מוסיפים לה לוית חן גם בעינינו וגם בעיני מבקריה ממרחקים. בית נכאת טבעי והיסטורי גדול היא ארצנו. לא לחנם אמרה התורה: «לא תחסר כל בה», וחז״ל דרשו מקרא זה «שכל הארצות יש בזו מה שאין בזו, ויש בזו מה שאין בזו, אבל א״י אינה חסרה כלום» (דברים ח׳, ט׳; ספרי פסקא ל״ז).

על מפה המסמנת את צורות הקרקע נוכל להכיר תכונות אחדות משותפות לכל א״י וסוריה. כל הארץ נפרדת לארבע רצועות־אורך: שפלת החוף, ההר המערבי, הבקיע, וממזרח לבקיע ההר המזרחי ורמת המדבר. הבקיע נמשך גם מעבר לגבולנו במפרץ אילת ובים סוף ובְתוך היבשה האפריקאית. הבקיע הוא כעין שדרת גופה של סוריה, אבל חלקי הרמה משני עבריו

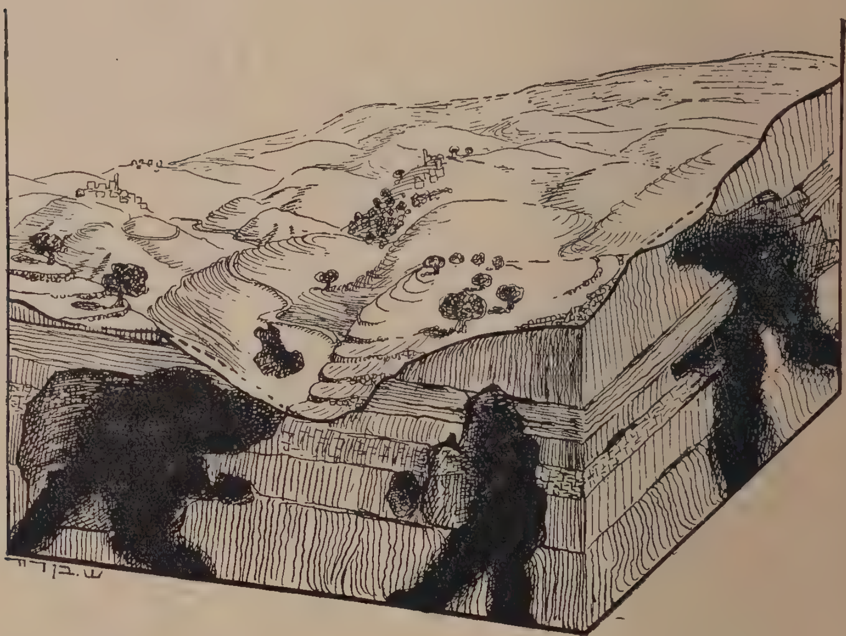
שוטף חיש על פני השטח וסוחף את העפר התחוח אל הים. מתוך ששיור העפר מן הגיר הממוקמק מעט הוא והגשמים יורדים בא״י על פי הרוב בזעף, היתה כאן מימות עולם רק שכבת אדמה תחוחה דקה בהר. בימי אבותינו, כשהארץ היתה נטועה ברובה הגדול אפילו בהר, עצרו העצים והשיחים ומדרגות מלאכותיות בעד העפר שלא יסוחף מעל הטרשים. מעת שהתמעטה עבודת האדמה בארץ ונעקרו השיחים ונגדעו העצים ונהרסו המדרגות — נתמעט גם העפר התחוח ורבו הטרשים החשופים. הקרקע בא״י יבש לא רק מפני האקלים היבש, כי אם גם הגיר משפיע על היובש במדה מרובה, כי המים מחלחלים בעומק ופני האדמה נשארים יבשים.

את הצורות הגדולות של הארץ, את קו החוף, את השקע ואת הרמות יצרו הכחות הפנימיים; את הגבעות ואת ההרים, את העמקים ואת הגאיות יצרו הכחות החיצוניים, בעיקר הכח המֶכני של המים הזורמים. בגיל המבולי חתרו הנחלים בעומק, בתרו את הרמה ופררוה להרים ולגבולות. המים חתרו ביותר במקום ירידתם מגובה גדול, על יד הקפיצה ממדרגה למדרגה. לכן נוצרו פה גיאיות תלולים: «שערי סלעים». בקרבת פרשת המים נשארו חלקות מרמת המישור הקדומה וראשי עמקים רחבים, כי המים הזורמים אחרי הגשם בעמק מועטים והקרקע אינו משופע הרבה. יש כאן עוד שווי משקל בין חתירת המים המועטים שבאפיק ובין טשטוש צלעות העמק מן הצד על ידי המטר. ולהפך, אם יקרה בחלקו התיכון או התחתון של העמק, שהגשמים באותו מקום מועטים והמים הבאים בנחל ממעל מרובים, אז תהיה החתירה בעומק מרובה והטשטוש מן הצדדים מועט, ואז יוצרו גאיות תלולים (קֶניונים), כאותם שברמת קולורדו באמריקה הצפונית בזעיר אנפין. מכאן ההבדל בין עמקי הנחלים הרחבים היורדים מפרשת המים מערבה ובין הצרים והתלולים הנופלים מזרחה. הגאיות והעמקים שלפנינו נתהוו עוד בגיל המבולי. בגיל של עכשו, למרות היובש, חלופי הצורות הולכים ונמשכים לאט לאט, אבל בלי הרף ובלי מרגוע. הנחלים שבהר מתמלאים מים רק לעתים רחוקות, אבל כל שטף מים הולך ומעמיק את האפיק בסחפו את החצץ אל השפלה ואל הים ואל שקע הירדן. ההבדל בין גילנו וגיל המבולי בנוגע לפעולת המים על פני השטח הוא לא במהות הפעולה, כי אם במהירותה.

כפותיהם המעוגלות אל ההרים שבמדבר יהודה ופסולם העדין והדק בקוים ישרים.

המים פועלים על השכבות בשני אופנים: כימי ומֵכני. מים נקיים מבלי שום תערובת של יסודות זרים אינם עלולים לפעול באפן כימי, אבל תוספת חמצן־פחמי הנקלטת ע״י מי הגשמים מן האויר נותנת להם את היכולת להמס את הגיר. כל מה שהיסוד הסידי נקי מתערובת חמרים אחרים — ההמסה מרובה. החמרים המפוררים שלא נמסו במים, השיורת שעל פני השטח, זהו העפר התחוח. המים מנקרים חללים בתוך שכבות הגיר, ובכל מקום שימצא בפנים האדמה גיר קל להמסה ישאר חלל ריק בתוך השכבות. חלל כזה, שנפתח במשך הזמן, זוהי מערה. המערה תסתם מהר על ידי סחף, אם תפתח ממעל, אבל כשנפתחה מן הצד תתקים זמן רב, עד אשר תפול תקרתה על־ידי פעולת המים או על־ידי כחות הורסים אחרים. הנחלים שהעמיקו את אפיקיהם פתחו מערות רבות מן הצד, ומכאן נמצאות רוב המערות בצלעי העמקים ממעל.

המטר היורד בנחת מחלחל למעמקים, לא כן גשם זעף: הוא

ציור 7. בלוק־דיאגרם של נוף ביהודה עם מחילות ומערות בתוך שכבות גיר.

אחת המערות נפתחה מן הצד על ידי חתירת הנחל בעמק.
הקו המרוסק מראה את צלע הגבעה קודם שנפתחה המערה.

פוקעות, ביחוד אם תשתנינה מעלות החום פתאום, למשל אם ירד גשם אחרי חום לוהט. הסלעים, סמל הגבורה בעיני האדם, מסוגלים פחות מגופנו לשאת את חלופי החום. חלופי החום גדולים ביותר במדבר, ולכן מרובים בא״י ובארצות השכנות המדבריות שטחים מכוסים אבנים כשדה חורבות.

חלופי חום מהירים גורמים לרוחות תכופות והרוח מלטשת את האבנים וטוחנת אותן זו בזו. מכאן החול ואבק המדבר היורדים ברוח מן ההר ומצטברים בשפלה. הלטוש ע״י הרוח מתקין צורות טפוסיות לסלעים ולגבעות ופסול עשיר בקוים דקים. בשכבות רכות מנקרת הרוח נקבים וחורים. בצלע של גיא הפונה אל הרוח המצויה אפשר למצוא בשכבה רכה חורים כקני צפרים, ולפעמים גם נקבות ארוכות מתחת לשכבה הקשה הבולטת שממעל. בצלע אשר בצל מפני הרוח, השכבה תשאר בשלמותה. יצירי־רוח טהורים אינם נמצאים אלא בישימון בלבד. בארץ גשומה המים מטשטשים את הקרקע יותר מהרוח ומבטלים את יצירות הרוח. מכאן ההבדל הרב שבין אשדות המזרח היבשות ובין אשדות המערב הגשומות. על ההבדל הזה נעמוד מתוך ההסתכלות, אם נעלה על אחד המגדלים בהר הזיתים ונשוה את ההרים שבמערב עם

ציור 6. הר בנוי מגיר רך במדבר יהודה.
הפסול הדק והעדין נעשה ע״י הרוח המערבית.

גבי שכבות סֶנוניות, גם בשפלה על שכבות חול־סיד מבוליות אפשר למצוא שכבת סיד מגיל האלוביום (של עכשיו). חצץ ועפר תחוח חוצצים בין שתי השכבות, של הגיל המבולי מתחת והאלובילי ממעל.

ג.

פעולת הכחות החיצוניים על השכבות.

מן הרגע שרצועת קרקע תתרומם מעל לים שולטים בה הכחות החיצוניים, ההורסים את פני היבשה. הם ממקמקים ומפוררים את החומר ומטשטשים את השכבות, כלומר מורידים את החומר שנתמזמז ממקום יצירתו הגבוה למקום נמוך ממנו, עד אשר ימצא שוב את מנוחתו במעמקי הים. הכח הראשון המתנקש בשכבות היבשה הוא הים בעצמו. גליו מקישים על פני החוף ומשברים את הסלעים וטוחנים אותם הדק היטב עד שיהפכום לחול. כל מה שהים עמוק והחוף תלול יותר תגבר פעולת הגלים. בים שאינו עמוק שפשוף המים בקרקע מרשל את אומץ הגלים לפני הגיעם אל היבשה. פעולת הגלים הישירה את קו החוף של ארצנו, בהפרידה מן היבשה את כל הבליטות שבלטו מלפנים לתוך הים. שרידי הבליטות הללו הם הכיפים הנמצאים לפני החוף במקומות שונים (כגון ביפו. ראה את התמונה כיפי יפו בפרק הבא). במשך התקופה ההיסטורית לא הספיקו הגלים לפורר את הכיפים. חוף תלול שכיח בא״י. על פי רב מפרידה בינו ובין המים שפת ים של עשרות מטרים. בימי סערה יעלו הגלים ויגיעו עד החוף התלול. אין ספק שבראשונה היה החוף תלול גם על יד המים, אלא שהגלים פררו את השכבות הרכות וסחפו את עפרן, ובמקומן נשארה שפת ים שטוחה. לפעולות הגלים הוצבו גבולות, כי כל מה שיתרחק החוף ממקומו הראשון וממעמקי הים, תחלשנה הקשות הגלים עליו. שפת ים רחבה ובלתי עמוקה מתישה את כח הגלים אף בימי סערות. מובן מאליו, שגם התרוממות הקרקע, או ירידת הים, אם היא מתמידה ונמשכת במשך זמן רב, תריס הוא בפני התנקשות הגלים ביבשה. קודם שהספיקו הגלים לפורר את החוף הוא כבר התרומם והתרחק מהם. שפלת החוף בא״י התרוממה בלי ספק מהתקופה המבולית עד היום, אבל השנויים שחלו בתקופה ההיסטורית. אינם רבי ערך.

גורם חשוב אחר להתפוררות הסלעים וליצירת עפר תחוח על פני האדמה הוא החום. הסלעים אינם חד־חמריים, לכן אין גם מדה שוה להתפשטותם בעלות החום ולהתכוצותם ברדתו. אם חלק אחד שבסלע שונה בהתפשטותו משכנו אשר ממעל לו או מתחתיו או מן הצדדים — לא יתאימו זה אל זה בהתגבר החום, כי אם יפרדו על־ידו בהכרח. הסלע יִפקע כצנצנת קרה המתפקעת כאשר יוצקים לתוכה פתאום נוזל רותח. סלעים מתפקעים ושכבות דקות

ציור 5. נָרי מקרבת נחל שורק בהרטוב.
הנרי התהוה על שכבת חצץ הנחל מעורב בעפר תחוח, אשר התלכד על ידו במקצת כמו במלט.
שרשי העשבים והשיחים אינם חודרים לתוך הנרי.
עצים חודרים דרך סדקים וחורים טבעיים או מלאכותיים עד שכבת האבן הקשה שמתחת לחצץ.

פני האדמה והסיד הנמס שבהם ישאר, ובמשך הזמן תצטבר שכבה קשה עבה כחצי מטר ויותר מעל לעפר התחוח או החצץ. הנָרי משמש גם מלט לאבנים אחרות ומדבק אותן, אפשר למצוא בנרי חצץ ובתוכו שבלולים מן המינים הקימים עד היום הזה, המעידים על התהוות מאוחרת. השם «נרי» נגזר מ«נָר» בערבית, לאמר אש, כי הנרי אינו מתפקע באש כאבני הגיר האחרות, ולכן מרבים להשתמש בו לבנין תנור וכירים. לנרי יש מעלות טובות בעבודת האדמה: הוא אינו מסוגל אמנם לזריעה, אבל למטעים אין בהר קרקע טוב ממנו. צריך רק לנקב את הקרום הקשה ממעל ולהכניס את השתיל בתוך האדמה הרכה שמתחת, ואז ישגשג ויהיה לעץ. כי שרשיו יתפשטו בעפר התחוח והרטוב מתחת, הקרום הקשה ממעל סוכך על העפר התחוח שלא יתנדף ליחו. הנרי נפוץ בכל הארץ, וביחוד באשדות ההר על

החיצוניים, פורה מאוד; לבה שלא התמקמקה מסוגלה להצמחת צמחים פחות מטרשי הגיר. מכאן ההבדל בין מישור הבשן ואדמתו הדשנה והרכה ובין הלֶיג׳ה או הטְרַכוֹנָה עם הלבה שלא התמקמקה. לתופעות הגעשיות שייכים גם המעינות החמים. המים חודרים לתוך הסדקים העמוקים שבאדמה וחוזרים על פני השטח חמים, רוויים חמרים מוצקים שונים. מלבד המעינות החמים הקימים נִכרים שרידי מעינות חמים שפסקו לגמרי או שהצטננו במשך הזמן. מים חמים יכולים להכיל בתוכם חמרים מוצקים יותר ממים קרים, לכן ישקיעו חלק מן החמרים המוצקים ברדתם מן המעין ובהצטננם. החומר המושקע ממעינות חמים נקרא בשם «סינטר». מדרגות סינְטֶר מעידות איפוא על מעינות חמים מלפנים. מן המעינות החמים נשארו גם גרגירי הגפרית המצויים בככר הירדן.

בעידן היובש שבא אחרי עידני הגשמים שבגיל המבולי (לפי בלַנְקֶנהורן היו שני עידני גשמים ועידן של יובש ביניהם) קבלה גם שפלת החוף את צורתה האחרונה של עכשו. אבק המדבר כסה בשכבה עבה את שפלת הנגב עד הרוחב של עזה וחדר גם לעמֶק באר שבע. זוהי אדמת־טיט צהובה כאותה שבסין הנקראת בשם גרמני «לֵיס». על הליס עלה אחר כך חול מהים ובדרומו של הנגב נוסף עליו חול המדבר. שכבות חול־סיד, יצירות הים המבולי, בולטות מתוך לשכבות הליס והחול רק בגבעות גבוהות, כגון בהר טַאירֶה מדרום לעזה או בעמקי הנחלים.

מעזה לצפון רוב השפלה מכוסה אדמת טיט מורכבת משלשה יסודות: מאבני־חול שנתמקמקו על ידי המים, מליס ומעפר־תִחוח, שנסחף מאבני הגיר שבהר, ועליהם נוספו גם חמרים אורגניים, ביחוד במקום שהיו מלפנים אגמי מים ונתיבשו. לפי הכמות של היסודות הללו ולפי איכותם שונה אפיו של הקרקע. גם על גבי טיט זה מצוי החול על שפת הים. הגבים הארוכים המקבילים לחולות הן שכבות־חול־סיד או חולות נוקשות. בדרך כלל אפשר לאמר, שגבעות השפלה בנויות מאבני הים המבולי הקשות והבקעות מחומר מאוחר, שנוצר ביבשה או בבצות. בעמקי הנחלים מצוי חצץ מעורב בטיט, חול חדש מהגיל של עכשו (אלוביאלי) מכסה את שפת הים וחודר גם פנימה אל השפלה והשרון.

יצירה יבשתית מאוחרת, רביעונית, המצויה רק בארצות גיר חמות ויבשות הוא הנָרי. מי הגשמים המחלחלים בתוך שכבות הגיר או בחצץ ובעפר תחוח מִתְרַוים סיד. כאשר תראה שוב השמש ותיבש את שכבת הקרקע העליונה, יעלו המים מן השכבות שמתחת לפי חוקי הנימיות (קַפִּלַריות), כשם שהמים עולים במלח או בסוכר שהורטבו מלמטה. המים יתנדפו בהגיעם אל

שאינן חול, כי אם מרגל גיפסי. (ראה את תמונות הירדן ועמקו להלן).

בתקופה מאוחרת חל עוד שנוי בים המלח; חלקו הדרומי מן הליסאן והלאה, אשר היה יבשה אחרי התקופה המבולית הראשונה, שקע וירד מתחת למים. אז נחשף המלח שבהר סדום מצד מזרחו. אפשר ששקיעה זו קשורה במהפכת סדום ושכנותיה. זוהי דעתו של הגיאולוג בלנקנהורן. יש עוד השערות אחרות בנוגע לחלקו הדרומי של ים המלח, להר סדום ולמקומן של הערים הנהפכות.

בתקופה המבולית היתה שפלת חוף הים התיכון שבא״י ברובה הגדול מכוסה ים, שהשאיר אחריו שכבות גיר רך עם שבלולים רבים שלא נמעכו עד היום, כי לא היה עליהם לחץ גדול ממעל. מובן מאליו, ששפך הנחלים היה יותר קרוב אל ההר. ומה שקרה לנחלים היורדים אל עמק הירדן, קרה גם ליורדים אל השפלה. כשירד הים והתרחק מן ההר, הוכרחו הנחלים להעמיק את אפיקיהם ולהאריכם. הסחף שנצבר במקום השפך הקדום נסחף אחר כך על ידי הגשמים ופֻזר על פני כל השפלה ולא נשאר במקומו כמו בככר הירדן המחוסר גשם. גם בעמקים היורדים אל השפלה אפשר להכיר את המדרגות, כלומר את האפיקים הישנים, הנמצאים כעת בגובה של עשרות מטרים מעל לאפיק של עכשו.

בזמן שנוצרו שקע הירדן ושברי האורך בהרי א״י המערבית, וגם אחר כך בשעה שהאדם הנֵיאולִיטִי (האדם הקדמון שידע כבר ללטוש כלי אבן) היה מגדל כבר בהמות, התפרצו בא״י המזרחית מתוך סדקים עמוקים זרמי לבה כבירים וכסו את כל הבשן. בא״י המערבית הציפה הלבה רק את אשדות המזרח של הרי הגליל התחתון. כשהסדקים היו קרובים כבר להתאחות נשארו עוד מקומות פתוחים מועטים במשך זמן־מה, שמתוכם המשיכה הלבה לזרום עד שהתקרשה לגמרי. מקומות אלה הן גבעות הגעש אשר בכל הבשן עם לועיהן הקטנים. אין כאן לפנינו הרי־געש כבאמריקה הדרומית או כבאיטליה, שפעלו זמן רב והציפו את הלבה על כל הסביבה, כי אם יצירות של פעולה געשית קצרה ועוברת. לפעמים חזרה בבשן התפרצות הלבה מתוך סדקים ישנים או חדשים ונוצרו מדרגות לבה זו על גבי זו, אבל להרי־הגעש אין שום יחס להשנות הפעולה הגעשית הזאת. מובן מאליו, שהתפרצות זרמי הלבה הטתה את הנהרות מדרכם הקדומה או הכריחה אותם להתחיל להעמיק את אפיקיהם מחדש, עד היום לא הושג שווי המדה במדרון האפיק בין הירמוך ובין פלגיו, מכאן מפלי המים המרובים שבבשן ובגולן.

הלבה אינה סופגת את המים כגיר, לכן מרובים המעינות בשכבותיה מאשר בגיר. עפר התחוח הנוצר מן הלבה, שהתמקמקה על ידי הכחות

ים התיכון לא היה לו בכל זאת, כי את פרשת המים שבעמק יזרעאל (הגבוהה כעת 78 מטר) או את פרשת המים שבעמק הערבה (הגבוהה 240 מטר) לא עבר ים־הירדן. הנחלים היורדים אל ים־הירדן לא יכלו להעמיק אז כמו בזמננו, שפכם אל ים הירדן היה לרגל ההר בגובה רב מקרקע השקע. שם חדל נגרם ושם השקיעו את הסחף שגרפו מימיהם המרובים מן ההר ממעל. אותם נחלי אכזב היבשים כנחל קדרון והדומים לו, שאינם רואים כעת קלוח מים ארוך קילומטרים אחדים במשך שנים רבות, היו אז «נחלי אֲלָפִים» מלאים מים מעל לגדותיהם. מכאן החצץ הרב שבאפיקיהם, ומכאן גבעות חצץ וטיט שנצברו לרגל ההר על יד מוצאו של כל נחל ונחל אל עמק הירדן. במדה שירד ים הירדן, הוכרחו גם פלגיו מימין ומשמאל להאריך את אפיקיהם ולהעמיקם. כדי להגיע אל נהר הירדן, המחבר את שריד ים הירדן העליון (ים כנרת) עם שרידו התחתון (ים המלח), חתרו להם פלגיו דרך בתוך הסחף שצברו בעצמם מלפנים. ירידת ים הירדן, וכן גם הצטמצמות שרידיו, לא היתה פתאומית וגם לא הדרגתית במדה שוה במשך כל השנים. יש שהחום הממוצע לא נשתנה זמן רב, אז נשתוו ההתנדפות וכמות המים הנופלים בתוך הים במשך השנה, והים קבל היקף וגובה קבוע. ויש שירד שוב החום השנתי הממוצע ונתרבו הגשמים והתגברו הנחלים והים עלה מחדש. כל סימן להתגברות הנחלים ולעלית הים בגילים גיאולוגיים שעברו הוא איפוא גם סימן לירידת החום הממוצע. כשחדל ים הירדן (או נהר הירדן) מלהתמעט ולרדת פסקו הפלגים מלחתור מהֵר בעומק והתרחבו לצדדים והשקיעו בצדדים שכבות חצץ, וכאשר בא שוב צורך להעמיק בעקבות הים או הנהר הראשי שירדו, חתר לו כל פלג אפיק חדש בשכבת החצץ. מן החצץ של האפיק הרחב הישן יורדים כעת במדרגה אל האפיק החדש הצר ממנו.

גורלו של הירדן דומה לגורלם של פלגיו, הנחלים הקטנים. ברגע שנפסק ים הירדן לשנים החל זרם המים מהים העליון אל התחתון, כלומר מים כנרת לים המלח. כל מה שים המלח הצטמצם ופני מימיו נפלו הארך הירדן ואפיקו התעמק. וכאשר בא זמן של שווי משקל ועמידה במשק המים בים, הסתגל זרם הירדן לנטית הקרקע, חדל לחתור בעמק, התפתל לצדדים ויצר את עמק ה«זור» בשכבות הסחף של ה«גּוֹר». כאשר הוכרח הנהר שוב להתעמק חתר לו אפיק עמוק בתוך הזור. הגּוֹר זהו איפוא קרקע ים־הירדן, והזור זהו עמק נהר הירדן הרחב הקדום המכוסה בסחף הנהר. המדרגה העליונה (הגּוֹר) שבככר הירדן מבותרת הרבה בקצה הפונה אל הזור על ידי הרוח והגשמים, כי רך הוא המרגל שנשקע בים הירדן. כאן נמצאות אותן הגבעות והפירמידות המוזרות, המשתנות משנה לשנה—«ערי החול» בפי המטילים בא״י, אף־על־פי

אשר על הגבול בין הגליל התחתון והעליון. אפשר שאז נפרדו כבר אשדות המזרח שבהרי שומרון הצפוניים ובהרי הגליל התחתון כל אחת לשלשה גושים. שברי הרוחב קצרים ואינם עוברים את גבול ארץ ישראל המערבית. לעומת זאת שייכים שברי האורך לשיטת שברים גדולה, הנמשכת מגבול קיליקיה וסוריה עד נהר סַמְבֶּסִי שבאפריקה הדרומית. בקעת נהר אורונטס, בקעת הלבנון, שקע הירדן, ים המלח, עמק הערבה, ים סוף עד קצהו בשער הדמעות, קצה רמת חבש המזרחית וימות אפריקה המזרחית—נמצאים בין קוי השברים האלה הנקראים «השבר הסורי האפריקאי». על ידי שברים והתפרקות השכבות נפרדה גם שפלת החוף מן הרמה ונוצרו המדרגות שבאשדות המערב. קודם לכן בתור השלישון היה שפוע אטי ומתמיד מן הרמה שבא"י המזרחית עד הים התיכון. ע"י שברי האורך נוצר גם הבקיע, הוא השקע, שבין א"י המזרחית וא"י המערבית, זוהי רצועת היבשה הנמוכה שבכל כדור הארץ. ביחס להר שממזרח ושממערב שקע עמק הירדן בודאי עד יותר מאלפים מטר. קרקע ים המלח עמוק 800 מטר מתחת לפני הים התיכון והגובה הממוצע של הרי מואב מזה והרי יהודה מזה הוא כ-900 מטר. ואם נכניס בחשבון שההר השפל,—כי שכבות רבות טושטשו מעליו וים המלח נתמלא סחף,— נמצא שהקרקע ירד לכל הפחות אלפים מטר. על יד השקע התרומם במקצת הקרקע שבצדדים, כשפסקה המתיחות. כל קרום מתוח כשיקרע תתרוממנה פאות הקרע, לכן נמצאות הנקודות העליונות שבהר בקרבת האשדות, השופעות אל השקע. הרי א"י נוצרו על ידי השתברות טבלת הרמה; הקמטה אין כאן, בנגוד ללבנון ולחלק מההר בחצי האי סיני הצפוני המערבי.

על ידי התהוות הקרע באדמת א"י נשתנתה רשת המים הקדומה. אפיקי הנחלים שזרמו מעבר הירדן המזרחי של עכשו אל ים התיכון נפסקו באמצע והחלו להשתפך אל הירדן, שהיה מלפנים – עד כמה שהתקים – פלג לירמוך. החלקים התחתונים של הנחלים, שנשארו בעבר השקע המערבי, היו למקוטעי ראש ואת שפע מימיהם לא קבלו יותר מן המזרח. באפיקיהם הגדולים זרמו מים מועטים. קרוב לאמת, שהקישון היה חלקו התחתון של הירמוך, ונחל שכם (ודי נבלוס) הוא ההמשך של היבוק הקדום. כשנוצר הבקיע נתהוו באשדות מימינו ומשמאלו נחלים קצרים הפונים אליו. אנו נקראם נחלי-הפאה.

בגיל יצירת שקע הירדן, כלומר בגיל המבול, חלו שנויים באקלים. החום הממוצע ירד כמה מעלות מאשר היה בתור השלישוני, ולכן היו הגשמים מרובים ומצויים כל ימות השנה. ההתנדפות התמעטה והשקע נתמלא מים. מים כנרת עד הרחק בעמק הערבה של עכשו היה «ים הירדן» גבוה לא פחות 250 מטר מעל לפני ים המלח של עכשו. חבור עם ים סוף או עם

מפה גיאולוגית של א״י.

ע״פ בלנקנהורן עם מלואים.

II

קוי המבנה הגיאולוגים העיקריים.

ציור 4. קנה המדה 1:3,200,000

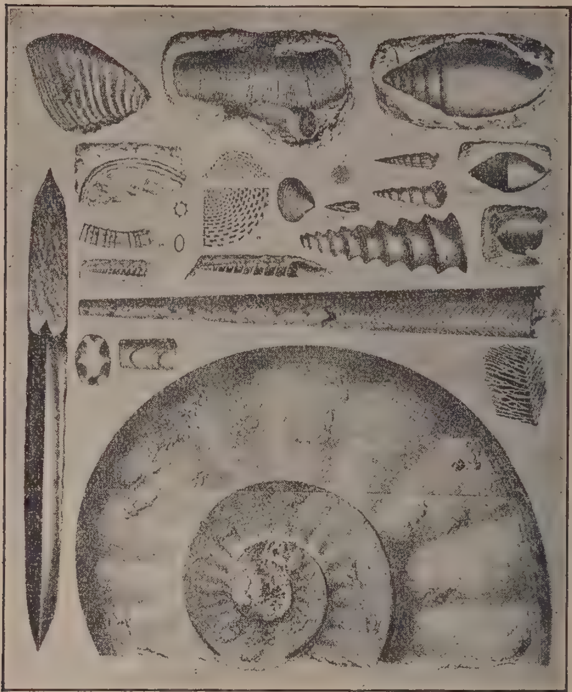
מביאים אותו מבית סוחרה (בערבית בית סחור ממזרח בית לחם יהודה). דומה למֶלְכֶּה היא הקעַקוּהלֶה (יש מקומות שמבטאים «ק» כ־«צ׳» וקוראים צ׳עצ׳והלה) המצטינת בצלצול דומה למתכת. מאבני הסנון לוקחים גם את הגיר לשרפת הסיד. משקעי הסֶנוֹן מצויים בארץ מואב חוץ מאשדותיה, המערביות, בגלעד על הבליטה המזרחית ובקצה הצפון והדרום, במדבר יהודה, בנגב, באשדות המערב של הרי יהודה וברצועה התיכונית של הרי שומרון ושל הר הכרמל ותופס שטחים נרחבים גם בגליל. יתר השטח בהר מכוסה על־פי־רב שכבות צנוֹמן־טורוֹן.

הסנון הוא הגיל האחרון למֶזוֹזוֹאיקוּם. אחריו מתחילה התקופה החדשה (הקֶינוֹזוֹאית) הנחלקת לתור השלישוני והרביעוני (טֶרְצִיאֶר וקְוַרְטֶר). בתור השלישוני כסה הים את א״י רק בגיל הראשון, הוא האֵיוֹקֶין (חדש־קדום). ממשקעי האיוקין נשארו שטחים קטנים בארץ, כי המים הזורמים והכחות החיצוניים האחרים המטשטשים את פני הקרקע הספיקו כבר לסחוף את השכבות שהיו ממעל לסנון. האיוקין שבא״י מורכב מגיר נומוליטי נקי (על שם שבלול הדומה למטבע, מטבע בלטינית nummus), המשאיר רק שיורת מועטה, כי הגיר נמס במים, ולכן שכבות האיוקין אינן פוריות. מגיר נומוליטי בנויים הר גריזים והר עיבל, הר הגלבע והחלק הצפוני שבאשדות שומרון המזרחיות, הר הנגב ממערב לחלוצה, סביבות עין קדש והחבל שממזרח למעון בארץ אדום. בסוף האיוקין או בראשית האוליגוקין ירד הים מעל האדמה, ומאז החלה פעולת הכחות החיצוניים, יצירת עמקים והרים ע״י נחלים אשר זרמו מפרשת המים הראשית בעבר הירדן המזרחי של עכשיו אל הים למערב. האקלים בתור השלישון היה כמו בזמננו. מגיל הפְּלִיוֹקֶין נשארו משקעים ממקוי מים מתוקים ממערב למנחמיה בעמק הירדן וממזרח לנהלל בעמק יזרעאל ובאשדות הדרום של הרי נצרת.

ב.

המבנה הגיאולוגי.

על גבול השלישון והרביעון חלו שִנויים גדולים בצורת הארץ. על ידי מתיחות מבפנים נסדק קרום האדמה בא״י לאורך קוים ידועים. רצועות קרקע שקעו בין קוי שבר מקבילים ונוצרו בקעות ארוכות. ויש שהשכבות לא נפסקו, כי אם נתעקמו ונגררו אחרי הרצועה ששקעה לעומק. בראשונה נתהוו שברי הרוחב, כלומר קוי השברים הנמשכים ממזרח למערב או מדרום־מזרח לצפון־מערב, וביניהם נשקעו הבקעות אשר בהר: בקעת סִיָה מצפון לבעל־חצור, בקעת גָּרָק, עמק דותן, עמק יזרעאל, עמק זבולון ובקעת בית־הכרם

מאובנים מגיל הסנון
מסביבות ירושלים
ממזרח וממדבר יהודה
ע״פ פְּרַאס.

השבלול הגדול מלמטה הוא
אמוֹניטֶס גלית. קטרו 60 צ״מ
נמצא בהר הזיתים.
משמאל מחזה האמוניטס
מן הצד.
ממעל לאמוניטס שבלול
ארוך כמקל הוא
בַּקוליטס אַנְצֶפְּס.
נמצא בצור בנחל קדרון.

שלשת הברגים בשורה
מאוזנת ממעל לבקוליטס
שיכים לסוג הֶנֶרִינֵיאָה.

שני השבלולים העליונים
מימין שיכים לסוג
האַקְטֵיאוֹנֶלָּה.

ציור 3.

מזכרות מא״י. חמר נקי אינו שכיח על פני הַשטח ובשכבות העליונות. בקרבת חַצביה אשר מצפון החרמון חוצבים חמר בבורות. בצלע אחד העמקים מדרום להר מְצָדָה נוזל חמר נקי מן השכבות בכמה מקומות. על ים המלח צפים אחרי ימי סערה, וביחוד אחרי רעש האדמה, גושי חמר נקי. הבדואים מלקטים אותו. החמר שבא״י מצוין באיכותו, אבל כמותו המוצאה לשוק פעוטה ביחס לצרכי התעשיה. מקוים למצוא מכרות חמר עשירים בא״י. החמר נוצר מחמרים אורגניים כמו הנפט. על פי סימנים ידועים משערים, שיש גם נפט במעמקי השכבות שבא״י, אבל עד עתה לא הצליחו לגלותו.

מפגרי בעלי חיים קדומים, וביחוד מפגרי דגים ומצוֹאתם, נוצרו הפוספטים, זהו גיר המכיל בקרבו פוספור (יש קוראים לפוספור זרחן). צבע הגיר הזה הוא ורדי אדום או ירוק. שכבות עשירות בפוספור בכמות ובאיכות נמצאות ממזרח לסַ'לט בקרבת בקעת־בְּקֵיעה. מחיר הפוספט זול בשוקי העולם ולא כדאי לפי שעה לחצוב פוספט בא״י. רק לצרכי הסביבה הקרובה אפשר לחצוב את הזבל הטבעי המצוין הזה. אבן בנין פוספטית הוא מזי אַחְדַר (המזי הירוק) המשמש לקשוטים. לירושלים

מתערובות אחרות, מרבה לפעפע בחומצה מלחית. הדולומיט אינה מפעפעת אלא בחומצה רותחת, הצוֹר קשה וכבד ואינו נפעל כלל מחומצה זו. הבשנית (בַזֶלט) היא לבה שנקרשה ודומה בהרכבתה הכימית לאבני היסוד, והחומצה המלחית אינה פועלת עליה, אם האבן אינה רוויה סיד שחדר לתוכה עם המים. בין השכבות העבות של גיר ודולומיט חוצצות על פי הרוב שכבות דקות של מַרְגֵלִים רכים שונים, מורכבים מקרטון (גיר רך) ומחומר (מחומר עושים לבנים וכלי חרס). החומר משפיע שהמַרְגֵלִים מתדבקים ללשון. יש גם מרגלים גיפסיים וגיפס (י״א גֶבֶס בטעות) נקי בצֶנומן־טורון, אבל לא בכמות ראויה לחציבה. עשירות הן שכבות צנומן־טורון באבני בנין, והערבים כנו את סוגיהן השונים בשמות. בירושלים ובהר בכלל נפוצים סוגי «המִזי» (המצוין). בתי ירושלים בנויים ממזי יהודי, ובו מבחינים שני סוגים: טַרִי (לח), כלומר רך, ויביס (יבש)—קשה. מזי יהודי נוח אמנם לסתות אבל קשה להחליקו ולנקור בו נקבים. לכן עושים את המשקוף, המזוזות, הסף ומסגרת החלונות ממזי חֶלו (מתוק), היא אבן טורונית רכה שעל גבול הסנון. מזי חֶלו בהירה ממזי יהודי, לא לבנה ממש, אבל אין בה תערובות צבעים כֵהים ואין בה גידי צור. אבן בנין יפה וקשה היא מזי אַחְמַר (אדום), המשמש לקשוטי הבית מבפנים ומבחוץ. לרצוף הקרקע משתמשים בירושלים באבן הבאה מן הכפר «דיר יסיני», אשר מול השכונה העברית «בית הכרם». אבן זו מתפצלת כצפחה וקל לחצוב ממנה טבלאות גדולות. מבית הכרם (כעת בערבית עין כַּרִם) היו לוקחים אבנים לבנין המזבח. על גבול הטורון והסנון מתגלה גם מֶלֶכֶּה (אבן המלך) — שיש גרעיני לבן, בהיר ונוטה במקצת לצבע ורדי. היא נוחה לסתות, ללטוש, לפסול ולחרות, לכן מרבים להשתמש בה למצבות וללוחות זכרון ולקשוטים בבתים.

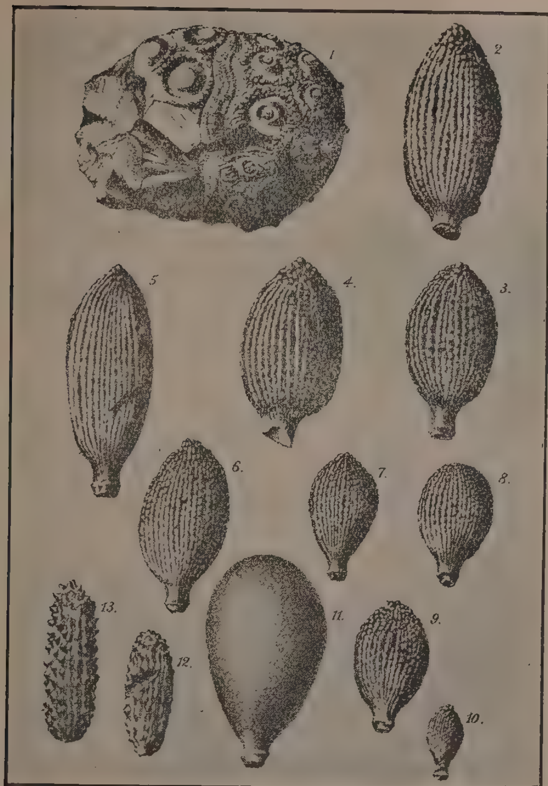
עשיר בהתפתחות השכבות מכל הגילים הגיאולוגיים שבא״י הוא גיל הסֶנוֹן. נפוץ בו ביותר גיר בהיר ולבן, לפעמים קרטון לכתיבה ממש. המַרגלים שכיחים בו יותר מאשר בצֶנומן־טורון. בתוך הגיר מרובות פקעות־צור גדולות, ולעתים קרובות ימצא גם הצור בשכבות עבות דצימטרים אחדים עד מטר ויותר. רצועות צור חוּמות־כהות, לפעמים שחורות ממש, מתבלטות באשדות המזרח החשופות של הרי יהודה מתוך הגיר הבהיר. שחור הוא גם הגיר החֵמָרי (אַסְפַלְטִי) המצוי במדבר יהודה, אבל קל להבחין בינו ובין הצור, כי הוא רך וקל ממנו ונותן ריח כזפת אם נשפשפהו. כמובן, שהוא מפעפע בחומצה מלחית. אם אחוז החֵמר שבאבן גדול תבער האבן באש, ואפשר להשתמש בה בתור דלק, כמו שעשו החילות בימי המלחמה באבן החֵמר שנחצבה במַקְרין, אשר משמאל לנהר הירמוך. מאבן זו אפשר גם לזקק את החמר. מגיר החמרי השחור עושים בבית־לחם ובירושלים חפצי־נוי שונים,

איכותו הדלה וכמותו המועטה של הפחם ומפני קשי ההובלה. ברזל נמצא גם בשכבת הגיר היוראית שמתחת לאבן החול ובגיר הצֶנוֹמַני, אשר ממעל לה. בשכבות הצֶנומן, הנפוצות הרבה בא״י, מצאו במקומות שונים פקעות ברזל וגידי ברזל קטנים שאי־אפשר להתשמש בהם. רק במערת אל־וַרְדַה (מערת הורדים) אשר בגלעד מדרום לרגב (העיר והנחל) היו חוצבים מלפנים ברזל. זהו מכרֶה־ברזל עתיק היחיד הידוע לנו כעת בא״י בגבול עולי מצרים. חשיבותה של אבן החול נִכרת יותר במרבד הצמחים שממעל מאשר במכרות שמתחת. בנגוד לאבני הגיר והקרטון, הסופגות את המים ונותנות להם לחלחל למעמקים, אבן החול עוצרת את המים וגורמת להתהוות המעינות ולרטיבות הקרקע. לכן עשירה האדמה מעל לשכבות אבן החול בעצים ובשיחים. מכאן יערות גלעד הרעננים (להלן בפרק ו׳ סעיף ג׳).

יצירתה של אדמת א״י חלה בתור הקרטון העליון, הוא האחרון לתקופת הבינים הגיאולוגית. הפעם שקע הקרקע למצולות ים לזמן רב אף במובן הגיאולוגי. ככל הפעולות הגיאולוגיות הגדולות המשנות את פני האדמה לא באה שקיעה זו מהר ופתאום, כי אם להפך, הים התקדם רק לאט לאט ממערב למזרח. אפשר איפוא לאמר, ששכבות אבני החול, שנוצרו מן החול שעל שפת הים, שמשו כעין הקדמה לשכבות הגיר, אשר השקעו אחרי זה בים עמוק ורחוק מן היבשה. מתוך שהים בא ממערב וחזר אח״כ למערב יובן מפני מה שכבות אבני החול בעבר הירדן המזרחי גבוהות מאשר בעבר המערבי, כי הן שופעות ויורדות בכלל ממזרח למערב.

אחרי שאדמת א״י של עכשו ירדה תהומות בים של הגיל הצֶנוֹמַני והתרחקה משפת היבשה החלו להצטבר עליה שבלולי רכיכות קטנטנות, שיצרו את שכבות הגיר הצֶנומני, הטוּרוֹני, הסֶנוני, והאֵיוֹקֵיני — שכבות עבות מאות מטרים.

רוב השכבות, הנראות כעת על פני השטח ממעל ובצלעות העמקים והגיאיות, יצירי תהומות־ים הם. שני הגילים הראשונים, הצֶנומן והטורון, דומים זה אל זה בהרכבת שכבותיהם, ורק על ידי המאובנים אפשר למומחה להבחין ביניהם. לעומת זאת קל להבחין בינם ובין שכבות גיל הסנון. בירושלים מצוי הצֶנומן ממערב לעיר, הסנון ממזרח לה. עפר א״י הלבן, הידוע בחו״ל בתור סגולה, זהו מרגל או גיר סנוני רך מהר הזיתים אשר ממזרח להר הבית. בצֶנומן־טורון הושקעו שכבות גיר ודולומיט עבות, אבנים קשות על פי רוב, אפורות בהירות וכתמתמות עם להבות אדומות. הצבע האדום בא מתחמוצת הברזל. בתוך הגיר עוברים גידי צוֹר דקים, לפעמים גם פקעות או שכבות דקות של צור. את הגיר, הדולומיט והצור אפשר להכיר בנקל. הגיר, כל מה שהוא נקי

ציור 2. «אבני היהודים» (Cidaris Glandaria Lang), מאובנים מצויים בשכבות היורא בא״י.

מעל לאבן החול מתגלות שכבות מתור הקרטון העליון וקשה להחליט, אם אבן החול קרובה יותר בזמנה לשכבות שמתחתיה או לזו שממעלה ממנה. אבן החול האדומה מתגלה מנחל יבק ואילך בדרום עד עקבה (היא אילת) בגאיות עמוקים ובכלל באשדות המזרח. ממערב לשקע הירדן מצויה אבן החול בלבנון על יד שברי אורך; שרידים מועטים יש גם בעמק עיון וממערב לבקעת חולה ובאשדות המזרח של הרי שומרון ובנחל חצִירה הנ״ל ממעל לגיר היוראי. כמו בשכבות אבן החול הקמבריות נמצאים גם באבן חול זו מכרות דלי־ערך. כעת אין מנצלים אותם, אבל מלפנים היתה להם חשיבות כלכלית. הצידונים היו חוצבים ברזל ונחושת בלבנון. הנשק הדמשקאי המפורסם בתקופת הערבים נעשה גם מברזל לבנוני. שכבות דקות של פחם חום נמצאות בלבנון הדרומי והתיכוני באבן החול. הנסיונות לנצל את הפחם הלבנוני, שנעשו בראשונה בשנות השלשים למאה הי״ט, ע״י אברהים פחה ואח״כ בשנות השבעים ובימי המלחמה האחרונה, לא הצליחו מפני

מלבד אבני היסוד יש גם אבני משקע קדמוניות, כגון קוֹנְגְלוֹמֶרָטים של חצץ-נחלים שנדבק ונתלכד, ואבני חול אַרְקוֹסִיוֹת, כלומר גרעינית שנגרסה לחול, והחול התלכד בדבק פֶלְדְשְפַטִי. אבני משקע אלה מצויות משני עבריו של נחל זרד התחתון וממזרח להור ההר של אהרן (ג׳בל הָרוּן).

בתנוחתן (הסדר והנטיה) של כל השכבות שלפני תור הקַמְבְּרִיוּם (פְּרֵיקַמְבְּריות) חלו שנויים עוד בתקופה הקדמונית. מהקמבריום—התור הראשון לתקופה העתיקה או הפַּלֵאיוֹזוֹאִית—והלאה לא הופרעה תנוחתן המאוזנת של שכבות אבני המשקע. הקמבריום מצוי על שטח מצער על יד ים המלח מצפון לשפך נחל זרקה של מעון, מדרום מזרח לים המלח זבהר שעיר. בתור הזה היתה כאן שפת ים בארץ יבשה. על שפת ים זו נצברו חולות, ומהן נוצרו אחר כך ע״י לחץ גדול, שבא מחמרי משקע חדשים שהצטברו ממעל, שכבות אבן החול האדומה, אשר עבין מגיע עד 240 מטר. פחות מאבן החול מצויים בתור הקמבריום המַרְגֵל (טין־ים שנתקשה), דולומיט (תרכבת סידן במגנסיה) וגיר. אצל פונון וסמְרה בהר שעיר נמצאוֹת אבני נחשת באבן החול האדומה הקמברית. את המכרות הללו היו מנצלים עוד בתקופת הביזנטים.

הצָפַת השטח של הר שעיר וחלק מא״י על ידי ים קמברי היה מקרה בודד ועובר בתקופה הפַּלֵאיוֹזוֹאִית, הים נסוג אחור עוד לִפני כלות תור הקמבריום. ליתר התורים של התקופה העתיקה, סִילוּר, דֶבוֹן, קַרְבּוֹן (תור הפחם השחור) ופֶּרם אין זכר בא״י, כי אז היתה כאן יבשה. ודוקא השכבות החסרות בא״י הן העשירות במכרות פחם ומתכות באירופה ובאמריקה.

בתקופת הבינים הגיאולוגית או המֵיזוֹזוֹאִית כסה שוב הים את אדמת א״י. לתור הראשון של תקופה זו הוא הטְרִיאַס גלו בשנים האחרונות שרידים קטנים בהרי העברים, בין נחל זרקה של מעון ובין נחל חשבון. התור השני, הוא היורא, ידוע מזמן בהר החרמון ועכשיו גלוהו בנחל חַצִּירָה 14 ק״מ מדרום מערב לים המלח ועל יד נחל יבק התיכון והתחתון. אחד המאובנים של שכבות היורא (Cidaris glandaria Lang) הגיע לידי פרסום בעולם על ידי אמונה תפלה, שיש בו כח נסתר לרפא מחלת הכליות. מימות המצרים הקדמונים עד לפני דורות מועטים היו מאספים את המאובנים הללו כסגולה יקרה. התירים הנוצרים היו מביאים אתם תרופה זו לאירופה. שם כנו אותה בשם אבן היהודים, על פי ארץ מוצאה, או זיתי-אבן, על פי צורתה.

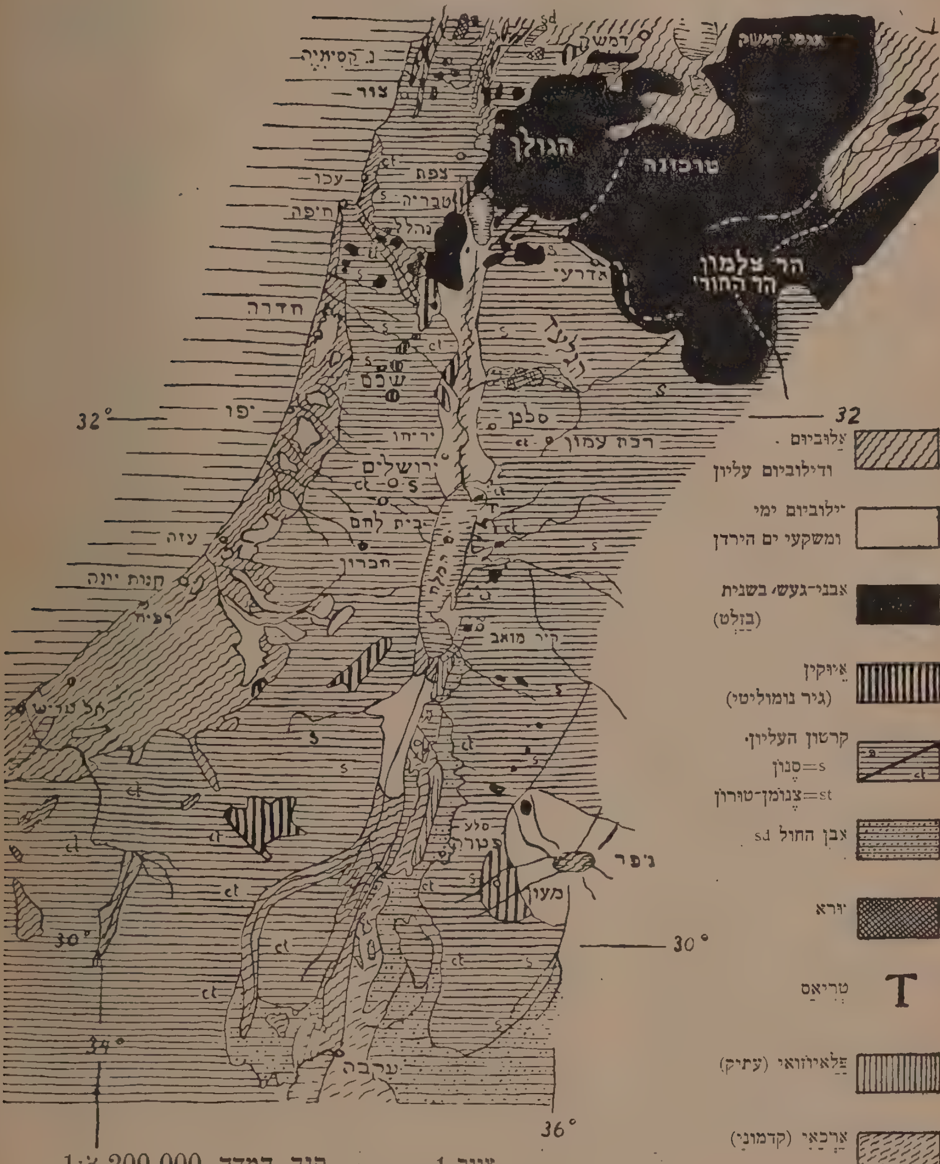
מעל לטריאס וליורא רובצות שכבות אבן חול אדומה. אבן זו, הידועה לנו כבר מתור הקמבריום, מתגלה בתורים שונים ובין שכבות שונות. מתוך שהיא דלה במאובנים קשה לברר את מקומה בשלשלת התורים והגילים הגיאולוגיים. דעת המומחים היא, ששכבה זו נוצרה ביבשה על שפת הים.

מפה גיאולוגית של א״י

ע״פ בלנקנהורן עם תקונים ומלואים.

I

חומר השכבות וגילן הגיאולוגי.

ציור 1. קנה המדה 1:3,200,000

פרק שני.

סקירה גיאולוגית.

א

התהוות השכבות ותנוחתן.

את צורות פני הארץ ואת מבנה הקרקע אפשר לְהבין רק על ידי העבְר הגיאולוגי.

הגיאולוגיה של א״י פשוטה מזו של רוב הארצות ההרריות, כגון הלבנון, כשם שהחוף של הארץ הוא מן הישרים והפשוטים ביותר שבעולם. ואף על פי כן יחידה ומיוחדת היא א״י בין הארצות בגיאולוגיה שלה.

שכבות התקופה הארכאית או הקדמונית אינן מתגלות על פני השטח בתחום עולי מצרים, אבל הן מצויות בהר שעיר באשדותיו השופעות אל עמק הערבה ובדרומו של חצי האי סיני. רוב האבנים מתקופה הארכאית שבהר שעיר הן אבני־מעמק, כלומר שנקרשו מהמַגְמָה במעבה האדמה לאט ותחת לחץ גדול, ולכן התפתחו בהן גבישים רבים, הנראים לעין בלי זכוכית מגדלת; יש גם כאן אבני פרץ שהשתפכו על פני קרום האדמה ונצטננו מהר, ולכן גבישיהן קטנים בלתי נראים לעין. בהרכבתם החימית, בקשותם ובכבדם דומים שני הסוגים זה אל זה. שניהם מורכבים בעיקר מקְוַארְץ, פֶלְדְשְפַט ונציץ. בנגוד לגיר, המכסה את רוב שטחה של א״י, עשירות אבני־היסוד בגוניהן.

מאבני־מעמק נפוצה באשדות המערב של הר שעיר הגרעינית (גרַניט בלע״ז, ויש קוראים לה בעברית שחם). על ידה מתגלה לעתים קרובות האבן הירוקה היא הדִיוריט. במקומות בודדים יש שטחי גְנֵיס קטנים. הגניס דומה בתרכבתה החימית לגרעינית, אלא שאינה גושית כי אם צפחתית, כלומר שאפשר להבחין בה שכבות דקות כעלים, אשר כוונם נצב לכוון הלחץ שממעל.

מאבני פרץ נפוצה הפוֹרפיר האדומה ועל ידה חמרים געשיים אחרים, כגון טוף, זהו עפר ואפר געשי מדובקים בלבה. מציאותן של אבני פרץ קדמוניות לאורך ההר בקרבת עמק הערבה מוכיחהָ שכבר בתקופת הארכאיקום היו כאן סדקים ושברים בקרום האדמה כמו בהוה הגיאולוגי.

ידוע (מל״א א׳ י׳, י״ד־ט״ו; דה״י ב׳ ט׳, י״ד). המסחר של סוריה וא״י הגיע לא רק עד מצרים ובבל השכנות, כי אם גם עד שבא ועד כוש בדרום, ועד הודו במזרח ועד ספרד ואיי בריטניה במערב. רחב היה חוג מבטו של עם ישראל מראשית הופעתו, הוא השקיף את כל העולם הידוע אז לעמי אסיה הקדמית, ובכל המצאה ב«מרכז העולם» היתה יהודה בודדת בעמים. דרכי המסחר הגדולות עברו בשפלה ובעבר הירדן המזרחי; הר יהודה היה יכול להתבודד, כי קשה העליה אליו. בהר יכול היה להתקים עם שונה מיתר העמים, ושומר בכונה על תכונותיו ומדותיו ומנהגיו ודעותיו. רק אצל עם הרים זה, שהשקיף על כל העולם, יכלה להקלט האמונה באל עולם אחד ויחיד, אשר ברא את כל בני האדם בצלמו ובתבניתו, הדורש את דם האדם מידי שופכו. רק כאן יכלו לקום נביאים חוזים על כל העמים, ומבשרים צדק ויושר לעולם ומלואו. אין זאת אומרת, שהתנאים הגיאוגרפיים יצרו את אפיו הרוחני של עם ישראל, אבל הם עזרו הרבה להתפתחותו.

ערכו של מצב־הארץ הגיאוגרפי בהוה ירד ביחס לימי קדם, כי נשתנו דרכי עולם, ומרכזי התרבות עברו מזמן רב מחופי ים התיכון לחופי האוקינוס האטלנטי. בכל זאת חשובה עוד א״י לא רק בתור ערש הדתות, כי אם גם בתנועה ובחיים המדיניים. היא שכנתה של תעלת סואֶץ, המחברת את הודו ואת המזרח הרחוק ואת אוסטרליה לאירופה.

משתי הארצות השכנות הקדומות בתרבותן בעולם העתיק חזרה כבר מצרים לגדולתה, ארם נהרים מתנערת מעפרה והחבור בין שתיהן הולך ומתחדש. גם לאנטוליה נשקף עתיד מזהיר, כאשר ישלטו בה סדרים קבועים. א״י היושבת באמצע יכולה לשוב להיות סוחרת עמים על חופי שני אוקינוסים. תנועת המכוניות והאוירונים לבגדד כבר החלה ולא ירחק עוד היום, אשר בו יוצר חבור נוח במסלת ברזל לקושטא ולאירופה ולבגדד ולהודו.

האגדה על א״י במרכז העולם אינה משוללת כל יסוד.

ארץ אדום משני עברי עמק הערבה, יתוספו עוד כעשרים אלף ק"מ. שטחה של ארץ ישראל, שעליה נדון כאן, מגיע איפוא לששים אלף ק"מ. הבית הלאומי העברי משתרע רק על שטח של 23 אלף ק"מ מרובע. מן השטח של הארץ יש להחסיר 1120 ק"מ של היַמות הפנימיות.

בגבולותיה הטבעיים משתרעת א"י במעלות הרוחב הצפוני בין ′30, °29 ובין ′30, °33, ובמעלות האורך המזרחי בין ′50, °33 ובין °37. הנקודה הקיצונית שבמערב הוא שפך נחל מצרים; זו שבמזרח נמצאת לרגלי הר החורן על גבול מדבר חררים ברוחב של קיסרין (′30, °32); זו שבדרום היא העיר עקבה, אילת העתיקה, ובצפון קצה בקעת עיון. קו האורך הגדול ביותר נמשך בין עקבה ובין הר החרמון במרחק של 400 ק"ל. אם נוציא את הר שעיר ואת מואב שמדרום לארנון מגבול ארץ ישראל יהיה הקו הארוך ביותר רק 220 ק"מ. משפך נחל מצרים עד מסלת חג'ז יש מרחק של 210 ק"מ, מקיסרין עד רגל החורן המזרחית 200 ק"מ.

מכאן אנו רואים, שארץ אבותינו קטנה במדות ארכה ורחבה ושטחה. שטח זה יוקטן עוד אם נוציא מחשבונו את המדבריות ואת חולות החוף ואת הבצות. ובכל זאת רב ערכה של א"י מאז ומעולם הודות למצבה הגיאוגרפי המצוין בין שני חלקי תבל ובין שני ימים גדולים המסתעפים משני אוקינוסים. ארץ ישראל שמשה גשר בין הארצות הראשונות לתרבות בעולם, בין מצרים ובבל. פה נפגשו עמי הנילוס בעמי הנהרות פרת וחדקל, א"י וסוריה היו שוק לסחורותיהן ומערכה לחילותיהן. למעמד מדיני תקיף לא הגיעו א"י וסוריה המפורדות בטבען מעולם, מלבד בתקופתה של משפחת החליפים לבית אומַיה אשר לא נשענו על סוריה בלבד, כי אם על מפלגה גדולה בעולם המושלימי. א"י וסוריה היו תמיד סלע המחלקת בין מלכי הנגב ובין מלכי הצפון. מימות סרגון הראשון, שחי במחצית הראשונה לאלף השלישי שלפני הספירה, ועד נפוליון ועד מלחמת העולם האחרונה, לא היה כובש גדול שואף לשלוט בכפה שלא עבר בהן.

מציאותן של א"י וסוריה על אֵם דרכי עולם לא הכשירה אותן לשלוט בארצות אחרים ואפילו רק לשמור בנקל על חופשתן בעצמן, אבל היא היתה גורמת להתפתחותו של עם המסחר הראשון, הם הצידונים והצורים. במסחר זה נטלו גם שבטי ישראל הצפונים חלק: «זבולן לחוף ימים ישכן והוא לחוף אניות וירכתו על צידן» (בר' מ"ט, י"ג); «ולזבולן אמר שמח זבולן בצאתך» (בדרך למסחר) (דב' ל"ג, י"ח); «ודן למה יגור אניות» (שופטים ה', י"ז). שלמה המלך בנה צי בים־סוף ובא בקשרי מסחר עם מדינות הים. גם סוחרים ותירים זרים עברו בא"י, מהם גבו מלכי יהודה וישראל מכס

לפי שעה עליה. כשלשה קילומטר ממערב לאילת מתחיל גבול מצרים ועובר בקו ישר כמעט עד רפיח. חבל א״י אשר מדרום לרפיח עד נהר מצרים, כעין משולש, נכנס איפוא בגבול ממלכת מצרים. עמק הערבה השמם נחלק להלכה בין ממשלת פלשתינה (א״י) ובין הנסיכות של עבר הירדן המזרחי. בצפון ארצנו מתחיל גבול פלשתינה (א״י) על חוף הים מדרום לסולם של צור, פונה בקו ישר כמעט מזרחה, נוטה אצל רמיה קצת דרומה ויוצר כעין מפרץ צרפתי־לבנוני בתוך תחומנו, חוזר אחר־כך שוב צפונה-מזרחה ומקדש נפתלי ואילך הוא נוטה כמעט ישר לצפון ומקיף את כל בקעת החולה ופלגי הירדן העליון, סובב את מטולה ואת דן ופונה ממערב לפמייס לדרום. בקעת החולה וים כנרת עם כל חופיהם נמצאים בגבולנו, בנגוד לים המלח אשר מחציתו המזרחית על הנסיכות הערבית תחשב. אצל חמת-גדר פוגע קו הגבול שבין ארץ ישראל ודמשק בקו הגבול שבין דמשק ועבר הירדן. מסלת הברזל העוברת בעמק הירמוך שיכת לדמשק, כלומר לצרפת. אצל התחנה נציב מדרום לאדרעי נכנסת המסילה בתחום עבר הירדן הברטי ופונה מכאן דרומה לגלעד.

בשנת תרפ״ו נקבע הגבול המזרחי של טרנסיורדניה על ידי הסכם בין בריטניה ובין ממלכת הואהבים. עמק נחל סירחן עם המעינות והנאות שבו עברו לידי הוהאבים, אבל מצפון לעמק הזה השאירו להם הבריטים רצועה רחבה בין תחום הואהבים ובין גבול הממונות הצרפתית. רצועה זו מחברת את עבר הירדן המזרחי עם ממלכת בבל (עירק) הכפופה אף היא לשלטון הבריטים. ברצועה זו עוברים אוטומובילים ושירות ישר מא״י לבבל מבלי להכנס לתחום זר לבריטים. משערים, שכאן עתידה להבנות מסילת ברזל מנהר פרת לחיפה. מסבות כלכליות וצבאיות ספחו הבריטים בהחלט לעבר הירדן המזרחי גם את מעון (מעאן בערבית) שעל יד המסילה החג׳זית ואת עקבה (אילַת בעברית) שנחשבו מקודם על חג׳ז.

אף אם עבר הירדן המזרחי עומד להלכה תחת שלטונו של נסיך ערבי, יש לו עניני שלטון משותפים עם העבר המערבי (כגון ההגנה והמכס), ובנידן זה שני העברים כארץ אחת יחשבו, ושליטה הוא הנציב העליון שבירושלים.

ג.

שטח הארץ ומצבה הגיאוגרפי.

שטחה של ארץ-ישראל בגבול ההלכה של עולי מצרים מגיע כמעט לארבעים אלף ק״מ, מהם יותר מ־21 אלף בעבר הירדן המערבי. אם נצרף את ארץ מואב אשר מדרום לארנון (מואב אשר לא טהרה בסיחון) ואת

שבעבר הירדן המערבי כבר נתבררה, בעבר המזרחי עדין אנו מגששים באפלה. את הגבול הדרומי לא בררה לנו המשנה בשביעית, כי שם היה הישוב היהודי רחוק מנחל מצרים, לא היה צורך ממשי להקל על תושבי הספר, כי לא נמצאו שם יהודים מרובים.

מכל התחומים שהכרנו מתקרב ביותר גבול עולי מצרים לגבול הטבעי. זוהי הארץ שהראה ה׳ למשה מהר נבו, זוהי הארץ שנתקדשה בקדושת הארץ ונתישבה על ידי אבותינו, והיא מולדתנו עד היום הזה בהכרת העם העברי בכל העולם.

בעבר הירדן המזרחי נצרף בעיוננו לתחום א״י גם את הארץ המשתרעת מנחל ארנון עד מפרץ אילת, אף אם לא נכנסה בגבול עולי מצרים, כי היא היתה מאות בשנים תחת שלטון יהודה; אילת שמשה לישראל חוף מסחרי. כעת יש במדינה זו רק ישוב קטן ודל, מדבר היא ברובה הגדול, ורק עם ישראל יכול להחיותה.

גבול הארץ, שעליה נדון כאן, הוא איפוא בפרטות: מדרום—נחל מצרים עד עין קדש ורגלי הר־פארן, המתאימות פחות או יותר לגבול המצרי־הארץ־הישראלי של עכשו; ממזרח—המדבר, כלומר פרשת המים שבין נחלי המדבר ובין הנחלים הפונים אל ים סוף ואל ים המלח ואל שקע הירדן בכלל. הר החורן והטרכונה הן יחידות גיאוגרפיות, השולחות ברובן את מימיהן אל הירדן ואין להפרידן מיתר עבר הירדן המזרחי. הגבול בצפון הוא: בעבר המזרחי פרשת המים שבין פלגי הירדן, הפונים כלם דרומה ומערבה, ובין הנחלים הפונים אל אגמי דמשק צפונה ומזרחה. הגבול העובר על החרמון מכניס את בקעת עיון לא״י. לפי המסורת המקומית נחשבת עיון, אֲבָל בערבית, על א״י. יהודי חצביה היו מקברים את מתיהם בבקעה זו, אדמתה היא אדמת קדש. ממערב לבקעת עיון הגבול הטבעי וההסטורי הוא—נהר קסימיה, הוא «הנהר» הנזכר במשנה בשביעית: הנהר הזה מפריד עד היום בין שני ניבים (דיאלֶקטים) שונים בשפה הערבית. במערב: גבולה הנצחי של ארץ ישראל הוא הים. המובלעות של נכרים, הערים המפורסמות מלפנים שעל יד החוף, אשקלון, קיסרין ודאר נקודות ישוב קטנות הן היום.

הגבול המדיני של עכשו אינו מתאים לשום גבול הסטורי, הלְכתי או טבעי. עבר הירדן המזרחי נקרע מעל א״י. צפונו, כלומר הבשן עד הנהר ירמוך, נכנס בתחום דמשק והר הדרוזים, השייכים לממונותה של צרפת; דרומו נמסר לידי נסיך ערבי ממשפחת האשמיים, שֶרִיפִי מֶכה מלפנים. גם עקבה, היא אילת העתיקה, נמצאת ברשותה של מדינת עבר הירדן (טרנסיורדניה) ונכנסת בתחום הממונות הבריטית, אבל הכרזת הבית הלאומי העברי אינה חלה

ידי בני ישראל ובתחומיה פקד דוד את העם (ש״ב כ״ד, א—י׳). מובלעות של גוים נשארו תמיד בא״י. דן ובאר שבע, המצינות בנביאים ראשונים את הגבול הצפוני והדרומי, אינן הנקודות הקיצוניות, לא ערי הגבול, כי אם ערי הפלך הקיצוניות, אשר בהן נקהלו השבטים והמטות לדגליהם על מנת לעלות למקום האספה של כל ישראל. לפעמים מציין הכתוב את גבול הישוב הישראלי «מלבוא חמת עד נחל מצרים» (מל״א ח׳, ס״ה) והמובן הוא אחד כמו מדן ועד באר שבע (שם ה׳, ה׳). גבול שלטונם של דוד ושלמה היה, כפי שראינו, רחב מגבול הישוב הישראלי.

בימי הבית השני לא הספיקו החשמונאים לכבוש את כל הארץ הקדושה של עולי מצרים. נשארו לא רק ערים וגלילות שרוב תושביהם היו עובדי אלילים או כותיים, כי אם גם כאלה שלא נכנעו ליהודים. הישיבה במקומות האלה היתה קשה ליהודים, ביחוד אחר כך כשהשלטון בארץ עבר לידי זרים. כדי להקל עליהם את הישיבה בארץ ישראל, אפילו במקומות שרוב תושביהם היו גוים, פטרו אותם חז״ל מתרומות וממעשרות ומשביעית. התחום המצומצם, שעליו חל כל חומר המצוות התלויות בארץ גם בימי הבית השני ואחרי חורבנו, נקרא «תחום עולי בבל». מלבד אזור הסְפר של כבוש עולי מצרים שלא נכנס בתחום עולי בבל, היו עוד מובלעות של גוים בתחום עולי בבל גופו. חז״ל פטרו גם את היהודים המועטים שבהם מתרומות ומעשרות. הגבול המדיני של ינאי המלך ושלום־ציון המלכה והורדוס היה רחב מתחום עולי בבל, אבל לגבול עולי מצרים לא הגיע.

את שלשת התחומים ההלכתיים של א״י מצינת לנו המשנה בשביעית (פ״ו משנה א׳): «שלש ארצות לשביעית, כל שהחזיקו עולי בבל מא״י ועד כזיב לא נאכל ולא נעבד, וכל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנהר ועד אמנה נאכל אבל לא נעבד, מן הנהר ואמנה ולפנים נאכל ונעבד». שלש ה«ארצות» שבמשנתנו שלשת התחומים הם. מנחל מצרים (הנזכר בתוספתא בתור הגבול הדרומי של עולי מצרים ושל עולי בבל) עד כזיב בצפון—זהו גבול עולי בבל; עליו חלים כל דיני שביעית. מכזיב (לפי דעה אחרת, מסולם צור) עד הנהר קסימיה ועד אמנה—הוא אחד מראשי החרמון—זהו גבול עולי מצרים; שם הקלו בדיני שביעית. מצפון לקו המסומן על ידי הנהר קסימיה לצד ההר אמנה והמשכו של הקו ל פ נ י ם הארץ מזרחה, זהו תחום ארץ האבות, כאן מצות שביעית אינה חלה בכלל, כי תחום האבות שמחוץ לגבול עולי בבל לא נתקדש בקדושת א״י.

מלבד משנה זו יש לנו בתוספתא ובספרי רשימה הכוללת כארבעים שמות של נקודות הגבול והמובלעות שעל יד הספר. זהותם של רוב המקומות

נאמר בירבעם בן יואש, שהשיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה (מל״ב י״ד, כה).

כבושי דוד מעבר לגבול עולי מצרים נחשבים בתלמוד לכבוש־יחיד, והמצות ה«תלויות בארץ» אינן חלות עליהם, כי לא נתישבו ע״י בני ישראל ולא לצרכי התישבות נכבשו. גם בימי דוד ושלמה נשארו עוד «מובלעות» של נכרים בא״י שנכנעו אמנם למלכי ישראל, אבל בעת חולשת האומה היו לה לצנינים. גבול האבות זהו תחום התפשטות האומה באחרית הימים, עליו נאמר (דב׳ י״ט, ח—ט): «ואם ירחיב ה׳ אלהיך את גבלך כאשר נשבע לאבותיך ונתן לך את כל הארץ אשר דבר לתת לאבותיך כי תשמור את כל המצוה הזאת לעשותה אשר אנכי מצוך היום». בימי דוד היה צורך בכבוש פנימי ובחזוק היסוד הישראלי בתחום המצומצם ולא בהרחבת ההיקף, לכן לא הודו חז״ל בכבושיו.

גבול משה ויהושע זהו הגבול הרחב ביותר להלכה־למעשה או לשאלת העתיד הקרוב במקרא ובתלמוד. כאשר שלח משה מרגלים לתור את הארץ לא הרחיקו ללכת עד נהר פרת, כי אם עלו ויתֻרו את הארץ «ממדבר צין עד רחב לבוא חמת» (במד׳ י״ג, כ״א), כלומר ממחנה ישראל שבקדש ברנע, אשר במדבר צין, עד «רחוב», אשר על הדרך לחמת, העיר הגדולה והמפורסמת. מספר שופטים (י״ח, כ״ח) ידוע לנו ש«רחוב» (בית רחוב) היתה קרובה לעיר דן (מלפנים ליש) אשר בתחום הצפוני של «כבוש עולי מצרים». היא נמנתה גם ביהושע בין ערי אָשר הצפוניות (י״ט, כ״ח). הארץ אשר תרו המרגלים מתאימה לגבול כנען המצומצם «מצידון באכה גררה» וכו׳ קודם שנפוצו הכנענים לצפון, היא נכללת בגבול שבפרשת מסעי ושביחזקאל (מ״ז). זהו השטח שנחלק ע״י יהושע להלכה. ואלו תחומיה בקרוב: במערב—הים, בדרום—נחל מצרים, הוא ודי אל עריש הפונה אל ים התיכון, ונחל פיקרֶה הפונה אל ים המלח, ממזרח—ים המלח והירדן, בצפון אפשר לחשוב את נהר קַסִימִיֶה בתור גבול עולי מצרים. אם גם מצפון לו נכנסו להלכה נקודות ישוב אחדות לתחום א״י. ברור זהותן של נקודות הסֵפר אשר בפרשת מסעי וביחזקאל קשה ביחוד בצפון ובצפון־מזרח; אבל בטוחים אנו כעת גם על יסוד התלמוד וגם לפי החקירות החדשות, שגבול הצפון של עולי מצרים לא רחוק מנהר קסימיה צפונה. על ארץ כנען המצומצמת, שהיתה בתחלה בתכנית הכבוש, נוסף מתוך הכרח מדיני עבר הירדן המזרחי עד החרמון ועד מימי דמשק (הפונים מזרחה) בצפון, ועד המדבר במזרח, ועד נחל ארנון בדרום.

את הארץ הזאת הראה ה׳ למשה לפני מותו (דברים ל״ד א׳ וכו׳), היא שנתקדשה בקדושת הארץ, היא שנחלקה לשבטים ונתישבה ברובה הגדול על

היעוד למשה: «ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר ועד הנהר» (שמ׳ כ״ג, ל״א) חוזר על גבול האבות ומציין את הגבול על ידי שני קוים העוברים לאלכסונה של הארץ וחותכים זה את זה: מפרץ אילת (עקבה)—ים התיכון (ים פלשתים), מדבר צין—נהר פרת. לפי דרשת חז״ל גרם החטא שלא ירשו אבותינו עולי מצרים אלא שבעה עממים בלבד, ואת ארץ הקני, הקנזי והקדמוני, הנזכרים בפרשת בין הבתרים בראש השורה, עתידים ישראל לרשת לימות המשיח—כשיתוקן החטא. בדבר זהותה של ארץ הקני, הקנזי והקדמוני, נחלקו רבותינו. בפשוטו של המקרא אנו מוצאים את גבול האבות גם אחרי החטא, כגון בפסוקים הראשונים של יהושע, ולהפך נזכר הגבול המצומצם גם לפני החטא. גבול האבות קשור בתנ״ך תמיד בהבטחות לעתיד רחוק ולא במציאות קרובה; הוא אינו נוגע מעולם בהלכה למעשה.

התלמוד מוציא את המסקנות מן הכתובים ומתאים את השמות מתקופת התנ״ך למקומות שהיו ידועים בזמנו: «איזו היא הארץ ואיזו היא חוצה לארץ? כל השופע ויורד מטֻורוס אֲמָנוס ולפנים—ארץ־ישראל, מטורוס אמנוס ולחוץ—חוץ לארץ. הנסין שבים (איי־הים) רואין אותן כאלו חוט מתוח עליהן, מטורוס אמנוס עד נחל מצרים; מן החוט ולפנים—א״י, מן החוט ולחוץ—חו״ל. ר׳ יהודה אומר: כל שכנגד א״י הרי הוא כא״י. והנסין שבצדדין רואין אותן כאלו חוט מתוח עליהן מקֶפַלוֹריא ועד אוקינוס ומנחל מצרים עד אוקינוס, מן החוט ולפנים—א״י, מן החוט ולחוץ – חו״ל» (תוספתא פרק ב׳ דתרומות; פרק ב׳ דחלה). תרגום יונתן ותרגום ירושלמי מצינים את הנילוס בתור גבול דרומי־מערבי של הארץ, ואינם מבחינים בין «נחל מצרים» ובין «נהר מצרים». הארץ המיועדת לאבות היא איפוא, לפי חז״ל, סוריה בהיקפה הרחב ביותר, מקיליקיה עד מצרים, מנהר פרת בצפון המזרח עד מדבר צין בדרום, מן הים במערב עד המדבר הסורי־הערבי במזרח ובדרום המזרח. ר׳ יהודה בתוספתא מרחיב את גבול המערב עד האוקינוס, בחשבו, לפי מובן המלה בדורו, ש«הים הגדול» הנזכר בתורה, הוא האוקינוס האטלנטי ולא הים התיכון.

גבול האבות נשאר תמיד תקוה מזהירה לעתיד לבוא, מטרה לשאיפות המלכים בימי רום הצלחתם. בימי דוד ושלמה הגיעו אבותינו אליו בנקודות אחדות בצפון ובדרום, בתור כובשים ושליטים ולא בתור מתישבים, ככתוב אצל שלמה (מל״א ה׳, ד׳): «כי הוא ר ד ה בכל עבר הנהר מתפסח ועד עזה», וסמוך שם (פסוק ה׳): «וישב יהודה וישראל... מדן ועד באר שבע», הרי גבול הממלכה לחוד וגבול הישוב לחוד. נקודת הגבול הקיצונית בדרום, עיר־החוף אילת, היתה בידי יהודה וישראל מאות בשנים. שם לא היה עם גדול וחזק שיעמוד נגדם; לא כן בצפון, שם פרקו הארמים מהר את עול ישראל מעליהם. בפעם האחרונה

ארץ־ישראל נקראה גם בשמות של חבה והערצה מיוחדים לה. הכנוי הנפוץ ביותר הוא ארץ הקדש או הארץ הקדושה. מובנו של שם זה גם בכל השפות של העמים הנוצרים תמיד רק ארץ־ישראל.

גם «הארץ המיועדת» או «ארץ היעוד» בשפות הללו היא ארץ ישראל. הנביאים והמשוררים קראו את הארץ גם אדמת ה׳, אדמת הקדש, נחלת ה׳, ארץ הצבי, ארץ האבות וכו׳.

ב.
תחומי הארץ.

התורה מיעדת את ארץ־ישראל לעם ישראל מימות אבות האומה. יעודי ה׳ אינם בטלים, ותחומי הארץ המיועדת אינם מתחלפים בעקבות גלות העם ותמורות מדיניות. מתוך נקודת־מבט זו נכתבו בספרותנו העתיקה פרשיות־גבולים המכוונות לא לתחומי הממלכה הישראלית או לישוב הישראלי, כי אם לדרישה אידיאלית בעתיד קרוב או רחוק, או למצב אידיאלי בתקופה ידועה בעבר. גבולות אידיאליים הם גם גבולות ההלכה. רבות ממצוות התורה «תלויות בארץ», כלומר קשורות באדמת ארץ־ישראל. ההלכה הוכרחה איפוא לקבוע גבולות עד היכן חלות המצות הללו. הצד השוה של כל הגבולות האידיאליים הוא קביעותם, ולא כגבול המדיני אשר התחלף לעתים קרובות. גם הגבול המדיני ותחומי הישוב נזכרים בתנ״ך דרך אגב, בקשר עם מאורעות מדיניים, בהתאסף העם במרכז ידוע או בהפקד ישראל לשבטיו. נתבונן איפוא בראשונה לגבולות הקבועים ואחר־כך נראה עד כמה התאימה המציאות בתקופות ידועות לדרישה האידיאלית.

בגבולות האידיאליים נבחין שלשה סוגים שונים זה מזה בהיקפם ובזמנם: א) גבול האבות או הגבול שלעתיד לבוא; ב) גבול עולי מצרים או גבול משה ויהושע; ג) גבול עולי בבל או גבול עזרא ונחמיה. הרחב שבתחומי א״י הוא גבול האבות, כפי שנועד לאברהם אבינו בברית בין הבתרים וחזר ונשנה למשה וליהושע כמה פעמים. בברית בין הבתרים נאמר (בר׳ ט״ו, י״ח—י״ט): «לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת, את הקיני ואת הקנזי ואת הקדמוני וכו׳». בסך הכל נמנו כאן עשרה עממים. «נהר מצרים» זהו בלי ספק זרועו המזרחית של היאור, שנשתפכה מלפנים אל הים אצל פלוסיון, ממזרח לתעלת סואֶץ של עכשו, ואינו נחל מצרים (ודי אל עריש), הנזכר במקום אחר אצל גבול עולי מצרים. הארץ המיועדת לאבות מתאימה לגבול עמי כנען במובן הרחב, אחר שנפוצו מצפון לצידון ויסדו את הערים ערקה, סינים, ארוד, צמר וחמת.

כאשר דכאו הרומאים את מרד בר־כוכבא וגזרו גזרות להשמיד את ישראל ואת תורתו, החליפו את השם הרשמי יודיאה בפליסטינה (Palaestina), כנראה בכונה להשכיח את שם יהודה המורדת הנצחית. פליסטינה זוהי הצורה הלטינית לפליסטיני היונית. פַּלַיסְטִינֵי זהו תואר השם שנגזר מהשם פלשת. את שפלת הדרום של א״י היו קוראים היונים בשם «סוריה הפלשתית»— סיריה הֶ פַּלַיסְטִינֵי, (Συρία ἡ Παλαιστίνη). אחר־כך קצרו והשתמשו בפליסטיני בתור שם עצם פרטי. ביחד עם זה הורחב היקפו על כל יהודה, ולסוף על כל ארץ־ישראל. פטולֶמֵאוס התוכן והגיאוגרף הגדול (קרוב ל150 אס״ה), אשר מדבריו לא סרו הנוצרים והמושלימים כל ימי הבינים, מציין את יודיאה ואת פליסטיני בתור שמות נרדפים. הנוצרים בספריהם החלו במאה השניה לקרוא את הארץ הקדושה גם בשם פליסטינה. לסוף נצח השם הרומאי הרשמי את השם העתיק. השם פליסטינה נפוץ בעולם על ידי התרגום הלטיני המקובל בכנסיה הקתולית (Vulgata).

בספרות התלמודית והמדרשית נזכר השם «פליסטיני» כמה פעמים רק במובן של פרובינציה רומית. דיוקלטיאנוס קיסר חלק את הפרובינציה הזאת לשלשה מחוזות: פליסטינה הראשונה (פְּרִימָה) היא יהודה ושומרון, השניה (סֶקוּנְדָה)—רוב הגליל והגולן, והשלישית (טֶרְצִיָה)—כל ארץ אדום ומואב. יתר עבר הירדן המזרחי נכנס לתוך הפרובינציה עֲרַבִיָה, החלק המערבי מהגליל העליון נחשב על פֵּינִיקִיָה.

הערבים קראו לפליסטינה הראשונה בשם פִילַסְטִין. נושאי הצלב חדשו את חלוקת פליסטינה לשלש, אבל חלוקתם היתה שונה מזו שבימי רומה וביזנט. השם פליסטינה חל רק על העבר המערבי, המזרחי נכלל בשם ערביה, אשר חלקיה סֻמנו שוב במספרים. התורכים לא השתמשו בפילסטין בתור שם רשמי, כי אם כנו את הפלכים לפי שמות ערי הבירה, מושבי הפחות. בעשרות השנים האחרונות לא ישב אף פחה אחד בא״י. בירושלים שלט אמנם שר, שעמד ישר תחת הממשלה המרכזית בקושטא, אבל המחוז לא נחשב לפחוָה. יתר העֵבר המערבי נכנס לתחום פחוַת בירות. כל העבר המזרחי נחשב להלכה על פחוַת דמשק או סוריה.

השלטון הבריטי הנהיג את השם פליסטינה באופן רשמי בשלש השפות המתהלכות בארץ ונתן לו בעברית את הצורה «פלשתינה». השם העברי הנכון «ארץ־ישראל» מרומז בכתבים רשמיים רק בראשי תיבות ובסוגרים (א״י), דבר הפוגע ברגשות היהודים.

השם פלשתינה חל רק על א״י המערבית המזרחית נקראת «טְרַנְסְיוֹרְדַניה», כלומר עבר הירדן המזרחי.

כוללים את גלילות הישוב הישראלי, ולא את היחידה הגיאוגרפית ארץ־ישראל בגבולותיה הטבעיים או ההלכתיים. את השם הרשמי של ממלכת שאול, דוד ושלמה, אשר מלכו על כל השבטים, אין אנו יודעים. אם אין ערבוב מושגים אצל הסופר המאוחר, הבחינו כבר בימי דוד ושלמה בין יהודה וישראל, ובכן לא חל השם ארץ ישראל על הממלכה כלה (מל״א ד׳, כ׳).

אחרי הפרוד בין יהודה וישראל מורה השם ארץ ישראל בכל אופן רק על ממלכת אפרים; מלכות בית דוד נקראה ארץ יהודה (מל״ב ה׳, ב׳; דבה״י ב׳, ל׳, כ״ה). יחזקאל, משתמש בשם ארץ ישראל במובנים שונים, פעם הוא מוציא בפירוש את הגלעד ואת יהודה מתוך היקפו ופעם נכללת בו גם ארץ יהודה (כ״ז, י״ז; מ׳, ב׳; מ״ז, י״ח). בכל אופן אין ההיקף של «ארץ ישראל» שבנביאים ושבדה״י חופף ל«הארץ אשר נשבע ה׳ לאבותינו» או אפילו לארץ שנחלקה לשבטים על ידי יהושע.

אחרי גלות עשרת השבטים התקרבו שרידי ישראל ליהודה והשם יהודי היה שם נרדף לבן ישראל. בדורות הראשונים התרכזו שבי גולה בעיקר ביהודה, אבל גם אחרי שנתרחב הישוב קראו לכל גלילות היהודים בשם יהודה. יורשיו של אלכסנדר מֻקְדון קבלו את השם הרשמי יהודה מן הפרסים. בפי היונים היה שגור בצורה יודא (Ἰούδα) בהשמטת הה״א, שאינה מצויה ביונית באמצע המלה, ואחר־כך בצורת יוּדַיאָה (Ἰουδαία), ומכאן בלטינית Judaea. כאשר כבשו החשמונאים גם את שומרון והגליל ועבר הירדן המזרחי חל גם על אלה השם יודיאה בפי הגוים. היהודים חזרו בתקופת החשמונאים להשתמש בשם ישראל וארץ־ישראל, אולי מתוך כונה להדגיש את זכותם על הארץ בשלמותה ועל הקשר שבינה ובין העבר הגדול. במשנה לא נזכר השם יהודי וארץ יהודה במובן הרחב, כי אם תמיד ישראל וארץ־ישראל. היונים היהודים שכתבו יונית והנוצרים הראשונים הוסיפו להשתמש בשם יודיאה במובן הרחב. רק לעתים רחוקות נמצא בספריהם שם אחר להוראת א״י. ארץ ישראל שבמשנה זהו תחום הלכתי שאינו משתנה בעקבות שנויים מדיניים. בספרות התלמודית מצויה הצורה «הארץ» בה״א הידיעה בתור קצורו של השם ארץ ישראל. בארמית־יהודית תורגם השם «ארעא דישראל», והוא מצוי בגמרא של שני התלמודים, בזוהר ובתפלות. בשפות יהודיות האחרות נשמרה הצורה העברית «ארץ ישראל» עד היום הזה. בתלמוד הבבלי נקראה א״י גם «מערבא», כלומר המערב, ויש שחז״ל מרמזים עליה ב«תם» או «התם», כלומר «שם», מתוך שמחשבותיהם של חכמי בבל היו מופנות תמיד לארץ ישראל הספיק הרמז «התם».

בימי התלמוד היו מכנים אמונות ומנהגים תפלים, אשר ההמון הישראלי קבלם מתושבי הארץ הקדומים, בשם «דרכי האמורי» או «מעשה האמורי». הוראת המלה אמורי היא, לפי דעת חכמים רבים, «מערבי», כ«מרתו» של השומרים. ויש חושבים ש«אמורי» פרושו הררי, וזה מתאים לעובדה, שהשם אמורי אינו חל בתנ״ך מעולם על שפלת החוף, כי אם על ההר אשר משני עברי הירדן. סיחון ועוג מלכי עבר הירדן המזרחי נקראו מלכי האמורי (דב׳ ל״א, ד׳). בנגוד לארץ האמורי, שאינה כוללת את שפלת החוף, חל השם ארץ כנען על כל א״י אשר ממערב לירדן עד הים—ובמובן רחב אפילו על כל סוריה המערבית – אבל מעולם אינו מוסב על עבר הירדן המזרחי.

השם כנען, המצוי בתורה, נמצא בכתבי המצרים והבבלים בראשונה במאה הט״ו לפה״ס באגרות תל אל־עמרנה, שנכתבו בארץ־ישראל בכתב היתדות ובשפה הבבלית. צורת השם «כנען» היה כִינַחִו, או כִינַחְנָה, והוראתו פעם מצומצמת—על שפלת החוף בלבד, ופעם רחבה—על כל המערב של א״י וסוריה. בכתבי החרטומים מצוי השם כנענה בתקופה שאחרי כבוש יהושע והוראתו על ארץ פיניקיה, שארית בני כנען, השם כנען, עד כמה שנגזר משורש שֵמִי, מורה על שפלות ועבדות: «ארור כנען, עבד עבדים יהיה לאחיו» (בר׳ ט׳, כ״ה). כנען שבמקרא הוא תמיד שם עם, ופרוש השם «ארץ כנען» הוא ארץ בני כנען (כ«ארץ־ישראל» ארץ בני ישראל). רק פעם בתורה בשירת הים ופעמים בנביאים (ישעיהו כ״ג, י״א, צפניה ב׳, ה׳) נקראה הארץ «כנען» סתם. השם ארץ כנען, הנזכר בתורה וביהושע עשרות פעמים לפני הכבוש, פוסק בנ״ך מיד אחרי קריעת הירדן ואינו חוזר אלא בנביאים אחרונים בסקירות על העבר הרחוק. מתוך הכרה, שהשמות ארץ האמורי וארץ כנען, או ארץ הכנעני, אינם מקיפים את כל גלילות ארץ היעודים, מאריך הכתוב לפעמים ונותן הגדרה במקום שם. יש שהוא מונה שורה של עממים היושבים בארץ, ויש שהוא סומך על הידוע מכבר ואומר «הארץ אשר נשבע ה׳ לאבותיכם» וכדומה. שם קדום, אשר היקפו אינו ברור לנו, היא «ארץ העברים» (בר׳ מ׳, ט״ו). עברים היו לא רק בני ישראל, כי אם גם בני לוט ובני עשו. בשם ארץ העברים השתמשו לפעמים גם סופרים מאוחרים, וביחוד יוסף בן מתתיהו פלביוס והיוָני פוסאניאס.

אחרי שבטל השם «ארץ כנען» עברו דורות רבים עד שנוצר שם אחר המקיף את הארץ כֻלה או רֻבה. שבטי ישראל היו כל ימי השופטים בלי קשר מדיני קבוע, בתחומי ישראל היו מובלעים גלילות של גוים, ויש שגלילות של בני ישראל היו כעין איים בתחום תושבי הארץ הקדמונים. השמות «ארץ בני ישראל» שביהושע (י״א, כ״ב) ו«ארץ ישראל» בש״א (י״ג, י״ט)

פרק ראשון.
שמות הארץ, תחומיה, שטחה ומצבה בעולם.

א.
שמות הארץ.

ארצנו היתה לפני כבוש יהושע נחלת גוים שונים, אשר לא התאחדו מעולם ללאום אחד או לממלכה אחת. לכן לא נוצר בארץ גופה שם כולל ומקיף אותה כֻלה או רֻבה, כי אם העמים השכנים, המצרים והבבלים, שהשקיפו עליה ועל סוריה מרחוק, הם שקראו לה שם בראשונה.

המצרים הכירו בתחלה את ארץ אדום ואת ארץ־ישראל המערבית וצִינו אותן בשם משותף חַרוּ, כלומר ארץ החורים, זהו העם אשר בני עשו הורישוהו וישבו תחתיו בארצו. כאשר הכירו המצרים את גלילות ארץ־ישראל מקרוב והבחינו בין השפלה וההר שבה, היו מכנים רק את ההר עד עמק יזרעאל בלבד בשם חרו, ולשפלה קראו כֶּפֶת (שורש הנמצא גם בשם כפתור שבתנ״ך). בתקופת ממלכת הבינים כנו המצרים את א״י וסוריה בשם רְתֶנוּ והבחינו בין רתנו העליונה (כלומר הדרומית) היא א״י, והתחתונה היא סוריה. עם השומֵרים, אשר לא היה מגזע בני־שם וישב בבבל לפני הבבלים השמיים, ידע כבר את סוריה ואת א״י. בכתבות מימות המלך השמי סרגון I (בערך 2600 לפס״ה), שנכתבו בשתי שפות, שומרית ובבלית, אנו מוצאים בנוסח השומרי לא פחות מארבע צורות לשם המורה על סוריה וא״י. הצורה הנפוצה ביותר היא מַרְתוּ, ארץ הרוח המערבית. בנוסח השמי מתאים למרתו השם «מַאת אמוּרְרוּ» או מאת אֲמוּרְרִיֶה, ארץ האמורי, על שם שבט האמורי הגדול והתקיף מכל שבטי כנען בשנות אלף השלישי לפס״ה. בימי האבות תש אמנם כבר כחו של האמורי, אבל הכתוב המדבר על חטאי־דורות של תושבי הארץ תולה את העון באמורי: כי לא שלם עון האמֹרי עד הנה (בר׳ ט״ו, ט״ז). גם בתנ״ך נזכר האמורי לפעמים בראש שבטי כנען, וארץ־ישראל שלפני הכבוש נקראת גם ארץ האמורי: ביהושע נאמר «האמֹרי אשר אתם יושבים בארצם» (כ״ד, ט״ו), ובעמוס «ואולך אתכם במדבר ארבעים שנה לרשת את ארץ האמֹרי» (ב׳, י׳), ויחזקאל נביא הגולה קובל על ירושלים: «אביך האמרי ואמך חתית» (ט״ז, ג׳).

האפשרית. במפות־הקיר הלקויות שנדפסו עד עתה באותיות עבריות אין להסתפק בשום פנים, וגם לא בלועזיות הטובות מהן. הציורים שבספר הם חלק בלתי נפרד מתכנו והם דורשים למוד ועיון רב.

היסוד לחבור הספר הזה הונח בימי התקוה הגדולים בהרצאותי בשעורים אקדמיים בוינה, ובמשך הוראתי בארץ זה כשמונה שנים אחרי המלחמה שוכלל הספר וקבל את צורתו האחרונה: ספר למתלמדים העומדים על מפתן ההוראה או על סף בית ספר עליון ולמשכילים המצויים אצל ספר עיון הדורש קצת התאמצות.

הוצאת ספר שאינו נועד להמון גדול אינה נוחה למו״לים בכלל, ולמו״לים עברים בפרט, אשר לפניהם חוג של קוראים קטן ודל, ובכל זאת הואילו מנהלי «דביר» לתת לי את היכלת לשכלל את חבורי בחומר גְרַפִי במדה כזו שיכלתי להסכים לפרסמו, אע״פ שלא נתמלאה אף חצי תאותי בנוגע למפיות. הודות לפרופ׳ דַלְמַן, זקן החוקרים בידיעת א״י, יכלתי להשתמש בתמונות מ־PJB והוא עזר לי גם להשיג רשיון להשתמש בצלומי המעופפים הגרמנים. פרופ׳ בלנקנהורן נתן לי להשתמש במפיות מתוך ספרו בתקונים ידועים מצדי. במשך שנות עבודתי פניתי פעמים רבות אל משרדי הממשלה כדי להשיג מהם חומר לידיעת הארץ, ובכל פעם הראו הפקידים הגבוהים הבנה רצויה למפעלי ונתנו לי לא רק מה שהוכן לפרסום, כי אם מה שלֹא נועד לקהל הרחב. בהנהלה הציונית מצאתי לא רק משרדים פתוחים לפני, כי אם גם תומכים וידידים שהתענינו במסקנות עבודתי. ד״ר רופין וד״ר ג. הלפרין סיעו הרבה להופעת המפה, מר נחום תשבי מנהל המחלקה למסחר ותעשיה ומר דוד הורביץ מנהל מחלקת הסטטיסטיקה נתנו לי את כל אשר דרשתי מן החומר הרב אשר צברו בשקידה רבה. עירית תל־אביב נענתה תמיד לשאלותי.

הפרק על הצומח היה בידי ד״ר ישראל ריכרט, הפרק על החי בידי פרופ׳ י. אהרוני. שניהם כבדוני בהערותיהם ממקצועם וערכו רשימה של השמות המדעיים.

בעבוד החשבונות הסטטיסטיים שבספר עזרני הרבה אבי־מורי בנסיונו הגדול במקצוע זה. הוא היה גם הקורא הראשון של חבורי והרבה העיר לי בנוגע לסדר ולצורה. בסבלנות ובחבה רבה טפל ביחד אתי בהגהה. לו ולכל אלו אשר סיעוני בחבורי זה הנני מביע בזה את תודתי מקרב לבי.

המחבר.

בהר הלבנון, סוף אלול תרפ״ז.

הקדמה

הגיאוגרפיה היא אחד מענפי המדע הקדומים ביותר, ובכל זאת אין עד היום הסכמה כללית על מהותה. הסבה היא בזה שחוג התופעות אשר בהן יטפל הגיאוגרף אינו מוגבל וקבוע. הגיאוגרף אינו חוקר את עצם התופעות, אלא הוא מבקש את יחסן אל מקומן, את הטיפוסיות שבהתפשטותן על פני הארץ. חוג התופעות שבהן יטפל הגיאוגרף, ובמה יאריך ובמה יקצר, תלוי בנקודת מבטו, אבל תאור פני הארץ זוהי חובתו, כי ידיעת צורת הארץ זהו הבסיס הנאמן של הגיאוגרפיה המדעית. מתוך הנחה יסודית זאת תופסת המורפולוגיה (תורת הצורות) מקום בראש בספר שלפנינו. הגיאוגרפיה אינה כאן מבוא לטופוגרפיה היסטורית, היא אינה עוזרת למדעים ביבליים וארכיולוגיים, כי אם היא מטרה ותכלית לעצמה. זוהי ידיעת ארץ־ישראל לארץ ישראליים כגיאוגרפיה של שויץ לשויציים. העיקר כאן ההוה, אבל בארץ היסטורית כארצנו אין הגיאוגרף יכול ואינו רשאי להעלים עין מן העבר. בלי באורים הסטוריים לא נבין בא״י את התופעות האנושיות, ואפילו לא הטרשים החשופים הללו ואת מעטה הצמחים הדל שעל פני הארץ. ארץ ישראל יכולה לשמש מופת ליחס הגומלין שבין גורמים מקומיים־גיאוגרפיים ובין זמניים־היסטוריים. על ידי תשומת לב לגורמים הקבועים, החוזרים ופועלים בכל הדורות, יובן לא רק ההוה, כי אם גם מאורעות ומצבים בימי קדם.

הגיאוגרפיה בתור המדע של המקום עוסקת בתופעות הקימות זו על זו, לכן נוח יותר ללמוד גיאוגרפיה מתאורים גרפיים, ממפות, מדיאגרמות, משרטוטים וציורים, הנותנים את הכל בבת אחת זה על יד זה מאשר מהרצאה במלים, שאינן אלא סמלי־שמע הבאים זה אחרי זה. בתנאים אידיאליים יכול הספר להיות רק פֵרוש ועזר לאטלס ולחומר הגרפי האחר. לצערנו אין לנו עוד אטלס עברי של ארץ מולדתנו, ואין לנו יכולת להוציא ספר לידיעת הארץ משוכלל במפיות ושרטוטים כל צרכו. המפה העברית של מחבר הספר נוצרה בשביל ספר זה, והשמוש בה ביחד עם הספר זוהי דרישה הכרחית; בלעדה לא יובן התוכן. כל מי שיוכל לעבור על הספר על יד אחד האטלסים הלועזיים הגדולים או על יד המפות של PEF יפיק ממנו את כל התועלת

תקוני טעיות*

עמוד	שורה	במקום	צריך להיות
8	−6	על ידי	על יד
30	+13	ולגבולות	ולגבעות
35	+12	על יד	ועל יד
36	−8	תרעובת	תערובת
37	−8	את החוף	אל החוף
37	−4	כבול	הכבוש
38	+6	החזית	חזית
41	+7	בה	בו
41	+17	דרום מערב	דצימטרים
48	+17	מוצאים	ומוצאים
65	−17	בהר	כהר
68	−11	הגליל התחתון	הגליל
72	−7	להר	לנהר
81	+18	צרעתן	צרתן
81	−6	המערביות	המערבי
83	−4	אל היבוק	מול היבוק
90	ציור 34	שפוך	שפך
91	−5	ב־630	כ־630
97	ציור 35	על הר	על ההר
103	+1	גבוהים הם	הם גבוהים
103	+2	התלול	תלול
104	ציור	הבשנות	הבשניות
111	−3	דילודיאליות	דילוביאליות
116	+2	ההעננות	העננות
127	ציור 46	הפחתח	הפחתת
128	+3	ההתסגלות	ההסתגלות
138	+8	הבר	
138	+9	ושיחים	ושיחים,
150	+11	בחפירות	חפירות
153	−3	מנפתה	מנפתח
160	+8	ימהקרובים	ומהקרובים

עמוד	שורה	במקום	צריך להיות
178	−5	השבוע	השפוע
179	−1	שעל יד	שעל ידי
192	−2	וולהיני	ווֹהליני
199	−6	כל הנוגע···	כל תנ״ך זר
225	+2	חולה	חולה,
234	+14	בעתלית	בדאר (טנטורה)
234	+15	מהתכבים	מתיכים
238	+7	א״ו	א״י
240	−8	נכרת	נכרות
241	−8	להשתמש	להשתמש בחוף
252	−12	ים המלח	ים המלח,
254	−11	מ היהודים	מן היהודים
255	+11	באירפה	אירפה
270	−12	העברי	הערבי
270	−6	נחל חוץ	נחל חוֹץ
275	+1	Eastellum	Castellum
277	−11	להתזיק	להחזיק
282	+12	שום, יסוד	שום יסוד
288	+1	סלַם	סלָם
290	+2	פלך	פלח
301	+10	אלילה רוח	אליל הרוח
312	−12	וחוף כרמל	הכרמל
312	−5	עסיל	עתיל
322	−12	או לבלבן	או לבלבו
324	−10	עיר גנים	עין־גנים
336	+11	ג׳רמך	גֶ׳רְמַק
343	+2	וּנציגר	וַצִינְגֶר
349	+4	יג״)·	י״ג)
361	+7	פורום	פוֹרוּם
366	+2	Casta	Castra
368	+2	מעון	מעון,

* +מלמעלה, −מלמטה

רשימת הציורים והמפות

רשימת הלוחות

התֹכן:

מוקדש להורי היקרים

ר׳ מיכאל ומרת לאה

דפוס א. איתן וס. שושני, תל־אביב

ד"ר א. י. בְּרָוֶר

The Land

הארץ

a book on Palestinology

ספר לידיעת ארץ ישראל

Pub. "Dvir" Tel Aviv

הוצאת «דביר», תל־אביב

תרפ"ח

1928

דביר

דר, א, י, ברור

הארץ